

SLOVENSKÁ ARCHEOLOGIA
CASOPIS ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED V NITRE
REDAKTOR BOHUSLAV CHROPOVSKÝ

Vychádza dva razy do roka, strán 480, ročné predplatné Kčs 150,—
Redakcia: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 949 21 Nitra-Hrad

SLOVENSKÁ ARCHEOLOGIA
ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ СЛОВАЦКОЙ АКАДЕМИИ НАУК В НИТРЕ
РЕДАКТОР БОГУСЛАВ ХРОПОВСКИ

Выходит два раза в год на 480-ти страницах, подписная цена Kčs 150,—
Редакция: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 949 21 Nitra-Hrad

SLOVENSKÁ ARCHEOLOGIA
ZEITSCHRIFT DES ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTES
DER SLOWAKISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN IN NITRA
SCHRIFTLEITER BOHUSLAV CHROPOVSKÝ

Erscheint zweimal jährlich auf 480 Seiten, Bezugspreis Kčs 150,—
Redaktion: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 949 21 Nitra-Hrad

SLOVENSKÁ ARCHEOLOGIA
XXVI-1, 1978

Hlavný redaktor
BOHUSLAV CHROPOVSKÝ

Redakčná rada

Vojtech Budinský-Krička, Ján Dekan, Jan Filip, Alojz Habovštiak, Josef Poulik,
Miroslav Richter, Alexander Ruttka, Miroslav Štěpánek, Jozef Vladár

SLOVENSKÁ ARCHEOLOGIA

ROČNÍK XXVI

ČÍSLO 1

VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED BRATISLAVA

1978

Akademik BORIS ALEXANDROVIČ RYBAKOV,

riadny člen Akadémie vied ZSSR, zahraničný člen ČSAV, riaditeľ Archeologického ústavu Akadémie vied ZSSR v Moskve, viceprezident a člen čestného komitétu Medzinárodnej únie slovanskej archeológie, člen Výkonného výboru Medzinárodnej únie vied prehistorických a protohistorických, nositeľ Leninovho radu a mnohých vysokých sovietskych i medzinárodných vyznamenaní, dožíva sa 3. júna 1978 v dobrom zdraví, plný sviežosti, optimizmu a energie krásneho a významného životného jubilea — sedemdesiatych narodenin.

Celá slovenská archeologická obec a Medzinárodná únia slovanskej archeológie prichádza s kyticou najsrdiečnejších pozdravov a najúprimnejších blahoželani.

Pri tejto mimoriadne vzácnej a slávnostnej príležitosti vzdávame hold vynikajúcemu človekovi, veľkému vedcovi, učiteľovi, organizátorovi a priateľovi.

Z úprimného srdca do ďalších decénii želáme Vám, drahý a milý Boris Alexandrovič, veľa pevného zdravia, mnoho osobných i pracovných úspechov na prospech a k rozkvetu sovietskej, socialistickej a svetovej vedy.

*

Академику БОРИСУ АЛЕКСАНДРОВИЧУ РЫБАКОВУ,

постоянному члену Академии наук СССР, зарубежному члену Чехословацкой академии наук, директору Института археологии Академии наук СССР в Москве, вице-президенту и члену Почетного комитета Международной унии славянской археологии, члену Исполнительного комитета Международной унии доисторических иprotoисторических наук, награжденному орденом Ленина и другими высокими советскими и международными наградами, полному здоровья, оптимизма и энергии исполнилось 3-го июня 1978 г. 70 лет со дня рождения.

По случаю этой знаменательной годовщины воздаваем почести замечательному человеку, выдающемуся ученному, учителю, организатору и другу.

Все археологи Словакии и Международная уния славянской археологии от всей души поздравляют Вас, дорогой Борис Александрович, и желают Вам в дальнейших десятилетиях жизни крепкого здоровья, много успехов в личной жизни и в научной работе для развития и в пользу советской, социалистической и мировой науки.

*

Monsieur l'Acémicien BORIS ALEXANDROVITCH RIBAKOV,

membre permanent de l'Académie des Sciences de l'U. R. S. S., membre extérieur de l'Académie Tchécoslovaque des Sciences, directeur de l'Institut d'Archéologie de l'Académie des Sciences de l'U. R. S. S. à Moscou, vice-président et membre du Comité d'honneur de l'Union Internationale d'Archéologie Slave, membre du Comité Exécutif de l'Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, lauréat de l'ordre Lénine et d'autres hautes distinctions soviétiques et extérieures, atteindrera le 3 juin 1978 l'âge de 70 ans plein d'élan, d'optimisme, d'énergie et en bonne santé.

À l'occasion de sa fête si belle et importante nous tenons à rendre hommage à cet homme éminent, à ce grand savant, éducateur, organisateur et ami.

Nous présentons à notre cher Monsieur l'Acémicien au nom de toute la communauté archéologique Slovaque, ainsi que de l'Union Internationale d'Archéologie Slave nos plus vives et sincères félicitations et nos meilleurs voeux de santé, succès et bonheur personnel dans les décades futures de sa vie en faveur de l'essor incessant de la science soviétique, socialiste et mondiale.

Akademik Boris Alexandrovich Rybakov
*3. VI. 1907

**K SEDEMDESIATYM NARODENINÁM
VÝZNAMNÉHO ARCHEOLÓGA A SLAVISTU
AKADEMIKA BORISA ALEXANDROVIČA RYBAKOVA**

Akademik Boris Alexandrovič Rybakov pochádza z učenej ruskej rodiny, tesne zviazanej so štúdiom ruských dejín a kultúry. Rodina, detský domov, „Trudovaja semja“ a prostredie moskovských robotníkov, u ktorých mladý a nadaný adept vedy robil kultúrneho propagandistu, veľmi aktívne pôsobili na vedecký, kultúrny a svetonázorový profil Borisa Alexandroviča.

Ako poslucháč historicko-archeologickej fakulty Prvej moskovskej štátnej univerzity veľmi intenzívne sa začal zaoberať štúdiom architektonických pamiatok Kremľa, Moskvy i jej okolia, ako aj včasnoruskou paleografiou a štúdiom staroruských dejín do XVI. storočia. Veľmi široký bol vedecký záujem mladého študenta a ten mu nielen zostal, ale ešte viac sa rozšíril. Ako študent začal redigovať študentský vedecký zborník, v ktorom sám publikoval. V čase štúdií jubilanta formovala sa a dotvárala marxistická archeologická veda, ktorá ho natoľko zaujala, že svoj život zasvätil tejto vedeckej disciplíne, v ktorej od počiatku až doteraz zo širokého teritoriálneho i chronologického aspektu osvetľuje bohatú minulosť ruského národa a celého Slovanstva. Nešmierne rozmanitosť a bohatá je publikáčná činnosť jubilanta, ktorej výpočet by sám osobe ukázal na jeho široký vedecký a kultúrnohistorický záber. Zvlášť treba zvýrazniť, že vo všetkých svojich prácach vychádzal z konkrétnych daností terénneho výskumu a z rozboru materiálnej kultúry v celom jej komplexe a zo širokých analógií, pričom nikdy neostáva na úrovni opisnosti, ale pracuje na báze tvorivých úvah a historických i ekonomicko-sociálnych záverov.

Už vo svojich prvých prácach o viatičských mohylách, predovšetkým však o Radimičoch, ukázal, akým smerom sa bude metodicky a metodologicky uberať. Hned' na začiatku veľmi dobre využil kartografickú metódu pri spracúvaní jednotlivých druhov predmetov materiálnej kultúry a na základe týchto výsledkov mohol robiť širšie úsudky o hospodárskom vývoji toho-ktorého územia, o rozvoji remesla a obchodu, ale aj z toho vyplývajúce závery o spoločenskom postavení

jednotlivých vrstiev obyvateľstva. Už v týchto prácach naznačil B. A. Rybakov veľkú dôležitosť výskumu staroruských miest a ich význam v rámci vývoja slovanských kmeňov a národov. Pre celú prácu jubilanta je typické, že veľmi dôsledne zváží celú problematiku v širokom časovom a územnom rámci a ku skúmanej tematike zozbiera všetok existujúci archeologický, historicický, etnografický i lingvistický materiál a jeho dôkladnou analýzou a porovnaním pristupuje ku koncipovaniu záverov. Veľmi konkrétny doklad takého systematického prístupu máme v jeho práci *Remeslo drevnej Rusi*, ktorá jubilantovi priniesla svetové meno. Autor si v nej postavil úlohu široko spracovať najdôležitejšie oblasti tej hospodárskej základne, na ktorej sa vyvinula skvelá kultúra Kyjevskej Rusi a vznikol staroruský národný štát. Autor tu veľmi dôsledne na princípoch a záveroch diel *U. I. Lenina* o hlavných fázach predkapitalistického vývoja v Rusku rozpracoval hlavné problémy remesla, jeho techniky, organizácie a miesta v systéme ruského historického procesu od 4. do druhej polovice 15. storočia. Toto dielo sa stalo základnou prácou nielen pre sovietsku historiografiu, ale aj fundamentálnej marxistickou metodologickou prácou, ktorej sa dostalo a podnes dostáva veryké uznanie archeológov celého sveta.

Rad za radom by sme mohli podrobnejšie rozoberať všetky práce B. A. Rybakova, aby sa v celej šírke ukázal jeho prínos nielen k osvetleniu skúmaného problému, ale aj k obohateniu vedy ako celku z tematického, predovšetkým však metodického a metodologického hľadiska. Jeho práce o dejinách plemien antského zväzu, o ruskom kmeňovom zväze, o Poľanoch, Severianoch a Uličoch, o vzájomných vzťahoch Rusov a Chazarov a vzniku i rozvoji včasnoruského štátu — i ďalšie diela — vyznačujú sa rozsiahlosťou tematiky, novým teoretickým prínosom, originálnosťou metodiky i šírkou vedeckovýskumnej erudície autora.

Toto všetko možno postihnúť aj v jeho ďalších prácach, ktoré sa zaoberajú interpretáciou

písmenných prameňov, predovšetkým ruských letoptisov, ku ktorým sa jubilant veľmi často obrácal a napísal o nich niekoľko desiatok prác. Ruské byliny osvetľuje ako prameň podávajúci pohľad ľudu na rodnú históriu a z tohto aspektu ich hlbšie rozvádzza, poukazujúc na ich tesnú späťosť s prejavmi archeologických kultúr. V tom je nesmierny prínos *B. A. Rybakova* nielen pri objasňovaní staroruských dejín, ale aj histórii slovanských kmeňov a národov. Vyvrcholením štúdia tejto problematiky je jeho práca *Russkije letopisi i autor „Slova o polku Igoreve“*, ktorou sa jubilant hlboko zapísal nielen do histórie, ale predovšetkým do svetovej slavistiky, kde si získal veľké uznanie a zvučné meno.

Študujúc včasné dejiny ruského národa v komplexnosti, nemohol sa vo svojich prácach nedotknúť ani problémov staroruského umenia. Umenie sa stalo pre *B. A. Rybakova* jedným z tých — možno povedať rozhodujúcich — prostriedkov, ktorými podal v celej šírke svedectvo o význame a vyspelosti slovanskej kultúry a Slovanstva vôbec. Pri sledovaní, štúdiu a interpretácii staroruského umenia, podobne ako u remesla, začal sledovať včasné elementy v ruskej národnej tvorbe, čo vyústilo v prekrásnych a veryšoko hodnotených prácach o ruskom úžitkovom umení. Aj tieto práce *B. A. Rybakova* dosiahli vysoké medzinárodné uznanie.

Avšak umenie nehľadal iba v prejavoch maliarstva, kovopektva, v zobrazovaní scén a výjavov či v iných formách úžitkového umenia, ale aj v slovesnom umení; zaoberá sa ním a osvetľuje ho v novšej práci o datovaných ruských nápisoch z 11.—14. storočia, ktoré rozoberá aj z epigrafického hľadiska.

V súvislosti so štúdiami umenia staroruských kmeňov a ich dejín nenechal jubilant bokom ani ideologické svetonázorové predstavy dávnych národov — náboženstvo, predovšetkým pohanstvo, ktorého objasneniu z hľadiska marxistico-leninských filozofických princípov venoval značnú pozornosť.

Od začiatku ponímal a osvetľoval *B. A. Rybakov* archeologické pamiatky ako historické prameňe, ako doklady slúžiace na objasnenie najstarších dejín. Zvolil pritom metódu poznávania od známeho k neznámemu, využívajúc výsledky práce všetkých vedeckých disciplín, ktoré môžu napomáhať pri objasňovaní najstarších dejín. Tieto dejiny ponímal v dialektickej jednote so súčasnosťou. Vo všetkých svojich prácach robí široko platné historické a sociálno-ekonomicke

závery, preto sú jeho diela nesmierne dôležité a jeho teórie majú vo veľkej miere všeobecnú platnosť.

B. A. Rybakov ide vždy hlbšie a hlbšie do problematiky, neuspokojuje sa s dosiahnutým, ale stále nadhadzuje nové problémy a snaží sa ich správne riešiť.

Nemožno nespomenúť veľké zásluhy jubilanta pri riešení otázok vzniku a rozvoja Slovanov a pri štúdiu otázok slovanskej pravlasti. Tým, že vo svojich prácach dokázal genetickú súvislosť kultúr starej Rusi s predchádzajúcim vývojom, položil základy úspešného riešenia celej tejto problematiky. *B. A. Rybakov* ide postupne ďalej do minulosti, aby odhalil ešte mnogé temné stránky genézy Slovanov. Veľkým prínosom bude jeho práca, ktorú dokončieva a ktorá je netrpeživo očakávaná v širokom vedeckom svete — interpretácia Herodotových správ a osvetlenie najstarších historicky známych kmeňov a národov s prejavmi archeologických kultúr.

Bolo by možné veľmi široko uvádzať bohatú výskumnú činnosť jubilanta a jeho nesmierne zásluhy pri výchove mladého vedeckého dorastu, či už ako profesora Moskovskej univerzity alebo vedúceho pracoviska, ktoré nesie hrdý titul — ústav vyznamenaný Radom červenej zástavy práce. Toto všetko nepochybne urobia jeho žiaci a spolupracovníci.

Nie je cieľom ani poslaním tohto príspevku v celej šírke hodnotiť dielo jubilanta nielen preto, že sa necítim byť na to povolaný, ale aj preto, lebo práca *B. A. Rybakova* je v plnom rozkvete, jeho húzevnatosť, vitalita a energia ani v sedemdesiatke nedovoľujú mu prerušiť či ukončiť jeho bohatú a veľmi významnú prácu.

Akademik *Rybakov* nie je však iba vynikajúcim vedeckom, ktorý svojimi dielami vytvoril veľký prínos do pokladnice sovietskej a svetovej vedy, ale jeho činnosť a práce majú obrovský konkrétny význam pre slovenskú archeológiu nielen po stránke odbornej a metodickej, ale aj ľudskej. *B. A. Rybakov* bol a je veľkým priateľom Slovenska, váži si slovenský národ a výsledky, ktoré sme dosiahli vo vede, kultúre a výstavbe socializmu. V akademikovi *Rybakovovi* sme vždy mali vzor, nachádzame užho vždy pomoc a pochopenie pre rozkvet našej vedy a rozvíjanie širokej spolupráce medzi sovietskymi a slovenskými archeológmi. Preto sa veľmi tešíme z jeho ďalšej práce, do ktorej mu želáme veľa zdravia a mnogaja ľjta.

Bohuslav Chropovský

HISTORICKÝ VÝZNAM VÍFAZNÉHO FEBRUÁRA

Február 1948 je jedným z najvýznamnejších medzníkov v dejinách českého a slovenského národa. Ním bol odrazený pokus poslednej vykorisťovateľskej triedy — buržoázie — obnoviť nadvládu nad pracujúcim ľudom, keď chcela kontrarevolučným pučom zastaviť zákonitý vývoj revolúcie. Robotnícka trieda, vedená Komunistickou stranou Československa, dosiahla definitívne vífazstvo nad buržoáziou a uhájila pokojnú cestu k socializmu, nastúpenú v národnej a demokratickej revolúcii. Priebeh februárových udalostí, osobitne rozhodujúce vystúpenie pracujúceho ľudu a neskôr aj úspechy socialistickej výstavby, názorne ukázali, že sa tak stalo v záujme a na prospech československého ľudu, v záujme republiky, socializmu a demokracie. Februárovým vífazstvom sa československý ľud s konečnou platnosťou zaradil do veľkej rodiny krajín socialistického tábora a posilnil svoje spojenectvo s bratským Zväzom sovietskych socialistických republík.

Vo februári 1948 dosiahla Komunistická strana Československa svoj najbližší strategický cieľ, ktorý si stanovila už pri svojom vzniku — zvrhnúť moc buržoázie a nastoliť moc robotníckej triedy. Ak v máji 1945 došlo k zásadnému prelomu v dejinách Československa, ktoré nastúpilo ľudovodemokratickú cestu postupného prechodu k socializmu, potom február 1948 túto cestu nielen definitívne zabezpečil, ale zároveň neobyčajne urýchlił. Ľudovodemokratický režim začal plniť funkciu diktatúry proletariátu, a tým vytvoril základný nevyhnutný predpoklad budovania socializmu v našej vlasti.

Klement Gottwald zhodnotil výsledky februárového vífazstva na aprílovom zasadnutí ÚV KSČ v roku 1948 takto: „Vo Februári, ak vezmeme vec vnútropolitickej, išlo o to, či má náš ľudovodemokratický vývoj pokračovať ďalej úspešne na ceste k socializmu, alebo či má byť zvrátený, či má dôjsť k zvratu, ktorý by bol začiatkom ústupu späť k dobám predmníchovským, k dobám kapitalizmu. Tak ako rok 1920 po prvej svetovej vojne rozhadol o ďalšom vývoji pred-

mníchovskej republiky, tak tiež február 1948 rozhadol o ďalšom vývoji oslobođenej ľudovodemokratickej republiky, lenže práve s opačnými výsledkami. Ak december 1920 znamenal vífazstvo reakcie a začiatok kapitalistického režimu v predmníchovskej republike, február 1948 znamenal rozhodnú porážku reakcie, upevnenie ľudovodemokratického režimu a uvoľnenie cesty k rýchlejšiemu postupu k socializmu.“

Február 1948 sa stal rozhodujúcim triednym stretnutím medzi robotníckou triedou a buržoáziou v boji o ďalšiu cestu Československa. V dejinách našej vlasti predstavuje výrazný medzník, lebo znamenal kvalitatívny krok pri rozvíjani socialistickej revolúcie. Februárové udalosti podstatne upevnili ľudovodemokratický štát, lebo nielenže zabezpečili doterajšie vymoženosti ľudovej demokracie a definitívne presadili jej základné princípy, ale ich viedli k ďalšiemu upevneniu a rozšíreniu vo vyhranene socialistickom duchu. Pracujúci ľud februárovým vífazstvom nad reakciou jednoznačne rozhadol o socialistickej budúcnosti Československa.

Februárové udalosti potvrdili celkovú správnosť a účinnosť politiky Komunistickej strany Československa. V ich priebehu sa prejavila vydobytá a uznávaná vedúca úloha strany, ktorá vífazstvom nad buržoáziou ďalej vzrástla a stala sa základným princípom československého štátu.

Vífazstvo vo februári 1948 bolo dielom rozehodnosti, rozvahy, politickej zrelosti a vyspelosti celej strany. Najvýznamnejšou črtou bola jej jednota, ktorá sa vytvárala v každodennej cieľavedomej a organizovanej práci stranických organizácií, v neustálom zápase o revolučnú aktivitu mäs. Základným princípom bola každodenná masová práca všetkých členov strany, presvedčovanie pracujúcich na základe ich vlastných skúseností. Komunistická strana ako avantgarda robotníckej triedy vždy vyjadrovala a presadzovala triedne záujmy robotníckej triedy a zároveň aj klúčové záujmy ostatných pracujúcich. Február 1948 bol presvedčivým dôkazom toho, že prebojovanie záujmov robotníck-

kej triedy umožnilo presadiť aj záujmy ostatných pracujúcich, že oslobodenie robotníckej triedy je súčasne i oslobodením všetkých pracujúcich.

Komunistická strana Československa sa orientovala od počiatku na pokojné prerastanie revolúcie. Využila priaznivú medzinárodnú i vnútropoliticú situáciu, uplatnila správnu a tvorivú marxisticko-leninskú politiku, a tak sa jej podarilo uskutočniť pokojný vývoj revolúcie. Február 1948 bol triumfom KSČ, jej konkrétneho taktického postupu v triednom zápase s buržoáziou. Februárové víťazstvo dosiahla strana nielen pokojnou cestou, ale navyše aj v zhode s vtedy platnou ústavou.

Február neboli však významnou udalosťou iba pre naše národy. Mal závažnú úlohu aj pri utváraní svetovej socialistickej sústavy, a tým prispel k posilneniu pozitívneho vývoja v Európe. Zásluhou úporného zápasu, vedeného svetovou socialistickou sústavou na čele so Sovietskym zväzom za udržanie mieru, za stmelenie všetkých mierumilovných síl sveta, začala sa nová etapa vo vývoji medzinárodnej politiky a histórii ľudstva. Studená vojna začala uvoľňovať miesto mierovému spolužitiu krajín s rozdielnym spoločenským zriadením. Zásluhou tohto neúnavného úsilia a mierovej ofenzívy Zväzu sovietskych socialistických republík žijeme dnes už 33 rokov v mieri.

Neocenieľným dôsledkom februárového víťazstva je spojenectvo našej socialistickej republiky s ostatnými socialistickými štátmi, najmä so Sovietskym zväzom. V našej ideo-po- politickej činnosti je nevyhnutné stále zdôrazňovať, že dôsledný internacionálizmus nie je v rozpore s národnými záujmami nášho ľudu, ale naopak, že ich plne vyjadruje a zabezpečuje. Vďaka zahraničnopolitickej orientácii na Sovietsky zväz, ktorú húževnatá presadzovala Komunistická strana Československa, bolo medzinárodné postavenie nášho štátu vo februári 1948 pevné, zabezpečovalo republiku pred nebezpečenstvom imperialistickej intervencie, uvoľnilo ruky robotníckej triede na zlomenie kontrarevolučného náporu domácej a s ňou spojenej zahraničnej buržoázie a zároveň utváralo možnosť riešiť politickú krízu pokojnou cestou.

Vítazný február bol výsledkom dôsledného revolučného postupu KSČ, ktorá rozvinula triedny boj v politickej, ideologickej i ekonomickej oblasti. Vďaka svojej marxisticko-leninskej vyspelosti, revolučnej zásadovosti a taktickému

majstrovstvu, dokázala strana v rozhodujúcej chvíli a na rozhodujúcom mieste sústrediť silu a moc tak, že sa stali zárukou víťazstva robotníckej triedy.

Február 1948 vošiel do súhrnu skúseností robotníckej triedy a medzinárodného komunistického hnutia. Komunistická strana Československa sa vždy považovala za súčasť medzinárodného komunistického hnutia. Čerpala skúsenosti a dostávala pomoc od bratských strán, osobitne od Komunistickej strany Sovietskeho sväzu, a svoj postup a vlastné úspechy považovala za čiastkový prínos k spoločnému boju za víťazstvo socializmu na celom svete. Február 1948 má svoje miesto aj v pokladnici skúseností medzinárodného komunistického hnutia, lebo predstavuje víťaznú skúsenosť pokojného prechodu k socializmu. Zahŕňuje v sebe mnoho konkrétnych a zrejme už neopakovateľných skúseností, ako aj všeobecné zásady boja robotníckej triedy, ktorého výsledky znova potvrdili medzinárodnú platnosť a životnosť marxizmu-leninizmu.

Komuniſti vo Februári potvrdili, že sú nielen hlboko internacionálnou, ale súčasne aj vlasteneckou národnou silou. Ich politika si získavala čoraz väčšiu dôveru a podporu širokých ľudových mäs. Práve z vôle týchto mäs sa Komunistická strana Československa stala vedúcou politickou silou našich národom. To bola jedna z rozhodujúcich podmienok zvrhnutia kapitalizmu, ako aj budovania socializmu.

Vítazný február 1948 bol vyvrcholením zápasov o spravodlivé usporiadanie sociálnych a národnostných pomerov československej spoločnosti, zápasov, ktoré pod vplyvom inšpirujúcich ideí Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie rozvíjala robotnícka trieda vo zväzku s ostatnými vrstvami pracujúceho ľudu na čele s Komunistickou stranou Československa.

Pre vnútorný vývoj nášho štátu znamenal Február nielen historický medzník, ale súčasne aj kvalitatívny predel pre všetky úseky spoločenskej činnosti. Ekonomika, kultúra, ideológia, politika dostali jednoznačne socialistický smer.

Význam Februára spočíva aj v tom, že víťazstvo sa dosiahlo úplnou jednotou a rozhodným vystúpením ľudu. Táto ľudovosť, revolučnosť, jednota a rozhodnosť ľudového vystúpenia tvoria jeden z najväčších odkazov a príkladov Februára. A práve v nadváznosti na túto tradíciu Februára a v jej rozvíjaní je naša sila, s ktorou budujeme socializmus.

Február bol výsledkom dlhorčného revolučného zápasu, logickým dôsledkom vývoja revolučného procesu. Preto jeho odkaz — budovanie a rozvíjanie socializmu — možno plniť len vtedy, keď sa budú správne uplatňovať jeho rozhodujúce predpoklady, najmä vedúca úloha Komunistickej strany Československa a jej marxisticko-leninská politika, pevné spojenie strany s robotníckou triedou a širokými ľudovými masami i spojenectvo so štátmi socialistického spoločenstva, predovšetkým so Sovietskym zväzom. Komunistická strana Československa, jej vedenie na čele s generálnym tajomníkom súdruhom *Gustávom Husákom*, tvorivým spôsobom dokázala uplatňovať skúsenosti Víťazného februára v boji proti antisovietskym, anti-socialistickým a pravicovoportunistickým silám pri prekonávaní krízy v strane a spoločnosti počas výstavby rozvinutej socialistickej spoločnosti. Bilancia uplynulého obdobia presvedčivo ukazuje, že naša spoločnosť sa vyvíja správnym smerom, že KSČ uskutočňuje politiku v plnom súlade s marxizmom-leninizmom a proletárskym internacionalizmom, že čestne plní svoju historickú úlohu, že svojim dielom plodne prispieva k rastu moci mierových síl celého sveta. Nový program, ktorý vytýčil XV. zjazd KSČ, opiera sa o túto istotu, o tieto skúsenosti, o stále sa prehľbujúcu späťosť strany a ľudu. Je postavený na pevných medzinárodných základoch, na nerozbornom priateľstve a spojenectve so Sovietskym zväzom, na našej príslušnosti k veľkej rodine socialistických krajín.

Na XV. zjazde Komunistickej strany Československa jej generálny tajomník súdruh *Gustáv Husák* hodnotil Február 1948 slovami: „Februárové víťazstvo definitívne nastolilo moc robotníckej triedy a pracujúceho ľudu v našej krajinе a otvorila sa cesta pre socialistickú prestavbu spoločnosti, vyjadrenú v generálnej línií IX. zjazdu našej strany. Komunistická strana Československa mohla dosiahnuť tieto víťazstvá preto, lebo tvorivo uplatňovala leninskú stratégiu a taktiku v boji o moc robotníckej triedy, lebo organizovala široký zväzok robotníckej triedy, rolníctva a ostatných pracujúcich, ktorý sa stal v politickom zápase rozhodujúcou spoločenskou silou, a že sa operala o úzke spojenectvo so Sovietskym zväzom.“

Tohtoročné 30. výročie Februára si pripomíname v podmienkach veľkých úspechov v práci Komunistickej strany Československa a celej spoločnosti, v ovzduší rastúcej aktivity a inicia-

tívy pracujúcich pri realizácii záverov a úloh XV. zjazdu našej strany. Pri uskutočňovaní súčasnej politickej línie nadväzuje KSČ na historický význam Februára, na jeho revolučný obsah i na jeho skúsenosti a utvrdzuje tým cestu, ktorú nám Február otvoril — cestu socialistickej spoločnosti za vedúcej úlohy robotníckej triedy na čele s komunistickou stranou.

Správa o činnosti strany a vývoji spoločnosti od XIV. zjazdu KSČ a o ďalších úlohách strany, ktorú XV. zjazd schválil ako záväznú politickú líniu, spolu so Smernicou pre hospodársky a sociálny rozvoj ČSSR v rokoch 1976—1980 tvoria ucelený program ďalšieho rozvoja rozvinutej socialistickej spoločnosti. Uskutočnenie zámerov vytýčených týmto programom je neoddeliteľne späté s dôsledným uplatňovaním kvalitatívnych faktorov politického, sociálneho, ekonomickeho a kultúrneho rastu, s mobilizáciou obrovského zdroja tvorivej činnosti ľudu. To, čo naša strana a spoločnosť dosiahli, tvorí spôsahlivú základňu nových a náročnejších etáp. Naša vlastnosť disponuje obrovským pracovným a duchovným potenciálom, rozsiahlym kultúrnym a materiálnym bohatstvom. Základné myšlienky politickej línie a program hospodárskeho a sociálneho rozvoja sú koncentrované v slovách súdruha *Gustáva Husáka*: „Rozvinutá socialistická spoločnosť je charakterizovaná najmä spájaním výsledkov vedeckotechnickej revolúcie s novými spoločenskými vzťahmi, komplexným riešením politických, sociálno-ekonomických, kultúrnych a ideo-vých otázok, ktoré umožňujú uspokojovať stále rastúce potreby ľudu. Preto je zákonitné, že v tejto etape ďalej vzrástá vedúca úloha marxisticko-leninskéj strany, vzrástá význam subjektívneho činiteľa, aktivity a uvedomelosti más.“

Základom a východiskom k dosiahnutiu ekonomických a sociálnych zámerov politiky strany aj ďalej zostáva trvalý rozvoj, hospodárlosť, vysoká efektívnosť spoločenskej výroby a kvalita všetkej práce. Etapa budovania vyspej socialistickej spoločnosti zvyšuje požiadavky na kvalitu vedeckovýskumnej práce a na jej efektívnosť. Je preto naliehavou úlohou náležite sa orientovať vo všetkých súvislostiach, ktoré podmieňujú, determinujú kvalitu a efektívnosť vedeckovýskumnej práce. Preto všetci musíme bojovať za to, aby sa zvyšovala úroveň teoretického zovšeobecňovania zisťovaných faktov, aby sa rozširoval prínos nových poznatkov v vedeckovýskumnej práci k odhaleniu

nových zákonitostí a vývojových tendencií spoločnosti.

Február položil základy ďalšiemu úspešnému rozvoju vedy, ktorá sa stala výrobnou silou. Skúsenosti z minulosti ukázali, a KSČ to v plnom rozsahu podporuje a zabezpečuje, že základným predpokladom úspešného rozvoja vedy a jej intenzívneho prenikania do všetkých oblastí spoločenskej, najmä však výrobnej praxe, je cieľavodomá, systematicky vykonávaná vedeckotechnická politika strany a štátu. Taká politika musí byť založená na marxisticko-leninskom rozbore úlohy vedy vo výstavbe socialistickej spoločnosti, na rozpracovaní stratégie vedeckého rozvoja v rámci celej socialistickej sústavy, na systematickom utváraní podmienok vedeckotechnického pokroku a na komplexnom straníckopolitickom riadení života v oblasti vedy.

Preto 30. výročie Víťazného februára a jeho historický odkaz, toto významné a z hľadiska našich národných a štátnych dejín skutočne his-

torické výročie oslavujeme v čase, keď socializmus napriek všetkým zložitosťiam jeho budovania a rozvíjania, napriek všetkým útokom domácej i zahraničnej reakcie i pokusu o kontrarevolučný prevrat prejavil aj v našej krajine v plnej miere svoju životaschopnosť a svoje prednosti. Naše úspechy v národnom hospodárstve, spoločenskom a politickom systéme i vo všetkých ostatných oblastiach sú očividné a nesporné. Preto za výsledkami Februára stojí dnes všetok pracujúci ľud, stráži a rozvíja ich. Zdroje februárového víťazstva a sám február 1948 sú pre nás nielen veľkým poučením, ale aj previerkou, kritériom, ktorým meriame výsledky našej súčasnej práce. A hoci sa dnešné konkrétné úlohy v mnomohom líšia od vtedajších úloh, cesty a metódy ich plnenia sú v podstate totožné. Pri plnení súčasných náročných úloh nielenže nadvážujeme na tradície slávneho februára 1948, ale sme ich priamymi nositeľmi a pokračovateľmi.

Bohuslav Chropovský

WCZESNOŚREDNIOWIECZNA FIGURKA CZTEROTWARZOWEGO BÓSTWA Z WOLINA

WITOLD HENSEL

(Instytut Historii Kultury Materiałnej PAN, Warszawa)

W kronikach i sagach wczesnośredniowiecznych oraz w legendach niemałą sławą cieszył się Julin—Jomsborg—Wineta—Levilni—Wolin, wielkie miasto na południowym wybrzeżu Bałtyku, które udało się zlokalizować na wyspie Wolin.¹ Przekazy pisane nie pozwalają na danie jednoznacznej odpowiedzi na temat daty powstania tego ośrodka oraz pochodzenia jego pierwszych budowniczych. W nauce, zwłaszcza niemieckiej, przeg długi czas utrzymywała się hipoteza, że budowniczymi i panami tego centrum byli początkowo Normanowie. W ten sposób próbowało interpretować rezultaty podjętych tam przed II wojną światową badań wykopaliskowych.²

Uczeni polscy już wówczas pogląd ten zakwestionowali. Dopiero jednak realizowane po drugiej wojnie światowej badania wykopaliskowe przyniosły taką masę nowych materiałów, że i na to zagadnienie można spojrzeć w sposób zgodny z sytuacją,³ jaka panowała w tej części Nadodrza od schyłku VIII względnie początku IX w. n. e. Prace archeologiczne były od tego momentu realizowane przez byłego Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego, a od 1954 roku przez Instytut Historii Kultury Materiałnej PAN, który uruchomił dla tych badań specjalną pracownię w Wolinie. Od początku badaniami tymi kieruje mój dawny uczeń dr Władysław Filipowiak, będący równocześnie dyrektorem Muzeum Narodowego w Szczecinie. Jemu też należy się autorstwo odkrycia o którym mowa w niniejszym szkicu.

Wieloletnie badania w Wolinie przyniosły dużo kapitałnych źródeł, dających wgląd w początki i rozwój osadnictwa słowiańsko-wczesnopolskiego na wyspie Wolin, a także dotyczących zajęć i kultury dnia codziennego oraz wierzeń jej mieszkańców. Jako szczególnie

istotne uznać wypada wyniki uzyskane na terenie miasta Wolina.⁴ Okazało się że rzemieślnicy mieszkali nie tylko na terenie samego miasta, lecz także w pobliskich osiedlach podmiejskich.

Szczęśliwie dobrane punkty badań pozwoliły zrekonstruować układ przestrzenny dawnego Wolina. Obok ekscentrycznie położonego grodu, o charakterze zapewne kultowym, rozwinęło się miasto, o początkach sięgających najpóźniej IX wieku. W ciągu jego istnienia zmianie uległa technika budowania fortyfikacji. Do najstarszych umocnień należał system palisadowy, wykazujący dużą wiedzę konstrukcyjną jego budowniczych. Później wzniesiono potężny wał drewniano-ziemny, w którym zastosowano konstrukcję hakową, podobną do spotykanej w wielu grodach Polski centralnej. Zmianie uległy techniki stawiania domostw, które stale jednak pozostawały drewniane, a także liczba mieszkańców, których gdzieś na przełomie X i XI wieku było około 10 000. W tych czasach w Europie śródowej, a po części i zachodniej, miasta tej wielkości zaliczały się do bardzo dużych. Nie zmienił się natomiast szachownicowy w swym podstawowym zrębie układ przestrzenny. Typ ten przejęto najpewniej z Bizancjum, choć zapewne drogą pośrednią. Zadomowił się on jednak na tyle u ludności wczesnopolskiej, że doszło tutaj do wykształcenia się wielu jego lokalnych odmian.⁵ Natrafiono też na zabytki związane z pracą wolińskiego portu. Liczne zabytki świadczą o wysokim poziomie różnych działów miejscowego rzemiosła. Znaleziono dalej wiele importów z rozmaitych części ówczesnego świata, zarówno bliższych jak i dalszych. Nie sposób je tu wymienić. Wszystkie one potwierdzają przekazy źródeł pisanych o zamożności mieszkańców wczesnośredniowiecznego Wolina.

W Wolinie długo utrzymywała się — po trzydzieste lata XII wieku — religia pogańska. Zrozumiałe też, że w toku wieloletnich badań znajdowano różne zabytki związane z kultem pogańskim. Odkryto tu m. in. figurkę brązową konika ozdobioną znakami słonecznymi.

IX wieku natrafiono na świetnie zachowaną miniaturową figurkę czterotwarzowego bóstwa. Wykonana z drewna, o długości 9,4 cm zdradza dobrą znajomość kunsztu rzeźbiarskiego, o czym świadczy, wysokiej klasy modelunek wszystkich czterech twarzy (ryc. 1 i 2). Jedna

Ryc. 1. Wolin (Polska). Drewniana miniatura figurka o dł. 9,4 cm bóstwa czterotwarzowego — Światowita.

Ryc. 2. Góra część figurki wyobrażonej na ryc. 1 w powiększeniu.

Dopiero ostatnio udało się odkryć zabytek, który pozwala w sposób nowy spojrzeć na wiele zagadnień związanych z rozwojem kultu pogańskiego u Słowian i osiągniętym przezeń poziomem. W warstwie datującej się ze schyłku

z nich, centralna, jest dłuższa od pozostałych (wynosiła ok. 2,2 cm, inne nie dochodzą 2 cm). Korpus w kształcie łopatkowatym zdobiony jest delikatnymi motywami geometrycznymi w postaci kreskowań oraz wyobrażeń owoidal-

nych. Na podstawie relacji *Sakso Gramatyka*, autora dzieła *Gesta Danorum* z przełomu XII i XIII wieku przyjąć można, że było to wyobrażenie naczelnego bóstwa niektórych grup Słowian, a mianowicie Światowita (względnie Świętowita). Na czym jednak polega niezwykłość znaleziska, skoro o kulcie Światowita u Słowian wiemy z przekazów pisanych, choć ostatnio sugeruje się, że określenie Światowit, a raczej Świętowit tj. święty i mocny jest raczej świeżej daty.⁶ Są tego różne powody.

Po pierwsze mamy do czynienia z zabytkiem unikatowym, który w dodatku możemy dosyć precyzyjnie datować. Znaleziono go bowiem w warstwie pochodzącej z końca IX wieku. Zatem już w tym okresie wytwarzano miniatuры Światowita. Moment faktycznego użytkowania idoli w kształcie Światowita musiał znacznie okres ten wyprzedzić. Wbrew więc twierdzeniu wielu badaczy bóstwa figuralnego u Słowian nie mogły wystąpić pod wpływem chrześcijaństwa. Wątpliwa jest także bardzo późna metryka powstania nazw typu Świętowit. Osobiście zresztą wyrażałem nieraz sąd przeciwny.⁷ Częstsze występowanie postaci figuralnych wiązało się z lokalnymi przemianami w formach kultu pogańskiego, tkwiącymi w odlegiej pomroce dziejowej, ale powiązanymi z przekształceniemi społeczno-gospodarczymi. Wysoki kunszt, z jakim zabytek woliński wykonano dowodzi poziomu artystycznego osiągniętego przez Wolinian. Pozwala niejako potwierdzić, zdanie źródeł pisanych, że pogańskie świątynie ludności Pomorza cechowały się dużej miary ekspresją estetyczną. Po drugie potwierdza przekaz *Ebbona*, że w Wolinie czczono różne bóstwa pogańskie, a także że ich wyobrażenia były rozmaitej wielkości. O czcze-

niu małych idoli przez ludność wczesnopolską byliśmy poinformowani dzięki wielu innym odkryciom. Nie przypuszczano natomiast, że do tego typu należały również wyobrażenia Światowita. Nie jest przy tym wykluczone istnienie świętych kątów w domostwach, w których składano bóstwu temu ofiary. Noszono je także w procesjach podczas różnych uroczystości. Wspomiany już wyżej *Eppo* (ok. poł. XII w.) pisał o Wolinie m. in.: „I gdy miasto zostało oczyszczone słowem wiary i kąpielą chrztu, a większe bałwany, które były pod ręką były palone przez zbożnego biskupa, jacyś głupecy potajemnie ukradłszy niewielkie posągi bożków schowali je u siebie, nieświadomi, jaka stąd dla ich miasta wyniknie szkoda”.

Odkrycie to otwiera niejako, łącznie z ogromną ilością innych zabytków wydobytych w Wolinie, nowy, ważny etap dyskusji na temat poziomu religii pogańskiej u Słowian przed X wiekiem n. e. Jest to tym bardziej ważne, że odkryto tutaj także wyobrażenia innych bóstw w miniaturze oraz zapewne świątynię – kącine pogańską.

Wszystko to razem wzięte daje okazję do ponownego zastanowienia się nad modelem religii pogańskiej Słowian i zmianami, jakie zachodziły w jej strukturze. Słowianie w zakresie przeobrażeń w ideologii byli opóźnieni w porównaniu z ich zachodnimi sąsiadami. Nie oznacza to jednak, by w tym względzie odstawały od plemion które wcześniej od nich przyjęły chrześcijaństwo. Powstaje wogół pytanie czy recepcja nowej wiary przez Słowian nie została ułatwiona dzięki ukształtowaniu się wyższego jej poziomu w ramach religii pogańskiej?

Przypisy

¹ Por. np. LABUDA, G.: Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej. T. 2. Poznań 1964, s. 129.

² Np. WILDE, K. A.: Die Bedeutung der Grabung Wollin 1934. Stettin 1939, s. 84.

³ Np. LABUDA, G., op. cit., s. 130.

⁴ Np. FILIPOWIAK, W.: Die Entwicklung der Stadt Wolin vom 9. bis zum 12. Jahrhundert. W: *Jankuhn, H. – Schlesinger, W. – Steuer, H.* (red.), Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. T. 2. Göttingen 1974, s. 190 i n.

⁵ HENSEL, W.: Analogies et dissemblances des dispositions spatiales des villes des pays mediterraneens et des pays slaves. W: Atti del Colloquio Internazionale di Archeologia Medievale – Palermo-Erice, 20–22 settembre 1974. T. 1. Palermo 1976, s. 136 i n.

⁶ Por. np. URBANICKI, St.: O rekonstrukcji religii pogańskich Słowian. W: Oprac. zbior. Religia pogańskich Słowian. Kielce 1968, s. 36. Nie oznacza to jednak by sugerowana przez St. Urbanickiego zmiana nazw bóstw nie mogła nastąpić przed IX wiekiem.

⁷ Por. co mówiłem na ten temat na konferencji kieleckiej w 1967 r. Zob. oprac. zbior. Religia pogańskich Słowian. Kielce 1968, s. 24 i n.

Statuette miniature d'un dieu païen à quatre visages à Wolin

Witold Hensel

Julin—Jumne—Jomsborg—Vineta—Livilni — Wolin, grande ville de la côte méridionale de la Baltique du Haut Moyen Âge que l'on a réussi à localiser sur l'île de Wolin, jouit d'une grande renommée dans les chroniques et les sages de l'époque ainsi que dans les légendes. Les documents écrits ne permettent pas d'établir avec rigueur la date de la fondation de ce centre ni la provenance de ses premiers bâtisseurs.

Les fouilles réalisées après la seconde guerre mondiale ont apporté une telle foule de matériaux nouveaux que l'on peut considérer le problème de la fondation de la ville Wolin d'une manière conforme à la situation qui a régné à partir de la fin du VIIIe siècle ou du début du IXe dans cette région baignée par l'Odra. Les recherches sont dirigées depuis le début par un de mes anciens élèves, le Dr Władysław Filipowiak qui est en même temps directeur du Musée National de Szczecin et directeur de Centre de Recherches de l'Institut d'Histoire de la Culture Materielle de l'Académie Polonoise des Sciences à Wolin.

Les points des fouilles ayant été bien choisis, on a pu reconstituer le plan de l'ancienne Wolin. A côté du bourg fortifié de position excentrique qui avait probablement un caractère cultuel, une ville s'est développée dont les origines datent au plus tard du IXe siècle. La technique de la construction des fortifications s'est modifiée au cours de son existence. L'un des plus anciens fut le système des palissades témoignant du savoir étendu des bâtisseurs dans ce domaine. Plus tard on éleva un puissant rempart fait de terre et de bois pour lequel on se servit d'une charpente à crochets comme on en trouve dans de nombreux bourgs fortifiés de Pologne centrale. Les techniques de construction des habitations changèrent également quoiqu'on continuât à les construire en bois, de même que le nombre des habitants qui vers la fin du Xe siècle et le début du XIe s'élevait à une dizaine de milliers. A cette époque en Europe centrale, et aussi en partie en Europe occidentale, telles villes étaient considérées comme très grandes. Par contre, le plan en échiquier ne se modifia pas. Ce type

provenait très vraisemblablement de Byzance. Il était pourtant devenu si habituel pour la population polonaise ancienne que celle-ci en avait élaboré de nombreuses variantes. On a également trouvé des vestiges liés à l'activité du port.

De nombreux objets témoignent du haut niveau de différentes branches de l'artisanat local. On a aussi retrouvé maints objets d'importation provenant de diverses parties du monde d'alors. Le paganisme se maintint longtemps à Wolin, jusqu'aux années trente du XIIe siècle. Il est donc normal qu'aux cours des recherches on ait aussi retrouvé des objets en relation avec le culte païen. On a découvert, entre autres, un petit cheval de bronze orné de signes solaires. Récemment, on a trouvé un objet qui jette un jour nouveau sur plusieurs problèmes concernant le développement du culte païen chez les Slaves et le niveau atteint dans ce domaine. On est tombé, dans la couche datant de la fin du IXe siècle, sur une statuette miniature admirablement conservée, représentant une divinité à quatre faces. Exécutée en bois, elle dénote une bonne connaissance de la technique sculpturale notamment par la qualité du modelé des quatre faces. L'une d'elles, la face centrale, est plus longue que les autres. Le corps, en forme de spatule, est orné de délicates entailles géométriques: hachures et figures ovoïdes (fig. 1 et 2). On peut admettre, en se basant sur les relations de *Saxo Grammaticus* qui écrivit à la fin du XIIe siècle et au début du XIIIe une oeuvre intitulée *Gesta Danorum*, qu'il s'agit d'une représentation de la principale divinité de certains groupes de Slaves: Sviatovit, Svantevit (en polonais „Świątowit“ ou „Świętowit“).

En quoi cette découverte est-elle extraordinaire puisque les sources écrites nous renseignent sur le culte de Sviatovit chez les Slaves? Il y a à cela plusieurs raisons. Tout d'abord, cet objet est un exemplaire unique et, de plus, on peut le dater avec assez de précision étant donné qu'il a été découvert dans une couche de la fin du IXe siècle. On confectionnait à cette époque des miniatures de Sviatovit. L'utilisation effective de l'idole a du précédé de

beaucoup cette période. Et donc, quoiqu'en disent de nombreux chercheurs, les divinités figuratives ne sont pas apparues chez les Slaves sous l'influence du christianisme. Cette coutume était liée à des transformations locales survenues dans les formes du culte païen dans les temps reculés. La qualité de l'objet prouve le niveau artistique atteint par les habitants de Wolin. Elle permet en quelque sorte de confirmer l'avis des sources écrites selon lesquelles les temples païens de la population poméranienne se seraient distingués par une expression esthétique de grande classe.

D'autre part, cet objet confirme le témoignage d'Ebon qui dit que l'on honorait à Wolin différentes divinités païennes et que leurs représentations étaient de diverses grandeurs. On savait, grâce à beaucoup d'autres découvertes, que la population polonaise ancienne adorait de petites idoles. Mais on ne supposait pas que cette catégorie comprenait aussi des représen-

tations de Sviatovit. Il existait peut-être dans les habitations un coin sacré où l'on faisait des offrandes à cette divinité. On les portait aussi dans des processions à l'occasion de cérémonies diverses. Ebon (milieu du XIIe siècle) écrivait notamment à propos de Wolin: „Et lorsque la ville fut purifiée par la parole de la foi et le bain du baptême, et que les idoles grandes et petites qui s'y trouvaient furent brûlées par le pieux évêque, quelques sots voulèrent en secret des statuettes de divinités et les cachèrent chez eux, ignorant le mal qu'il en résulterait pour leur ville”.

Cette découverte inaugure en quelque sorte — avec une foule d'autres objets mis au jour par nos archéologues à Wolin — une nouvelle étape importante dans la discussion sur le niveau de la religion païenne chez les Slaves avant le Xe siècle. Elle fournit de nouveaux arguments en faveur de l'origine slave de Julin-Wolin.

ZU DEN KULTURGESCHICHTLICHEN WURZELN UND ZUR HISTORISCHEN ROLLE NORDWESTSLAWISCHER TEMPEL DES FRÜHEN MITTELALTERS

JOACHIM HERRMANN

(Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie der AdW der DDR, Berlin)

In der Erforschung der frühmittelalterlichen Geschichte und Kultur nehmen unter den viel diskutierten Phänomenen der archäologischen und historischen Forschung die slawischen Tempel, deren kulturgeschichtliche Rolle, deren historische Funktion und deren archäologischer Nachweis einen herausragenden Platz ein. In der zum Teil sehr ausführlichen schriftlichen Überlieferung, die allerdings durchweg von der *interpretatio christiana* gefärbt ist, wird vereinzelt, jedoch teilweise auch im Detail, das äußere architektonische Bild dieser Tempel beschrieben. Ebenso wird deren Rolle als Konzentrationspunkt politischer Macht, geistig-ideologischen Zusammenhaltes und gesellschaftlicher Organisation dargestellt.

Eine ausführlichere Behandlung dieses vielseitigen Phänomens der Tempel und ihrer Funktion findet sich bei *Thietmar von Merseburg* und bei *Adam von Bremen* über Riedegost/Rethra, bei *Helmold von Bosau* über Arkona, bei den drei sogenannten *Otto-Biographen* über Gützkow, Wolin, Szczecin und bei *Saxo* über Arkona und Garz auf Rügen. *Saxo* schreibt die Berichte des dänischen Kriegerbischofs *Absolon* bzw. von dessen Begleitern nieder, die 1168 dem Tempel von Arkona gegenüberstanden und als führende Angehörige des dänischen Invasionssheeres auf Rügen dessen Zerstörung anwiesen bzw. miterlebten. Die *Otto-Biographen* schrieben die Erzählungen von Teilnehmern der Missionsreise Ottos von Bamberg auf, die dieser 1124 im Auftrage des Polenherzogs Boleslaw Schießmund und 1128 im Auftrage des deutschen Kaisers Lothar zu den Pommern und besonders in die pommerschen Küstenstädte unternahm.¹

Thietmar von Merseburg berichtet aus größtem Abstand und offenbar nach Berichten aus zweiter Hand, ebenso *Adam von Bremen* und *Helmold von Bosau*.

Aus den genannten Quellen ergibt sich mit Sicherheit folgendes:

1. Die Tempel waren feste Gebäude aus Holz. Ihre Fassaden sind reich verziert, ihr Inneres ist reich ausgestattet gewesen. Zum Teil waren sie in sich gegliedert, d. h., sie wiesen mehrere Räume auf und enthielten im Zentrum jeweils das Kultbild.

2. Die Tempel lagen in Burgen und Befestigungen bzw. hin und wieder vor diesen. Diese Burgen und Befestigungen hatten Vorortcharakter. An ihnen fanden Stammesversammlungen, Kulthandlungen und Festlichkeiten statt. Marktverkehr wurde angesichts der Tempel abgewickelt.

3. Der Reichtum des Stammes bzw. des Gemeinwesens wurde an diesem Tempel aufbewahrt. Tempelschätze verkörperten bis zum gewissen Grade den gemeinschaftlichen Reichtum eines Stammes oder Gemeinwesens. Dieser wurde als solcher bei besonderen Anlässen, z. B. zum Loskauf von fremder Invasion² eingesetzt. Daher wurden neben den Tempeln an einigen Orten Schatzhäuser errichtet. Sie finden in der schriftlichen Überlieferung Erwähnung.³

4. Die Betreuung dieser Tempel oblag hauptberuflichen Priestern mit teilweise beachtlicher politischer Machtbefugnis. Dieser Sachverhalt hat *U. Procházka* veranlaßt, etwa im Hinblick auf die Rügenslawen von einer „theokratischen Dingmonarchie“ zu sprechen.

5. Die Priesterschaft dieser Tempel übte ideologische, politische und militärische Macht aus. Sie organisierte die Versammlungen an den Tempelorten, auf denen über politische und militärische Maßnahmen entschieden wurde. Sie führte zum Teil direkt Kriegszüge an, stellvertretend für den Stammesgott, gewissermaßen mit dessen Symbolen ausgestattet. Besonders ausgeprägt ist diese Seite priesterlicher Funktion bei

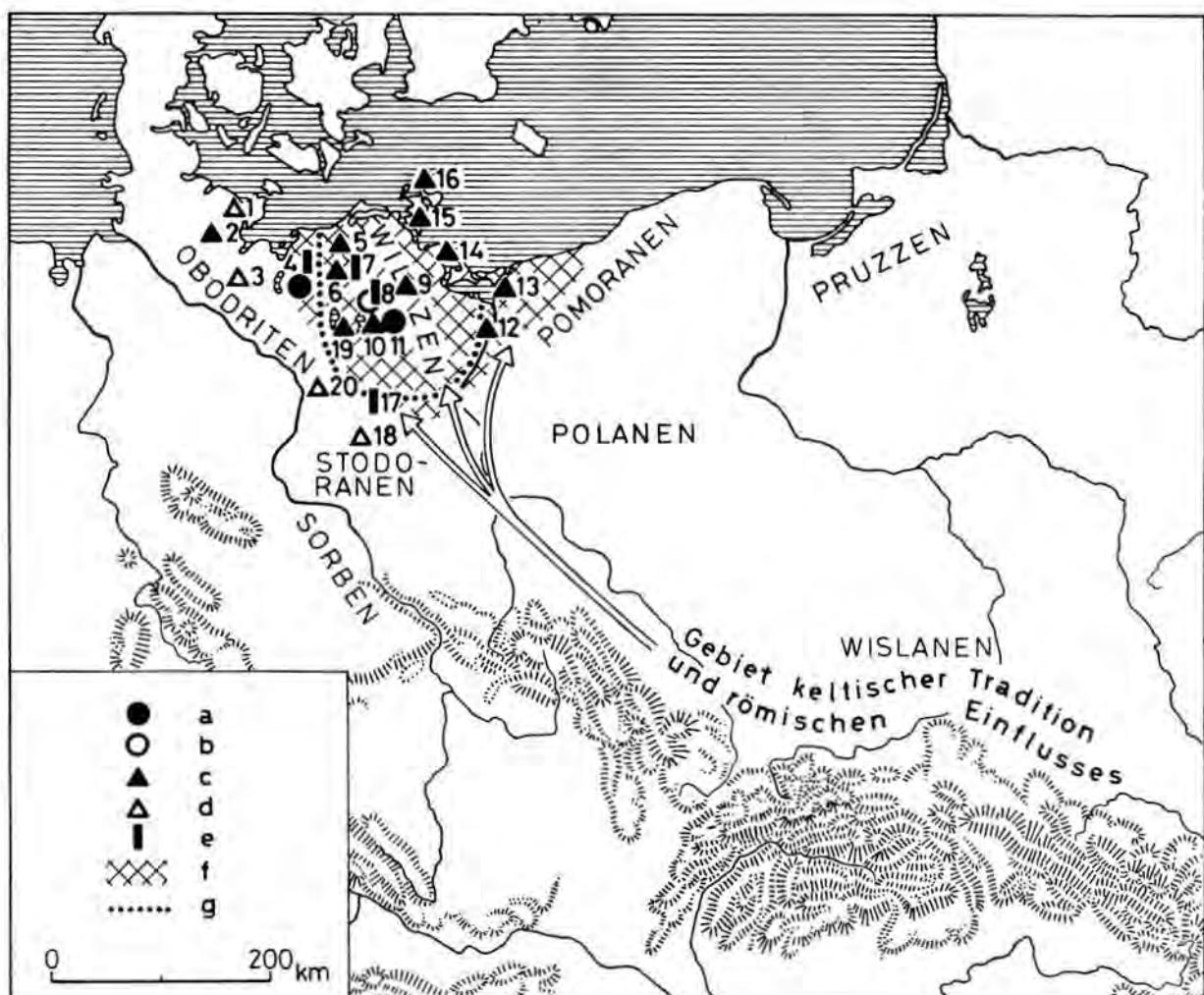

Abb. 1. Tempel und Kultbilder im nordwestslawischen Gebiet. a – Durch archäologische Forschungen nachgewiesene Tempel; b – auf Grund archäologischer Forschungen vermutbare Tempel; c – schriftlich überlieferte Tempel; d – auf Grund schriftlicher Überlieferung vermutete Tempel; e – Fundorte größerer hölzerner Figuren; f – Verbreitungsgebiet der Feldberger Keramik; g – Wohnsitze der wilzischen Hauptstämme. 1 – Oldenburg; 2 – Plön; 3 – Ratzeburg; 4 – Groß Raden; 5 – Rostock; 6 – Kessin; 7 – Behren-Lübchin; 8 – Neubrandenburg-Fischerinsel; 9 – Gützkow; 10 – Rethra (nicht genau lokalisierbar); 11 – Feldberg; 12 – Szczecin; 13 – Wolin; 14 – Wolgast; 15 – Garz; 16 – Arkona; 17 – Altfrisia; 18 – Brandenburg; 19 – Malchow; 20 – Havelberg.

den Lutizen und bei der Priesterschaft von Riedogost gewesen. Diese führten die Standarten der Götter aus dem Tempel und auch das weiße Kultroß des Gottes Svarožyc an der Spitze von Kriegszügen.⁴

An der herausragenden gesellschaftlichen Funktion der Tempel besteht also kein Zweifel. Es waren gesellschaftliche Institutionen. Ebenso ist unbestritten, daß bei anderen slawischen Stämmen und Völkern eine derartige Ausprägung der Institution der Tempel nicht erfolgt ist. Selbst im westslawischen Obodritenland, das im besonderen Maße im Interesse einiger Chronisten stand, gab es kaum Tempel, sondern

Kultbilder bzw. heilige Haine. Mit diesen Hainen konnten gesellschaftliche Funktionen wie die von Stammesversammlungen verbunden sein. Für den Prove-Hain von Oldenburg wird ein solcher Zusammenhang ausführlich von *Helmold* wiedergegeben. Auch bei den Sorben ist lediglich von derartigen heiligen Hainen die Rede, Tempel waren anscheinend unbekannt. *Helmold von Bosau* beobachtete bereits diese Unterschiede und schrieb: „Sie haben vielerlei Götzendienst, denn nicht alle hängen dem gleichen abergläubischen Brauchtum an. Die einen stellen phantastische Götzenbilder in Tempeln zur Schau, wie etwa das Plöner Idol namens Podaga, die ande-

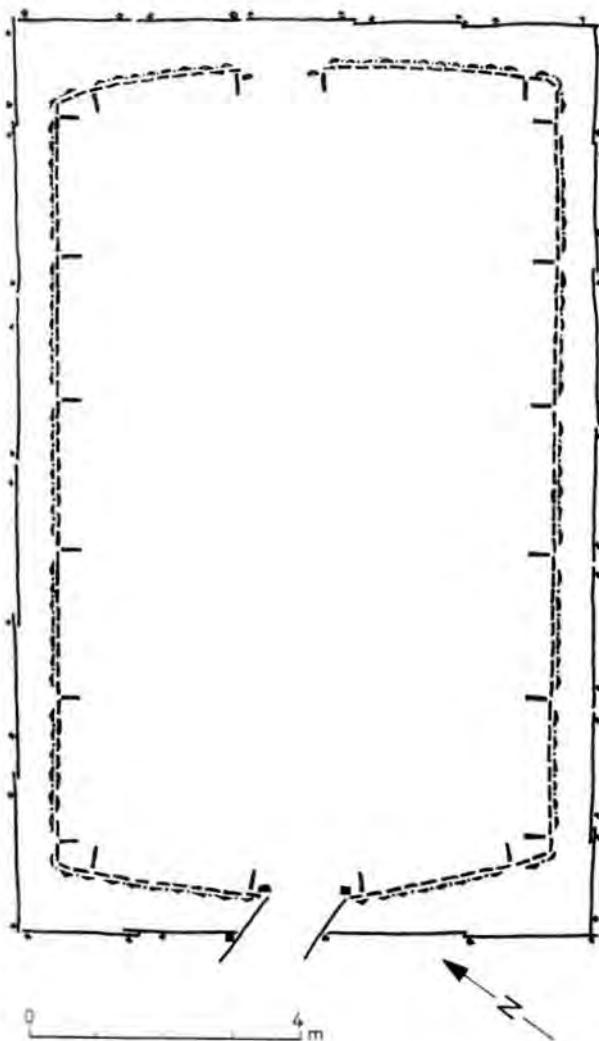

Abb. 2. Grundriß des Tempels von Groß Raden, Kr. Sternberg, Bezirk Schwerin, und Lage des Tempels im Verhältnis zu Burg und Siedlung (nach E. Schuldt).

ren (Götter) wohnen in Wäldern und Hainen wie der Gott Prove von Oldenburg, und werden nicht abgebildet. Viele stellen sie auch mit zwei, drei oder mehr Köpfen dar...⁵ Selbst die Heveller in Mittelbrandenburg hatten auf dem Harlungerberg vor Brandenburg zwar einen heiligen Berg, von einem Tempel erfahren wir jedoch nichts. Es ist lediglich von einer Kultfigur, nämlich der des Triglav, die Rede.⁶

Es darf daraus geschlossen werden, daß sich Tempel und Tempelinstitutionen nur in einem begrenzten Bereich und unter spezifischen Bedingungen entwickelt haben. Der Bereich wird umschrieben durch die Stammesgebiete der Wilzen/Lutizen, der Rügenslawen oder Ranen und der Woliner am Oderhaff. Für alle drei Stämme bzw. Stammesgruppen ist charakteristisch, daß sie im Kampf gegen die Eroberungsversuche des deutschen Feudalstaates (Wilzen, Ranen) bzw. des polnischen Feudalstaates (Woliner) standen und deren Eroberungspolitik zum Teil in großen

Volksaufständen, unter denen der Lutzenaufstand aus dem Jahre 983 gegen die deutsche Feudalität herausragt, zurückwiesen. Derartige Abwehrkämpfe mobilisierten breite Volksmassen und freie Stammeskrieger und führten zugleich zur Festigung der Positionen der Gentilaristokratie. Die Folge war offensichtlich, daß der Feudalisierungsprozeß und die Staatsbildung langsam oder gar nicht vorangingen, vielmehr gentildemokratische Verhältnisse oder gentilpatriarchalische Verhältnisse bestehen blieben und sich sogar festigen konnten. Unter derartigen Bedingungen konnten sich Tempelinstitutionen und Priesterschaft als Ausdruck des gentilpolitischen Lebens der Stammesorganisation unter den spezifischen Bedingungen der feudalen „Umkreisung“ entfalten (Abb. 1).

Eine andere Frage ist die nach dem Substrat, das institutionell und in sachlich-materieller Hinsicht dieser Entwicklung zur Verfügung stand. Diese Frage ist mit Hilfe der schriftlichen

Abb. 3. Lage des vermutlichen Tempels von Feldberg, Kr. Neustrelitz (nach J. Herrmann).

Überlieferung nicht zu entscheiden, ja nicht einmal tiefer zu verfolgen.

Hingegen gibt es Ansatzpunkte, um mit Hilfe archäologischer Funde und Ausgrabungsergebnisse zu weiteren Einsichten zu gelangen.

Kultstätten im baltischen und slawischen Bereich aus dem frühen Mittelalter sind bereits mehrfach nachgewiesen worden. An erster Stelle darf sicher die Ausgrabung des Perun-Heiligtums bei Nowgorod genannt werden, eine von einem Graben umgebene kreisförmige Fläche, auf der das Kultbild stand und an der Kulthandlungen vollzogen worden sind.⁷ Inzwischen wurden weitere vergleichbare, anonyme Anlagen dieser Art in Burgen, wie in Tušemla bei Smolensk⁸ oder auf Gräberfeldern, wie bei Rjasan, untersucht. Auch aus dem westslawischen Gebiet sind derartige Anlagen bekannt geworden, wie aus Trzebiatów bei Gryfice in Polen, aus Weseram bei Brandenburg, von der Halbinsel im Parsteiner See.⁹

Die weite Verbreitung derartiger Kultanlagen spricht also dafür, daß sie gewissermaßen gemeinslawische bzw. sogar darüber hinaus balto-slawische Gewohnheiten ausdrücken. Über diese Schicht gemeinslawischer Kultstätten-Konzeption scheinen sich nun in einem begrenzten Gebiet die Tempel-Kultstätten verbreitet zu haben.¹⁰ Ein archäologisch nachweisbarer sicherer Tempelbau ist seit kurzer Zeit aus der gemeinsamen Grabung des Museums für Ur- und Frühgeschichte in Schwerin und des Zentral-Instituts für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR aus Groß Raden, Kreis Sternberg, in Mecklenburg¹¹ (Abb. 2) bekannt. Es handelt sich um einen hölzernen Hallenbau mit Umgang. Die Außenwände des Hallenbaues waren reich mit stilisierte-

ten weiblichen und männlichen Figuren verziert, das Ur-Gehörn schmückte den Eingang, und der Kultkelch des Gottes wurde im Tempel kredenzt.

Die Kultfigur selber wurde nicht gefunden. Der Tempel lag am Rande einer geschützten Siedlung am Seeufer. Die Anlage gehört in das 8. bis 9. Jh.

Vor einigen Jahren konnte in einer Stammesburg der wilzischen Redarier bei Feldberg im Bezirk Neubrandenburg ein erster, allerdings nur undeutlicher Hinweis auf einen derartigen Tempel gefunden werden. Auf einem Bergsporn über dem See stand ein Schwellenbau, der durch einen symbolischen, nur zwei Meter breiten und etwa einen Meter tiefen Graben vom übrigen Burgareal abgegrenzt war. Die Ostseite der Burgfläche, dem Tempel gegenüber gelegen, war als „Zuschauerterrasse“ hergerichtet worden.¹² Spezifische Attribute unzweifelhafter Kultausübungen wurden jedoch in dem vermutlichen Kultgebäude nicht angetroffen. Die Burg von Feldberg geht in die Zeit der Erstbesiedlung dieses Gebietes durch slawische Stämme, d. h. in das 7. bis 8. Jh. zurück (Abb. 3). Mit Rethra war die Burg von Feldberg ganz gewiß nicht identisch. Die Identifizierung, die Carl Schuchhardt zwischen Feldberg bei Neustrelitz und Rethra vornahm, hat sich als unzutreffend herausgestellt.

Versuche, in Arkona den Tempel, der von Saxo sehr ausführlich beschrieben wird, nachzuweisen, sind gescheitert. Die Konzeption von Carl Schuchhardt ging weniger vom archäologischen Befund als von der Interpretation des Saxoberichtes auf einige unzureichende archäologische Aufschlüsse aus. Steine der Destruktionsphase des inneren älteren Walles wurden von Schuchhardt willkürlich als Tempelfundamente ausgegeben. Von E. Dyggve wurden diese Destruktionssteine sogar als Reste einer christlichen Kirche interpretiert. Die Grabungen in den Jahren 1969 bis 1971 mußten feststellen, daß das Tempelareal bereits vor Jahrhunderten ins Meer abgestürzt ist. In der noch erhaltenen Burgfläche fanden sich lediglich die Spuren von Ernte-Opferfesten, von denen Saxo berichtet (Abb. 4). Hinweise auf zeitweiligen Aufenthalt von Menschen, darunter auch von Kaufleuten, sowie Hinweise auf einen symbolischen flachen Graben, der vermutlich das Tempelareal gegen die übrige Burgfläche abgrenzte, wurden ebenfalls festgestellt. Nichtsdestoweniger ergibt die Beschreibung Saxos ein verhältnismäßig anschauliches Bild über das Aussehen des Tempels.

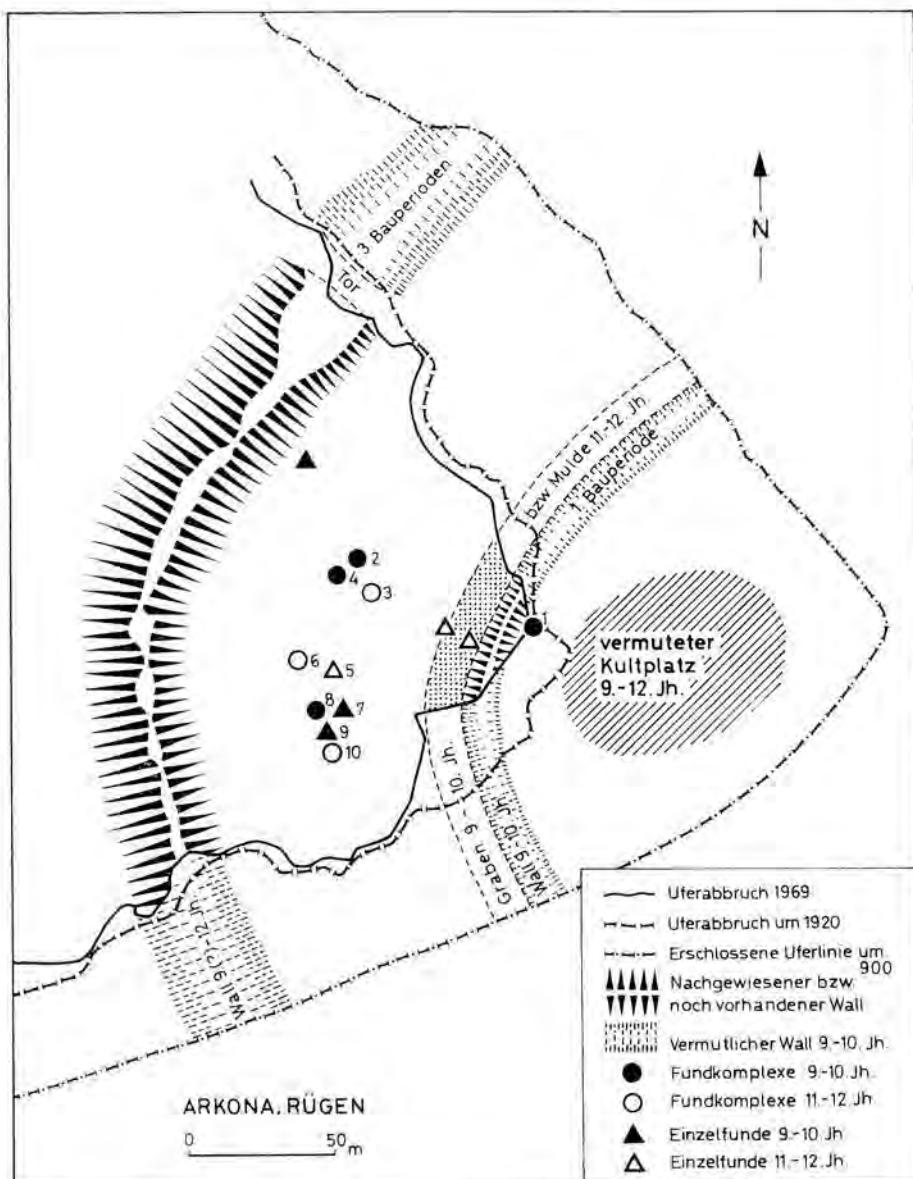

Abb. 4. Topographie der Tempelburg Arkona auf Grund der Ausgrabungen 1969–1971.

von Arkona. Es heißt dort: „Inmitten der Burg ist ein ebener Platz, auf dem sich ein aus Holz erbauter Tempel erhob, von feiner Arbeit, ehrwürdig nicht nur durch die Pracht der Ausstattung, sondern auch durch die Weihe des in ihm aufgestellten Götzenbildes. Der äußere Umgang des Tempels erstrahlte durch seine sorgfältig gearbeiteten Skulpturen; er war mit rohen und unbeholfenen Bildwerken verschiedener Art geschmückt. Für die Eintretenden war ein einziger Eingang offen (p. 822).“

Das Heiligtum selbst war von zwei Einhegungen umschlossen. Die äußere, aus Wänden zusammengefügt, war mit einem purpurnen Dach bedeckt; die innere, auf vier Pfosten gestützt,

erglänzte statt der Wände durch Vorhänge; dieser Teil hatte außer dem Dach und dem wenigen Tafelwerk mit dem äußerem nichts gemein. Im Tempel stand ein gewaltiges Götterbild, den menschlichen Körper an Größe weit übertreffend, wunderlich anzusehen durch seine vier Köpfe und ebensoviel Hälse. Zwei der Köpfe schienen nach der Brust und ebenso viele nach dem Rücken zu sehen...“⁴³ (Abb. 5).

In Wolin wird seit Jahren der Standort des Tempels unmittelbar im Süden der Stadtbefestigung gesucht. Die Grabungsergebnisse der letzten Jahre, u. a. das Auffinden eines kleineren hölzernen Figürchens mit vier Gesichtern, das als Svantevitbild bezeichnet wird, scheinen nun mehr

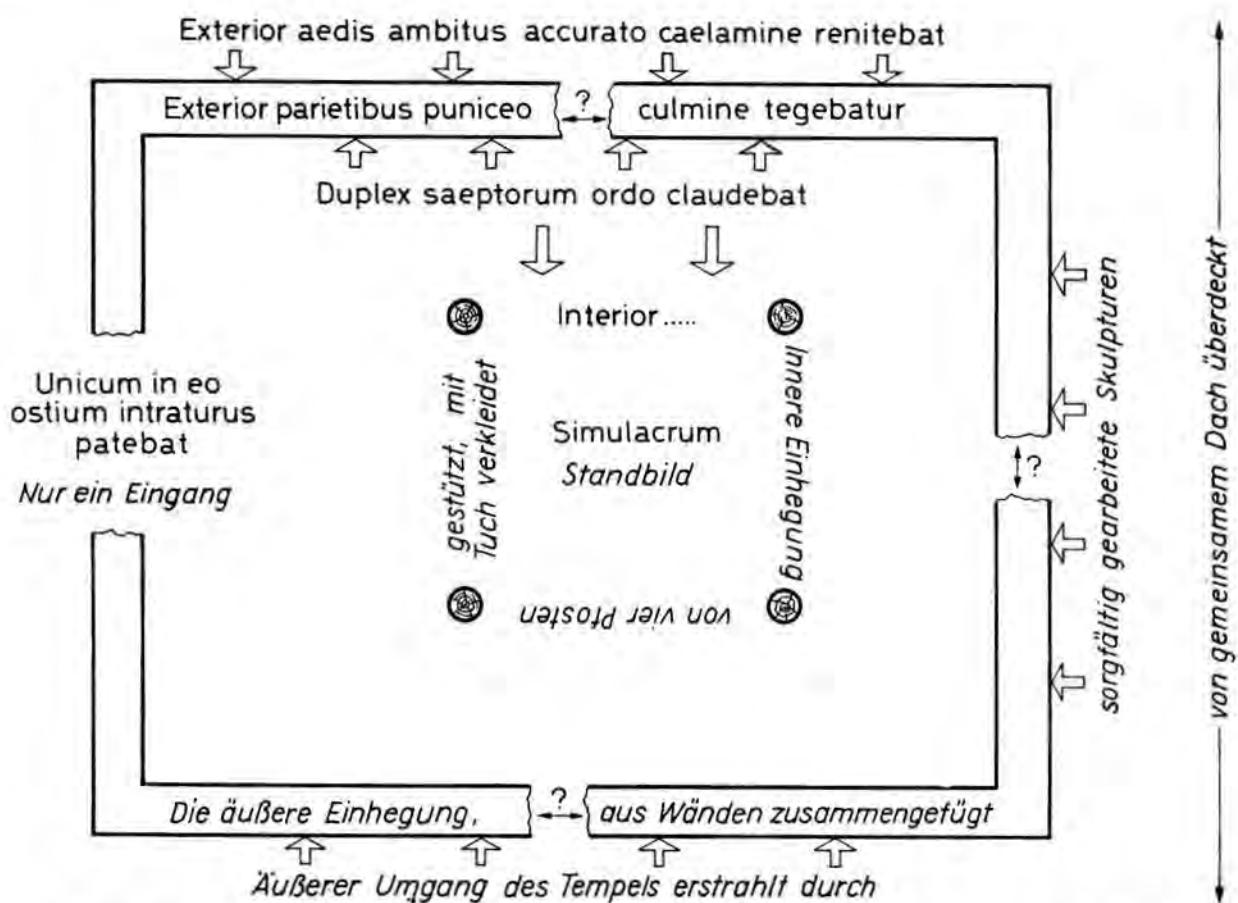

Abb. 5. Schema des Umgangstempels von Arkona nach der Beschreibung von *Saxo*, p. 822–823.

baldige genauere Erkenntnis über die Anlage des Woliner Tempels zu versprechen (vgl. den Beitrag von *W. Hensel* in diesem Band auf den Seiten 13–17).

Ein weiterer Tempel hat wahrscheinlich auf der Fischerinsel bei Neubrandenburg im Tollensesee gestanden. Auch hier war die Destruktion so stark, daß lediglich zwei Kultfiguren, eine grobbehauene weibliche Figur und ein männlicher Doppelkopf, in den Destruktionsschichten von Gebäuden nachgewiesen bzw. aufgefunden werden konnten. Das Doppelkopfbild lag auf einem Steinpflaster, wohl dem Fußboden eines Gebäudes.¹⁴ Das Gebäude selbst ließ sich nicht rekonstruieren. Es muß daher offen bleiben, ob es sich um ein sekundär an diese Stelle gelangtes Kultbild oder um ein primäres kultisches Bauwerk handelte.

Bereits im Jahre 1858 wurde vor der altslawischen Burg von Altfrisia ein hölzernes Kultbild gefunden, das mit Hilfe der Radiocarbonmethode in das 6.–8. Jh. zu datieren ist. Die topographische Aufnahme des fraglichen Geländes im April 1968, verbunden mit einer Sondage im

ehemaligen Burggraben, vermittelt ein annäherndes Bild vom Burg-Siedlungskomplex Altfrisia. Nach Aktenunterlagen des Märkischen Museums, der Forschungsstelle Potsdam und des Burgwallarchivs (Abb. 6) gehört die Figur zweifellos in den Zusammenhang von Burg und Siedlung. Der relativ gute Erhaltungszustand deutete darauf hin, daß sie nicht im Freien, sondern in einem Gebäude aufgestellt war. Aber Sicherheit gibt es in dieser Frage nicht.

Damit sind die bisherigen archäologischen Ergebnisse zu Tempelbauten bzw. Kulthäusern im westslawischen Gebiet erschöpft.

Das noch unzureichende Material legt endgültigen Schlußfolgerungen natürlicherweise Grenzen auf. Nichtsdestoweniger scheinen sich aus den bisher bekannten Befunden und Überlieferungen zwei Typen von Kultgebäuden zu ergeben:

1. Das einfache Gebäude, das mit Kultfiguren ausgestattet war und in dem Kulthandlungen vollzogen wurden. Symbolische Abgrenzungen, spezielle Anbauten usw. mögen erfolgt sein, wie sich aus dem Befund von Feldberg ablesen läßt.

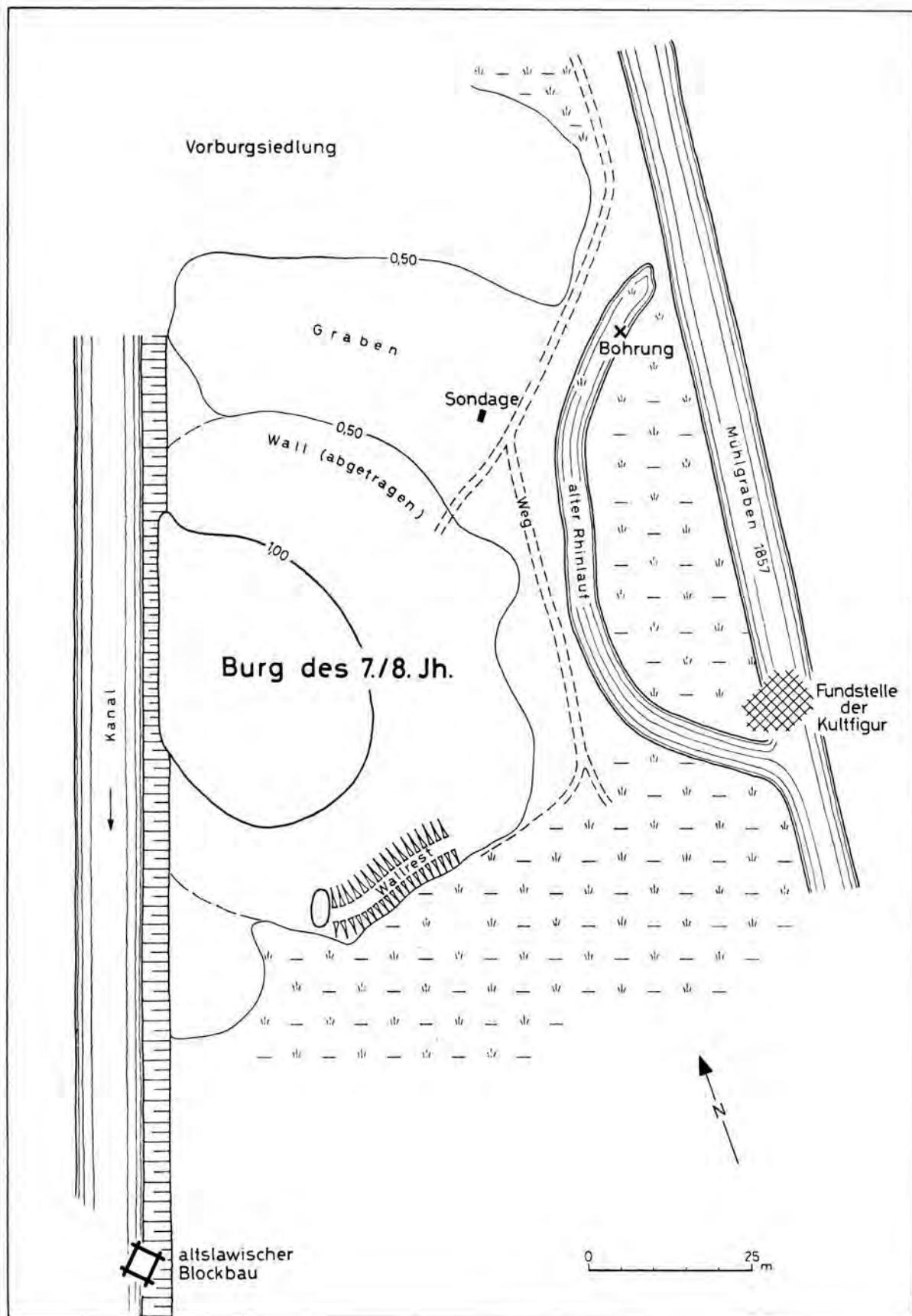

Abb. 6. Die topographischen Verhältnisse in Altfriesack, Kr. Neuruppin (Aufmessung des Verfassers April 1968).

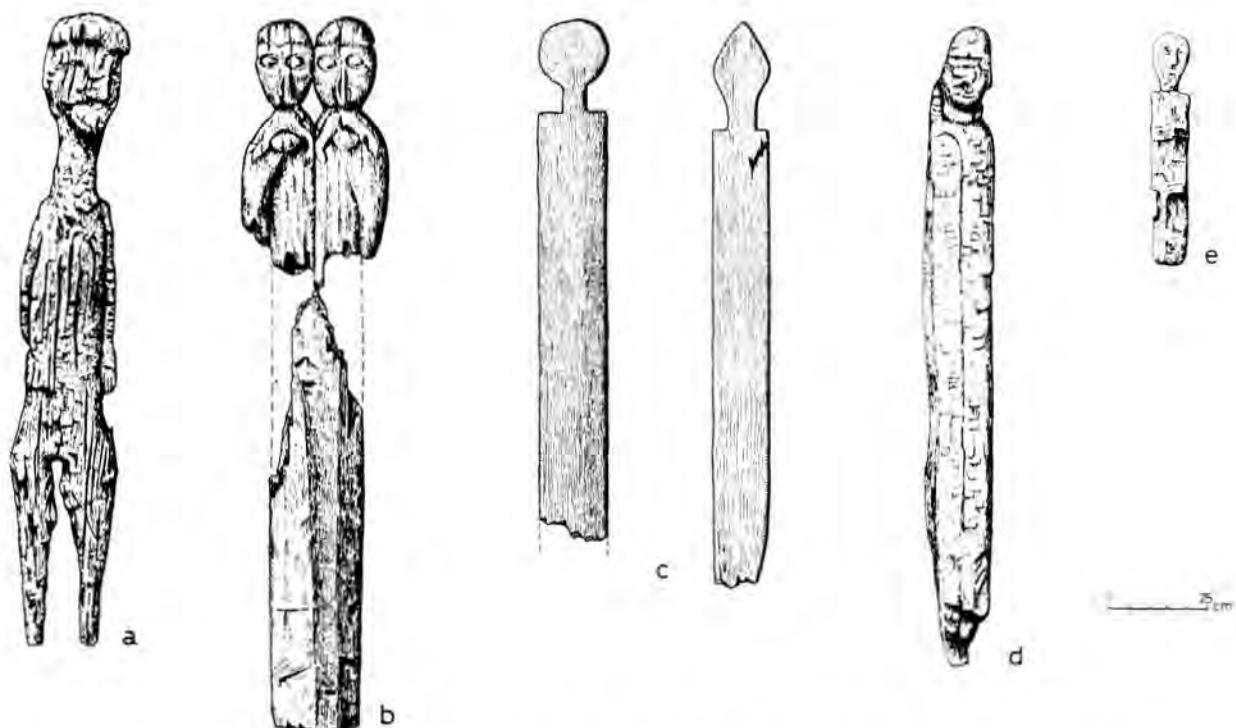

Abb. 7. Wahrscheinlich oder sicher mit slawischen Tempeln in Verbindung zu bringende Funde von Kultfiguren. a — Altfriesack; b — Fischerinsel im Tollensesee; c — Fassadenfiguren von Groß Raden; d — Figur von Behren-Lübchin; e — keltische Holzfigur aus einem Opferbrunnen bei Montbouy, Frankreich (Höhe 58 cm).

2. Das komplizierte, fassadengeschmückte Bauwerk, wie es aus Groß Raden archäologisch belegt und wie es in der schriftlichen Überlieferung durch *Thietmar von Merseburg*, die *Otto-Biographen* und *Saxo Grammaticus*, beschrieben wird. Der Fassadenschmuck bedurfte des Schutzes gegen Wetter und Wind, und so dürfen wir bei diesen Bauten mit einem vorgezogenen Dach und darunter verlaufendem Umgang rechnen. Der archäologische Befund von Groß Raden weist einen solchen Umgang aus, *E. Schuldt* allerdings läßt ihn im Freien verlaufen. Der selbe Grundrißbefund jedoch ließe auch die Rekonstruktion eines Umganges unter einem vorgezogenen Dach und damit die Rekonstruktion eines regelrechten Umgangstempels zu. Wie die Rekonstruktion des Oberbaues auch ausfallen mag: am Grundriß ist nicht zu zweifeln, und danach handelt es sich um einen Umgangstempel (Abb. 2 und 8).

Damit stellt sich die Frage nach der Herkunft dieses Bautyps. Aus der gemeinslawisch-baltsischen Grundlage ist er schwerlich abzuleiten. Bereits früher wurde vermutet — ausgehend von der Beschreibung der Tempels von Arkona —, daß eine Beziehung zwischen derartigen Bauwer-

ken und keltischen Vorlagen bestanden haben könnte.¹⁵ Die Verbreitung der Tempelbauten und die konkrete, nunmehr nachgewiesene Form eines Umgangstempels in Groß Raden scheinen diese These zu stützen. Wird die Verbreitung der Tempelbauten mit der Problematik der Herkunft von Stammesgruppen oder Stämmen im frühen Mittelalter in Verbindung gesetzt, so gibt es nahezu eine Deckungsgleichheit zwischen der Verbreitung der Tempelanlagen und der Herkunft von Stammesgruppen aus dem Karpatenvorland an oberer Weichsel und oberer Oder. Eine Reihe von Grundzügen der materiellen Kultur, von der Keramik bis zum Burgenbau, sind mit der kaiserzeitlichen und völkerwanderungszeitlichen Tradition dieser Gebiete verwurzelt (auf Abb. 1). Diese Gebiete aber gehörten zu den keltischen Siedlungsgebieten Mitteleuropas seit der späten Latènezeit, und es ist wahrscheinlich, daß sich Reste keltischer Vorstellungen oder sogar ethnischer Gruppen bis in die Völkerwanderungszeit in diesen Gebieten erhalten haben.¹⁶ Selbst hölzerne stilisierte Figuren, wie sie nunmehr aus Groß Raden bekannt sind, finden eine Parallelie in der keltischen Kultur.¹⁷

Wir werden also bei der Diskussion über die

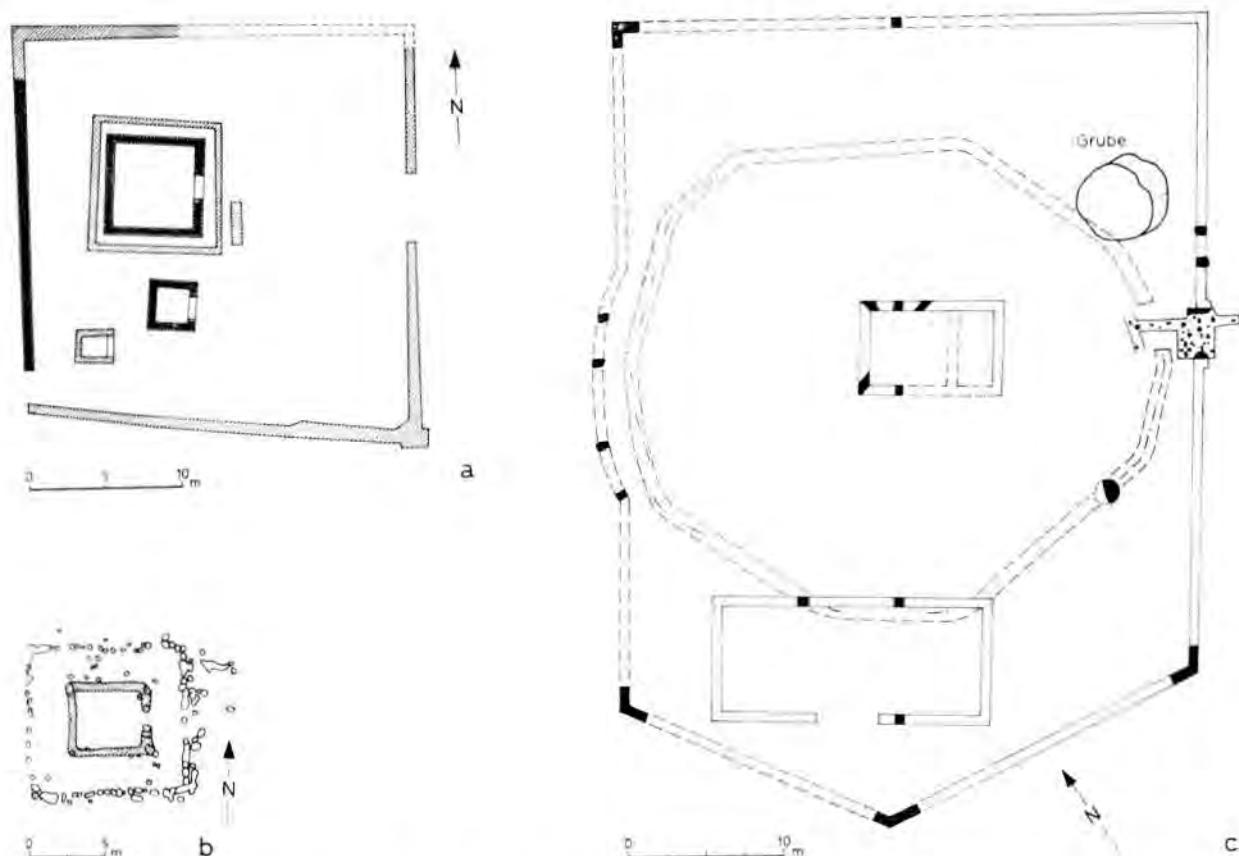

Abb. 8. Keltische Umgangstempel. a – Gallo-römischer Umgangstempel von Nettersheim, Kr. Schleiden (nach Lehner, Bonner Jahrbücher 119, 1910, Taf. 23); b – Heath Row, Großbritannien (nach Schwarz); c – Vierecktempel von Camolodunum (nach Hull).

Herkunft der nordwestslawischen Tempelbauten auf eine Substratzone geführt, aus der direkte Elemente keltischer Traditionen in die slawische frühmittelalterliche Kultur eingeflossen sind. Während diese Rezeptionen bei den in den südlichen Gebieten verbliebenen Stämmen infolge früher Christianisierung seit dem 9. Jh. kipiert worden sind, kamen sie bei einigen nordwestslawischen Stämmen, die diese Tradition in die neue Heimat mitgenommen hatten,

kontinuierlich zur Ausprägung, um schließlich in den monumentalen Tempelbauwerken an der Odermündung und auf Rügen, die wir bisher nur aus schriftlicher Überlieferung kennen, zu kulminieren. Einige Zwischenglieder zu diesen bedeutsamen Bauwerken der frühmittelalterlichen Architektur und Geschichte deuten sich, dank archäologischer Neuentdeckungen der letzten Jahre, nunmehr an.¹⁸

Anmerkungen

¹ Eine Zusammenstellung und Analyse der genannten Quellen insgesamt fehlt — wird von dem einseitig ausgerichteten und tendenziellen Werk von WIENECKE, E.: Untersuchungen zur Religion der Westslawen, Leipzig 1940, abgesehen. Zu den einzelnen Chronisten gibt es eine größere Anzahl von Untersuchungen, u. a. BRÜSKE, W.: Untersuchungen zur Geschichte des Lutzenbundes. Münster-Köln 1955. HOFMEISTER, A.: Zur Chronologie und Topographie der 1. Pommernfahrt des Bischofs Otto von Bamberg. In: Pommersche Jb. 22, 1924, S. 3—25. Zu Arkona und Garz und dem Saxo-Bericht vgl. Z. f. Archäol., 8, 1974, S. 177—295 mit weiterer Literatur.

² HELMOLDI Presbyteri Bozoviensis Chronica Slavorum I/38. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters XIX (hrsg. von R. Buchner), Berlin (o. J.) 1963, S. 158.

³ Das trifft für Szczecin zu. HERBORD II, 32 schreibt: „In diesem Gebäude häuften sie nach alter Väter Sitte unter dem Gesetz des Zehnt die gewonnenen Waffen und Reichtümer ihrer Feinde...“. In anderen Gebäuden neben dem Tempel wurden Ratsversammlungen usw. abgehalten. Für Arkona lassen sich derartige Bauten neben dem Tempel aus Saxo p. 825 erschließen: „Nummus ab unoquoque mare vel femina annuatim in huius simulacri cultum doni nomine pendebatur. Eidem quoque spoliorum ac praedarum pars tertia deputabatur, perinde atque eius praesidio parta obtentaque fuissent...“.

⁴ Z. B. THIETMAR VI/23, 24 u. a.

⁵ HELMOLD I/84; wie Anm. 2, S. 289.

⁶ Auf einen Tempel aus dem Vorhandensein einer Figur zu folgern, wie KAHL, H.-D.: Slaven und Deutsche in der brandenburgischen Geschichte des zwölften Jahrhunderts. Köln-Graz 1964, S. 99, ist — angesichts der offenen Rund-Heiligtümer vom Typ Perun — nicht angangig.

⁷ SEDOV, V. V.: Drevnerusskoe jazyčeskoe svyatilišče v Peryni. Krat. Soobšč. Inst. Istor. mater. Kult., 50, 1953, S. 92—103. SEDOV, V. V.: Novye dannye o jazyčeskem svyatilišče Peruna. Krat. Soobšč. Inst. Istor. mater. Kult., 53, 1954, S. 105—108.

⁸ TRETJAKOV, P. N. — SMIDT, E. A.: Drevnie gorodišča Smolenščiny. Moskva-Leningrad 1963, S. 43 ff., 98 u. a.

⁹ HERRMANN, J.: Einige Bemerkungen zu Tempelstätten und Kultbildern im nordwestslawischen Gebiet

Archeol. Polski, 16, 1971, S. 525—540 mit weiterer Literatur.

¹⁰ Dieser Bereich war kleiner, als ich in dem 1971 gedruckten Aufsatz (wie Anm. 9) selbst angenommen habe.

¹¹ SCHULDT, E.: Der altslawische Tempel von Groß Raden. Schwerin 1976.

¹² HERMANN, J.: Feldberg, Rethra und das Problem der wilzischen Höhenburgen. In: Slavia antiqua. 16, 1969. Warszawa-Poznań 1970, S. 33—69.

¹³ SAXO, p. 822/823. Der lateinische Text lautet: „Medium urbis planities habebat, in qua delubrum materia ligneum, opere elegantissimum visebatur, non solum magnificentia cultus, sed etiam simulaci in eo collocati numine reverendum. Exterior aedis ambitus accurato caelamine renitebat, rudi atque impolito picturae artificio varias rerum formas complectens. Unicum in eo ostium intraturis patebat. Ipsum vero fanum duplex saeptorum ordo cladebat, e quibus exterior parietibus contextus puniceo culmine tegebatur, interior vero, quattuor subnixus postibus, parietum loco pensilibus aulacis nitebat nec quicquam cum exteriore praeter tectum et pauca laquearia communicabat.“

¹⁴ GRINGMUTH-DALLMER, E. — HOLLNAGEL, A.: Jungslawische Siedlung mit Kultfiguren auf der Fischerinsel bei Neubrandenburg. Z. f. Archäol., 5, 1971, S. 102—133.

¹⁵ SCHUCHHARDT, C.: Arkona, Rethra, Vineta. Berlin 1926, S. 22 f. Zusammenstellung einiger Umgangstempel bei SCHLETTE, F.: Kelten zwischen Alesia und Per gamon. Leipzig—Jena—Berlin 1976, S. 137.

¹⁶ ROSEN — PRZEWORSKA, J.: Tradycje celtyckie w obrzędowości Protosłowian. Wrocław—Warszawa —Kraków 1964.

¹⁷ FILIP, J.: Celtic Civilisation and its Heritage. Prag 1976, S. 158, Abb. 38.

¹⁸ Unwahrscheinlich erscheint mir die These von der Übernahme des Tempelbaues aus dem skandinavischen Gebiet, die E. Wienecke (wie Anm. 1, S. 255) u. a. vertreten haben. Unter dem Eindruck der Ausgrabungsergebnisse in Feldberg und Groß Raden verliert eine solche Annahme vollends an Wahrscheinlichkeit, da die archäologisch bekannten slawischen Tempel älter sind als die skandinavischen. Zu den nordgermanischen Rechtecktempeln vgl. auch GRÜNBECH, W.: Kultur und Religion der Germanen. Bd. 2. Darmstadt 1954, S. 182 ff.

SUR LE CARACTÈRE CULTUEL DES REPRÉSENTATIONS DE LA CHASSE AU CERF AU MOYEN-ÂGE

DJURDJE BOŠKOVIC
(Institut archéologique, Belgrade)

Les compositions, dans leur ensemble assez nombreuses, de la chasse au cerf, qui appartiennent au Moyen-âge, n'ont été, jusqu'ici, que très partiellement traitées. C'est qu'elles se trouvent tout à fait en dehors de l'iconographie chrétienne officielle¹, et qu'elles ont rapport plutôt avec des croyances populaires, entre-croisées avec les traditions magiques païennes, qui tirent leur racine d'une époque bien antérieure au christianisme. Il paraît, en effet, que pour la plupart, elles appartiennent au clerc funéraire, ou qu'elles rappellent au moins, par leur sens symbolique, les relations quelque peu vagues, entre la vie réelle et „l'autre-delà“.

Parmi les compositions de ce genre, une surtout nous permettra, me semble-t-il, du moins, à nous approcher de plus près de la compréhension de ce symbolisme primitif, si difficile à déchiffrer jusqu'au bout.

C'est une scène gravée sur la surface frontale d'une croix en pierre, qui vient des régions nords du Caucase, du Kouban, — d'une région donc dans laquelle les croix ont été très répandues au Moyen-âge, — et qui se trouve aujourd'hui au Musée d'histoire, à Moscou, — Gosudarstvenni istoričeski muzei.

Cette croix (pl. I: 1), haute² sans son capuchon de 2 m 32, a été recouverte, sur la face frontale, par les monogrammes du Christ, —

— $\text{MC} \text{ X } \text{ HH } \text{ KA}$ — et de la Vierge, — $\text{MP} \text{ OTV}$

en dessous par une inscription de cinq lignes et, encore plus bas, par la composition cynégétique mentionnée. Tout a été incisé dans la surface de la pierre, mais par des mains différentes, — les monogrammes et l'inscription par l'une, et la composition cynégétique, aux lignes plus sûres et plus profondes, par une autre (pl. I: 2, 3). Il est donc difficile de dire si tout a

été fait d'un seul coup, ou successivement, — tout d'abord la croix, plus tard les monogrammes avec l'inscription et, après un temps indéterminé, la composition cynégétique. Moi-même je suis inclin plutôt à la première possibilité. Quoi qu'il en soit, le troisième élément, la composition avec la représentation de la chasse au cerf, par son sens cultuel, doit se ralier autant à la croix qu'à l'inscription.

Grâce au concours de mon ami, le prof. F. Barišić, qui a réussi à lire, d'après ma transcription le premier mot de l'inscription, — EKVMHΘV, nous savons avec certitude qu'il s'agit non pas d'une inscription votive mais d'une épitaphe dédiée à un certain Georgi (os?). D'autre part, il me semble, d'après la forme des lettres, surtout de la lettre C, Georgi(os?). D'autre part, il me semble, d'après qu'il s'agit non pas d'une époque qui monterait aux VII-VIIIe ss. comme on le suppose au Musée,³ mais d'une époque bien plus récente, qui ne peut pas être antérieure aux XIII-XV ss.

La composition cynégétique est claire d'elle-même, si bien qu'on n'a pas besoin de la décrire avec plus de précision (pl. I: 3, 4). Le cerf est poursuivi par des chasseurs, — dont l'un monté sur un cheval, l'autre dessendu du cheval, un troisième à pied et par trois chiens. Notons que l'oiseau au-dessus du cerf représente, — nous le verrons plus bas sur d'autres exemples, — probablement un faucon. Tout à fait en haut, à droite, on voit une figure fantastique volante, avec des ailes et une queue de poisson (?).

Ajoutons que sur les deux côtés de la croix on voit, au niveau de l'inscription, un cerf, et en dessous, vers les parties hautes de la composition cynégétique, un oiseau — autant à droite qu'à gauche.

Nous reviendrons plus tard sur le sens probable de toutes ces représentations.

Pour trouver d'autres compositions cynégétiques avec la chasse au cerf il ne nous faut pas aller trop loin de la région de laquelle dérive la croix déjà décrite. En plein Caucase, en Géorgie, nous trouvons deux de ces représentations sur un même monument médiévale, — sur la façade occidentale de l'église d'Ateni, — au sud de Gori.

La première est directement liée à la construction de l'église⁶. Sur trois pierres de taille on avait sculpté en relief, avant même de les poser à leur place primaire dans l'appareil de la façade, un cavalier qui tend l'arc et deux cerfs avec une biche, tournée de dos au cavalier et frappée par une flèche (pl. II: 1). Notons que le cavalier, par ses formes, rappelle de beaucoup les représentations du même caractère qui dérivent encore de l'époque sassanide.

Quelques rangées seulement en dessous nous voyons des gravures postérieurement incisées dans les pierres de taille, parmi lesquelles on distingue un cavalier⁵, debout à côté de son cheval, — qui tend son arc vers l'arrière, dans la direction d'un cerf, tourné de dos, déjà atteint par une lance (pl. II: 2-4). Sur la croupe du cerf on voit un grand oiseau, — probablement un faucon, — et un peu en arrière une biche ou peut-être un chien. Au bas de cette composition on trouve une inscription, gravée plus profondément, par une autre main, où l'on lit: *AB 35 ПРЕТАМЧИБЕЗИИ* (pl. II: 3, 4). Nous voilà donc devant une épitaphe non terminée, gravée en 1552. Il est à remarquer que la flèche tendue par le cavalier a deux pointes écarquillées (pl. II: 2), et qu'elle est présentée donc de la même manière que celles que nous voyons dans la composition cynégétique du Kouban (pl. I: 3, 4). Cette constatation suggère la conclusion que les deux ensembles appartiennent à peu près à une même époque.

Il est évident que nous sommes encore loin d'avoir épousé tous les cas où nous aurions, sur ce vaste territoire caucasien, des compositions avec des sujets semblables. On en trouvera sûrement encore d'autres. Ce qui est d'autre part nécessaire de dire, c'est que les racines de la composition en question sont très profondes dans la région même, où elles se prolongent jusqu'à l'époque antique et préhistorique.⁶

Au cours du Moyen-âge même les compositions avec la chasse au cerf ne sont pourtant pas restées propres seulement au territoire du Caucase. On les trouve, même relativement en assez grand nombre, autre part aussi. Je ne m'arrêterai ici pourtant qu'à celles repandues dans les Balkans, et surtout dans ses régions centrales.

On doit là avoir en vue, tout d'abord, les monuments funéraires, appelés les „stećak“, qu'on trouve en grand nombre dans les régions de l'Herzégovine, de la Bosnie, de la Serbie occidentale, du Monténégro et de la Dalmatie centrale. Ces monuments — largement datés entre la fin du XIIIe et le milieu du XVIe siècle, mais qui doivent, pour la plupart dériver de la deuxième moitié du XIVe et de la première du XVe s., — sont décorés de reliefs, parmi autres souvent de dances funéraires et des scènes de la chasse au cerf⁷ (pl. III). Représentées sur des monuments tombaux, des chrétiens-orthodoxes et non pas des bogoumiles, comme on l'a en certains moments cru, — ces scènes doivent avoir un sens funéraire elles aussi. Nous les voyons, d'ailleurs, présentées aussi incisées sur des dalles probablement tombales (pl. IV: 1);⁸ — même, postérieurement gravées d'une manière assez primitive, sur les fresques des églises médiévales, — comme c'est le cas à Ste Sophie d'Ohrid (pl. V: 1).⁹

D'autre part nous trouvons des représentations des cerfs isolés, gravées sur des dalles tombales, — comme par exemple sur plusieurs dalles au monastère de Petkovica, en Serbie centrale, — du XVe s. (pl. IV: 2), — ou sur d'autres monuments funéraires, tels que le célèbre monument commémoratif dédié à la mort prématurée du „despote“ Stefan Lazarević, — au dessous d'une longue épitaphe incisée en 1427.¹⁰ Pourtant nous les trouvons aussi sur d'autres éléments des églises, — comme par exemple sur le face intérieure du linteau de la porte de l'église de Pavlovac, — du premier quart du XVe s., — ou sur la table d'autel de l'église de Kasteljan, incisé quelque peu postérieurement dans le fragment d'un élément architectonique antique, réemployé (pl. IV: 3), — ou enfin, sur le socle de l'église „Trška crkva“, sur lequel nous en voyons plusieurs, dont l'un à côté d'une brève épitaphe. Notons que dans l'île de Banului, sur le Danube, non loin de Drobeta-Turnu Severin en Roumanie, on a trouvé aussi la représentation d'un cerf, gravée posté-

rieurement dans une pierre taillé de l'époque romaine, — aujourd'hui au Musée de la même ville.

On trouve, d'ailleurs, des cerfs gravés aussi sur des fresques du Moyen-âge, — telle celles de la tour d'entrée de Žiča, — ou, plusieurs à Arilje (pl. IV: 4), avec, à côté, de l'une de ces représentations, une inscription maladroitement incisée: ΕΛΕΝΑ ΟΥΦΑΤΗ, — „attrape le cerf“¹¹ Dans ce dernier cas, grâce à cette inscription, c'est celui qui lut l'inscription qui est identifié avec le chasseur.

A ce que je sache, une seule fois un cerf, — ou peut-être une licorne — poursuivi par un chien, est représenté peint à fresco, et ceci dans une niche placée assez haut sur la façade méridionale de l'église St Nicolas de Cobia, en Roumanie, de 1571 (?).

Nous arrivons enfin aux deux importantes compositions rupestres de la chasse au cerf, — à celle de Lipci, dans la Bouche de Kotor, — en Yougoslavie, au Monténégro (pl. V: 2—4), — et à celle de Spilé, non loin du village de Tren, en Albanie sud-est (pl. VI: 7).

Toutes les deux ont des traits essentiels communs.

Elles sont représentées, toutes les deux, sur des rochers escarpés, difficilement accessibles. Elles ont été peintes, — celle de Lipci plutôt dessiné, — avec une espèce de chaux posée en couche assez épaisse, qui, avec le temps, s'est calcifié, en perdant sa couleur blanche et en obtenant une patine d'ocre pâle. Enfin le sujet autant de l'une que de l'autre est identique.

Tout pris en considération elles appartiennent à une même époque d'extension très limitée.

Pourtant, au point de vue de leur datation, elles ont été très différemment traitées. Celle de Lipci en partant de l'époque paléolithique,¹² insistant sur l'époque du Bronze et du Fer ancien,¹³ y compris l'époque illyrienne¹⁴ et en terminant par le Moyen-âge.¹⁵ Celle de Spile à l'époque du Fer ancien,¹⁶ autant qu'à celle du Moyen-âge.¹⁷

En ce qui concerne Lipci, il m'a été, me semble-t-il du moins, assez facile de prouver, en comparant cette composition avec ce que nous trouvons sur les dalles funéraires des „stećak“, qu'elle dérive du Moyen-âge.¹⁵ Une des preuves était la comparaison des croix gammées que nous trouvons à Lipci, avec des formes du même motif identifié sur les monuments du

Moyen-âge, que nous ne retrouvons nulle part dans aucune des époques antérieures¹⁸ (pl. VI: 1—6).

Il n'a pas été moins facile de prouver que la composition cynégétique de Spilé appartient, elle-aussi au Moyen-âge, probablement, comme celle de Lipci, à la fin du XIVe ou au XVe s.¹⁷ Les éléments de la composition tels que: la position de la lance que les deux cavaliers tiennent en garde, à la manière des chevaliers médiévaux; la lance du cavalier du milieu ornée d'un petit étendard; le casque pointu du même cavalier; l'existence des brides doubles des chevaux qui galoppent; le geste du cavalier au haut de la composition, qui, à la manière des représentations semblables des „stećak“, tient sur le poignet du bras droit un faucon;¹⁹ l'existence d'un faucon qui vole et que l'on peut identifier au-dessus de la lance du chevalier du milieu, — tout conduit vers la même conclusion, qui nous même à une époque déjà développée du Moyen-âge.²⁰

Or, les gravures rupestres avec la représentation de la chasse au cerf, existent dans les Balkans autre part aussi. Un tel groupe, trouvé dans les rochers de la montagne Pangaion, sur la rive gauche de la rivière Struma, en Grèce (pl. VI: 8), a été déjà étudié et daté par N. Moutsopoulos, d'après la morphologie des croix aux IXe—XIe s.,²¹ — quoique il me semble qu'elles auraient pu être même bien plus récentes.

Il nous est impossible de nous arrêter ici plus longuement sur des gravures incisées sur les façades des églises, — telle celle de Banjska, — ou sur des gravures rupestres, avec des sujets qui ressortent du cadre de notre thème, et qui appartiennent aussi au Moyen-âge. Ainsi on en trouve deux cavaliers avec des nombreux oiseaux et des croix gammées dans le rocher de Gostilja, non loin de Višegrad, sur la rive droite de la Drina,²² — un archer, accompagné de plusieurs croix, à Vezirova Brada dans les montagnes des Prokletié (Les Maudites), non loin de Gusigné au Monténégro²³ — autant que la représentation d'un personnage écarquillé, bouchardé dans un rocher appelé Grbaja, aux environs de Vezirova Brada;²⁴ — des figures semblables peintes en marron, ont été identifiées à Lepenice, en Albanie;²⁵ — il n'y a enfin que deux ou trois ans que j'ai trouvé, sur les rochers escarpés de Police, dans le canyon de la Komarnica, au Monténégro, un groupe de figures grattées dans la surface de la pierre,

avec même un personnage nimbé et avec une croix peinte en brun-rouge.²⁶ Bref, le nombre des représentations rupestres grandit²⁷ et il est évident qu'elles ont dû avoir plutôt un sens magique que chrétien, quoique la vraie signification nous échappe encore.

Revenons aux compositions cynégétiques de la chasse au cerf.

Nous les voyons, tout d'abord, répandues au Moyen-âge sur un territoire très large, à partir des Balkans jusqu'au Caucase. Et nous ne savons pas encore ce que l'on trouvera dans l'avenir même en dehors de ce territoire.

Ce qui est absolument sûr c'est que dans beaucoup de cas elles sont liées directement avec des épitaphes, ou avec des dalles funéraires. Il est évident que dans ce cas elles ont un sens funéraire, cultuel et magique, en dehors des règles officielles chrétiennes. On ne peut que présumer que les cerfs représentent les vertus poursuivies par les vices, ou même des vertus qu'on devrait s'approprier, — comme c'est le cas, semble-t-il, à Arilje. Il est possible enfin de supposer, surtout quand il s'agit de la figure d'un seul cerf, qu'il aurait pu éventuellement représenter l'âme même du défunt.

Dans d'autres cas, — comme à Lipci, Spilé, ou au Pangaion, — le vrai sens est encore plus caché. D'autant plus que, comme ces représentations se trouvent sur des rochers, il est im-

possible, sauf pour ceux du Pangaion,²⁸ de savoir si tout auprès il y avait eu des sépultures. Il paraît, en tout cas, que là, le sens caché s'éloigne encore plus de la religion chrétienne et s'approche de la magie.

Il m'a semblé à un moment que les compositions de la chasse au cerf, autant celles des monuments funéraires, — des „stećak“, — que de Lipci et de Spilé, tirent leurs racines de la culture illyrienne.²⁹ Après avoir élargi le territoire sur lequel nous pouvons suivre l'apparition de ce motif il paraît évident que les racines sont beaucoup plus profondes et atteignent à des crovances encore plus lointaines.

En tout cas on peut constater qu'un certain renouvellement de ces croyances et de ces motifs s'est manifesté, sous des conditions qui restent pour nous encore vagues, à l'époque du mûrissement des rapports féodaux. L'apparition des chevaux montés par des cavaliers, autant que la forme de leur armement, montrent bien clairement que ces croyances ont été adoptées aussi par le milieu social des féodaux.

Pour le moment, pourtant, le mécanisme du développement et de la dispersion des croyances qui ont suscité la formation de ces compositions, nous échappe presque complètement, en nous forçant ainsi à poursuivre des recherches nouvelles.²⁹

Notes

¹ Avec l'exception de la chasse de St Eustache reprise plus tard par la légende de St Hubert, — RÉAU: Iconographie de l'art chrétien III. Paris 1958, p. 468, 658. — Or, dans les deux cas, le cerf chassé est représenté avec une croix, quelquefois même par le buste du Christ, entre ses cornes. Quoique nous ne trouvons rien de semblable dans les compositions que nous allons traiter, on ne peut pas négliger la possibilité éventuelle d'un lien bien, bien lointain.

² Sa largeur mesure 36 cm en bas, 29 cm au dessus de l'embranchement, — et son épaisseur 23 cm.

³ Pour ce renseignement je dois mes remerciements au conservateur en chef du département antique du Musée historique, David Levoevitsch Talis.

⁴ Qu'il me soit permis d'exprimer quelques doutes sur sa datation au VIIe s. Il me semble qu'elle ne peut pas être antérieure aux XIIe—XIVe siècles.

⁵ Du cavalier on ne voit bien que la partie inférieure, — une ample robe de laquelle sortent deux

minces pieds. La partie supérieure est un peu plus difficile à discerner (pl. II: 2).

⁶ Ainsi, au Musée historique à Tbilissi on trouve, dans le département préhistorique, une plaquette en cuivre de l'époque du Bronze, avec la représentation d'un cavalier qui lance son javelot sur un cerf, devant lequel se trouve un autre cerf poursuivi par un chien (?). Dans le département de la culture antique du même Musée on voit sur les fraguements de deux pithos énormes des représentations traitées en figures rouges sur fond ocre naturel de la terre cuite, des scènes cynégétiques avec des cavaliers qui lancent leurs javelots sur des cerfs, poursuivis aussi par des chiens. Ces pithos ont été mis au jour à Samaldo, — à 40 km de Tbilissi et environs 300 km de la Mer Noire, et sont datées par les archéologues du Musée à la fin du IVe s. de l'ère ancienne.

⁷ Ces monuments ont été étudiés par un bon nombre d'auteurs, parmi lesquels surtout par S. Bešlagić,

A. Benac, M. Vego, N. Miletić. Un recueil assez complet a été dressé par WENZEL, M.: Ukrasni motivi na stećima — Ornamental motifs on tomb-stones from Medieval Bosna and surrounding regions. Sarajevo 1965, — avec de nombreuses reproductions et une riche bibliographie des études jusqu'alors parues. Pour la chasse au cerf voir les pp. 403—411.

⁸ Telle aussi celle qu'on trouve postérieurement incisée sur le fraguement d'une colonne antique, à Čačak, — aujourd'hui au Musée de la même ville. Recherches de Milena Djuknić et de Dušanka Ranković.

⁹ On voit une gravure très primitive, dans laquelle un chasseur, sans cheval, suit un cerf, incisée sur un bois de cerf, trouvé dans une tombe paléocroate à Nin. Aujourd'hui au Musée archéologique de Zadar. — Fouilles de J. Belošević.

¹⁰ TOMIĆ, G.: Morfologija ciriličkih natpisa na Balkanu — Morphologie des inscriptions cyrilliques dans les Balkans. Belgrade 1974, p. 105, fig. 102. La figure du cerf incisée sous l'épitaphé, était longtemps restée ensevelie, si bien qu'elle fut mise à jour par M. Popović auquel je dois ce renseignement, autant que celui sur Pavlovac.

¹¹ Notée par PANIĆ-SUREP, M.: Kad su živi zavideli mrtvima — Quand les vivants ont envié les morts. Belgrade 1960, p. 186, — cette représentation me fut signalée sur place par M. Čanak-Medić.

¹² ALEXANDER, J.: Yugoslavia before the Roman conquest, London 1972, p. 26.

¹³ PUŠIĆ, I.: Preistorijski crteži na stijeni u Lipcima, — Desseins préhistoriques sur le rocher de Lipci. Dans: Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, IV. Sarajevo 1966, p. 187. GARASANIN, M. et D.: Istorija Crne Gore I — Histoire du Monténégro I. Titograd 1967, p. 72. GARASANIN, M.: Neue prähistorische Felsbilder an der adriatischen Küste der Crna Gora. Germania, 46, 1968, p. 213.

¹⁴ MIJOVIĆ, P., dans Mijović, P. — Kovačević, M.: Gradovi i utvrdenja u Crnoj Gori — Villes fortifiées et forteresses au Monténégro. Beograd-Ulcinj 1975, p. 6.

¹⁵ BOŠKOVIĆ, Dj.: O poreklu kompozicije sa predstavom lova na jelene u Lipcima — Sur la génèse d'une composition de la chasse au cerf, représentée sur un rocher à Lipci. Dans: Starine Crne Gore III—IV. Cetinje 1965—1966, p. 13. Notons qu'à Lipci on avait auparavant pris, à faut, les éboulements naturels des rochers pour des constructions préhistoriques sans mortier, — tandis que le mur bas en pierre brute sans mortier, qui renferme un petit abrit, a été dressé par des bergers beaucoup plus récemment.

¹⁶ KORKUTI, M.: Le piture rupestri di Treni (Albania). Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici, 4, 1969, p. 89; — le même dans Studime Historike, 2, Tirane 1969, p. 127; le même, dans Studia Albanica, VIII-1, 1972, p. 136; deux bonnes photographies ont été reproduites aussi dans la publication archéologique de luxe Shqiperia arkeologjike, Tirane 1971, pp. 28—29.

¹⁷ BOŠKOVIĆ, Dj.: Reflexions sur les peintures cynégétiques du rocher de Spilé, — rapport présenté au Colloque sur les Illyriens, tenu à Tirana en 1973, — sous presse dans les Actes du Colloque.

¹⁸ Comparer aussi avec la pl. III: 2.

¹⁹ Comparer avec WENZEL, M., op. cit., pl. LXVI: 8, LXXI: 3, LXXXVIII: 6, XCVIII: 11, CXII: 21.

²⁰ Les adversaires de cette opinion soulèvent l'argument que nulle part au Moyen-âge on ne trouve des représentations rupestres traitées à la chaux. La vérité est que l'on ne les trouve pas dans des époques antérieures non plus. Les comparaisons des compositions de Lipci et de Spilé avec celles du Val Camonica, qu'on a essayé d'émettre, ne peuvent pas tenir non plus, d'autant plus qu'on n'est absolument pas certain de ce qui, à Val Camonica, appartiendrait à l'époque préhistorique, et ce qui serait du Moyen-âge. Il est assez de dire qu'une même représentation est traitée par le même auteur une fois comme préhistorique, — ANATI, E.: La Civilisation de Val Camonica. Paris 1960, fig. 9, deuxième rangée du haut, — une autre fois comme médiévale, ANATI, S.: La datazione dell'arte preistorica camuna. Dans: Studi Camuni. Bremo 1963, fig. 60. Sur ce point voir aussi BATTAGLIA, R.: Ricerche etnografiche sui petroglifi della Cerchia Alpina. Dans: Studi Etruschi. VIII. Firenze 1944, p. 11.

²¹ MOUTSOPOULOS, N.: Les sgraffites du Panagion. Dans: Mélanges „In memoriam Panayotis A. Michelis“. Athènes 1971, p. 482. Dans cette étude l'auteur signale l'existence d'autres gravures rupestres, dans le sud-ouest de l'Eubée, dans la région de Styra, autant que dans certaines îles de la mer Egée.

²² Je dois ce renseignement, accompagné de bonnes photographies, à mon ami Š. Belagić. Voir aussi STRATIMIROVIĆ, G.: Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina, II, 1894, p. 327. — Stratimirović en a même cru voir quelques lettres cyrilliques, les lettres Φ (F), Ο au ώ (O ou U), — Ι et ΙΙ ou Π (P), — qu'il est vraiment difficile à identifier.

Deux cavaliers et quelques quadrupèdes simplifiés ont été gravés aussi sur le roche de Srndalj, non loin de Ribarska Banja, en Serbie centrale, — PETKOVIĆ, Ž.: Megalit iz Srndalja — Le mégalithe de Srndalj. Dans: Starinar. I. Beograd 1922, p. 175.

²³ VASIĆ, R.: Crteži na steni kod Gusinja — Desseins sur roche près de Gusinje. Dans: Starinar. XXIII, Beograd 1974, p. 135.

²⁴ Ibid.

²⁵ KORKUTI, M.: Une récente découverte de l'art préhistorique dans notre pays. Dans: L'Albanie nouvelle. 4. Tirana 1972, p. 25. L'auteur date ces représentations à l'époque préhistorique, quoiqu'elles aussi doivent dériver du Moyen-âge.

²⁶ Pas encore publié. Il n'y a que P. Mijović qui les a noté d'après ma documentation, avec une interprétation personnelle, — Aperçu de l'art du Monténégro, Crna Gora. Beograd 1976, p. 373.

²⁷ Pour un certain nombre de représentations en Roumanie et en Bulgarie se référer à M. GARASANIN, Germania, 46, 1968, p. 218. — Le Prof. G. Georgiev m'a bien obligé en me renseignant qu'il a trouvé dans les rochers de Gortalovo, — Karagoui, non loin de Pleven, des dessins exécutés en couleur blanche, avec la composition de la chasse au cerf, qu'il n'a pas encore publié, mais qu'il suppose dériver du Moyen-Âge. D'autre part, à l'Exposition de l'art bul-

garé au Musée archéologique de Sofia (1977), on trouve les reproductions des gravures incisées sur les pierres de tailles du rempart médiéval à Preslav, représentant le même sujet, — de même pas publiées.

²⁸ MOUTSOPoulos, N.: op. cit. (fig. 2, 3) nous informe que non loin des gravures se trouvent quelques tombeaux et des orifices circulaires taillés dans le rocher.

²⁹ Quand le texte de l'aperçu que le lecteur tient entre les mains a été terminé et envoyé à la Rédaction des Mélanges dédiées à notre collègue et ami l'académicien B. A. Ribakov, le prof. J. Kovačević a amicalement attiré mon attention sur une étude de M. COMŞA: Znaki rannefeodalnoi epochi, vrezannyye na rimsко-vizantiiskoi kolonne, Dacia, VI, Bucureşti 1962, p. 257, autant que sur une étude de J. BARIA: Predvaritefnie svedenia o kamennych pamiatnikach v Besarabii, ibid., p. 293.

Ce qui pour nous est intéressant c'est que parmi les incisions traitées par les deux auteurs il y a des croix gammées, dont deux appartiennent au type et un troisième est identique à celles de Lipci. De plus, en Dobrudja on trouve aussi, parmi les incisions sur les murs des églises, autant que sur les rochers des alentours, des figures de cerfs, et même une chasse au cerf, attaqué par un piéton à casque pointu, — comme à Spile, — et accompagné, d'un chien, peut-être même aussi d'un faucon (?) perché sur la croupe du cerf. On peut encore discuter si ces représentations sont du IX—XI s. comme on le suppose, ou bien quelque peu plus récentes, comme il me semble. Le principal c'est qu'elles sont toutes du Moyen-Âge et n'ont aucun rapport avec l'époque préhistorique, comme on l'a voulu, à tort, pour Lipci et pour Spile.

En même temps j'ai reçu de notre collègue Miroslav KŠICA, de Brno, ses précieuses observations sur les représentations rupestres en l'U. R. S. S. —

Felsbilder in der Sowjetunion, Anthropologie XI—3, Brno 1973, p. 259; — Kaukasische Felsbilder, Mannus 40. Jg., H. 2, Bonn 1974, p. 109; — autant que son catalogue de l'Exposition des dessins du Mammouth à l'écriture dans l'art rupestre de l'Union Soviétique, Brno 1974. — D'autre part, j'ai eu entre les mains aussi la publication de A. P. OKLADNIKOV et A. I. MARTINOV, Sokrovišča tomskich pisanic, Naskalnie risunki epochi paleolita i bronzi, Moskva 1972. Il est évident que les recherches concernant les représentations rupestres en l'Union Soviétique ont déjà donné des riches résultats, quelques pour l'explication du problème traité. Dans mon aperçu il n'y a que très peu de matériaux. Il me semble même indispensable de faire une révision de la chronologie proposée dans les publications citées. C'est que, vraiment, un certain nombre de compositions publiées, avec l'exception de celles de Tomsk, appartiendraient plutôt au Moyen-Âge qu'aux époques préhistoriques.

Le texte de la présente petite étude a été déjà préparé par la Rédaction pour être imprimé, quand j'ai reçu, au dernier moment, grâce à la Direction du Musée d'Histoire de Moscou et l'obligence de son conservateur T. A. Pouchkina, — quelques données plus précises sur la croix du Kouban. Elle fut trouvée dans les régions septentrionales du Caucase, dans la vallée de la petite rivière de Betschkoë, à environs 5 km de la forteresse de Nadejdenskaia. L'inscription fut publiée par l'académicien V. V. Latichev, dans les Zapiski imperatorskogo russkogo archeologitcheskogo obchschestva II, Nouvelle série, — que nous ne trouvons pas dans les bibliothèques en Yougoslavie. La traduction du texte grec, donnée par le même auteur, serait, librement interprétée: „Le serviteur de Dieu Georgi (os) fut décédé en 1341 depuis Jésus, le 8e jour du mois d'Octobre“. Cette inscription, avec sa datation, correspond, en la précisant de plus près, à la conclusion que j'ai déjà précédemment exposé,

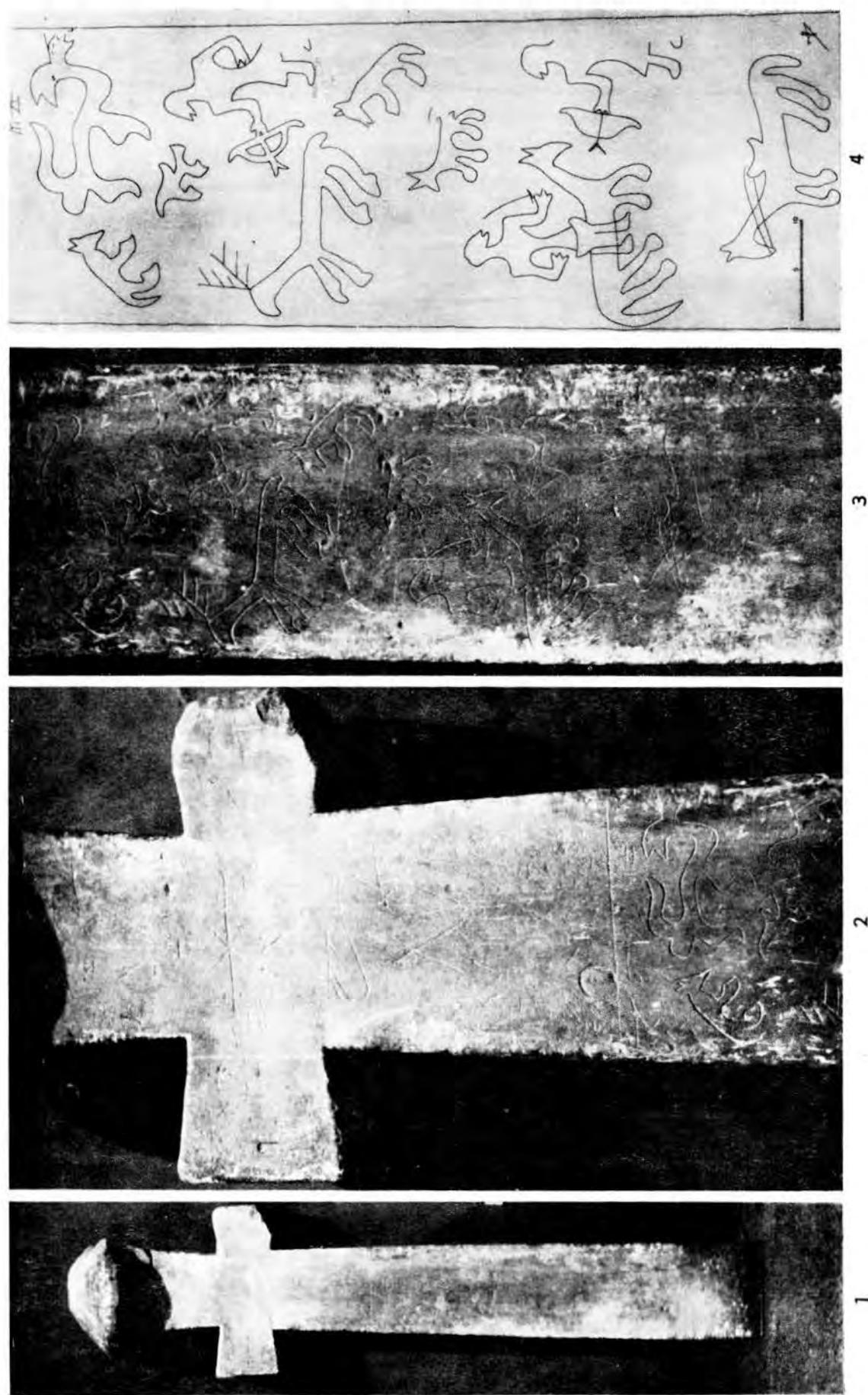

Planche I. 1 — croix de la région de Kouban, aujourd'hui au Musée historique à Moscou; 2 — partie supérieure de la même croix, avec les monogrammes et l'inscription; 3 — composition de la chasse au cerf, incisée sur la partie inférieure de la même croix; 4 — calque de la chasse au cerf de la même croix.

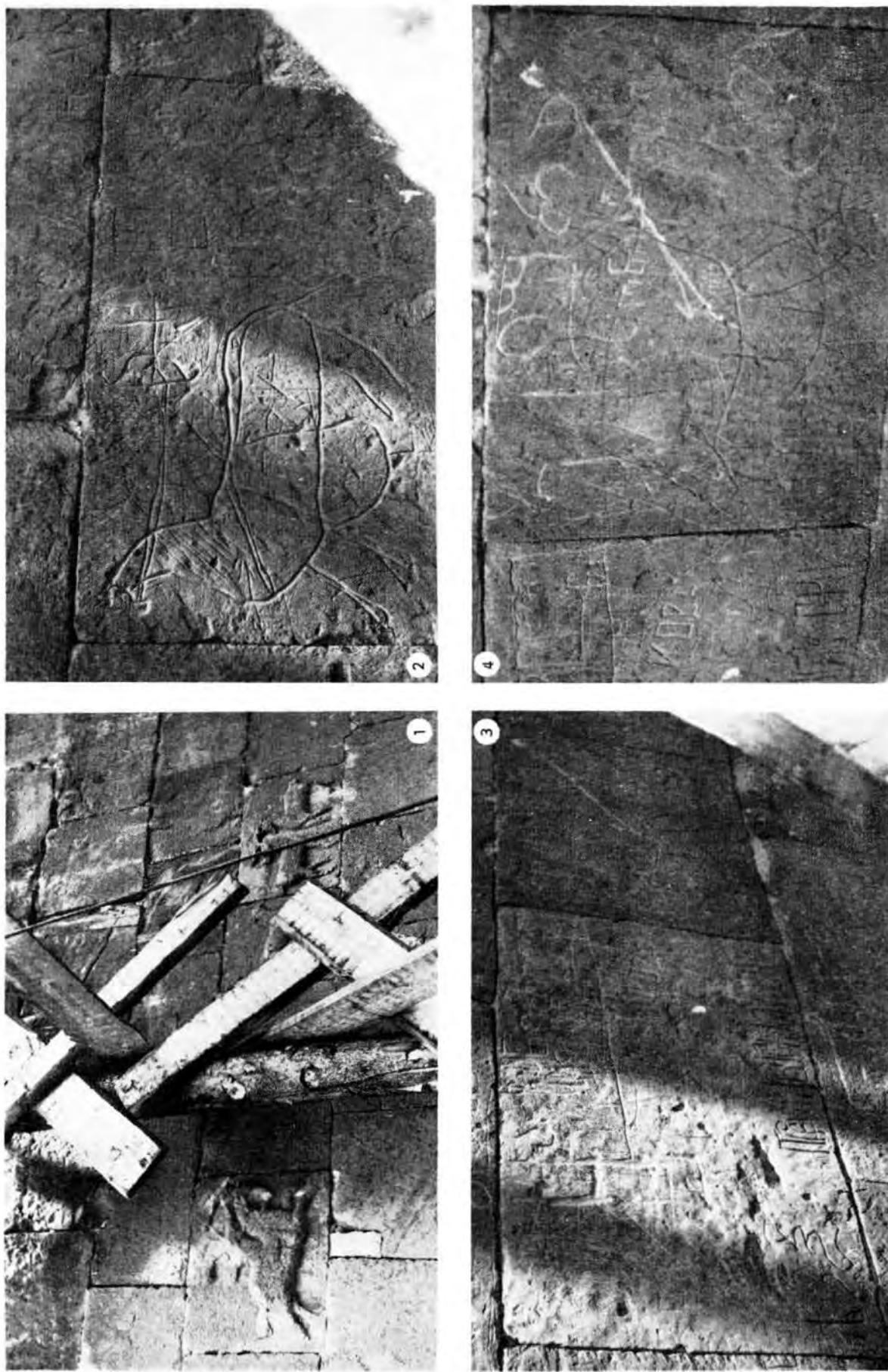

Planche II. 1 — reliefs représentant la chasse au cerf la façade occidentale de l'église d'Ateni, en Géorgie; 2-4 — gravures représentant la chasse au cerf sur la même façade, avec une épitaphe de 1552.

2

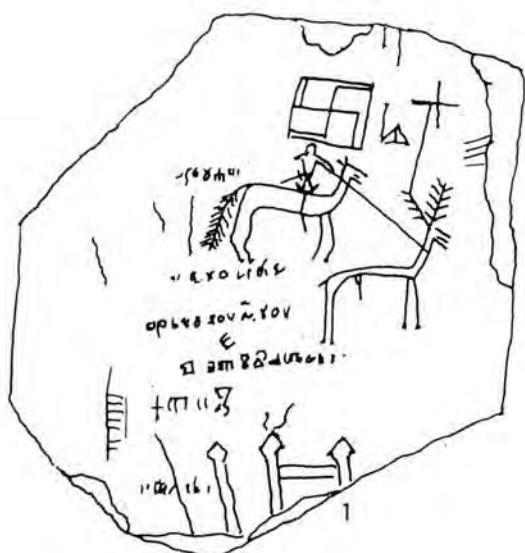

3

4

Planche III. 1 — monument funéraire, — „stećak”, — de Ravno, en Herzégovine, avec la représentation d'une chasse au cerf; 2 — monument funéraire de Lisičići, en Herzégovina, avec les reliefs d'une chasse au cerf et des croix gammées; 3 — relief d'une composition de la chasse au cerf, sculpté sur un monument funéraire de Radimlja en Herzégovine; 4 — détail d'un relief avec la chasse au cerf, sculpté sur le monument funéraire de „Kulin ban”, de Zgošća, en Bosnie, au Musée archéologique de Sarajevo.

3

4

Planche IV. 1 — dalle funéraire (?) avec une gravure représentant la chasse au cerf, trouvée à Slatina, en Bosnie, — aujourd'hui au Musée archéologique de Sarajevo; 2 — dalle funéraire avec la gravure d'un cerf, au monastère de Petkovica, en Serbie centrale; 3 — table d'autel, avec la représentation d'un cerf, — incisée dans une pierre romaine, réemployés — au monastère de Kasteljan, en Serbie centrale, fouilles de Gordana Marjanović; 4 — cerf incisé dans la fresque peinte en 1296, à l'église d'Arije, en Serbie, dans l'abside.

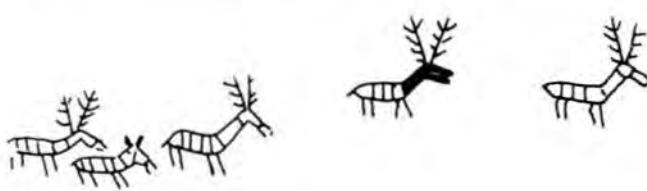
1

2

3

4

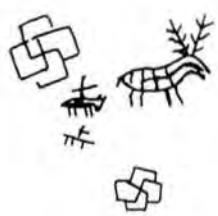

Planche V. 1 — représentation d'une chasse au cerf, incisée dans la peinture murale du XIe s. dans les tribunes du narthex de Ste Sophie d'Ohrid, en Macédoine; 2 — rocher avec la composition peinte de la chasse au cerf, à Lipci; 3 — détail de la même composition; 4 — esquisse de la même composition.

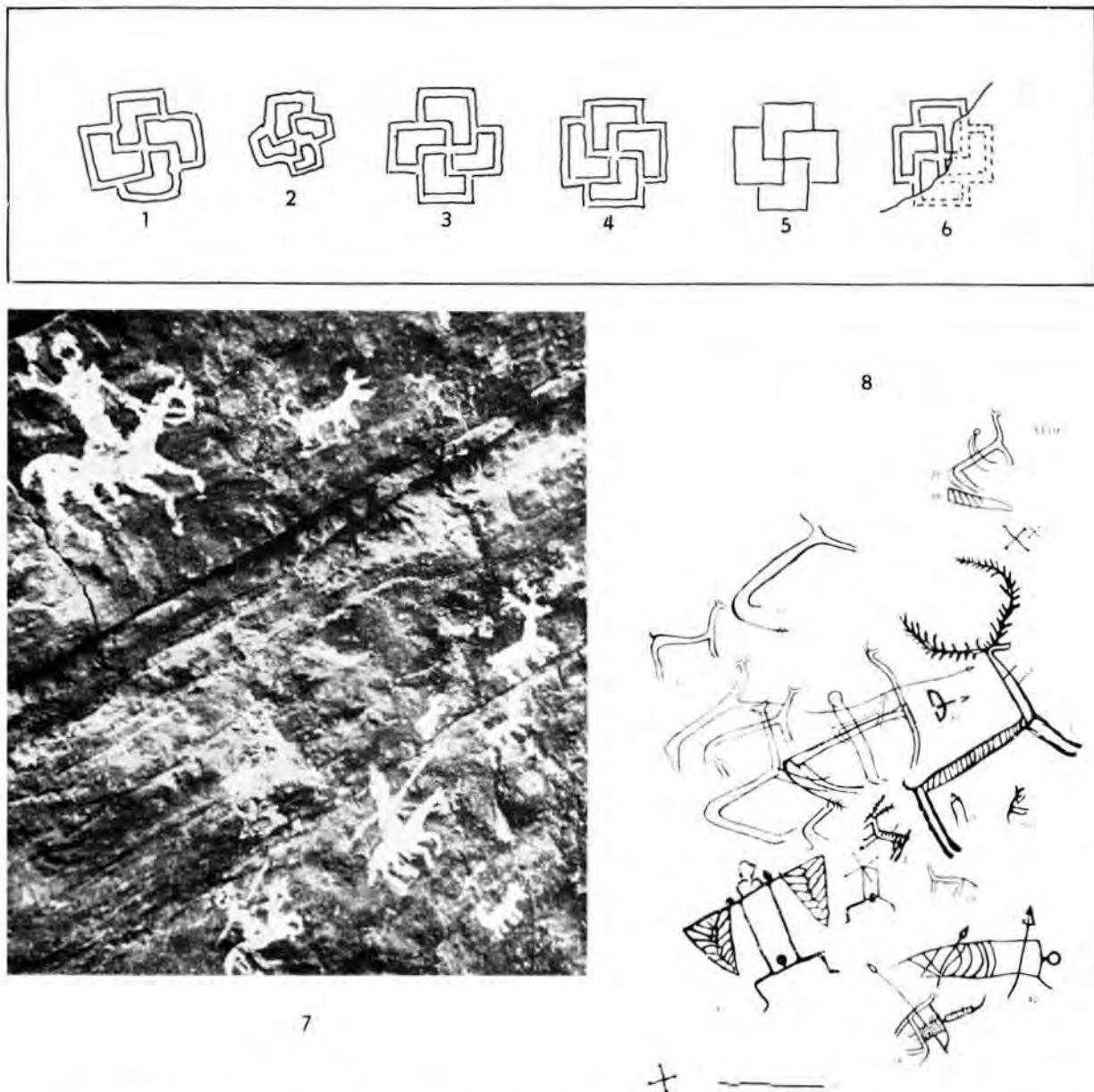

Planche VI. 1-6 — croix gammées médiévales, — trouvées: 1, 2, à Lipci; 3, à Šelec, près Kalinovik; 4, à Lisičići; 5, à Cista, près Imotsko; 6, à Bobovac (recherches de P. Andelić) de la deuxième moitié du XVe s.; 7 — peinture rupestre d'une chasse au cerf, à Spilé, en Albanie, — d'après M. Korkuti; 8 — gravures rupestres dans la montagne du Pangaiion, en Grèce, — d'après N. Moutsopoulos.

TRADITIONS REMONTANT À LA STEPPE CHEZ LES OUGRIENS DE L'OB

GYULA LASZLÓ

(L'Université Eötvös Lóránd, Budapest)

Un des principales marques de famille et de rang social chez les peuples nomades de l'époque des grandes migrations était le ceinturon à appliques. Les analyses que j'ai faites dans différents cimetières (voir Archaeol. Hung. t. XXXIV) m'ont permis de constater que les sépultures étaient chaque fois groupées autour d'une sépulture centrale et qui appartenait à l'homme au ceinturon le plus richement garni. A mesure qu'on s'éloignait de ce centre, les ceinturons devenaient plus frustes pour ce qui est du nombre des appliques et de leur exécution. C'est ainsi que j'ai été amené à reconnaître l'importance du nombre des appliques qui devaient jouer à peu près le même rôle que les galons militaires de l'époque moderne. Cette conclusion n'a pas encore été appliquée à l'analyse de tous les cimetières avars de Hongrie, mais les travaux effectués suffisent largement à appuyer le bien-fondé de l'hypothèse.

Les appliques en bronze d'une qualité remarquable ont certainement été fabriquées par d'éminents fondeurs, mais comme il n'y a pas deux ceinturons identiques dans tout le bassin des Carpates, il semble évident que chaque pièce a été faite séparément et sur commande, et qu'il ne s'agit pas d'articles faisant l'objet du commerce.

Dans le cas des Hongrois conquérants, la situation est légèrement différente (début du Xe siècle), chez eux le ceinturon est la marque distinctive de l'homme libre, on le garnit richement d'appliques en argent dorée, ce qui fait que le nombre et l'ornementation des appliques n'a aucune signification symbolique particulière. La grande diffusion de ces ceinturons garnis d'appliques sur les territoires allant de la Hongrie au versant est de l'Oural indique que c'étaient là de simples articles de

commerce. Leur fabrication en masse est attestée dans la Bulgarie de la Volga et en Hongrie, ce qui n'exclut bien entendu pas que d'autres centres de métallurgie aient également participé à la fabrication des bouts de courroie et des appliques. (Ainsi par exemple Kiev, voir les ouvrages de B. A. Rybakov, en particulier „Remeslo drevniei Rusi“.) Le fait que les ceinturons faisaient l'object d'un commerce étendu ne signifie pas pour autant que quiconque ait eu le droit de les porter. Ils étaient réservés à des hommes de rang.

On a trouvé aux ceinturons de Hongrie nombreuses répliques en Bulgarie et en U. R. S. S., et non seulement parmi les vestiges archéologiques, mais — comme on le verra plus loin — aussi dans les collections ethnographiques. Plutôt que d'en conclure à la tradition de la forme de ceinture, il faut y voir la survie de la tradition de l'investissement, de l'initiation des membres mâles du groupe qui avait comme accessoire symbolique le ceinturon. Autrement dit, et je tiens à le souligner, ce n'est pas l'objet en tant que tel qui s'est conservé du fait d'une forme de fidélité mystérieuse à la tradition, mais le rite dont le ceinturon représentait un accessoire indispensable. Dans les antiquités hongroises, dans les fouilles (par la détermination de l'âge des squelettes), dans les lois du XIe siècle et dans les chroniques on a recueilli suffisamment de données convergentes pour affirmer que c'est entre leur dixième et leur quinzième année que les garçons étaient admis parmi les membres adultes de leur famille. Comme les coutumes de l'initiation sont tenaces, on comprend aisément qu'un ceinturon à appliques en os trouvé chez les Ougriens de l'Ob et que je me propose de présenter ici, ait gardé non seulement la tradition de l'investissement, mais encore les for-

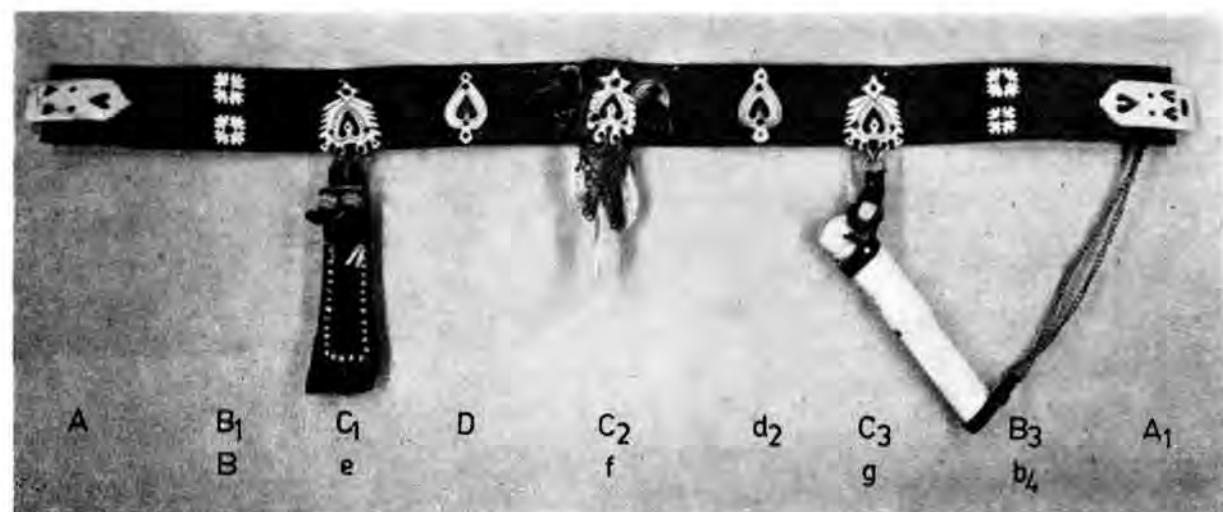

Fig. 1. Ceinturon à appliques en os manysi-vogoul au Musée Ethnographique de Léningrad (photo des archives du Musée).

mes d'appliques qui, toutefois, ne sont plus en bronze ou en argent doré, mais sont sculptées dans l'os.

On pourra évidemment m'objecter qu'une seule donnée ne prouve rien, mais si, parallèlement, on constate la continuité du passé dans différents domaines de la vie, même un seul exemple est susceptible de servir de preuve concluante. Or, chez les Ougriens de l'Ob nous sommes en mesure de la constater.

Il est notoire — les chansons épiques, les mythes cosmogoniques, les chants de l'ours, etc. en ont conservé le souvenir — que les Ougriens de l'Ob vécurent autrefois plus au sud, au bord de la steppe ou sur la steppe même. Leurs coutumes populaires, leurs armes ont gardé beaucoup d'éléments de leur ancienne vie de nomades équestres. Le professeur Kustaa Vilkuna a démontré dans une étude intéressante que les carquois des Ougriens de l'Ob par exemple évoquaient la forme des carquois que les chasseurs montés portaient accrochés à la ceinture et que les pointes de flèche accusaient également une ressemblance avec les armes des chasseurs de la steppe. Je voudrais signaler aussi que des répliques exactes des flèches en queue d'hirondelle des Ougriens de l'Ob ont été mises au jour dans les tombes des Hongrois du Xe siècle. Cette espèce de flèche servait entre autres à la chasse des oiseaux aquatiques et permettait aussi à transpercer le tendon d'Achille du gibier (voir *Kustaa Vilkuna; Über die obugrischen und samojedischen Pfeile und Köcher. Mém. Soc. Finno-ougri. XCIII, 1950, pp. 343—384*). Je suis en mesure de compléter les résultats de Kustaa Vilkuna en présentant, grâce à l'amabilité de la direction du Musée Ethnographique de Léningrad, un ceinturon de chasseur manysi-vogoul, garni d'appliques en os, qui fait également partie de l'héritage de la steppe. Voici une brève description du ceinturon, accompagnée de mes dessins exécutés sur place. Le numéro d'inventaire de l'objet dans les archives de photo est: Gosudarstvennyi Muzei Etnografii Narodov SSSR. 7195—30, le site où il a été acheté est Koumkiiassyi. Je profite de l'occasion pour remercier ici la Direction du Musée de l'aimable permission de publier la trouvaille.

Aux fins de l'exposition, les appliques en os ont été montées sur une nouvelle ceinture en cuir noir avec en-dessous de chacune un entre-deux en étoffe d'un rouge violacé. Deux appliques ont été remplacées (elles sont marquées sur la photo par des minuscules: d₂, b₄). La photo du ceinturon (fig. 1) ne montre donc pas la longueur originelle du ceinturon, ce qui fait que je renonce à en indiquer les dimensions. Le ceinturon se fermait au moyen d'une agrafe à crochet (A—A₁, fig. 2: 1, pour les détails et les dimensions on recourra ici et par la suite aux croquis faits au crayon de l'original). Le ceinturon était garni de trois espèces d'appliques: appliques carrées, décomposées en pétales (fig. 2: 2) qui étaient enfilées deux par deux

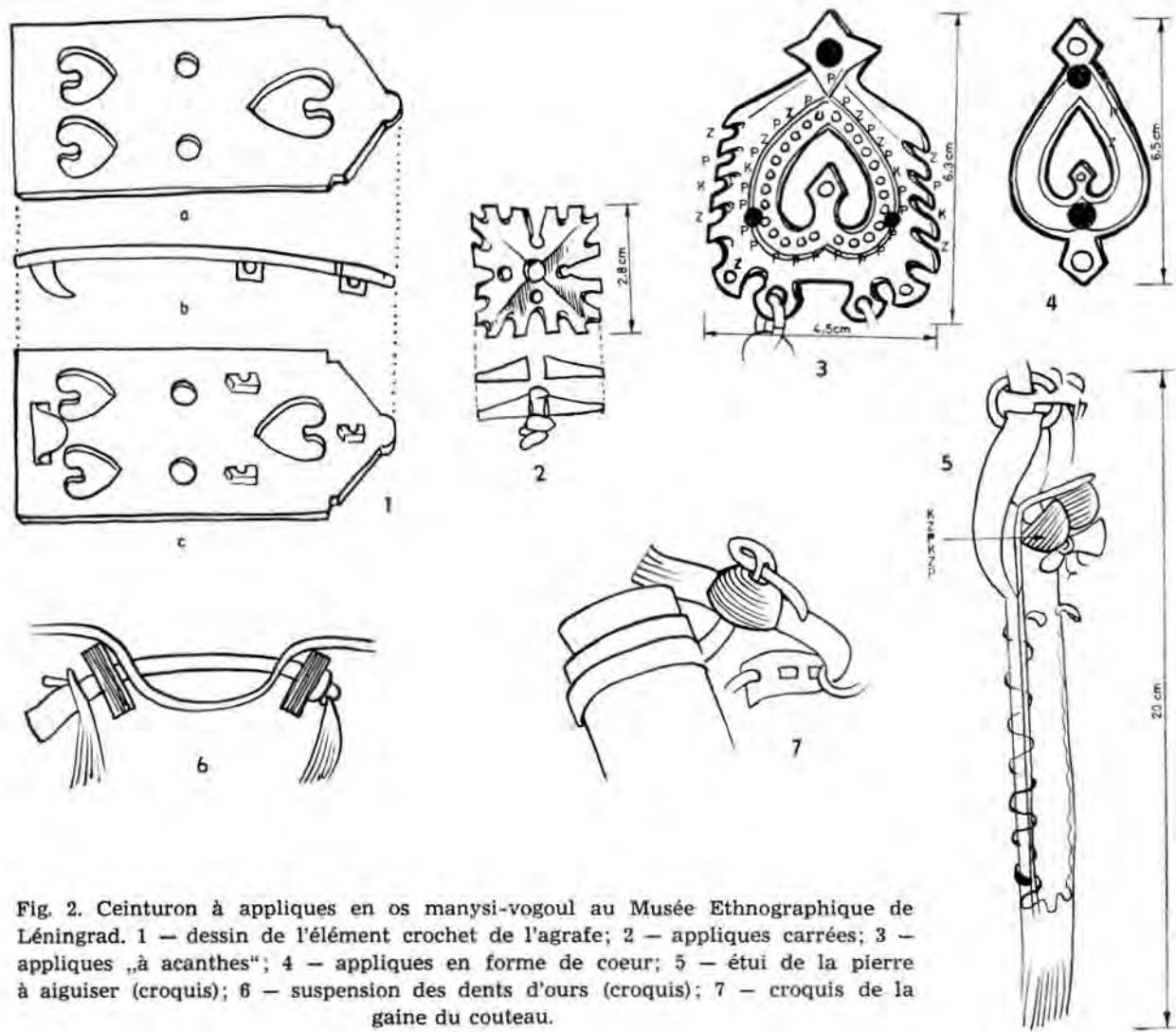

Fig. 2. Ceinturon à appliques en os manysi-vogoul au Musée Ethnographique de Léningrad. 1 — dessin de l'élément crochet de l'agrafe; 2 — appliques carrées; 3 — appliques „à acanthes“; 4 — appliques en forme de cœur; 5 — étui de la pierre à aiguiser (croquis); 6 — suspension des dents d'ours (croquis); 7 — croquis de la gaine du couteau.

sur les extrémités du ceinturon (B_1 , B_2 , B_3 et B_4). L'étui de la pierre à aiguiser (fig. 2: 5), des dents d'ours (fig. 2: 6) et la gaine du couteau (fig. 2: 7) étaient suspendus à des appliques à „acanthes“ par l'intermédiaire d'anneau de métal. On en trouve trois au ceinturon (C_1 , C_2 , C_3 , fig. 2: 3). Entre ces trois appliques on a disposé deux autres, celles-ci en forme de cœur (D_1 , d_2) que l'on voit reproduit en dessin sur fig. 2: 4. Toutes les appliques étaient fixées sans rivets, à l'aide de courroie de cuir, comme cela ressort des dessins. A la hauteur des dents d'ours et de l'étui de la pierre à aiguiser, la courroie passée par le ceinturon passait en plus par des boutons en os et plus loin elle était frangée, sans doute pour des raisons d'ordre esthétique. Les appliques ont bien entendu la couleur de l'os, mais on avait l'habitude de les peindre, surtout aux bords, en vert (Z), bleu (K) et rouge (P), et ces couleurs vives conféraient

à l'ensemble un aspect frais et multicolore qui harmonisait bien avec les broderies et les morceaux de tissu appliqués au costume du chasseur. Il est intéressant de noter que le manche du couteau ne dépassait que de 3 cm la gaine. Le ceinturon comportait en outre des chaînettes destinées à maintenir les dents d'ours et la gaine du couteau dans une position oblique. Tous ces détails se voient bien sur la photo et sur les dessins.

En tant que parallèles des appliques en os du ceinturon, je communique quelques dessins représentant des appliques du Xe siècle recueillies par Géza Fehér (Rôle et culture des Turcs bulgares, Budapest 1940 — en hongrois). Qui-conque s'occupe de l'époque en question peut, bien entendu, majorer à son aise le nombre des parallèles, de sorte que mes dessins, loin de prétendre à l'intégralité, servent plutôt d'illustration (fig. 3).

Nous ne pouvons pas terminer cette brève présentation sans poser quelques questions. Ce ceinturon apparemment modeste constitue un monument important des rapports ancestraux

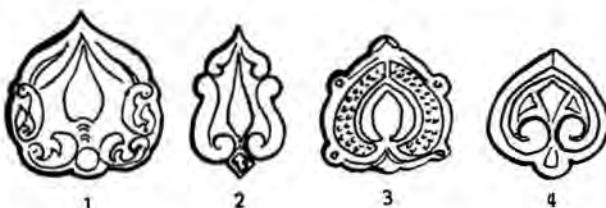

Fig. 3. Appliques de ceinturon en métal de sépultures du Xe siècle. 1 — Hongrie; 2 — Geszteréd (Hongrie); 3 — Barsov Gorodok (U. R. S. S.); 4 — Pliska (Bulgarie).

des Ougriens de l'Ob avec la steppe. Ce n'est pas par hasard que j'ai employé le terme de „rapports avec la steppe“ au lieu de dire „vie dans la steppe“. En effet, la tradition ne remonte pas nécessairement au fait que les ancêtres de ces peuples vécurent jadis dans la steppe. En étudians les vestiges de l'époque des migrations j'ai pu constater plus d'une fois que par endroit on trouve une seule sépulture renfermant les restes d'un homme riche et distingué enterré avec un ceinturon et des armes caractéristiques de la steppe dans un entourage étranger. Je ne risque peut-être pas de me tromper en expliquant ce phénomène par la présence d'une espèce de „lieutenant“, de „gouverneur“, qui ne devait pas nécessairement être un membre de la population venue en conquérant, mais sortait éventuellement des rangs de l'aristocratie locale et avait été investi dans sa fonction par les insignes du pouvoir (ceinturon, arc d'or, etc.), afin de représenter les conquérants au sein de son propre peuple. Telle était par ex. en Pologne la trouvaille de Iakousovice (Acta archaeol. ASH, 1951, 91—106),

ainsi que les trouvailles que j'ai présenté au VIIIe Congrès International Préhistorique et Protohistorique), et qui font partie des vestiges germaniques de Hongrie — avec des insignes de pouvoir avars, ou encore les trouvailles de caractère avare tardif et carolingien surgissant dans un milieu étranger (par ex. Hohenberg, Krungl, Blatnica, etc.). Le ceinturon manysi-vogoul peut par conséquent être interprété comme une tradition de la vie dans la steppe, mais peut aussi être considéré comme un insigne de pouvoir appartenant au „gouverneur“ chargé de maintenir l'ordre imposé par les peuples de la steppe, insigne qui par la suite est devenue tout simplement le symbole de la „distinction“. Un argument en faveur de cette hypothèse serait la rareté de ces ceinturons à appliques en os (moi-même je ne connais que ce seul spécimen, et je n'en ai même pas trouvé de réplique dans le vaste ensemble de matériaux recueillis par S. V. Ivanov — Trudy Instituta Etnografii, Tom 81, 1963, alors que le legs des peuples turcs et mongols du XIXe siècle comprenne nombreuses répliques des appliques de ceinturon „avars“ fondues).

Pour terminer j'aimerais encore faire observer que la collection du Musée Ethnographique de Vienne possède encore un autre ceinturon à appliques en os, dont les ornements offrent des motifs d'entrelacs traditionnels. Je le présenterai une prochaine fois.

Pour terminer je signalerai — simplement comme une possibilité, très audacieuse, j'en conviens — que ce ceinturon à os manysi conserve dans ses traditions non seulement le Xe siècle (forme des appliques), mais les traces de temps encore plus reculés: il se ferme par un crochet et non par une boucle, et cette couche des traditions remonte aux temps précédant l'époque des Sarmates.

QUELQUES REMARQUES SUR LES ACTIVITÉS INDUSTRIELLES PRATIQUÉES DANS LE TERRITOIRE DE LA ROUMANIE AUX IVe—XIe SIÈCLES

ȘTEFAN OLTEANU
(L'Institut d'Archéologie de Bucarest)

De nos jours, l'étude rigoureuse des problèmes liés à l'histoire de l'habitat dans le territoire roumain aux IVe—XIe siècles est devenue possible grâce surtout à l'essor pris — depuis une vingtaine d'années déjà — par la branche cadette de l'archéologie roumaine, autrement dit: l'archéologie médiévale. Les dernières décennies ont apporté des résultats particulièrement précieux pour la connaissance plus poussée d'une période passant auparavant pour la plus obscure de l'évolution historique du peuple roumain; en effet, à présent quelques uns de ses problèmes essentiels sont plus nettement contournés.

Dans le vaste contexte des problèmes qui se posent en abordant l'étude de presqu'un millénaire d'histoire, le développement des activités industrielles dans un territoire donné — le territoire roumain en l'occurrence — est d'un intérêt évident. L'examen de cette activité offre un matériel documentaire des plus éloquents en ce qui concerne le caractère de stabilité et de continuité des autochtones, tout en témoignant aussi de leur réceptivité face aux valeurs culturelles avec lesquelles ils sont entrés en contact le long des siècles. C'est pourquoi nous nous proposons de présenter ici quelques remarques sur les activités industrielles des IVe—XIe siècles dont le territoire roumain garde les vestiges. Pour ce faire nous avons procédé à une double sélection: d'une part un choix parmi les résultats des toutes dernières fouilles archéologiques, d'autre part la reprise de certains résultats déjà valorisés qui corroborent ou recoupent les premiers et sont, de cet fait, absolument nécessaires quand il s'agit de saisir au mieux le degré de développement de ces activités — du moins pour les domaines sur lesquels l'histoire projette son rayon de lumière. La chose s'imposant d'autant plus

qu'aucune monographie n'a été encore consacrée aux arts et métiers de la période en question, les documents archéologiques fournis par les fouilles étant considérés séparément, dans diverses études, plus ou moins étendues.¹

Or, certaines branches de l'activité industrielle de cette époque sont dotées de maintes valences probatoires pour ce qui est de la division sociale du travail, de la spécialisation. C'est, par exemple, le cas de l'activité minière et du travail des métaux intimement liés par leur profil et presque impossible à séparer. Ceci leur confère les attributs des métiers d'antique tradition: un enrichissement incessant des connaissances technologiques et le transfert de père en fils, d'une génération à l'autre, des secrets techniques, ainsi qu'un caractère de stabilité, due à la continuité du travail, susceptible de se prolonger dans la même région des siècles durant.

Entre les différentes de l'activité industrielle dont il sera qui suit, la première place revient à la mise en valeur des ressources minières et notamment celle des minéraux de fer, ayant constitué une condition fondamentale pour l'épanouissement des autres industries importantes. On la trouve donc à l'origine même de la civilisation qui fleurit dans le territoire roumain aux IVe—XIe siècles.² Sans aucun doute, il y a un rapport directement proportionnel entre le plein développement de la métallurgie du fer et celui de certains secteurs d'une portée capitale pour l'ensemble de l'économie, comme l'agriculture.³

Jusqu'à présent, les recherches ont localisé plus de vingt sites datés des IVe—VIIe siècles et plus de cinquante des VIIIe—XIe siècles dans tous les coins du pays et gardant les vestiges d'une activité soutenue dans le domaine de l'extraction et de la réduction des minéraux de

fer. Cette sorte de vestiges comportent: des fours à réduire (entiers au fragmentaires), des résidus du processus de réduction (scories de fer), des échantillons de la matière première utilisée (morceaux de minéraux), des matériaux auxiliaires (fondants), des outils (fourches de fer pour manoeuvrer les minéraux dans le four; fragments des soufflets de forge qui servaient à l'introduction de l'air dans le four; etc.), des restes du charbon de bois employé comme combustible. On les a attestés à Fizeş et Şosdea (dépt. de Caraş-Severin),⁴ Bezd (dépt. de Mureş),⁵ Soporul de Cîmpie (dépt. de Cluj),⁶ Bratei (dépt. de Sibiu),⁷ Tîrgşor (dépt. de Prahova),⁸ Dulceanca (dépt. de Teleorman),⁹ Budureasca (dépt. de Prahova),¹⁰ Brăeşti (dépt. de Botoşani),¹¹ Udeşti (dépt. de Suceava)¹² — pour les IVe—VIIe siècles. Et cette énumération n'a rien d'exhaustif, de même que celle des localités illustrant l'étape suivante, des VIIIe—XIe siècles: Ghelar (dépt. de Hunedoara),¹³ Remetea Mare,¹⁴ Dâbica (dépt. de Cluj),¹⁵ Tîrgşor,¹⁶ Dulceanca,¹⁷ Zimnicea (dépt. d'Ilfov),¹⁸ Horodiştea (dépt. de Botoşani),¹⁹ Epureni (dépt. de Vaslui),²⁰ Păcuiul lui Soare (dépt. de Constanţa),²¹ etc.

Deux remarques essentielles se dégagent de ces découvertes.

La première concerne l'origine des minéraux. L'analyse en laboratoire des vestiges d'oxyde de fer prélevés dans les sites susmentionnés montre une évidente identité de structure avec les échantillons des minéralisations spécifiques aux régions respectives. Par exemple, à Drădu, l'aluminium présent en quantité est l'indice de ce que la matière première utilisée provenait des exploitations de la zone avoisinante. Dans un autre cas, à Dulceanca, il a été prouvé que les minéraux par les fours de cette agglomération avaient pour origine les chistes siliceux aux minéralisations riches en oxydes de fer des environs. Les choses allaient de même pour Bratei. Ceci prouve qu'à l'époque on valorisait non seulement les dépôts primaires, mais aussi les dépôts secondaires attestés dans toutes les formes de relief. Cette mise en valeur des minéralisations secondaires locales explique pourquoi presque toutes les agglomérations humaines d'un certain degré de développement pratiquaient l'extraction et la réduction des minéraux de fer.

Notre deuxième remarque se rattache au caractère permanent de cette industrie. Ainsi que

les témoignages archéologiques le montrent, elle n'a jamais cessé pendant toute la période que nous en vue, malgré la conjoncture historique précaire, car nous sommes en pleine époque des migrations: il y a des cas — Tîrgşor, Dulceanca, Budureasca etc. — où l'extraction et la réduction du fer se sont effectuées dans le cadre d'une seule et même agglomération durant tout cet intervalle pluriséculaire. Or, comme un ouvrage récemment écrit le démontre,²² cette continuité de travail dans le cadre d'une même agglomération et suivant des procédés technologiques traditionnels est une preuve éloquente de son ancienneté; elle remonte, en effet, à une époque antérieure au IVe siècle et s'est continuée avec les mêmes techniques après le retrait des troupes et de l'administration romaine de Dacie au IIIe siècle. Par exemple, les vestiges de Dulceanca soumis à l'analyse en laboratoire ont montré la continuité du procédé de l'enrichissement des minéraux au moyen des fondants (pierre à chaux, silicium). D'autre part, parmi les scories on a relevé des morceaux en calcaire restes de la pierre à chaux introduite à bon escient dans le four. À Dulceanca, l'activité de la réduction des minéraux de fer n'a connu que quelques interruptions temporaires au moment de l'invasion hunique, quand l'agglomération fut abandonnée par ses habitants; lorsque la vie normale reprit, cette activité recommença elle aussi.²³

Avec l'arrivée des Slaves les choses présentent une nouvelle situation. Eloquente en ce sens nous semble la découverte d'Udeşti (dépt. de Suceava) où les fouilles ont mis au jour des vestiges de réduction des minéraux de fer datés des VIe—VIIe siècles et accusant d'autres procédés que ceux utilisés par la technologie traditionnelle. On constate chez les résidus provenant de cette agglomération une forme particulière, reproduisant celle du récipient d'argile qui a dû servir de creuset dans le processus de réduction. En mesurant les dimensions de l'un de ces morceaux résiduels, on a obtenu une hauteur de plus de quinze centimètres pour un diamètre approximatif de dix centimètres. Ceci offre une idée de la forme et de la taille des récipients respectifs. Mais la découverte d'Udeşti est jusqu'à présent unique dans le territoire roumain. Il y a, il est vrai, des scories légèrement alvéolées, de la forme d'un petit nid, mais celles-ci sont le résultat du contact direct avec la terre pendant le processus de

réduction et non le produit d'une réduction en vase d'argile — hypothèse à écarter tout à fait en ce qui les concerne. Par conséquent il nous reste à conclure que le procédé de la réduction en récipient d'argile était un procédé distinct. Constaté aux VIe—VIIe siècles, ce procédé n'a connu qu'un usage limité dans le temps comme dans l'espace.

C'est justement son caractère singulier — temporaire et limité dans l'espace, jusqu'à présent — qui suscite des questions. Suivant les historiens soviétiques, la réduction des minéraux de fer en vases d'argile (creusets) et dans des trous dits „trou à loup“ représente un procédé antique, en usage chez la population slave ancienne.²⁴ Quant à l'espace limité et le caractère temporaire de ce procédé qui disparaît même à Udești au VIIe siècle, ils s'expliquent, selon nous, par le fait de l'assimilation des nouveaux-venus par ceux qui usaient de la technologie traditionnelle, cette-dernière ayant déjà fait ses preuves dans le milieu autochtone de la région. Car les fours en surface du sol assuraient un rendement supérieur par rapport à la réduction en récipient d'argile, d'où la préférence pour le procédé traditionnel qui ne cesse de s'imposer dans la pratique de l'époque.

Et ce cadre de l'activité extractive et réductrice du fer s'élargit encore plus si on lui ajoute une troisième opération, si intimement liée aux deux premières que pendant longtemps il fut impossible de l'en séparer: le travail du métal. En territoire roumain, les témoignages du travail des métaux sont nombreux et souvent mis au jour dans le même contexte que les vestiges trahissant l'extraction et la réduction des minéraux. La liste de ces témoignages est plus riches: moules pour la fonte des objets métalliques et des symboles chrétiens confectionnés notamment en pierre, tels ceux d'Olteni (dépt. d'Ilfov),²⁵ Davideni (dépt. de Bacău),²⁶ de Pîrjoaia (dépt. de Constanța),²⁷ Strâulești (dépt. d'Ilfov),²⁸ Budureasca (dépt. de Prahova),²⁹ Felnac (dépt. de Timis),³⁰ Dumbrăveni et Corund (dépt. de Cluj),³¹ etc., datés des Ve—VIIe siècles de n. è.; forges ayant livré des outils comme celles de Bucov (dépt. de Prahova),³² datées des IXe—Xe siècles; quantité d'outils agraires et pièces de labour, dans le genre des soc de type romain, adoptés par la société daco-romaine pour la supériorité de leur rendement économique,³³ grands dépôts

d'outils variés comme ceux de Birlogu (dépt. d'Argeș), Dragosloveni (dépt. de Vrancea et Radovanu (dépt. d'Ilfov), datés des IXe—Xe siècles.³⁴ Voilà donc tout autant de preuves concrètes qui attestent une activité soutenue pour la valorisation des métaux, activité que la société vivant en territoire roumain aux IVe—XIe siècles réclamait instantanément.

Parmi les trouvailles archéologiques déjà anciennes, il y a quelques unes particulièrement importantes en tant que témoins du degré de développement technique de l'époque et de la variété des outils en usage. Citons à titre d'exemples en ce sens, les découvertes faites dans deux localités transylvaines — Șimleul Silvaniei et Bandu de Cimpie, datées du IVe et, respectivement, des Ve—VIIe siècles de n. è. À Bandu, dans une tombe de son cimetière, les fouilles ont dégagé une gamme très riche et variée d'outils ce qui fit qu'on attribua ce tombeau à quelque artisan enterré avec l'outillage de son métier.³⁵ Il s'agit d'outils de forgeron: masses, tenailles, une enclume, des ciseaux et des poinçons, pour trancher et forer dans la masse métallique, etc. D'un intérêt spécial s'avère une sorte d'appareil à forer, de machine à percer: un perçoir en acier actionné mécaniquement par un roue motrice; sur l'axe d'un poinçon, à peu près à mi-hauteur, on avait appliqué une roulette faite de deux plaques de bronze, avec l'espace ménagé entre elles comblé de plomb. Le mouvement rotatif du poinçon était assuré au moyen d'un archet noué et l'outil pouvait fonctionner soit verticalement, grâce au plomb qui le faisait tenir d'aplomb, soit horizontalement.

Quant à la variété de l'outillage et des pièces sorties des mains de ces artisans, quelques données spéciales sont fournies en ce sens par le collier de Șimleul Silvaniei, daté du IVe siècle de n. è. Sur ce collier sont enfilés des ciseaux, une serpe et une faucille, des marteaux, des cisailles, un soc à charrue,³⁶ etc. La dernière de ces pièces est un soc de type romain à manchon confirmant l'usage par la population daco-romaine de l'époque de ce type de soc, supérieur sous le rapport du rendement au type dacique.

Il s'agit, par conséquent, de multiples activités productives appartenant à des domaines impossible à exploiter autrement que par une population stable, liée à un territoire déterminé et à même d'accumuler l'expérience nécessaire

d'une génération à l'autre pour la transmettre à sa descendance le long des siècles. Cette sorte d'activité est absolument incompatible avec le nomadisme, avec une pendulation ou une migration incessante de région en région; on ne saurait donc l'imaginer comme étant le propre d'une population avant que celle-ci ait adopté le mode de vie sédentaire. Comme on le sait, les nomades qui pendulaient à la recherche des bons pacages pour leur bétail ne s'adonnaient guère à l'exploitation des principaux minéraux métallifères, et ceci pour des raisons faciles à comprendre. Les relations des écrivains byzantins sont absolument claires à cet égard, du moins pour quelques uns des ces nomades. Par exemple, Ammien Marcellin écrit à propos des Huns et de quelques autres populations: „Ils n'habitent jamais des maisons et évitent comme des tombes... Chez eux personne ne laboure ni ne met jamais la main à la charrue; car tous vont de ci de là, sans habitations stables, sans foyer et sans loi... avec les

chariots où ils habitent“.³⁷ Or, c'est seulement en acceptant l'idée du lien étroit entre la stabilité d'une population et ses possibilités de transmettre aux générations suivantes ses acquis dans un certain domaine qu'on puisse trouver l'explication raisonnable de la large valorisation constatée aux IVe—Xe siècles des minéralisations secondaires, sédiments alluvionnaires. Les traits caractéristiques de leur exploitation et de leur mise en valeur (compte tenu du fait que ces minéralisations sont situées discrètement à l'intérieur des roches et qu'elles impliquent un processus complexe de réduction, etc.) les rendent en effet inaccessibles aux artisans improvisés: seul l'oeil exercé de celui qui a hérité d'un métier de ses pères et qu'il continue à pratiquer lui-même peut saisir l'emplacement de ces ressources naturelles et les exploiter comme il convient, grâce à une technologie qui lui vient d'un fond ancestral.

Notes

¹ Précisons que la monographie existante, Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu, due à Șt. OLTEANU et C. SERBAN et publiée en 1969 à Bucarest commence l'investigation du problème partant du Xe siècle de n. è.; de même, la monographie de St. PASCU: Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea. București 1954, a comme terme post quem les XIIe–XIIIe siècles.

² Cette activité, comme bien d'autres du reste, se déroulait sans bruit, „en silence“ — comme le dit K. Marx et Fr. Engels — mais qu'elle représentait en revanche le véritable moteur du progrès (MARX, K. — ENGELS, F.: Opere, vol 20, p. 154).

³ Il n'entre pas dans notre intention de débattre ici la question du rôle des peuples en migration dans la mise en valeur de ces richesses minières. Nos remarques ne visent cette activité que dans le cadre de la société autochtone, stable, sans exclure toutefois certains rapports qui ont existé avec les peuples en migration sur le plan de l'exploitation minière.

⁴ IAROSLAVSKI, E. — PETROVSKI, R.: Cupoarele de redus minereul de fier de la Fizes, jud. Caras-Severin, „Tibiscum“, 1934, p. 174 et suiv.

⁵ SZÉKELY, Z.: Sondajele executate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe. Dans: Mater. și Cerc. arheol. 8. București 1962, p. 336–337.

⁶ PROTASE, D. — TIGARA, I.: Santierul arheologic Soporul de Cimpie. Dans: Mater. și Cerc. arheol. 6. București 1959, p. 392.

⁷ NESTOR, I.: Cercetările arheologice de la Bratei. Dans: Mater. și Cerc. arheol. 8. București 1962, p. 626–627.

⁸ DIACONU, GH.: Santierul..., Mater. și Cerc. arheol., vol. XII, sous presse.

⁹ DOLINESCU-FERCHE, S.: Așezări din secolele III și VI e. n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca. București 1974, p. 62–98.

¹⁰ Communications de V. Teodorescu à la session du Musée d'Histoire de la R. S. Roumanie, 1974.

¹¹ ZAHARIA, E. — PETRESCU, M. — ZAHARIA, N.: Așezări omenești pe teritoriul Moldovei... București 1970, p. 241.

¹² Communication de Gh. Rădulescu à la session des rapports de 1977.

¹³ „Natura“, 1930/6, p. 30. Catalogue of the Collections in the Science Museum South Kensington Metallurgy, 1925, p. 13.

¹⁴ Située dans le Banat.

¹⁵ Dăbica. Monographie (manuscrite).

¹⁶ Communication de Gh. Diaconu à l'Institut d'Archéologie de Bucarest.

¹⁷ DOLINESCU-FERCHE, S., op. cit. DOLINESCU-FERCHE, S., Stud. și Cerc. de Istorie veche și arheol., 27, 1976, p. 247 et suiv.

¹⁸ Communication de Al. Alexandrescu à l'Institut d'Archéologie de Bucarest.

¹⁹ ZAHARIA, E. — PETRESCU, M. — ZAHARIA, N., op. cit., p. 274.

²⁰ Communication de Gh. Coman.

²¹ DIACONU, P.: Santierul arheologic Păcuiul lui Soare (r. Adamclisi). Dans: Mater. și Cerc. arheol. 7. București 1961, p. 604.

²² OLTEANU, Șt.: Valorificarea minereului de fier pe teritoriul României, argument al continuității noastre istorice (manuscrit).

²³ DOLINESCU-FERCHE, S., op. cit., il paraît que les peuples en migration considéraient cette sorte d'activités comme „désonorables pour leur position de dignitaires“ (LANZANI, F.: Storia dei comuni italiani dalle origine al 1313, p. 88), ce qui ne les empêchait d'ailleurs par de se servir des produits du travail des populations assujetties.

²⁴ STRUMILIN, S. G.: La sidérurgie en Russie et U. R. S. S. (en russe). Moscou-Leningrad 1935, p. 113. Cf. RYBAKOV, B. A.: Remeslo drevnei Rusi. Moscou 1948, chap. III; pour ce qui est de l'histoire plus ancienne, voir ROMANOVSKI: L'étude de la couche inférieure de la partie méridionale des formations carbonifères (tourbe) de la région de Moscou (en russe), Gornii Journal, vol. III, 1854, p. 337–338.

²⁵ PREDA, C.: Tipar pentru bijuterii din secolul al VI-lea e. n., descoperit la Olteni (r. Videle, reg. București). Stud. și Cerc. de Istorie veche, 18, 1967, p. 514 et suiv.

²⁶ Communication de I. Mitrea, le directeur du Musée de Bacău à la session de rapports des 17–19 février 1976 de l'Institut d'Archéologie de Bucarest.

²⁷ CULICĂ, E.: Croix romano-byzantines découvertes Pirjoia (rég. de Dobrogea). Dans: Dacia. 9. București 1965, p. 419–425.

²⁸ CONSTANTINIU, M.: Elemente romano-bizantine în cultura materială a populației autohtone din partea centrală a Munteniei în secolele VI–VII e. n. Stud. și Cerc. de Istorie veche, 17, 1966, p. 665 et suiv.

²⁹ Communication de V. Teodorescu, le directeur du Musée d'Histoire du département de Prahova.

³⁰ FETTICH, N.: Das Kunstgewerbe der Awarenzeit. Archaeol. hung. 1. Budapest 1926, pl. 5.

³¹ HOREDT, K.: Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV–XIII. București 1958, p. 70, fig. 13; 6, 7.

³² CHIȘVASI-COMĂ, M.: Săpăturile de la Bucov (r. și reg. Ploiești). Dans: Mater. și Cerc. arheol. 5. București 1959, p. 495. COMĂ, M.: Săpăturile de la Bucov. Dans: Mater. și Cerc. arheol. 7. București 1961, p. 545–546.

³³ AURELIAN, P.: Săpăturile de la Piatra Freacătei. Dans: Mater. și Cerc. arheol. 8. București 1962, p. 565 et suiv. MARINESCU, G.: Cercetări și descoperiri arheologice în județul Bistrița-Năsăud, 1976; voir surtout NEAMTU, V.: La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle. București 1975.

³⁴ COMĂ, M. — CONSTANTINESCU, Gh.: Depozitul de unelte și arme din epoca feudală timpurie descoperit la Dragosloveni (jud. Vrancea). Stud. și Cerc. de Istorie veche. 20, 1969, p. 425 et suiv.; voir aussi p. 617 et suiv.; Stud. și Comunicari, Pitești 1969, p. 117–132.

³⁵ KOVÁCS, L.: A mezőbándi ásatások. Dolgozatok Kolozsvár 1913, 2, p. 165 et suiv.

³⁶ L'original se trouve dans Staatliches kunstgeschichtliches Museum, Wien.

³⁷ *Fontes Historiae daco-romanae. II.* Bucureşti 1975, p. 117, 119, 129; voir encore d'autres mentions analogues p. 299, 527, 531.

TRADITIONAL AND PROGRESSIVE PATTERNS IN THE EARLY SLAVONIC URBAN CULTURE

LECH LECIEJEWICZ

(Zakład Archeologii Nadodrza IHKM PAN, Wrocław)

I

Urban problems still hold an essential position in studies on cultural changes occurring among Slavonic people in the early Middle Ages. This derives from the nowadays obvious fact that the so-called urban revolution took place among the Slavs much earlier than was thought half a century ago. It constituted a part of a wider process of change from the clan-tribal cultural structure into an internally differentiated culture of early feudal societies, linked with various development currents, typical for entire Europe of those times. In addition to the strengthening of class structures, including all relevant consequences in political and ideological systems, the individuation of urban environments of not only a principally economic (craft and trade centres) but politico-ideological (state administration, religious life etc.) significance, constituted one of the fundamental elements of those changes.

We dispose at present of considerable source materials to cognize these processes, mainly — though not only — due to extensive archaeological researches carried out on almost all areas inhabited in the early Middle Ages by Eastern and Western, and — to an increasing degree — Southern Slavs. In the course of detailed studies scientists elaborated models of the shaping of early Slavonic towns; they distinguished development stages, indicated links with the growth of political tribal organizations and, primarily, with early feudal states.¹ However, there came the moment when further questions should and ought to be asked. A study of these questions will allow to define the role of towns in the process of structural transformations occurring among Slavs in the early Middle Ages. One of these problems is indicated by the title; it concerns the function of early Slavonic towns as declining traditional and emerging progressive cultural centres.

At the outset we wish to present a model definition of the position of towns during transformations in the Slavonic cultural structure in the early Middle Ages. As all such attempts, this will be a simplified construction, applicable rather to those regions in which Slavonic towns represented a complete novelty, e. g., in Central and Eastern Europe, and to a much smaller degree on the Balkan Peninsula, where contacts with the heritage of antiquity and the Byzantine civilization enriched these processes in elements elsewhere unknown. Nevertheless, even such a simplified model can — in our opinion — become a suitable starting point for further discussions.

Factors, which determined the character of early medieval Slavonic culture, undoubtedly included, in the first place, the development of agricultural-breeding economy — a method of producing food, prevailing in Central and Eastern Europe for over four thousand years.² Forest and water economy, including gathering, hunting and fishing, was rather negligible in those conditions. This was why there emerged economic premises which influenced progress and left a particular imprint on all walks of life, giving culture a distinctive, agricultural character.

It was, however, primarily changes in the social structure which influenced the dynamics of Slavonic cultural development. It is well known that, at the beginning of the early Middle Ages, there prevailed previous forms of the clan-tribal system, although various socio-economic and political processes gradually split its compactness. Social culture of those times was characterized by considerable conservatism, adherence to many norms of coexistence and customs moulded through thousands of years of primitive communities. This was the reason for the relative homogeneity of cultural achievements to the same extent accessible to the entire society. The circu-

lation of information and goods went — only to a small degree — beyond the boundaries of tribal communities; contacts with other regions and the scope of world knowledge were mostly limited to the closest neighbourhood.³

However, the strengthening of social class systems brought about the decline of these cultural structures. In conditions predominanting in the early Slavonic Middle Ages, just like in other parts of previous barbarian Europe, this signified the shaping of early feudal societies and states. These changes led, above all, to the differentiation of hitherto generally homogeneous socio-cultural environments.

The desintegration occurred at several levels. A stratum of nobles, usually grouped in various fortified centres, began to individuate within clan-tribal structures both as regards economy and politics. Together with the rise of states, particular regions were covered by a network of fortified settlements, in which a duke or his deputy, supported by their warriors, collected levies, held court and — in case of war — protected the country. This was where the officials and the noble élite assembled. There grew up courts and retinues leading to various consequences in the realm of culture.

Not only ruling groups aggregated in places where tribal — and later state — public life centred; craftsmen settled or were settled in fortified settlements, merchants arrived. There grew up market-production suburbia, differing from ordinary rural settlements not only by their economic function but also by a considerable concentration of inhabitants and new forms of spatial economy. It was there, that places of heathen cults originated, to be changed later into centres of Christian religious life. The first towns were created and provided foundations for elements of urban culture — sometimes closer to the culture of early feudal courts but, due to their craftsman-merchant environments, also distinctly individual.

The culture of other social strata, which began to shape as clan and primitive territorial communities declined, likewise acquired different characteristics in those conditions. They included a still very large mass of free members of clan and neighbour communities and a gradually increasing number of rural feudatory inhabitants or even serfs. The culture of those environments was extensively linked with the heritage of the clan-tribal era but acquired, in the course of its

development, initial traits characterizing the culture of feudal villages.

The internal differentiation of Slavonic culture constituted a basis for the development of contacts with other environments both with higher civilized countries of Western and Eastern Europe and, at a time, even with the Arabian East, as well as with Skandinavian or Baltic people and nomads from Euro-Asiatic steppes — who, considering their similar historical situation, were closely related to Slavs. The reception of foreign influences was of a different character both private and public. In effect, it led to a more profound cultural differentiation, an enrichment in several elements of a wider range and, hence, an increasingly more complete merger of Slavs in the development current of entire medieval Europe.

Nevertheless, the culture of particular early feudal societies maintained and even strengthened its internal compactness — a fact distinctly expressed in the shaping of Slavonic nationalities in those times. This was so because differentiation processes were accompanied by various concentric processes, which integrated particular societies into new structural entities. The first signs of this trend were observed already in the environment of certain tribal groups, and a more permanent form was acquired under the rule of early feudal monarchies. Integration premises were of a varied type — the development of goods economy merged within defined outlets, state authorities broke tribal barriers both in management and the circulation of information. A considerable role was played there by the rise of new disposition centres, including early towns, which facilitated a rapid and efficient circulation of information over wider areas.

II

The presented essay puts into the foreground the progressive character of urban centres in the process of cultural changes. Nonetheless, we know that early towns sometimes maintained conservative elements and became centres of traditional cultural forms, often in conflict with the early feudal monarchy, which — in early medieval Slavdom — represented a factor ensuring a possibly complete cultural progress. The most extreme example of this were towns in the Oder estuary, at the beginning of the 12th century, distinguished by their political „republican“ structure, which, according to most researchers,

was a heritage of the tribal era. However, this problem has recently led to controversies. Besides opinions searching for similar structural systems also in other Slavonic lands, a thesis was advanced that these characteristics have nothing in common with the tribal era but derived from the actual economic importance of particular centres.

It was *U. Procházka*, a Czech scientist, who in recent times most comprehensively substantiated the first of the theories referred to.⁴ He detected tendencies similar to those found in Western Pomerania at the beginning of the 12th century, in the Moravian zone in the 8th-9th centuries, and among Eastern Slavs in the period preceding the stabilization of the early feudal Old Russian state. *Procházka* interpreted the shaping of towns as a development regularity in the decline of the tribal era and even considered it to be the highest structural stage of that period. He suggested to apply the definition „patriarchal towns“ to this type of organism, still within the range of clan-tribal structures, although showing some proto-feudal patterns. They were characterized by a considerable concentration of tribal aristocracy in particular settlements together with a serving population including craftsmen and foreign merchants. The tribal public life converged at these centres, it was there that meetings were held, places of religious cult located etc.

A quite different view on these problems was presented recently by *K. Zernack*, a West German researcher.⁵ Examining elements of Western and Eastern Slavonic *veče* — i. e., people's assembly — customs detected in source materials, he declared that the opinion concerning their links with tribal structures was a „purely historiographic theory“, which could not be verified by empirical means. Elements of the *veče* system appearing in Slavonic towns in the 11th-12th centuries, best perceived in Pomerania and Old Rus, seem to have derived from a great economic and political independence of these centres. In other words, there would be no relics of the clan-tribal epoch, but the first signs of trends which appeared wherever townsmen attained a greater influence on the economic development of the country. It is known that in Western Europe of those times there followed a legal independence of towns which acquired immunity in revenue, judicature and selfgovernment rights.

There is a weak point in *Procházka's* theory — the legal position of „patriarchal towns“ is unknown anywhere but in the Oder estuary, and his

suppositions concerning the status of Moravian and East Slavonic towns cannot be verified on the basis of available sources. Considering the controversial views on socio-economic arrangements prevailing in relevant centres, the term „patriarchal“ may be misleading and the term „towns of the nobles“, suggested some years ago by *A. Gieysztor*, seems more appropriate.⁶ In the light of written records this social group represented a factor which organized the life in towns in the Oder estuary in the 11th century and the beginning of the 12th century, and — as suggested by archaeological evidence — in the earliest Moravian towns. The same could probably be applied to Old Rus, where years ago *S. A. Tarakanova* — on the example of centres in the Pskov area — endeavoured to elucidate the process of the genesis of early towns in tribal conditions.⁷

On the other hand, *Zernack's* scepticism seems too far-reaching although he correctly emphasizes that the economic significance of towns constituted a factor decisive in most fundamental matters. This was certainly the case in the 11th-12th centuries in the largest Old Russian towns — Kiev, Novgorod etc. Anyway, the institution of *veče* was not unknown to ducal law. Nevertheless, the recognition of the situation observed at the beginning of the 12th century in Oder estuary towns, considered a heritage of the tribal system, with already existing (we suppose) socio-economic arrangements typical for early feudalism, must be decided by examining genetic links in other sectors, above all, the spatial structure of those centres and economic foundations. If archaeological issues are considered there seems to be no doubt that the beginnings of town structures in the Baltic coast area date back to times preceding the crystallizing of an early feudal monarchy there.

The genesis of towns may be perceived — in this *Procházka* was correct — as a further evolution of tribal structures occurring in regions where the development of production forces and links with other countries favoured an early inflorescence of trade and craft with subsequent changes in the social structure.⁸ These tribal town settlements often provided foundations for the crystallization of monarchic authority. This was the case in the North Polabian region, where Oldenburg in Wagrien, Mecklenburg, and similarly, Brandenburg in the Havel area and Kołobrzeg in Western Pomerania constituted the

first base for sprouting duchies. It would be interesting to investigate in detail the socio-economic function of Gniezno in the 8th-9th centuries, where archaeological discoveries seem to suggest similar tendencies. Analogous principles relate to the consolidation of the Moravian and, to a degree, also the Czech state, although a change of the capital centre (Levý Hradec — Prague) may have been observed there at the moment when the early feudal state assumed a defined shape. Old Russian dukes consolidated their power on the basis of the already existing fortified-settlement and early town network (Kiev, Smolensk [?], Černigov etc.).

Nonetheless, at the beginning of the 12th century, West Pomeranian towns appeared to be the strongest centres of conservative forms not only as regards their political system but also in many cultural sectors, primarily in religious cult. Not only the institution of *veče* but the cultural structure as a whole — above all, the just developed heathen cult — makes us to recognize the structure of towns in the Oder estuary as a continuation of forms of the clan-tribal era.

It would be incorrect, however, to treat these forms as relics. Just as forms of the heathen cult underwent significant evolutions among Baltic Slavs (we have already indicated the undoubtedly Christian patterns in many fields, e. g., the construction of temples, their interior decorations etc.), the tribal institution of *veče* was, as a matter of fact — proved by the mission of Otton of Bamberg — also a tool of power in the hands of the nobles, who, in our opinion, should be treated as early feudals. This system was quite efficient, adjusted to the needs of the town society, we may, therefore, agree on that point with Zernack's view that it derived from the actual economic and political independence of those towns.

The general direction of the socio-political development of Western Slavs was, however, different and, just as the Veletian Federation and the Rügen theocracy were doomed to downfall, towns in the Oder estuary had to adjust to the structural system introduced by West Pomeranian dukes. This did not go smoothly, at those times Wolin, the „largest Slavonic town“ on the southern Baltic coast, began its rapid decline. After the consolidation period the duke also executed substantial changes in the urban infrastructure of Szczecin, outrightly linked with a change of the social character of some town quarters — as archaeological discoveries have

proved. Nevertheless, all these centres — at the beginning of the 12th century the mainstay of conservative forces — later fulfilled essential economic and administrative functions within the framework of the West Pomeranian dukedom, just like urban settlements did in other early feudal Slavonic states.

III

We have devoted particular attention to Baltic coast towns because on their example we can discuss — in a somewhat laboratory manner — problematic functions of towns as places in which old cultural elements persisted. We found it to be a specific situation resulting from the different socio-political development of Baltic Slavs, which in turn effected several cultural, particularly spiritual, spheres. This does not obscure the principal view on the progressive role of towns in organizing economy and state authority and in the development of early feudal Slavonic culture as a whole.

We now come to a closer examination of problems concerning links between towns and the newly established socio-economic and political structure, which consequently influenced their function as centres in which new cultural values were created. We have already mentioned that tribal political conditions sometimes involved the crystallization of town settlements — not the very nuclei of towns but structures which — according to W. Hensel's proposals⁹ — may be considered towns based on native law, that is centres of craftsman production, trade, political and religious life with all typically urban traits of utilizing space (functional differentiation of particular parts of a settlement, densely build-up areas with a regular street network, frequently fortifications constructed without delay). These tribal towns necessitated, as a rule, an agricultural-breeding base and their growth in certain places can be interpreted, in my opinion, without greater doubt as a sign of progressive economic and political integration among particular tribal groups. In this situation early towns acquired the function of principal tribal centres, as was formulated by Adam of Bremen in relation to the North Polabian region (regardless of various objections whether his opinion can be taken literally if we consider the complex political situation in that region in the second half of the 11th century).

The utility of urban settlements in the process of creating new economic and political structures was realized in full when Slavonic statehood of the early feudal type crystallized. At discussions on the model of organization of Slavonic states particular emphasis was laid on the role of stronghold organization not only as a basis for the administration and military system but also for the organization of ducal economy — as has been clearly disclosed in recent researches.¹⁰ It would be rather far-fetched to identify every ducal stronghold with early urban settlements. If we consider, however, basic centres of Czech, Polish and Obodrite states in the Western Slavdom in the 10th and 11th centuries (there was probably a similar situation earlier in Moravia) or the Old Russian state of Eastern Slavs, we must conclude that, as a rule, they were characteristic of early urban settlements. In the 12th and 13th centuries a dense network of castellan strongholds spread over particular lands. Just like some more important *opole* district centres, they began to resemble small towns not only because of their administrative functions but also owing to the fact that markets and local workshops serving adjacent villages were placed there as a rule.

Early feudal states did not grow up in a vacuum and, despite the truly revolutionary character of changes, were linked in many points, as is well known, with former tribal structures. Places where early urban settlements already existed became more often than not the principal foundations of state authority, whereas the network of smaller local centres declined. However, in places, which had no such economic-political centres, there emerged new settlements with characteristics of early towns, which housed ducal courts or their representatives, knights, servitors and craftsmen. Foreign merchants arrived, markets were created there. Those were the origins of Prague, Wrocław, Gdańsk, Lübeck and many other towns of Western Slavs; Jaroslavl, Vladimir, Halič and other Old Russian settlements.¹¹

The main characteristics of the social structure of these centres was already referred to in the first part of this sketch; we should like to add that early towns, which became established due to activities of early feudal states, exhibited at the beginning — to a probably higher degree than settlements of this type of tribal origin — signs of strong military centres both as regards the fortification system and, probably, the com-

position of inhabitants, headed by ducal knights. Anyway, intensive fortification activities during the period of strengthening ducal authority could be noticed also in old settlements changed into state centres. This was caused by growing needs to ensure defences both against local opposition and outside aggression, expressing at the same time growing investment possibilities of the new authority. In Old Russian towns the role of rank knights, also engaged in craftsmanship, was indicated years ago by *H. Łowmiański*, who believed this phenomenon to be common among Western and Eastern Slavs in the 10th-11th centuries.¹² It should be added that similar types of organizing authority occurred, presumably, in Denmark at the turn of the 10th/11th centuries, where the use of a uniform scheme, still impressing with the engineering precision of fortresses of the so-called Trelleborg type, failed to ensure permanent results. In the long run, only methods which harmoniously linked economic and administrative functions, regardless of the progressive evolution of structural forms, turned out to be permanent in Skandinavian and Slavonic countries.

To be equal to these tasks they had to fulfil other requirements than the former dispersed centres of the clan-tribal era. Although the emergence of early feudal structures caused in many ways the disintegration of the hitherto relatively uniform Slavdom, it integrated particular societies into new, more compact economic-political and — particularly relevant here — cultural units. This brings us to the first condition: early towns originated at key points — i. e., general transport links — which resulted in defined economic and strategic advantages. Economic aspects probably played a more important role in tribal conditions, strategic considerations — in state affairs — were certainly of an equal significance, taking into account the country's requirements for central administration.

However, it was not geographical factors, but economic-political reasons which were decisive in the genesis and function of early towns. What were the structural characteristics of these centres which influenced changes in the cultural system of emerging early feudal societies?

One observation seems to be appropriate here. It would be a simplification to treat on one level early towns, from the 10th century to the first half of the 11th century, in which early feudal monarchies were created, through the period of

their strengthening, up to the later feudal disintegration from the second half of the 11th century up to the first half of the 13th century. During the first phase they were in principle closely linked with the new type of ducal economy organization, based on patrimonial principles and serving in general though not exclusively the apparatus of authority and the upper classes, during the second phase — with growing village production forces, the local market and the progressive feudalization of political relations which put the initiative increasingly into the hands of great landed and church property owners. Despite various time deviations these processes took a rather parallel course among Western and Eastern Slavs.

Nevertheless, in both cases the centralization of considerable means of production in one place undoubtedly favoured an exchange of experience and, consequently, technical progress.¹³ A similar function — i. e., links with the world — was fulfilled by foreign tradesmen who came principally to early towns (although we must not forget the role of feudal property). Trade contacts through the mediation of native and foreign merchants were of a similar significance. Goods exchanged on markets found their way into villages, they were at first limited to the court environment but spread later to the population in general. *Ibrahim Ibn Jacob's* report on Prague indicates that absorptive local markets must have originated very early in some places — i. e., the 10th century.

The changing of towns into disposition centres of state authority caused them to become sources from which the knowledge concerning new economic, legal and military systems spread over a wider and wider hinterland. This was where tributes were made and stored, where usually ducal courts were held, where people called to defend the country gathered, where the earliest custom norms, linked with the strengthening feudal order, were created.

Considering these functions, towns became the focal points of spiritual life. This was where Christian missionaries first arrived, where bishops' seats and the first religious orders were located. The number of churches was often a measure of a town's greatness. It was there that

in due course the first novelties of Latin or Byzantine civilization penetrated — the knowledge of reading and writing, education, new artistic trends in architecture, sculpture, painting and music. Finds of letters written on bark, from Novgorod and other Old Russian urban settlements, indicate that at least in the Byzantine zone (the lack of a language barrier certainly played a significant role there) the knowledge of these accomplishments was in the 11th-12th centuries not limited to ruling circles — the clergy and the ducal court — but embraced a wider strata of the town population — petty merchants and craftsmen.¹⁴

All these were merely general regularities, not limited to Slavonic societies of the early Middle Ages. However, the role of early towns was particularly important in Slavonic conditions, chiefly because of agrarian traits of their cultural structure — already mentioned at the beginning. Contemporary Skandinavian towns of those times were in principle of a similar economic and political significance, but, considering the largely seafaring habits of their population, they did not play such a basic role in contacts with other people or civilizations. Despite basic concurrences in development trends, this explains, furthermore, the much greater receptivity of Skandinavian people of cultural impulses from the outside world (best seen in their rich artistic production), than was the case with inland, generally agricultural Slavonic societies. The nomadic people of Euro-Asiatic steppes became acquainted with other cultures in a likewise manner — not by means of urban settlements but by way of making plundering raids. The land cultivation habits of Magyars, dwelling on the Hungarian Plain, resulted in a similar phenomenon as was the case with Slavs. Some resemblance in this respect could be noticed among Baltic people inhabiting forest areas, but the progress of urbanization and the establishment of greater state organizations of the early feudal type occurred later there. In my opinion, comparative studies should allow to assess in correct proportions the role of towns which originated in the early Middle Ages as centres of progressive civilization of Slavonic people at this decisive turning point of their history.

Notes

¹ See, for example, TICHOMIROV, M. N.: *Drevne-russkie goroda*. 2nd ed. Moskva 1956. HENSEL, W.: *Die Anfänge der Städte bei den Ost- und Westslawen*. Bautzen 1967. Miasta, in: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, III. Wrocław 1967, pp. 211–240. I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej. IV. Wrocław 1968.

² Istorija kultury drevnej Rusi. Domongołskij period. I. Moskva-Leningrad 1948. ŁOWMIAŃSKI, H.: Podstawy gospodarcze formowania się państwa słowiańskich. Warszawa 1953. ŁOWMIAŃSKI, H.: Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e. III. Warszawa 1967. HENSEL, W.: Słowiańska wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej. 3rd ed. Warszawa 1965.

³ I have recently discussed the problem in LECIEJEWICZ, L.: *Słowiańska zachodnia*. Wrocław 1976. Cf. also SZYMAŃSKI, W.: *Słowiańska wschodnia*. Wrocław 1973. KURNATOWSKA, Z.: *Słowiańska południowa*. Wrocław 1977.

⁴ PROCHAZKA, V.: Die patriarchale Stadt als Entwicklungsstufe der ältesten politischen Organisation bei den Slaven. In: *Vznik a počátky Slovanů*. VII. Praha 1972, pp. 11–48.

⁵ ZERNACK, K.: Die burgstädtischen Volksversammlungen bei den Ost- und Westslawen. Wiesbaden 1967.

⁶ GIEYSZTOR, A.: Aux origines de la ville slave: ville de grands et ville d'Etat aux IXe–XIe siècles. In: I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej, IV, pp. 129–135.

⁷ TARAKANOVA, S. A.: O proischoždenii i vremenii

vozniknovenija Pskova. In: Krat. Soobšč. Inst. Istor. mater. Kult. AN SSSR. 35. Moskva 1950, pp. 18–29. Cf. also VORONIN, N. N.: K itogam i zadačam archeoložeskogo izuchenija drevnerusskogo goroda. In: Krat. Soobšč. Inst. Istor. mater. Kult. AN SSSR. 41. Moskva 1951, 5–29. TICHOMIROV, M. N., op. cit., pp. 9–32.

⁸ LECIEJEWICZ, L.: Sporne problemy genezy niezależności politycznej miast przy ujściu Odry we wczesnym średniowieczu. In: *Ars historica*. Poznań 1976, pp. 295–309. LECIEJEWICZ, L.: Early-medieval Sociotopographical Transformations in West Slavonic Urban Settlements in the Light of Archaeology. *Acta Poloniae Historica*, XXXIV, 1976, pp. 29–56.

⁹ HENSEL, W.: Die Anfänge...

¹⁰ RYBAKOV, B. A.: *Early Centuries of Russian History*. Moskva 1956. ŁOWMIAŃSKI, H.: Początki Polski... III-V. Warszawa 1967–1973. *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*. Wiesbaden 1967. MODZELEWSKI, K.: Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII wiek. Wrocław 1975 and others.

¹¹ TICHOMIROV, M. N., op. cit., pp. 32–43. LECIEJEWICZ, L.: *Słowiańska...*, pp. 175–180.

¹² ŁOWMIAŃSKI, H.: Podstawy..., pp. 179–216.

¹³ RYBAKOV, B. A.: *Remeslo drevnej Rusi*. Moskva 1948. HENSEL, W.: *Słowiańska...*, pp. 153–344 and many others.

¹⁴ LICHACHEV, D. S.: *Kultura russkogo naroda X–XIII vv.* Moskva-Leningrad 1961. ĆEREPNIN, L. V.: *Novgorodskie berestjanye gramoty kak istoričeskij istočnik*. Moskva 1969.

BACKTELLER UND TONKESSEL IN MOREŞTI

KURT HOREDT
(Universität, Cluj-Napoca)

Die beiden charakteristischen Gefäßformen, der Backteller und der Tonkessel, verkörpern wesentliche historische und wirtschaftliche Erscheinungen aus der zweiten Hälfte des ersten und den ersten Jahrhunderten des zweiten Jahrtausends u. Z. Im Anschluß an Grabungsbefunde der späten Siedlungsphase aus Moreşti im Murestal in Siebenbürgen sollen zu diesen kennzeichnenden Gefäßtypen einige Bemerkungen gemacht werden.¹

Die graue völkerwanderungszeitliche Keramik steht in Siebenbürgen etwa von der zweiten Hälfte des 5. Jh. bis in die Mitte des 7. Jh. in Gebrauch und ihre Kennzeichen und zeitliche Aufeinanderfolge lassen sich am besten durch die Siedlungs- und Grabfunde aus Bratei,² Moreşti und Band³ verfolgen. Die Siedlung von Moreşti gehört hauptsächlich in das 6. Jh. und endet in seiner zweiten Hälfte, während das Ende des Gräberfeldes von Band etwa dem Verschwinden der grauen Keramik überhaupt entspricht. An ihre Stelle tritt eine Tonware, deren Merkmale die Urnen der Brandgräbergruppe vom Typus Mediaş veranschaulichen, die ungefähr von der Mitte des 7. bis zum Ende des 9. Jh. dauern.⁴ In das 10. Jh. sind in Siebenbürgen nur wenige Gefäße einzuordnen, die durch Ohrringe vom Typus Tokaj datiert werden.⁵ Vom ausgehenden 6. oder beginnenden 7. bis zum Anfang des 11. Jh. lassen sich in Moreşti keine Siedlungsreste nachweisen.

Erst im ausgehenden 10., sicher aber im 11. Jh. setzt hier eine Keramikgruppe ein, die nach dem aus Ciugud, Bez. Alba, veröffentlichten Material als Typus Ciugud bezeichnet wird.⁶ Seine charakteristischen Merkmale, die gemeinsam vorkommen, oder, wenn sie vereinzelt auftreten, auf die beiden anderen schließen lassen, sind Schultergrübchen, mit einem gemu-

sterten Rädchen eingestempelte Dreieck- und Viereckreihen und Tonkessel mit je zwei Tragösen auf dem Innenrand. Die Grübchen werden vielfach abgewandelt über einem Register mit Gurtung oder horizontalen Strichen auf der Schulter, die mit dem Fingernagel, einem Stäbchen oder einem Kamm eingedrückt sind. Über die Herkunft und das unvermittelte Auftreten der weitverbreiteten Rollstempelreihen wurden noch keine eingehenden Untersuchungen angestellt, ihre Zeitstellung in das 11.–12. Jh. deckt sich aber mit der des Typus Ciugud. Einen Hinweis für ihre Datierung bietet ihr Auftreten in der dritten Belegungsphase des Gräberfeldes von Halimba, die durch den Kranz der münzdatierten Gräber in die zweite Hälfte des 11. und in das beginnende 12. Jh. zu setzen ist.⁷

In Moreşti ist die Ciugudkeramik noch verhältnismäßig selten vertreten und nur auf der großen Grabungsfläche (Abb. 1) aus wenigen Planquadrate (GH 3–4, G 8) in geringer Tiefe von Oberflächenbauten bekannt. Unter der hier gefundenen Keramik ist ein Kesselbruchstück auch mit dem kennzeichnenden Rollstempelmuster der Ciugudkeramik verziert (Abb. 5: 1). Von den Grubenhütten gehört zur Ciugudgruppe vermutlich nur die kleine Hütte aus dem Planquadrat I 5. In der nahegelegenen Wüstung von „Citfalău“ ist Ciugudmaterial dagegen häufiger und kam wiederholt in verschiedenen Suchschnitten (A 3, 5, 6, 8, 9, B 8, 9, 10) auf einer ausgedehnten Fläche zum Vorschein, am reichhaltigsten in einer Grube zwischen dem römischen Gehöft und einer späteren Grubenhütte aus dem 16.–17. Jh.⁸ Da münzdatierte Gräber aus dem Friedhof dieses Siedlungsplatzes erst in der ersten Hälfte des 12. Jh. einsetzen, dürfte die Siedlung nicht viel früher begonnen haben.

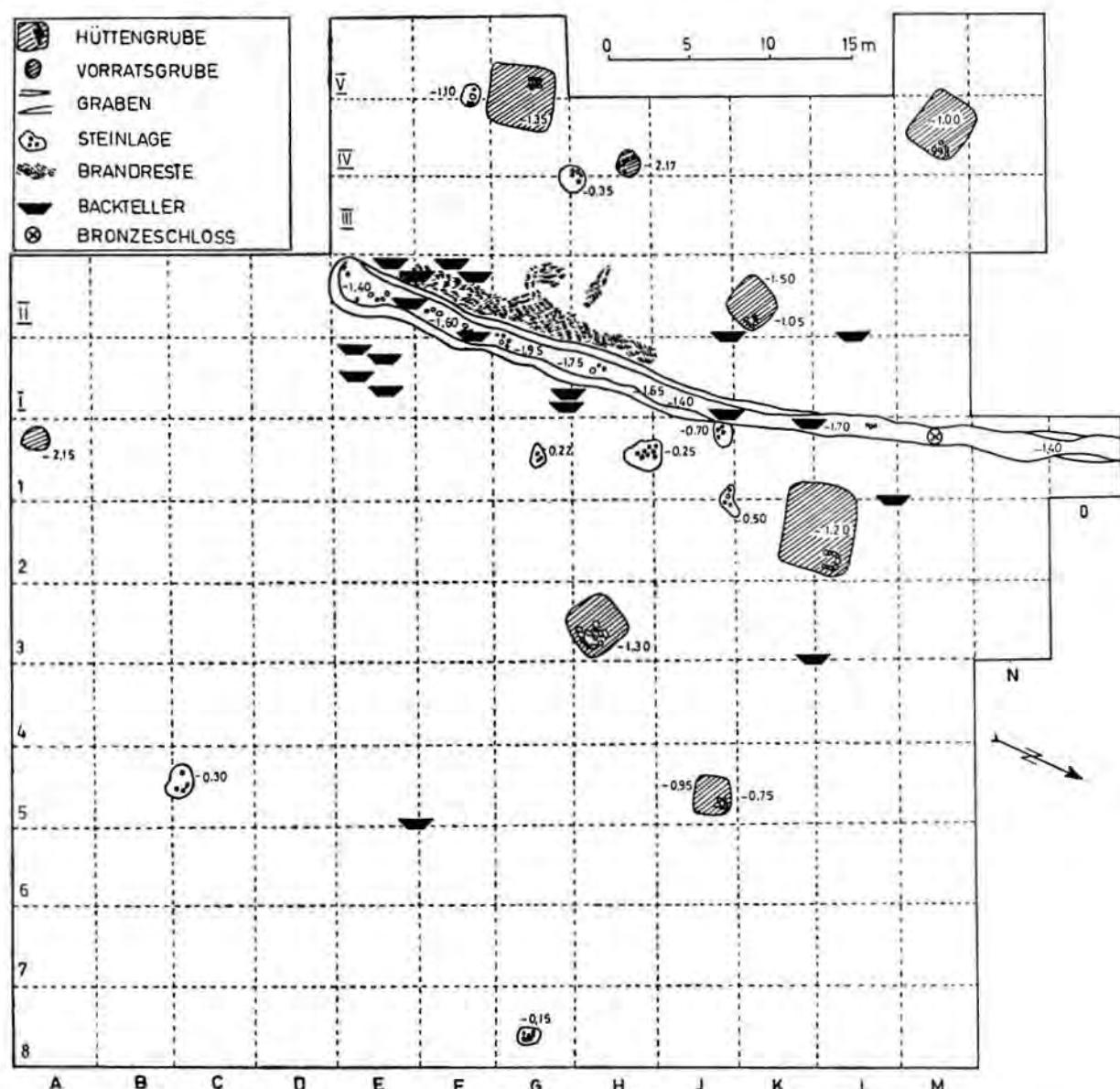

Abb. 1. Morești. Große Grabungsfläche mit Siedlungsresten des 11.–13. Jh.

In der Ciugudgruppe erscheinen auch Tonkessel, die in den letzten Jahrzehnten in ständig wachsender Anzahl nachgewiesen⁹ und dementsprechend auch in der Literatur beachtet wurden.¹⁰ Es ist eine für den Donauraum kennzeichnende Form, die westlich von Rumänien, aus Ungarn, der Slowakei und dem nordöstlichen Jugoslawien zusammen von etwa 140 Fundstellen bekannt ist. In Rumänien sind die Kessel innerhalb der Karpaten an etwa 60, in der Moldau an etwa 30 und in der Dobrudscha an ungefähr 10, zusammen an beiläufig 100 Fundorten nachgewiesen.¹¹ Hinzu kommen noch einige Vorkommen in der Moldauischen Sow-

jetrepublik und 16 in Bulgarien,¹² so daß ihr Fundkatalog im ganzen gegenwärtig etwa 260 Nachweise enthält, wobei auch diese Zahl weit unter dem tatsächlichen Umfang ihrer Verwendung im Karpatenraum liegen dürfte.

Für die östliche Herkunft des kennzeichnenden Kochgefäßes aus dem Gebiet der Salto-vokultur und nördlich des Kaukasus sprechen überzeugende Analogien.¹³ Die Töpfe und Kessel mit Hängevorrichtung wären demnach durch die späten Reiternomaden nach Westen gebracht worden, wo sie im Donauraum rasch heimisch wurden. Wie aus ihrer großen Zahl und Verbreitung von Bulgarien und dem

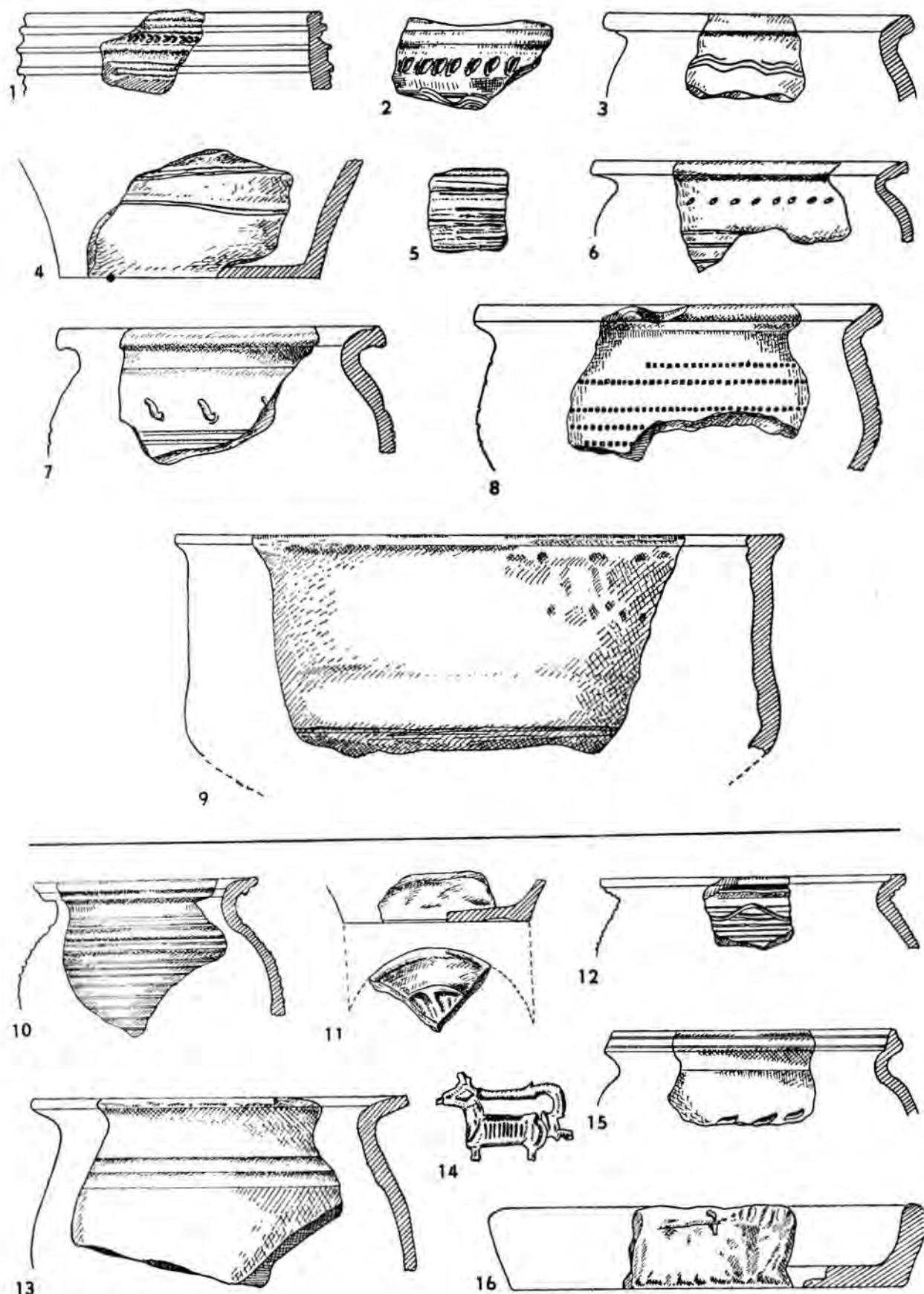

Abb. 2. Moreşti. 1–9 — Keramik des Ciugudtypus (Grubenhütte I 5); 10–13, 15, 16 — Keramik aus dem Grabenabschnitt IKLMNO/I/1; 14 — Bronzeschloß aus dem Grabenabschnitt M 1.

Schwarzen Meer bis in die Slowakei ersichtlich ist, können sie aber in diesem Gebiet nicht ausschließlich für ein bestimmtes Volkstum in Anspruch genommen werden. Gegen den Versuch einer ausschließlichen Zuweisung an die Madjaren genügt es darauf hinzuweisen, daß sie auch an der unteren Donau auftreten, während für die Vorkommen in der Moldau im 11.–12. Jh. kaum mit einem ungarischen Einfluß zu rechnen ist.

Umgekehrt spricht die Seltenheit dieser Form in der rumänischen Tiefebene, in der Muntenia und Oltenia, gegen eine einseitige Bindung der Form an die Petschenegen, da dieses Gebiet gerade im 10.–11. Jh. im petschenegischen Einflußgebiet liegt. Man wird deswegen die Tonkessel in der Zeit ihrer Verwendung ohne eine einseitige ethnische Bindung allen im Donauraum lebenden Völkern zuweisen und sie eher als Ausdruck eines gemeinsamen Kulturhorizontes auffassen müssen. Gegenwärtig wird allgemein die Ansicht vertreten, daß sie östlicher Herkunft sind und im Donauraum erst in Zusammenhang mit den späten Nomaden auftreten und allgemein gebräuchlich werden. Es wäre allerdings auch die Möglichkeit zu erwägen, ob sie nicht sowohl im Osten als auch im Donauraum auf eine gemeinsame byzantinische Wurzel zurückgehen, doch gibt es dafür im angenommenen Ursprungsgebiet noch keine Hinweise. Die ältesten Stücke sind jedenfalls nicht älter als das 10. Jh. und gehören in der Hauptsache in das 11.–12. Jh., nachher werden sie seltener, ohne aber bis an das Ende des 13. Jh. ganz auszusetzen. In Zusammenhang damit kann auf zwei münzdatierte Vorkommen in Siebenbürgen hingewiesen werden. In Mediaș „Teba“, Bez. Sibiu, lag in einer schräggestellten, sackförmigen Vorratsgrube das Wandstück eines Kessels zusammen mit einer Münze von Stephan III. (1162–1163)¹⁴ und in Iernut, Bez. Mureș, fand sich unmittelbar neben einer Grubenhütte mit Kesselrändern im Lehmaufstrich eines gleichzeitigen Backofens eine Münze von Andreas III. (1290–1301).¹⁵

Eine andere Form, auf die der Inhalt der Grubenhütte I5 die Aufmerksamkeit lenkt, ist ein kugelförmiges Gefäß mit zylinderförmigem, geripptem Hals (Abb. 2:1). Es führt in den gleichen Fragenkreis wie die Tonkessel, ist aber viel seltener, da in Ungarn nach einer kürzlichen Zusammenstellung nur neun bzw. mit kleinen

Schulterhenkeln weitere fünf Exemplare bekannt sind.¹⁶ In Morești wurden Halsbruchstücke von zwölf Gefäßen dieser Form gefunden, von denen zwei einen glatten Hals haben und hier nicht berücksichtigt werden. Von den restlichen zehn fand sich ein Fragment im Fundzusammenhang mit dem Ciugudtypus, vier Halsbruchstücke lagen in späteren Grubenhütten der Morești C-Keramik mit kräftig profilierten Gefäßrändern und die restlichen fünf Gefäße sind Flächenfunde aus verschiedenen Planquadraten und können für zeitliche Unterscheidungen nicht herangezogen werden.

Nach der zeitlichen Gliederung der Keramik in Morești sind Zylinderhalsgefäße zusammen mit dem Ciugudtypus und der Morești C-Ware belegt, so daß die Form für genauere zeitliche Festlegungen zwischen dem 10.–13. Jh. nicht geeignet ist. Gegenüber den in der zweiten Hälfte des ersten Jahrtausends allgemein üblichen Topfformen bilden diese Gefäße einen Fremdkörper, für die gleichfalls ihr östlicher Ursprung, und zwar in Choresm, angenommen wird.¹⁷ Man könnte aber auch hier eine Einwirkung der Saltovokultur vermuten, da bereits in der donauländischen Balkan-Karpatenkultur kugelförmige Gefäße mit Kragenhals und eingeglättenen Gittermustern vorkommen.¹⁸ Zu diesen besteht insoweit ein mittelbarer Zusammenhang als beide Formen eine gemeinsame östliche Herkunft nahelegen. Für die Datierung der Gefäße mit Zylinderhals bietet wieder der Befund aus Halimba einen Anhaltspunkt, wo sie am Außenrande der zweiten Belegungsphase auftreten (Gräber 87, 149, 313)¹⁹ und dort in die erste Hälfte des 11. Jh. zu datieren sind.

Der weitaus überwiegende Teil der mittelalterlichen Siedlungsfunde aus Morești gehört aber zu einer Siedlungsstufe, die auf die Ciugudkeramik des 11.–12. Jh. folgt und durch kräftig profilierte Gefäßränder gekennzeichnet ist. Diese könnten unter der Bezeichnung Morești C-Keramik zusammengefaßt werden, wobei die graue völkerwanderungszeitliche Keramik des 6. Jh. als A und die Ciugudware als B gezählt wird. Gefäßränder sind auf der Innenseite gekehlt oder weisen außen eine Leiste auf, wobei aus dem Zusammenwirken beider Merkmale eine beachtliche Vielfalt der Randformen entsteht. Die häufig fein oder oberflächlich ausgeführte Verzierung mit Gurtung wie auch Wellenlinien und -bändern ist dabei

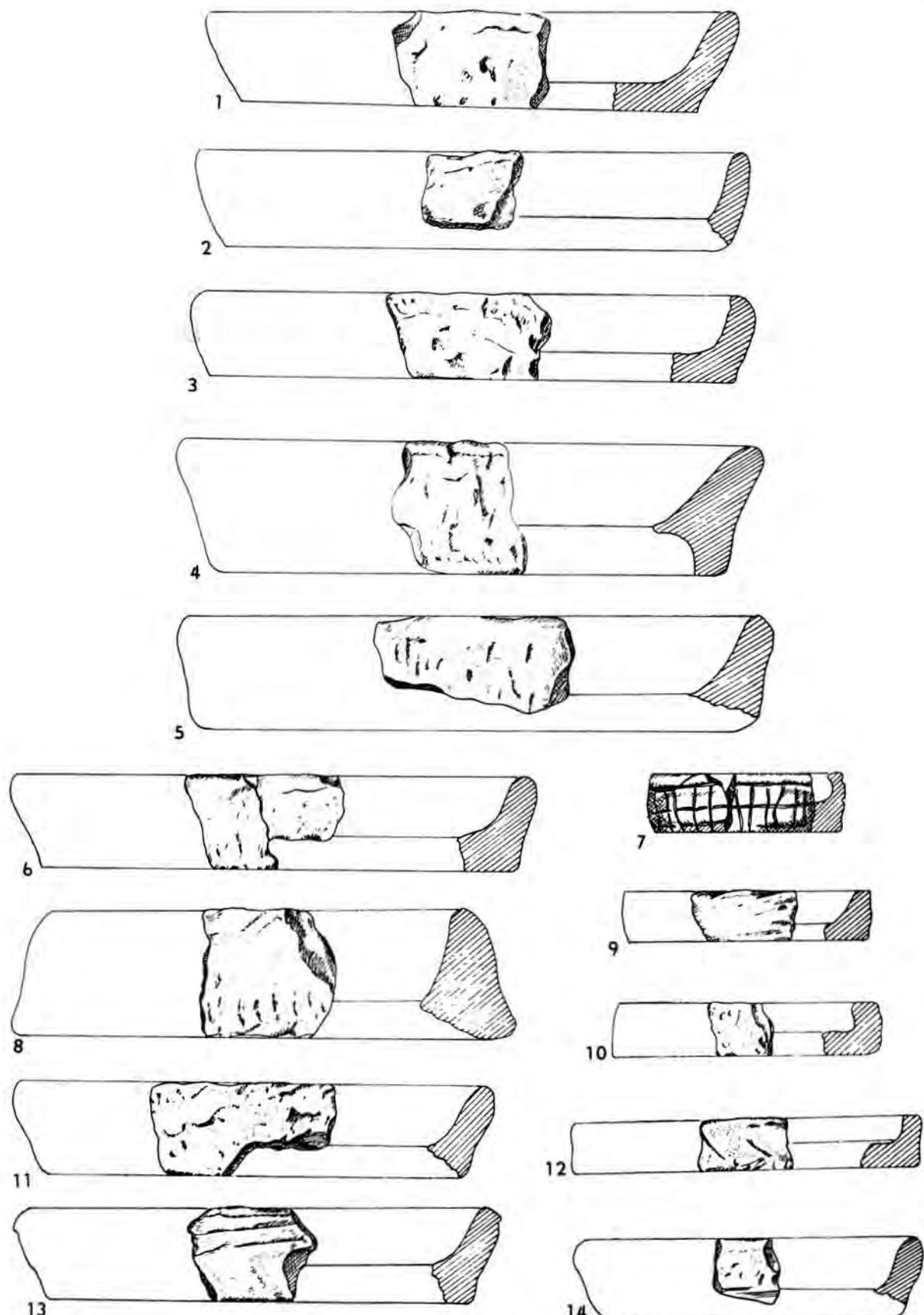

Abb. 3. Moreşti. Backteller von der großen Grabungsfläche. 1, 3, 6, 11 — Planquadrat E I; 2 — E II; 4 — KL
3—4; 5 — LM 1—2; 7 — EF II; 8 — IK I—II; 9, 14 — GH I; 10, 12 — F II; 13 — L I—II.

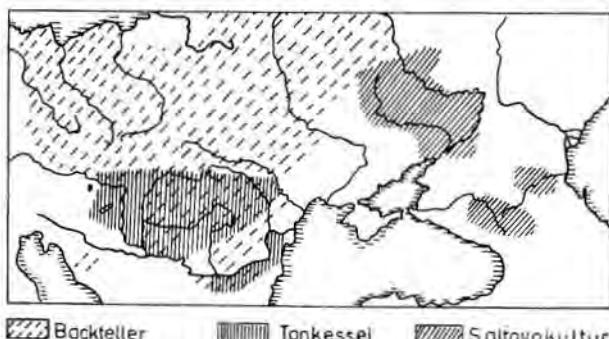

Abb. 4. Verbreitung der Backteller und Tonkessel.

für Zeitbestimmungen unwesentlich, da in dieser Weise verzierte Wandstücke ohne die charakteristischen Gefäßränder auch um Jahrhunderte früher datiert werden könnten. In dieser Weise profilierte Ränder treten aber an den Urnen der Mediaşgruppe, den wenigen, durch Ohrringe vom Tokajtypus datierten Gefäßen des 10. Jh. und in der Ciugudkeramik noch nicht auf und müssen deswegen später angesetzt werden. In Moreşti schließen sich im geschlossenen Inhalt von Grubenhütten der Ciugudtypus und die Moreşti C-Keramik aus. Der Übergang von der einen zu der anderen Gruppe mit verständlichen typologischen Zwischenformen und zeitlichen Überschneidungen ist in das 12. Jh. anzusetzen. Die „Burg“ an der Südspitze des „Podei“ ist mit der Siedlungsstufe der C-Keramik gleichzeitig, wie die auf dem Innenpflaster ihres Abschnittswalles gefundene Keramik beweist.

Die Moreşti C-Gruppe ist durch häufige Flächenfunde und in den auf einem ausgedehnten Gelände verstreuten Grubenhütten vertreten. Außerdem findet sie sich in einer eigenständlichen grabenähnlichen Anlage, die in einer Länge von 50 m auf der großen Grabungsfläche in nord-südlicher Richtung verläuft (Abb. 1, Abb. 5: 6). Der schlauchartige Graben misst an seiner Öffnung, sobald sich diese am Beginn der gelben Lehmschicht abzeichnetet, etwa 2 m und verengt sich mit steilen Wänden auf der Grabensohle bis auf einen Meter. Er ist unregelmäßig gewunden und seine Tiefe schwankt zwischen 1,40–1,95 m. Zwischen F-H erstreckt sich entlang des westlichen Grabenrandes ein etwa 2–4 m breiter Streifen, der mit feinpigmentierten Brand- und Aschenresten durchsetzt ist und von einem Windfang oder einer Dachkonstruktion herrührt, die gelegentlich des Brandes nach einer Seite umfiel. An seinem

südlichen Ende verbreitert sich die Sohle des Grabens bis auf 3 m und enthält, wie stellenweise auch sonst, kleine Lagen von mittelgroßen Steinen, die durch ihre Rötung und feinen Sprünge Feuerereinwirkungen verraten und als Feuerstellen dienten. Daneben lagen Knochen, Asche und Gefäßscherben, die auch kräftig profiliert sind und die Zeitstellung des Grabens in das 12.–13. Jh. festlegen (Abb. 2: 10–16. Die Keramik aus dem Grabenabschnitt E–K weist die gleichen Kennzeichen auf). Damit scheidet die Möglichkeit aus, daß der Graben modern ist, für landwirtschaftliche Zwecke diente oder als Schützengraben angelegt wurde. Auch ist die Annahme unwahrscheinlich, daß er im 12.–13. Jh. die Rolle eines Laufgrabens erfüllte und gegen die 150 m entfernte „Burg“ gerichtet war. Eine Stütze für die angenommene Datierung bietet ein Bronzeschloß in Tiergestalt, das im Grabenteil M 1 gefunden wurde (Abb. 5: 5ab). Ähnliche Schlösser sind auf einem weiten Raum von der Wolga bis nach Ungarn verbreitet und ihre westlichsten Vorkommen bilden Dinogetia, Moreşti und ein Stück aus Ungarn.²⁰ In Moreşti tritt es jedenfalls mit C-Keramik auf.

Eine zwingende Erklärung für den Zweck dieser Anlage läßt sich nicht geben, es soll aber auf eine Beobachtung hingewiesen werden, die in doppelter Hinsicht bemerkenswert ist. In dem verschließbaren südlichen Teil des Grabens fanden sich die Bruchstücke von vier Backtellern, und zu beiden Seiten des Grabens häufen sich weitere 13 Backtellerfragmente (Abb. 1 und 3), die nicht weiter als 5 m vom Grabenrand entfernt liegen. Auf der ganzen übrigen Grabungsfläche fanden sich nur noch zwei Bruchstücke, so daß ein ursächlicher Zusammenhang zwischen dem Graben und der Verbreitung der Backteller auf der großen Grabungsfläche nicht zu leugnen ist. Die Vertiefung könnte demnach als eine Anlage gedeutet werden, die zum Backen und Dörren diente und wegen der damit verbundenen erhöhten Brandgefahr von den Bewohnern der Siedlung von den Wohnhütten abgesondert und gemeinsam verwendet wurde.

Weiters verdient die Feststellung hervorgehoben zu werden, daß hier die Backteller mit kräftig profilierten Gefäßrändern vergesellschaftet sind und diese die Verwendungsdauer dieser kennzeichnenden Gefäßform bis in das 12.–13. Jh. verlängern. In Rumänien führten

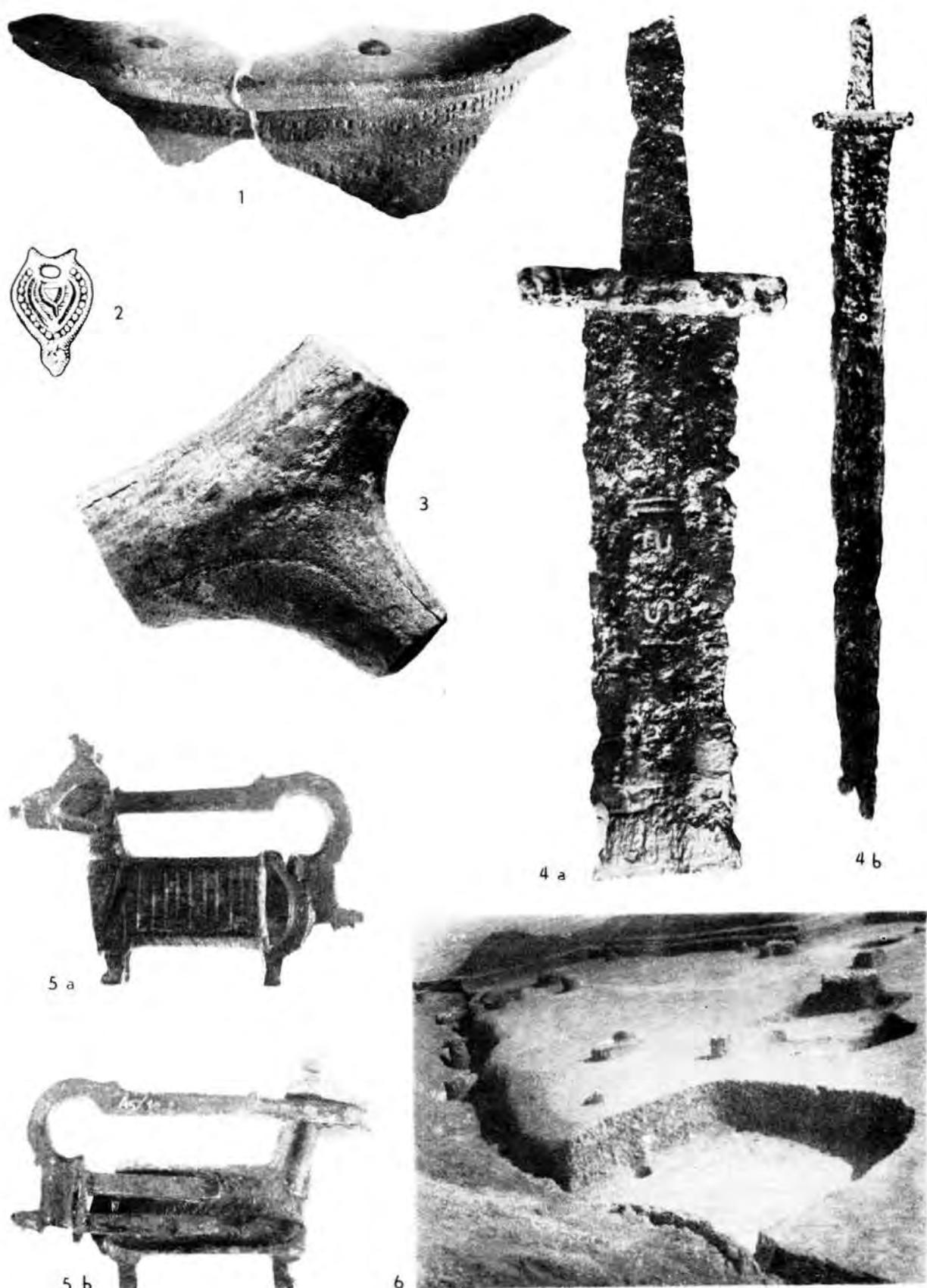

Abb. 5. Moresti. 1 — Kesselrand (Planquadrat GH 3—4); 2 — herzförmiger Anhänger von der „Hulä“; 3 — Salzbehälter vom „Podei“; 4ab — Eisenschwert vom „Podei“; 5ab — Bronzeschloß aus dem Grabenabschnitt M 1; 6 — große Grabungsfläche mit dem Grabenabschnitt E—L I—II.

die Grabungen von Sarasău und von Sighet „Valea Mare“ zu der gleichen Folgerung,²¹ die jetzt auch durch Moreşti erhärtet wird.

Leider gibt es noch keine zusammenfassende Darstellung der Backteller,²² so wie diese für die Tonkessel bestehen. Während der Ciugudtypus keine Backteller kennt, führt auch die C-Keramik keine Tonkessel, die dementsprechend seltener werden. Es äußert sich darin die verschiedenartige Herkunft dieser beiden so charakteristischen Gefäßformen, die auch ihr Verbreitungsgebiet wiedergibt (Abb. 4). Backteller werden im slawischen Bereich der Sowjetunion, in Polen, Mitteldeutschland, der Tschechoslowakei, im Donau-Karpatenraum und südlich der Donau gebraucht. Tonkessel haben ein engeres Verbreitungsgebiet und die beiden Formen überschneiden sich nur im Donaubecken. Während der Ursprung der Backteller bei den Ackerbau betreibenden Slawen zu suchen ist, geht der Tonkessel auf die Wohn- und Wirtschaftsweise vonviehzüchtenden Reiternomaden zurück, es wäre aber verfehlt, daraus auch für späte Abschnitte ihrer Verwendung voreilige ethnische Folgerungen zu ziehen. Wie für den Tonkessel betont wurde, ist auch der Backteller in den ersten Jahrhunderten des zweiten Jahrtausends bereits eine den verschiedenen Völkerschaften des Donauraumes gemeinsame Form.

Abgesehen von dem bereits erwähnten Bronzeschloß, das mit der Grabenanlage, der Moreşti C-Keramik und den Backtellern zeitgleich ist, lassen sich in Moreşti keine die Keramik direkt datierenden Gegenstände anführen, doch können einige bemerkenswerte Funde genannt werden, die in die hier behandelten Siedlungsstufen gehören. Ein bereits zu Beginn dieses Jahrhunderts zufällig gefundenes Eisenschwert (Abb. 5: 4ab) gab den Anlaß für den Beginn der Grabungen in Moreşti.²³ Der Griffknauf fehlt, aber der Parierstange nach wird sein Typus in der Hauptsache im 9.–10., aber auch im 11. Jh. und noch später verwendet.²⁴ Für die Klinge aus Moreşti kommt nur ein später Zeitansatz in Betracht, wie die auf anderem Wege zu da-

tierende Keramik nahelegt. Die Klinge ist außerdem mit kleinen Kreisen, Doppelstäbchen und S-förmigen Ornamenten aus gelbem Metall ausgelegt, die keine zeitbestimmende Funktion haben, da sie noch jahrhundertelang angebracht werden.²⁵

In der Hüttengrube, die über den Gräbern 64 und 65 des völkerwanderungszeitlichen Gräberfeldes aus dem 6. Jh. auf der „Hulă“ angelegt wurde, kam ein herzförmiger Anhänger der Bielo-Brdo-Kultur des 11. Jh. zum Vorschein (Abb. 5: 3). Die Scherbenausbeute aus dieser Hüttengrube ist gering und wenig kennzeichnend, wie übrigens auch in den beiden anderen Grubenhütten mit Steinöfen auf der „Hulă“, wo so gut wie kein Scherbenmaterial geborgen wurde. Jedenfalls bietet auch dieses Zierglied einen Anhaltspunkt für die zeitliche Ansetzung der späten Siedlungsphase.

In dem gleichen Sinn kann auch eine Geweihgabel mit drei Enden verwendet werden (Abb. 5: 3), die als Salzbehälter gedeutet wird. Derartige Geräte, die späteren Pulverhörnern ähneln, kommen zuerst mit den Awaren in Gebrauch und halten sich bis in das 13. Jh.²⁶ Demnach kann auch dieser Fund mit der hier behandelten Keramik zeitlich gleichgestellt werden.

Ausgehend von dem Grabungsbefund in Moreşti wurde versucht, einige Hinweise zur Herkunft, Verbreitung und Zeitstellung der Backteller und Tonkessel zu geben. Dabei wurde eine Darre oder ein gesonderter Backraum nachgewiesen und ebenfalls die Verwendung der Backteller bis in das 12.–13. Jh. Die zwei Formen veranschaulichen die beiden bedeutendsten historischen Vorgänge aus der zweiten Hälfte des ersten Jahrtausends, die Ausbreitung der Slawen und die Wanderungen der späten Nomaden. In Verbindung mit diesen bürgern sie sich im Donau-Karpatenraum ein und in ihrer gemeinsamen Verwendung auf dem Gebiet Rumäniens äußert sich auch die tragende und bindende Kraft der rumänischen Bevölkerung.²⁷

Anmerkungen

¹ Ein kurzer zusammenfassender Vorbericht mit Hinweisen auf die vorhergehenden bei HOREDT, K.: Die befestigte Siedlung von Moreşti und ihre frühgeschichtliche Bedeutung. In: *Dacia*. 1. Bucureşti 1957, S. 297–308.

² NESTOR, I. – ZAHARIA, E.: Raport preliminar despre săpăturile de la Bratei, jud. Sibiu (1959–1972). Mater. și Cerc. arheol. 10. Bucureşti 1973, S. 191–201.

³ KOVÁCS, I.: A mezőbándi ásatások. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múz. Érem- és Régiségtárból, 4, 1913, S. 279–389.

⁴ Die Mediaşgruppe wurde auf dem III. Kongreß für slawische Archäologie in Bratislava 1975 von K. HOREDT in einer Mitteilung behandelt, vgl. die im Erscheinen begriffenen Kongreßberichte und HOREDT, K.: Die Brandgräberfelder der Mediaşgruppe aus dem 7.–9. Jh. in Siebenbürgen. *Z. f. Archäol.*, 10, 1976, S. 35–57.

⁵ In Cluj-Napoca – KOVÁCS, I.: A kolozsvári Zăpolya-utca magyar honfoglaláskori temető. *Közlemények*, 2, 1942, S. 87, 92, 98. Die Gefäße sind abgebildet bei HOREDT, K.: Ceramica slavă din Transilvania. *Stud. și Cerc. de Istorie veche*, 2, 1951, S. 197, Taf. 7: 8, 9. Tokaj-Ohringe begegnen in Siebenbürgen in Cluj-Napoca, KOVÁCS, I., a. a. O., S. 101, Abb. 6, in Blandiana – HOREDT, K.: Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orăştie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u. Z. In: *Dacia*. 10. Bucureşti 1966, S. 278, Abb. 18: 1, 3, 21.

⁶ HOREDT, K.: Cercetările arheologice din Regiunea Hoghiz-Ugra și Teiuș. Mater. arheol. 1, 1953, S. 814, 813, Abb. 14. BERCIU, I.: Descoperiri din epoca feudală timpurie în raionul Alba Iulia. Mater. și Cerc. arheol. 4. Bucureşti 1957, S. 350–355. CHIȘVASI-COMŞA, M.: Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din secolele VI–XII. *Stud. și Cerc. de Istorie veche*, 8, 1957, S. 285–286. HEITEL, R.: Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmalen in Südsiebenbürgen. *Revue roumaine d'histoire de l'art*, 9, 1972, S. 146–148.

⁷ TÖRÖK, Gy.: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Budapest 1962. Gräberplan der Phase III, Grab 181, 185 und 200.

⁸ HOREDT, K.: Şantierul arheologic Moreşti. Stud. și Cerc. de Istorie veche, 6, 1955, S. 652, 650, Plan.

⁹ Es genügt darauf hinzuweisen, daß noch 1951 aus Siebenbürgen nur sieben Fundorte angeführt wurden, HOREDT, K.: Ceramica slavă din Transilvania. *Stud. și Cerc. de Istorie veche*, 2, 1951, S. 213, während sich gegenwärtig ihre Zahl in diesem Landesteil auf etwa 60 beläuft.

¹⁰ Den gegenwärtigen Forschungsstand mit einer eingehenden Literaturübersicht faßt FODOR, I.: Cse-répüsteink származása. Archeol. Ért., 102, 1975. S. 250–265 zusammen.

¹¹ Die Zahlenangaben über die Kesselvorkommen in Rumänien werden M. Blăjan, Alba Iulia, verdankt, der eine Arbeit darüber vorbereitet.

¹² DONČEVA-PETKOVA, L.: Srednevekovni glineni sǎdove s vǎstrešni uši. *Archeologija*, 13, Nr. 4. Sofia 1971, S. 36.

¹³ PLETNEVA, C. A.: Ot kočevij k gorodam. Moskva 1967, S. 109–110. DONČEVA-PETKOVA, L., a. a. O., S. 32–38. DIMITROV, D. I.: Nomadska keramika v severoiztočna Bǎlgarija. *Izv. na Nar. Muz. Varna*, 11 (26), 1975, S. 37–58. FODOR, I., a. a. O., S. 256–261, Abb. 4.

¹⁴ SZKÉKELY, Z.: Unele probleme ale ceretării epocii feudale timpurii în sud-estul Transilvaniei (sec. X–XIII). *Aluta*, 3, 1971, S. 145, 150, 147, Abb. 5, 149, Abb. 6.

¹⁵ VLASSA, N.: Săpăturile de salvare de la Iernut (jud. Mureş). Mater. și Cerc. arheol. 9. Bucureşti 1970, S. 169, 170, Abb. 4: 5, 7,

¹⁶ MESTERHÁZY, K.: Honfoglaláskori kerámiai keleti kapcsolatai. *Folia archeol.* 26. Budapest 1975, S. 99–117.

¹⁷ Ebenda, S. 112–115.

¹⁸ Vgl. z. B. MITREA, B.: Şantierul Sultana (r. Oltenia). Mater. și Cerc. arheol. 8. Bucureşti 1962, S. 669, Abb. 2: 3. HOREDT, K.: Die Ansiedlung von Blandiana. In: *Dacia*. 10. Bucureşti 1966, S. 265, 267, Abb. 5: 1, Abb. 6: 6.

¹⁹ TÖRÖK, Gy., a. a. O., S. 35, 57, 61. In das ausgehende 10. Jh. werden auch die gleichartigen Gefäßbeigaben aus Szob und Tiszabura datiert, TÖRÖK, Gy.: A szobi Vendelin-földek X–XI századi temetője. *Folia archeol.* 8. Budapest 1956, S. 132, 133, Abb. 36: 4. Zur Herkunft und Datierung der Form vgl. EISNER, J.: Rukovět slovanské archeologie. Praha 1966, S. 166–168, Taf. 5: 1–3. EISNER, J.: Slované a Maďaři v archeologii. In: *Slavia antiqua*. 7. Warszawa–Poznań 1960, S. 191–193, der sie gleichfalls für nomadisch oder altmadjarisch hält.

²⁰ Für Dinogetia vgl. die Hinweise bei BARNEA, I.: Elemente de cultură materială veche rusească și orientală în asezarea feudală (secolele X–XII) de la Dinogetia (Regiunea Galați). Studii și referate privind istoria României. Bd. 1. Bucureşti 1954, S. 212, 216, Abb. 15; für das Schloß aus Ungarn – HAMPEL, J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Bd. 1. Braunschweig 1905, S. 122–123, Abb.

²¹ POPA, R.: Noi cercetări de arheologie medievală în Maramureş. Şantierul Sarasău. *Stud. și Cerc. de Istorie veche*, 22, 1971, S. 614, 615, Abb. 12. POPA, R.: Urmele unui sat părăsit din feudalismul timpuriu în hotarul Sighetului Marmației. *Stud. și Cerc. de Istorie veche și arheol.*, 26, 1975, S. 280, 274, Abb. 2: 2–6, 278, Abb. 3: 1–11.

²² VAÑA, Z.: Misy v západoslovanské keramice. Památ. archeol., 49, 1958, S. 239–241. KRÜGER, B.: Dessau-Mosigkau. Berlin 1967, S. 69. TEODOR, D. Gh.: Unele probleme privind evoluția culturii materiale din Moldova în secolele VI–X. Carpica, 2, 1969, S. 286, 291. KUDRNAČ, J.: Klučov. Praha 1970, S. 115. COMŞA, M.: Directions et étapes de la pénétration des Slaves vers la Péninsule Balkanique aux VIe–VIIe siècles (avec un regard spécial sur le territoire de la Roumanie). Balcano-Slavica, 1, 1972, S. 11, 13, Abb. 2: 4, Abb. 3: 8. ČREMOŠNIK, I.: Die ältesten Ansiedlungen und Kultur der Slawen in Bosnien und der Herzegowina im Lichte der Untersu-

chungen in Mušići und Batovići. *Balcano-Slavica*, 1, 1972, S. 60, Abb. 4: 10, 11. *Les Slaves et le monde méditerranéen, VIe–XIe siècles*. Sofia 1973, S. 169, 229, 256, Abb. 5: 14, 15, Abb. 11: 34, Abb. 17b. BARAN, V. D.: Ranni slov'jani miž Dnistrom i Prip'jattiu. Kiev 1972, S. 152, 182, Abb. 37: 11, 12, Abb. 58: 12. TRET'JAKOV, P. N. (Hsg.): *Rannesrednevekovye vostočnoslavjanskie drevnosti*. Leningrad 1974. SUCHOBOKOV, V. O.: *Slavjane Dneprovskogo Levoberežja*. Kiev 1975.

²³ Für den Fundort vgl. HOREDT, K.: Cu privire la locul de descoperire a sabiei de la Moreşti. *Acta Mus. Napocensis*, 4, 1967, S. 509–510.

²⁴ KIRPIČNIKOV, A. N.: *Drevnerusskoe oružie* Bd. 1. Moskva–Leningrad 1966, S. 50, Abb. 1: 54.

RUTTKAY, A.: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). *Slov. Archeol.*, 24, 1976, S. 251.

²⁵ RUTTKAY, A., a. a. O., S. 286–287.

²⁶ Diese Geräte behandeln GRIMM, P.: Ein frühgeschichtliches Geweihgerät von Havelberg. Ausgrabungen und Funde, 2, 1957, S. 246–249. TÖRÖK, Gy.: Sopronköhida IX. századi temetője. Budapest 1973, S. 47–49. VENDTOVÁ, V.: Slovanské osídlenie Pobedima a okolia. *Slov. Archeol.*, 17, 1969, S. 173, 207, Abb. 44: 15.

²⁷ Vgl. auch HOREDT, K.: Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV–XIII. *București* 1958, S. 57, 119, 175.

LES ÉTABLISSEMENTS FORTIFIÉS DES RÉGIONS EST-CARPATIQUES DE LA ROUMANIE AUX VIIIe–XIe SIÈCLES DE NOTRE ÈRE

D A N G H. T E O D O R

(Institut d'histoire et d'archéologie de l'Académie de la R. S. R., Iași)

Pour l'époque des VIIIe–XIe siècles de notre ère, le problème des établissements fortifiés avec vallums en terre et fossés de défense, présente une importance particulière. La valeur de tels objectifs archéologiques consiste d'ailleurs dans le fait que, bien qu'ils existent depuis la fin du premier millénaire de notre ère et le début du deuxième, époque où de nombreuses transformations d'ordre économique, social, politique et culturel eurent lieu, leur signification historique est en général assez peu connue.

Dans ce contexte il est facile à comprendre que les résultats obtenus les dernières années à la suite des investigations archéologiques d'ampleur, entreprises de manière systématique et rigoureusement orientées, ont une importante valeur scientifique. En s'appuyant sur ces investigations, ainsi que sur d'autres données connues depuis longtemps, on pu éclaircir en général, plusieurs des nombreux problèmes soulevés par la recherche minutieuse et exhaustive des établissements fortifiés répandus sur le territoire de notre pays.

En ce qui concerne les régions est-carpatiennes de la Roumanie, on connaît depuis plus d'un siècle les préoccupations archéologiques relatives aux établissements fortifiés précédant la féodalité.

Ainsi, même dès l'année 1872, A. Odobesco, dans un rapport adressé au Ministère de l'Enseignement, concernant les réponses des maîtres d'écoles de l'ex-district Dorohoi à son questionnaire, il mentionne l'existence au nord de la Moldavie de tels établissements parmi lesquels il cite ceux de Fundu-Herței, Ibănești, Orofteana, Hudești et Dersca.¹ Ces établissements fortifiés sont cités également dans d'autres travaux de la fin du XIXe siècle.²

Entre les deux guerres mondiales, certains des établissements fortifiés de cette région de

la Moldavie (Ibănești, Orofteana et Horodiștea) ou du territoire de l'immédiate proximité, dans la R. S. S. d'Ukraine (Horbova et Mamornița), furent décrits en détail par le peintre Paul Vérona qui a encore le mérite d'avoir effectué, le premier, un sondage archéologique dans l'établissement fortifié de Fundu-Herței. À cette occasion il a aussi découvert quelques restes de palissade brûlée, ainsi que plusieurs fragments céramiques et des armes en fer.³ Sur les résultats du sondage de Fundu-Herței, C. Ambrojevici a publié dans la revue *Dacia*, X–XI (1941–1944) une intéressante étude qui établit une corrélation entre le groupe d'établissements fortifiés du nord de la Moldavie, et celui trouvé encore plus au nord, dans la R. S. S. d'Ukraine, à Bila, Revna, Lencăuții de Sus, Adincata, Prisecani, etc.⁴

Après environ un quart de siècle depuis la parution du travail de C. Ambrojevici, vue l'importance de la recherche de tels objectifs archéologiques, l'Institut d'Historie et d'Archéologie de Iași, en collaboration avec le Musée d'Histoire de Botoșani, ont entrepris, à partir de 1967, des fouilles d'ampleur dans l'établissement fortifié de Fundu-Herței, à la suite desquelles on a obtenu des résultats particulièrement importants.⁵ Les dernières années, par rapport aux recherches effectuées à Fundu-Herței, on a pu établir que d'autres établissements fortifiés appartiennent aussi au même type et à la même période historique, quelques-uns déjà connus, mais insuffisamment datés, d'autres récemment identifiés; ainsi, ayant comme principaux éléments les matériaux archéologiques récoltés, la forme du terrain (superficie, étendue) et le système de défense utilisé, on peut encadrer avec certitude une série d'établissements fortifiés, parmi lesquels nous mentionnons ceux de Horodiștea,⁶

Oroftea, ⁷ Hudeşti-Baranca, ⁸ Dersca, ⁹ Cobila ¹⁰ et Tudora, ¹¹ dans le district de Botoşani, Po-creaca-Satu-Nou ¹² et Poiana-cu-Cetate, ¹³ dans le district de Iaşi. Évidemment, il y en a aussi d'autres identifiés, mais qui doivent être pré-

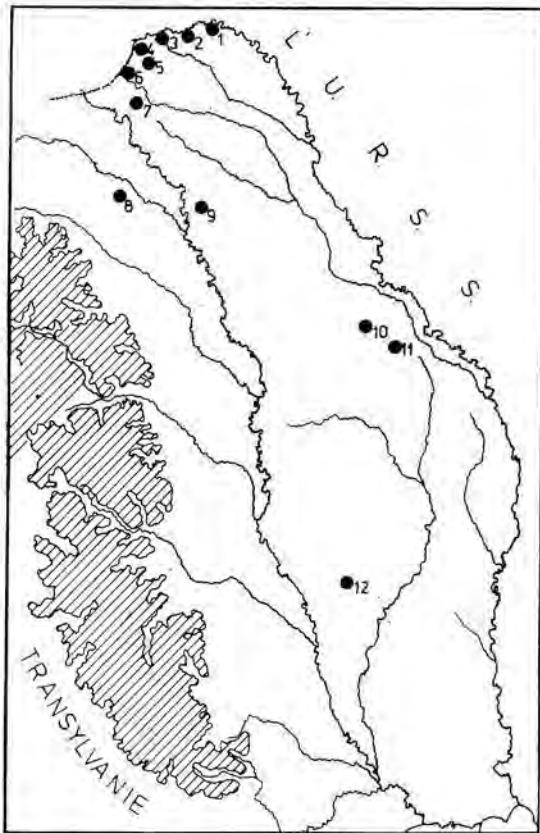

Fig. 1. Carte des établissements fortifiés de la Moldavie du IXe–XIe siècles. 1 — Horodişte; 2 — Baranca; 3 — Oroftea; 4 — Fundu-Herței; 5 — Ibăneşti; 6 — Dersca; 7 — Cobila; 8 — Mereşti; 9 — Tudora; 10 — Poiana cu Cetate; 11 — Poacreaca; 12 — Strîmba.

cisés chronologiquement, par des recherches archéologiques.¹⁴

En ce qui concerne la répartition géographique de ces établissements fortifiés dans le cadre du territoire de la Moldavie, il en résulte, des données qu'on a à l'époque actuelle des recherches, qu'ils sont situés dans les zones-est du plateau de Suceava, à la limite de celui-ci avec la plaine moldave. De même, ils semblent jalonna la limite du nord du plateau central de la Moldavie avec la plaine de Jijia, région nommée en général Coasta Iaşilor (les établissements de Poiane-cu-Cetate, Poacreaca, etc.). Des informations qu'on détient, mais insuffisamment vérifiées sur le terrain, des établissements pareils il y en a aussi à la limite-est du

Plateau Central de la Moldavie avec la steppe Elan-Horincea-Prut.

Jusqu'à présent, on ne connaît pas de manière certaine aucun établissement de ce type dans les régions sous-carpates et ni au sud de la Moldavie non plus, dans les ainsi nommées „Collines de Tutova“ ou dans le pays de Vrancea, bien qu'on ait des informations sur l'existence de certaines citadelles bâties en terre dans ces zones de la Moldavie aussi.¹⁵

En partant des résultats obtenus par les fouilles entreprises à Fundu-Herței et plus récemment à Dersca, ainsi que des recherches de surface effectuées sur l'étendue des autres établissements fortifiés, on peut conclure que les citadelles en terre des siècles VIIIe–XIe de Moldavie sont situées sans exception, sur les hauts promontoires, avec des pentes escarpées et, des fois, comme c'est le cas de celles de Fundu-Herței, Ibăneşti, Mereşti, Dersca, etc., même sur des hauteurs dominantes, ayant ainsi une très bonne visibilité et utilisant, à côté du propre système de défense, la forme même du relief.

En général, la superficie d'un tel établissement, ne comptant que l'enceinte défendue et effectivement habitée, était assez réduite, variant entre 2,5 ha à Fundu-Herței et Tudora ou Dersca, et jusqu'à 3–4 ha à Cobila, Hudeşti, Poiana cu Cetate, etc. Sans exception, les établissements de ce genre sont situés sur des promontoires relativement étroits, représentant les prolongements de certaines plate-formes ou collines plus petites. Sur la direction de la voie d'accès vers la plate-forme ou la colline dont il appartient, le promontoire est barré de deux ou trois vallums en terre, avec des fossés de défense adjacents qui constituent le système même de défense de l'établissement respectif. À la majorité de ces établissements sont documentés aussi des vallums latéraux qui entourent le bord abrupt du promontoire, comme c'est le cas de ceux de Fundu-Herței, Dersca, Mereşti, Tudora, Baranca, etc.

De même, à Fundu-Herței et à Dersca, l'enceinte fortifiée était entourée, à l'extérieur, à une distance de 200–400 m, d'une palissade simple en bois, fixée directement dans le sol. Du fait que dans les autres établissements de ce type connus en Moldavie on n'a pas entrepris des fouilles archéologiques, on ne peut pas préciser, pour le moment, si on construisait de règle une telle palissade extérieure pour

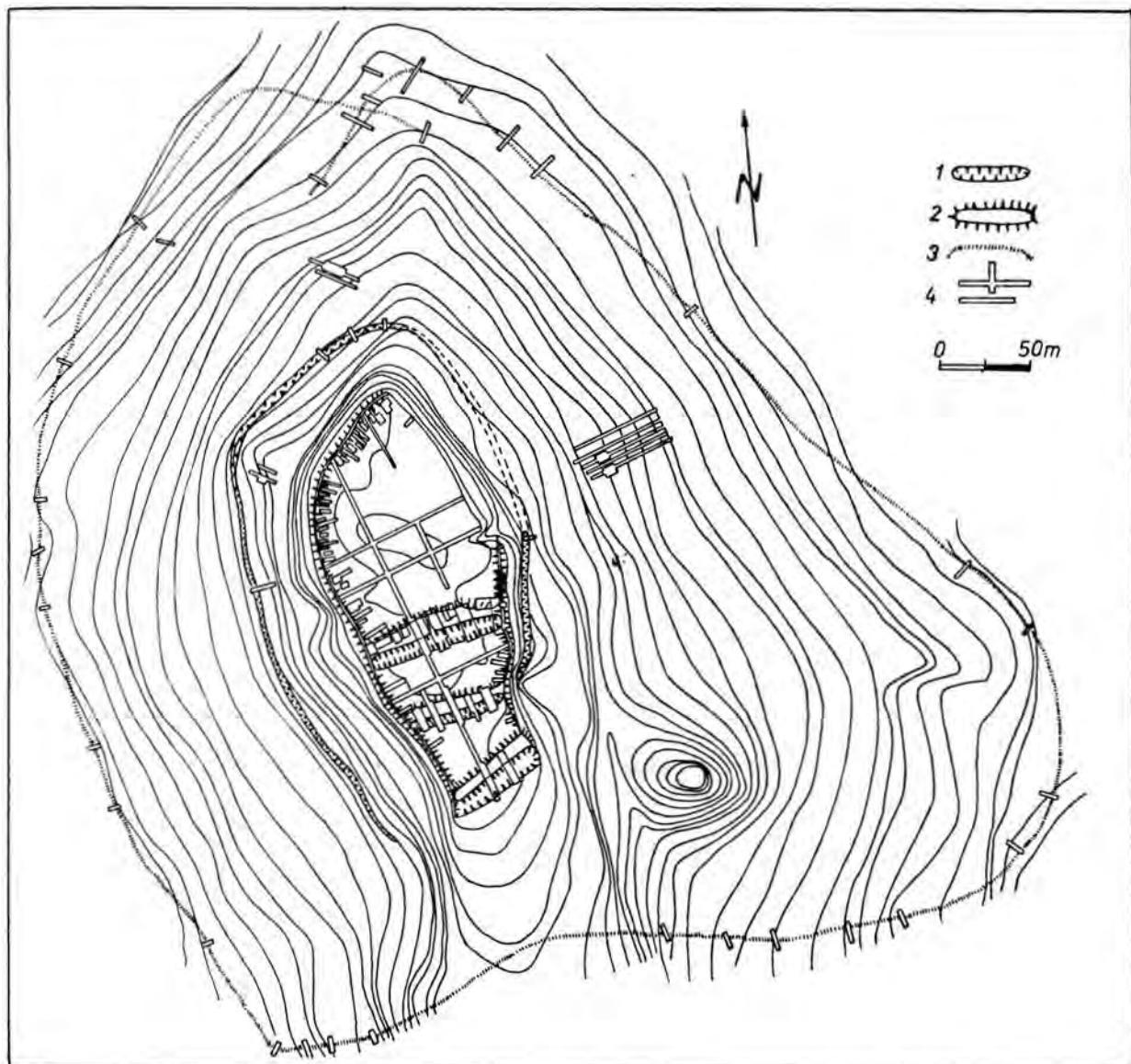

Fig. 2. Plan des fouilles archéologiques pratiquées à Fundu-Herței en 1967-1974. 1 — vallum; 2 — fossé de défense; 3 — palissade extérieure; 4 — sections archéologiques.

chaque citadelle en terre, elle ayant sans doute un rôle stratégique précis.

À côté de la palissade extérieure, à Fundu-Herței, Dersca et Tudora, sur certaines portions du pied de la pente du promontoire, on rencontre des fossés de défense spéciaux, destinés à contribuer davantage à la fortification de l'établissement.

En général, le nombre des vallums et des fossés transversaux varient d'un établissement à l'autre: on ne peut pas préciser pour le moment si ce nombre se rapporte à une ou deux phases de construction. Dans ce sens, la situation comparative entre les établissements recherchés par des fouilles comme celles de Fun-

du-Herței et Dersca, nous démontre qu'à Fundu-Herței, dans la première phase il y a eu deux vallums et fossés transversaux, en n'ajoutant un troisième que dans la deuxième à peine. À Dersca en échange, l'établissement a eu dès le début trois vallums et fossés de défense, n'étant plus rebâtie après sa destruction.

On rencontre des situations pareilles à d'autres établissements aussi, avec des différences entre eux non seulement en ce qui concerne le nombre des vallums et fossés, mais également au point de vue chronologique.

Étant donné qu'aux établissements fortifiés de Fundu-Herței et Dersca on a entrepris, les dernières années, des fouilles archéologiques

Fig. 3. Fundu Herței-Botoșani. Vue des sections à travers du vallum et du fossé de défense III.

d'ampleur avec des résultats particulièrement importants (à Fundu-Herței les recherches sont déjà achevées, étant le seul établissement de ce genre fouillé intégralement), et considérant qu'en général le système de la construction des fortifications de Fundu-Herței, avec peu de variantes, fut utilisé de manière identique pour tous les établissements fortifiés de ce temps en Moldavie, nous nous permettons de le décrire en ce qui suit:

Comme nous l'avons déjà mentionné, à Fundu-Herței, en raison des observations stratigraphiques faites aux fossés de défense, on a établi de manière certaine deux phases distinctes de fortification.¹⁶

À la première phase correspondent deux vallums transversaux sur la voie d'accès, avec les fossés respectifs, ainsi qu'un petit vallum latéral qui entoure l'enceinte principale et unit entre eux les deux vallums transversaux. Dans cette première phase, les deux vallums transversaux, construits avec la terre excavée des fossés qui leur faisait face, étaient complétés par une palissade en bois emplacée sur leurs cimes et consolidée sur la pente du côté du fossé, avec des pierres plates, pour empêcher le glissement de la terre

du vallum vers le fossé. En ce qui concerne la palissade, on a précisé qu'initialement elle consistait en deux haies verticales construites en grosses poutres, disposées à environ 1–1,5 m les unes des autres, les interstices étant remplis de terre foulée. Sur certaines portions des vallums on a découvert des „cassettes“ construites en poutres et remplies de terre, ayant le rôle de fortifier la palissade.

Le fossé correspondant au premier vallum transversal de la première phase a été fouillé jusqu'à la profondeur de 1,70 m à Fundu-Herței et 3,90 m à Dersca. Vers les pentes abruptes de l'établissement il était flanqué par la palissade latérale, étant ainsi obturé aux extrémités. Le fossé du deuxième vallum transversal avait, en échange, les extrémités libres.

En ce qui concerne la voie d'accès dans l'établissement, la porte d'entrée ayant une largeur d'environ 3,50 m, coupait le milieu du dernier vallum et était flanquée de gros peixs disposés en deux files parallèles. La porte d'entrée était incluse dans le système général de défense de l'établissement, dans le sens que la palissade de la cime du vallum n'était pas interrompue vis-à-vis d'elle. Devant la porte, le fossé n'était pas interrompu; pour le passage, on utilisait probablement un pont suspendu (pont-levis). Aux autres vallums l'entrée se trouvait à l'une des extrémités, incluse elle aussi dans le système de défense.

Après la destruction, par un puissant incendie, du système entier de palissade, au-dessus des débris de la première phase on a dressé de nouveau, peu de temps après, les deux vallums transversaux; on a aménagé les fossés respectifs, construisant en plus un troisième vallum et son fossé correspondant. De cette manière, dans cette deuxième phase, l'enceinte de Fundu-Herței fut augmentée de 25 m par l'excavation d'un fossé de défense profond au pied de la du promontoire; on a augmenté ainsi considérablement les possibilités de défense. La construction du nouveau vallum ne fut plus plaquée de pierres comme les vallums transversaux de la première phase. Ainsi, la différenciation dans le système de construction de l'établissement fortifié entre la première et la deuxième phase, apparaît évidente.

Certainement, sur la cime de ces deux vallums dressés, s'élevait une palissade construite de la même manière que celles de la première phase.

En ce qui concerne les habitations de l'intérieur des établissements fortifiés, elles ne furent pas rencontrées jusqu'à présent que dans l'enceinte principale et de manière discontinue dans l'espace entre les vallums transversaux. Les habitations en forme de demi-hutte, avec les côtés non — égaux et les coins un peu arrondis, légèrement enfouis dans le sol, sont, sans exception, adossés au vallum transversal ou aux vallums latéraux. Certaines d'entre elles avaient dans un coin un âtre simple construit en pierre et, des fois, deux ou trois fosses de dimensions réduites (capacité 50–60 kg environ), remplies de céréales (millet, blé, orge, avoine). Dans l'espace de ces complexes d'habitation on a trouvé des restes céramiques, ainsi que des objets et des armes en fer, terre glaise, pierre et os.

En général, comme on l'a observé dans certaines de ces habitations, la vie n'était pas trop intense, ces établissements n'étant utilisés qu'en cas de grand danger. Conformément aux restes céramiques découverts dans les établissements fortifiés de ce temps en Moldavie, soit par les fouilles, soit par les recherches de surface, on peut constater que la poterie est de deux catégories: travaillée à la main ou à la roue, avec le mouvement circulaire lent ou moyen, ayant à leur tour quelques sous-groupes. Les analogies les plus proches pour ces catégories céramiques proviennent des établissements de Spinoasa,¹⁷ Dănești,¹⁸ Băiceni,¹⁹ Murgeni,²⁰ Șendreni,²¹ et autres localités sur le territoire de la Moldavie.²²

Il est important de souligner que par les recherches effectuées dans la grande majorité de ces citadelles, on a découvert beaucoup de céramique travaillée en pâte sablonneuse de couleur rouge, associée à la céramique grisâtre fine ou rouge-jaunâtre. À Fundu-Herței, par exemple, la céramique fine est absente dans la première phase, elle n'apparaissant que dans la deuxième phase d'habitation; cela constitue encore un critère de différenciation chronologique des deux étapes de la construction des fortifications.

Relativement aux analogies que nous avons pour le groupe d'établissements fortifiés documentés dans cette région de la Moldavie, nous mentionnons les découvertes connues déjà depuis longtemps, dans les régions du Prout supérieur et du Dniestr Moyen, où l'on a fouillé et identifié de nombreux établissements de ce

Fig. 4. Dersca-Botoșani. Vue des sections à travers du vallum et du fossé de défense III (1) et du vallum lateral (2).

type.²³ En Ukraine, les archéologues soviétiques ont pu distinguer deux types d'établissements fortifiés, dont le plus précoce daté aux VIIIe—Xe siècles se rapproche par la forme, le système de construction et la chronologie, du type connu en Moldavie.²⁴ Ce type précoce d'établissement fortifié est caractérisé par ses dimensions réduites et une habitation sporadique, la population habitant passagèrement dans des huttes simples adossées aux vallums, comme c'est le cas de celles de Lomacinți et Hotomel.

De la même époque on a identifié des établissements fortifiés à Echimăuți,²⁵ Alcedar²⁶ et Lukašovka,²⁷ mais à l'encontre du groupe de Roumanie et de l'Ukraine d'ouest, ceux-ci ont une forme circulaire et un système de palissade complexe, construit de caisses en bois remplies de terre.

Les établissements fortifiés qui ont une autre forme, sont eux aussi différents entre eux, comme par ex. l'établissement fortifié de Kalfa en R. S. S. Moldave, qui, bien qu'il ait deux

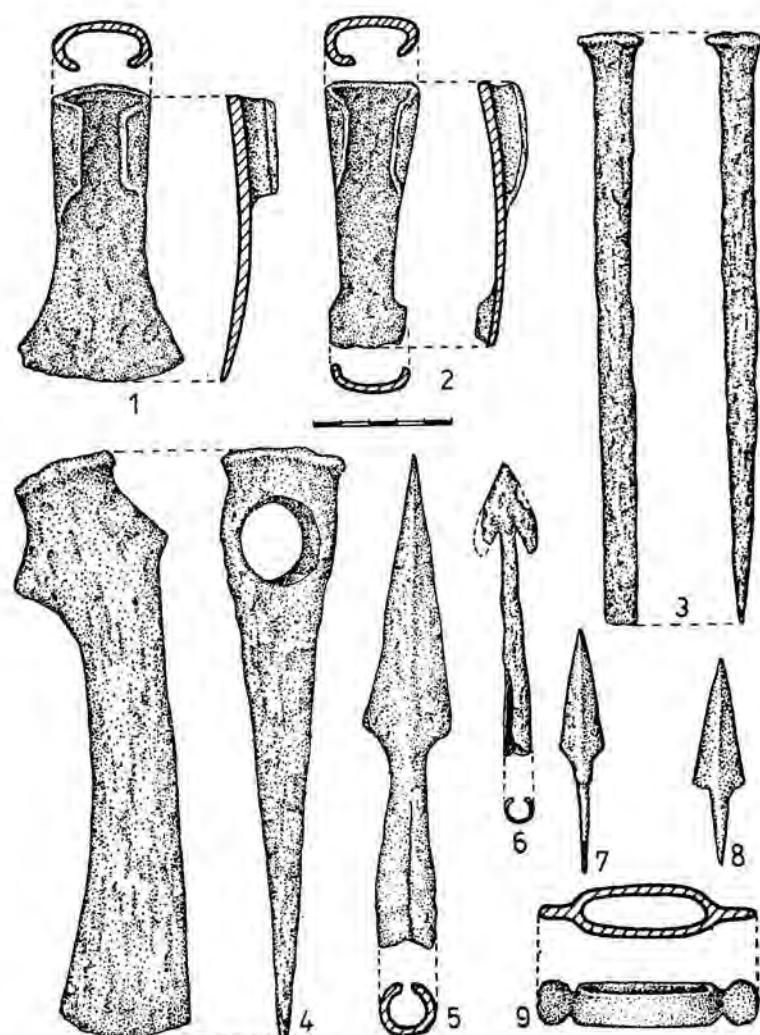

Fig. 5. Utils et armes des établissements fortifiés du IXe—XIe siècles.
1—3, 6—9 — Fundu Harței; 4 — Dersca; 5 — Tudora.

phases d'habitation et de fortification en terre et en bois, l'une appartenant aux VIIIe—IXe siècles et l'autre aux Xe—XIe siècles, se différencie pourtant de ceux de Roumanie, par son système de fortification.²⁸

En partie contemporaines aux établissements fortifiés de Moldavie, il y a certaines citadelles en terre, de Transylvanie, comme par ex. celles de Morești, Moldovenesci, Șirioara, Moigrad, Biharea, Dăbica, etc.²⁹ Ainsi qu'on l'a déjà démontré, elles présentent des relations évidentes avec les établissements similaires de l'Europe centrale. Les analogies qui peuvent être faites avec les établissements fortifiés de Moldavie ne sont pas essentielles et ne peuvent pas constituer des motifs sérieux pour le rapprochement éventuel des deux groupes.

De même, jusqu'à présent, différent à celui de Moldavie et de la Bucovine, est aussi le sys-

teme de fortifications rencontré en Dobroudja et le nord-ouest de la Bulgarie, où, sous l'influence de l'architecture militaire byzantine, on a utilisé, en exclusivité, des remparts en pierre au lieu de vallums en terre avec palissade en bois et fossés de défense. Tels établissements sont connus à Capidava, Păcuiul lui Soare en Dobroudja,³⁰ Pliska, Madara, Preslav, Tsar Krum, etc., en Bulgarie.³¹ Des citadelles avec remparts en pierre furent découvertes également dans les Carpates Méridionaux à Slon³² et il y a certaines informations d'après lesquelles des citadelles en terre de cette époque furent identifiées aussi en Valachie et Olténie.³³

Il est certainement encore difficile à établir les raisons de la construction de tels établissements fortifiés en Moldavie.

En général, la fortification des établisse-

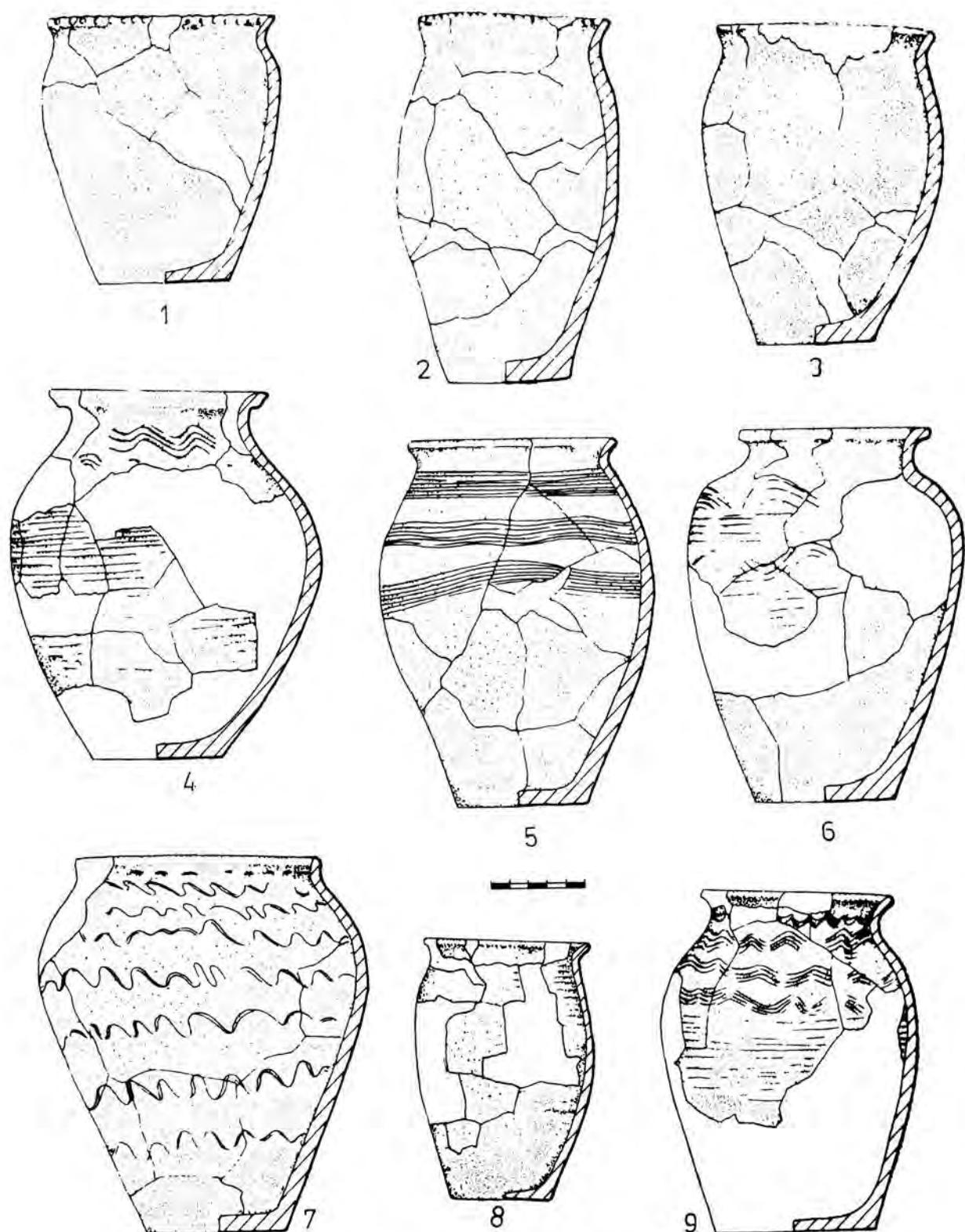

Fig. 6. Céramique de l'établissement fortifié du Fundu-Herței.

ments en Europe à cette époque, fut souvent mise en rapport direct avec les mouvements des nouvelles populations migratoires, soit nomades, soit touraniennes. Mais la datation de

certains de ces établissements fortifiés à la fin du VIIIe siècle, quand nos régions n'étaient évidemment pas périlées de quelque pénétration de l'extérieur, nous oblige à accepter

pour le moment l'idée que leur existence était plutôt liée au processus même de l'évolution de la société de la deuxième moitié et surtout de la fin du Ier millénaire de notre ère.

À notre avis, la concentration d'un certain nombre d'établissements fortifiés au nord extrême de la Moldavie, ne peut pas être aléatoire du tout.

Il est possible qu'aux IXe—XIe siècles, dans la région du nord de la Moldavie, il eût existé même une formation de pré-état, qui a eu la possibilité de construire un certain nombre d'établissements fortifiés avec un système de défense spécifique, enfilés à la limite de son territoire d'expansion.

Le fait que la plupart de ces établissements fortifiés furent détruits au Xe siècle, beaucoup d'entre eux étant reconstruits immédiatement,

met en évidence la gravité et la durée du danger extérieur, ainsi que sa relation avec la migration des populations touraniennes.

Évidemment, pour clarifier de tels problèmes, bien que d'autres encore, il est sans doute nécessaire que des fouilles archéologiques d'ampleur soient entreprises bientôt dans plusieurs de ces objectifs, non seulement en Moldavie, mais aussi bien dans d'autres territoires de la Roumanie.

À l'aide de ces recherches on pourra obtenir les données scientifiques nécessaires à l'élucidation des nombreuses et importantes transformations d'ordre économique, social et culturel survenues au nord du bas Dunabe, à la fin du Ier millénaire de notre ère et le début du suivant.

Notes

¹ ODOBESCU, A.: Rămășițe antice în județul Dorohoi. Dans: Opere Complete. Vol. III. București 1908, p. 118 sqq.

² FILIPESCU-DUBĂU, N.: Dictionar geografic al județului Dorohoi. Iași 1891, p. 44. LAHOVARI, G. I. — BRATEANU, C. I. — TOCILESCU, G. I.: Marele Dictionar Geografic al României. Vol. III. București 1900, p. 706.

³ VERONA, P.: Memorii relativ la descoperirile arheologice făcute în regiunea Herței și județul Dorohoi. Dans: Revista Iсторică Română, V—VI, București 1935—1936, p. 633—634.

⁴ AMBROJEVICI, C. — POPOVICI, R.: Zur vorgeschichtlichen und mittelalterlichen Vergangenheit des Bezirkes Dorohoi. Dans: Dacia. 9/10. București 1941—1944, p. 115 sqq.

⁵ PETRESCU-DIMBOVITA, M. — TEODOR, D. Gh. — SPINEI, V.: Les principaux résultats des fouilles archéologiques de Fundu-Herței (Roumanie, départ. de Botoșani). Dans: Archeologia Polski. 16. Warszawa-Wrocław 1971, p. 363 sqq.

⁶ ZAHARIA, N. — PETRESCU-DIMBOVITA, M. — ZAHARIA, E.: Asezări din Moldova de la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea. București 1970, p. 274.

⁷ Recherches effectuées par D. Gh. Teodor en 1968.

⁸ ZAHARIA, N. — PETRESCU-DIMBOVITA, M. — ZAHARIA, E., op. cit., p. 283—284.

⁹ Fouilles effectuées par D. Gh. Teodor en 1973—1977 (encore inédites).

¹⁰ ZAHARIA, N. — PETRESCU-DIMBOVITA, M. — ZAHARIA, E., op. cit., p. 234.

¹¹ Recherche effectuée par D. Gh. Teodor et A. C. Florescu en 1970.

¹² Șantierul Valea Jijiei. Stud și Cerc de Istorie veche, 3, 1952, p. 45.

¹³ ZAHARIA, N. — PETRESCU-DIMBOVITA, M. — ZAHARIA, E., op. cit., p. 329.

¹⁴ Par exemple, nous rappelons les établissements fortifiés de Conțești-Botoșani, Mogoșești et Costulenii-Iași et Dumești-Vaslui.

¹⁵ Nous mentionnons les citadelles bâties en terre de Puiești-Vaslui et Caiata-Vrancea qui, d'après leurs formes et leurs dimensions pourraient appartenir aux VIIIe—XIe siècles de n. è.

¹⁶ PETRESCU-DIMBOVITA, M. — TEODOR, D. Gh. — SPINEI, V., op. cit., p. 370 sqq.

¹⁷ NITU, A. — TEODOR, D. Gh.: Raport asupra sondajului din așezarea prefeudală de la Spinoasa-Erbiceni. Dans: Mater. și Cerc. arheol. 6. București 1959, p. 485 sqq. NITU, A. — ZAHARIA, E. — TEODOR, D. Gh.: Sondajul de la Spinoasa-Erbiceni. Dans: Mater. și Cerc. arheol. 6. București 1959, p. 531 sqq. TEODOR, D. — ZAHARIA, E.: Sondajele de la Spinoasa și Erbiceni. Dans: Mater. și Cerc. arheol. 8. București 1962, p. 35 sqq.

¹⁸ PETRESCU-DIMBOVITA, M. — ZAHARIA, E.: Sondajul arheologic de la Dănești-Vaslui. Dans: Mater. și Cerc. arheol. 8. București 1962, p. 47 sqq.

¹⁹ IONITĂ, I. — SPINEI, V.: Așezarea prefeudală tîrzie de la Băiceni-Siliște. Dans: Arheol. Moldovei. 7. București 1972, p. 307 sqq.

²⁰ COMAN, Gh.: Certări arheologice cu privire la secolele VI—XI în sudul Moldovei (stepe colinară Horincea-Elan-Prut). Dans: Arheol. Moldovei. 6. București 1969, p. 301—304.

²¹ TEODOR, D. Gh.: Descoperirile arheologice de la Sendreni-Galați. Dans: Danubius. I. Galați 1967, p. 129 sqq.

²² TEODOR, D. Gh.: Contribuții la cunoașterea culturii Drîdu în Moldova. Dans: Stud. și Cerc. de Istorie veche, 19, 1968, p. 240 sqq. TEODOR, D. Ch. — BUZDUGAN, C. — MITREA, I.: Așezarea prefeudală de la Oituz Bacău. Dans: Carpica. II. Bacău 1969, p. 309 sqq. SPINEI, V. — MONAH, D.: Așezarea prefeudală de la Brăsăuti. Dans: Memoria antiquitatis. II. Piatra-Neamț 1970, p. 371 sqq.

²³ TIMOŠUK, B. dans Arheol. Pamjatki USSR. 3. Kiev 1952, p. 395 sqq. TIMOŠUK, B. dans Arheologičeskie Otkrytija 1968 goda. Moscou 1969, p. 335—337. KUCHARENKO, J. V. dans Krat. Soobšč. Inst. Istor. mater. Kult. 68. Moskva 1957, p. 90 sqq. FEDOROV, G. B. dans Arheologičeskie Issledovaniya v Moldavii. Kišinev 1972, p. 143 sqq.

²⁴ LJAPUŠKIN, I. I. dans Sov. Archeol. 16, 1952, p. 7 sqq. RAPPORPORT, P. A. dans Krat. Soobšč. 77. Moskva 1959, p. 3 sqq. FEDOROV, G. B., op. cit., p. 143 sqq. KUCHARENKO, J. V., op. cit., p. 90 sqq. HENSEL, W.: Die Slawen im frühen Mittelalter. Ihre materielle Kultur. Berlin 1965, p. 283 sqq.

²⁵ FEDOROV, G. B.: Gorodišče Ekimauci. Dans: Krat. Soobšč. 50. Moskva 1953, p. 104 sqq.

²⁶ FEDOROV, G. B.: Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo meždurečia v I tisjačetii n. e. Mater. i Issled. po Arheol. SSSR. 89. Moskva 1960, p. 262 sqq.

²⁷ Idem, p. 254 sqq.

²⁸ ČEBOTARENKO, G. F.: Kalfa. Gorodišče VIII—XI vv. na Dnestre. Kišinev 1973.

²⁹ HOREDT, K.: Die befestigte Ansiedlung von Morești und ihre frühgeschichtliche Bedeutung. Dans: Dacia, NS. I. București 1957, p. 297 sqq. PASCU, St. — RUSU, M. — IAMBOR, P. — MATEI, S.: Cetatea Dăbâca. Dans: Acta Mus. Napocensis. 5. Cluj 1968, p. 143 sqq. RUSU, M.: Castrum, urbs-civitas (Cetății și orașe transilvâne din sec. IX—XIII). Dans: Acta Mus. Napocensis. 8. Cluj 1971, p. 197 sqq. RUSU, M. — DĂNILĂ, S.: Cetatea feudală timpurie de la Șirioara. Dans: File de istorie. II. Bistrița 1972, p. 47 sqq.

³⁰ DIACONU, P. — VILCEANU, D.: Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină. I. București 1972, p. 23 sqq.

³¹ FEHÉR, G.: Les monuments de la culture proto-bulgare et leurs relations hongroises. Archaeol. hung. VII. Budapest 1931, p. 39 sqq. DREMSIZOVA-NELČINOVA, T. dans Izv. na Archeol. Inst. 28. Sofia 1965, p. 5 sqq. DJINGOV, G. dans Sov. Archeol. 1968, 2.

³² COMĂ, M.: Cercetările de la Slon și importanța lor pentru studiul formării relațiilor feudale de la sud de Carpați. Dans: Studii și materiale privitoare la trecutul istoric al jud. Prahova. II. Ploiești 1969, p. 21 sqq. COMĂ, M. dans Siedlung, Burg und Stadt. Berlin 1969, p. 232 sqq.

³³ Nous mentionnons les établissements fortifiés de Voinești et de Bîrlugu.

ДОИСТОРИЧЕСКОЕ ПРОШЛОЕ ФИНЛЯНДИИ И ЕГО АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КАРТИНА В СВЕТЕ АНАЛОГИЙ ПРЕДОСТАВЛЯЕМЫХ ЛАПЛАНДСКОЙ КУЛЬТУРОЙ

УНТО САЛО

(Институт археологии Университета, Турку)

Археология находится в счастливом положении в том смысле, что ее научно-исследовательский материал постоянно увеличивается, даже очевидно с возрастающей скоростью. Это с точки зрения исследований очень положительно, но все же не устраивает проблемы, с которой каждому археологу приходится сталкиваться: в какой мере археологическая картина прошлого соответствует действительной картине прошлого? В теории мы можем использовать для картины археологического прошлого все сохранившиеся следы, оставленные на земле деятельностью человека. Но на практике нам приходится удовлетворяться только той частью, которая выяснена потом исследований, и даже при этом наши знания ограничиваются тем, что обнаружено и надежно документировано. Следовательно, археологическая картина прошлого по сравнению с действительностью весьма несовершенна.

Археологи пытались заполнить пробелы этой картины поиском материала о том прошлом, которое все еще живо в собственной или соседних культурах. С точки зрения исследований, проводимых в Финляндии, особенно лапландская культура содержит много элементов, которые можно сравнить с археологическими явлениями, известными для различных доисторических периодов.

На основании общих аналогий полагают, что первые жильцы поселились на территории Финляндии в конце ледникового периода, и что это были охотники, которые очевидно следовали за стадами оленей, переходящими на север по тундре. Исторические исследования лесов показывают, что на той пограничной зоне Финляндии и Советского Союза, которая после того, как лед растаял, оказалась сухой землей, сперва перебладала растительность, характерная для тундры, что обеспечивало возможности к существованию стад оленей.¹ Однако, о предполагаемых

охотниках на оленей нет археологических доказательств, если такими не считать известные на территории Советской Карелии кварцевые места поселения;² ведь, называемые культурой Аскола кварцевые места поселения Южной Финляндии согласно новейшим исследованиям датируются только 6 тысячелетием и следовательно, очевидно относятся к культуре Суомусъярви.³ Местонахождение их на побережье⁴ — места поселения «культуры Аскола» также располагались на побережье — свидетельствует о том, что это была рыбацкая культура, приспособленная к проживанию на побережье; доказательством развитого уровня этой рыболовной техники служит известная находка сети в Корпилахти-Антреа, которую можно отнести к ранней стадии культуры Суомусъярви и которая, благодаря датировке концом 8 тысячелетия все еще является в своем роде наиболее старинной находкой в мире.⁵ Хотя ловля дичи несомненно играла большую роль в добывании пищи при культуре Суомусъярви, в этой связи очевидно не было охоты на оленей; оленьи кости найдены до сих пор в среде культуры только в месте поселения Тарваала в Саариярви в северной части центральной Финляндии;⁶ в 6 тысячелетии, которым датируются наиболее старинные места поселения культуры Суомусъярви, сосновые и березовые леса теплееющего борейского периода очевидно не предоставляли оленям благоприятных условий жизни.⁷ Доказательством об охотниках на оленей нельзя считать даже находку из Корпилахти в Антреа, хотя она и относится к раннему борейскому периоду; костные и роговые предметы этой находки изготовлены, главным образом, из лосиных костей и рогов.⁸

Несмотря на то, что раннее население охотников на оленей в Финляндии является лишь предположением, нужно подчеркнуть, что для оленеводства саамов, в том числе охоты на оле-

ней с помощью прирученных приманочных оленей, очевидно характерны формы культуры, возникшие много тысячелетий назад. На этом фоне, исследованное и опубликованное *Вилле Лухо* место поселения в Пихтипутаа, в северной

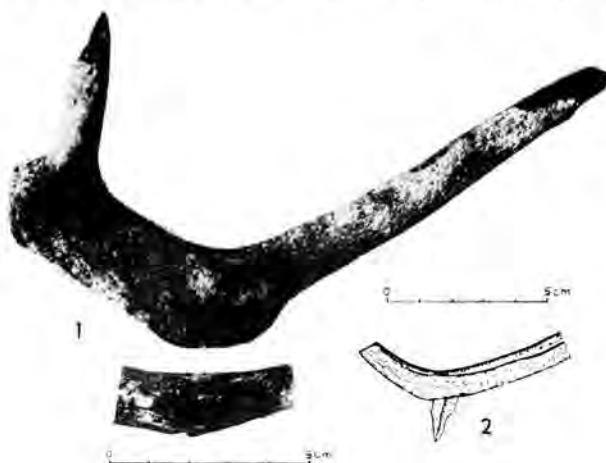

Рис. 1: 1 — роговой предмет из Маякааре в Пихтипутаа (по *Вилле Лухо*); 2 — рименшнейдер гамбургской культуры.

части центральной Финляндии, приобретает особое значение.⁹ Железный наконечник стрелы этого места поселения указывает на то, что остатки древности в этом случае относятся к периоду после бронзового века, судя по керамике с asbestosовой примесью, может быть, к периоду великого переселения народов. Более значительной находкой является раздвоенный роговой предмет (рис. 1: 1), так как он удивительно похож на ременные резцы, „Riemenschneidei“, позднего палеолита (рис. 1: 2), известные по гамбургской культуре; подобный предмет известен также из более старинного места поселения М'алты позднего палеолита в Сибири, как это отмечал *Лухо*. Так как место находки находится на расстоянии сотен километров от могильников железного века, указывающих на постоянное население в Южной и Западной Финляндии, и вследствие того, что древности этого места, находки и керамика, отличаются от соответствующих древностей вышеупомянутой области, *Лухо* заключил, что это место поселения принадлежало охотничьему населению, очевидно лопарям.

В результате этой поразительной находки возникает вопрос о том, может ли эта форма восходить к палеолиту, т. е. могла ли такая форма предмета сохраниться почти без изменений в течение десяти, может быть даже двад-

цати — тридцати тысяч лет. Эта мысль кажется невероятной, но учитывая то, что костяные гарпуны с зубцами также на практике сохранились со временем культуры Магдален до конца каменного века, ее нужно считать возможной, особенно в лопарской среде, при культуре, где охота на оленей играла важную роль. Если согласиться с возможностью палеолитического происхождения этой формы, все же остается археологическая загадка: является ли эта форма западного или восточного происхождения? Первый вариант кажется, на основании известного в настоящее время материала, более естественным; лопари могут частично быть потомками охотников на оленей, перешедших с юга в Скандинавию, или же они могли заимствовать эту форму предмета у них.¹⁰ Следовательно, этот предмет необязательно свидетельствует о раннем населении охотников на оленей в Финляндии.

Сохраненная лапландцами до настоящего времени конусообразная форма жилья, куда, путем подробных сравнений связана *Сакари Пялси* с остатками жилья мест поселений каменного века в Финляндии. Плиту квадратной формы, исследованную в месте поселения Паломяки в Урала, *Пялси* еще в 1913 году связал с квадратными плитами лопарских куд, форма которых вызвана окружающими их деревянными рамами;¹¹ круглые плиты мест поселения он считал дворовыми плитами. Учитывая, что место поселения Паломяки относится уже к периоду керамики сперинг, внутреннее разделение лопарской куды на различные секции, по-видимому, следует традиции пяти с половиной — шести тысячелетней давности. Реконструкцию собственно куды, признанную классической, *Пялси* смог предпринять только в Питкяярви, Рийсяля, на основании исследованных им на Карельском перешейке остатка жилья и лопарских куд (рис. 2: 1, 2).¹² Керамика этой находки относится к типу Пёлья позднего каменного века¹³ и датируется или концом третьего тысячелетия или началом второго, но история этого типа жилья восходит в Финляндии еще к 6 тысячелетию, как показывают исследованные *Лухо* в северной Сatakунта дыры от свай, интерпретированные как остатки куды в Лаухала в Хонкайоки.¹⁴

Очень значительную аналогию с течки зрения охотничьего населения каменного века в Финляндии предоставляет напр. промысловая и общественная структура саамов в области Петсамо. Ведь, условия саамов Суоникия (Суенъель), занимающихся рыбным промыслом, сохрани-

лись почти без изменений до второй мировой войны, вследствие чего о них имеются подробные исследования. Деревня имела в своем владении лесные угодья на расстоянии прибл. 120 км, шириной около 80 км, центром которых была общая зимняя деревня.¹⁵ Оттуда семьи в летнее время рассеивались каждая по собственным охотниччьим путям, расстояние которых доходило до 50 километров; возле этих путей были места добычи, с которых имели добывчу в разное время, вследствие чего семьи перемещались с одного места на другое (рис. 3). Хотя промысловая система саамов включала также оленеводство, являющееся ее особенностью, такая система очевидно в некоторой степени соответствует преобладавшей в Финляндии в каменном веке, в большой части глубинной территории страны также в бронзовом и железном веках, системе. Очевидно также населению охотничьей культуры приходилось в более южных частях менять место поселения согласно предоставляемым природой условиям, если это поселение не находилось в месте, с которого можно было добывать пищу круглый год. Ясно, что смена места поселения не происходила в результате случайного скитания, а была основана на подробном знании природной среды; очевидно уже семьи каменного века имели собственные охотничьи угодья.

Описанная выше система, по-видимому, особенно подходит для населения внутренних частей страны, хотя вполне возможно, что на берегах озер с наиболее обильным уловом или на началах порогов, изобилующих лососями, возможно было сравнительно оседлое население. На берегу моря, где возможности к существованию очевидно были хорошиими, в летнее время возможен был сравнительно оседлый образ жизни; частично поэтому культурные слои летних мест поселения побережья были усиленными и обширными, чему еще способствовало то, что для мест поселения выбирали ровные места, без или с малым количеством камней, где растаптываемый ногами прибрежный песок легко превращался в культурный слой. Сильные культурные слои, конечно легко обнаружить, вследствие чего исследования были сосредоточены именно на приморские места поселения. Созданное на этом основании представление о каменном веке наверно представительное, но приходится сомневаться в том, что населению внутренних частей страны не придавалось той весомости, которую оно очевидно имело еще в каменном веке. В этом отношении аналогия саамов по всей вероятности

действительна и для приморского населения, что ему очевидно пришлось удалиться собственно с прибрежных песков. Однако, путем исследований до сих пор не было возможно выяснить, где охотничье население побережья проживало

Рис. 2. 1 — реконструкция куды каменного века, произведения Сакари Пялси на основании наблюдений по раскопкам в Рийясля; 2 — шестиугольная лопарская купа (меско четырехугольного очага обозначено буквой Н). По Сакари Пялси.

в зимнее время. Причины этого очевидны: на заросшей травой и большей частью замерзшей земной коре не так легко формировался культурный слой, а также в зимнее время не вытесняли и оттачивали острия в той степени как в летнее время (каменный материал во всяком случае в середине зимы лежал под снегом), также в зимнее время очевидно не обжигали даже глиняной посуды, так как глина замерзала или высыхала намного медленнее, чем летом. Таким образом, в зимних месяцах поселения не оставалось значительного количества материала, свидетельствующего о поселениях, а те органические следы, которые, конечно, оставались, на поверхности земли были в большей степени подвергнуты уничтожению, чем если бы они были захоронены в культурном слое. Следовательно, исследователям доступны, главным образом, летние места поселения. Очевидно, все же не приходится предполагать, что с берегов нужно было удаляться далеко: достаточную защиту от ветров можно было иметь сразу за прибрежным лесом, к тому же в зимнее время важную роль в добывании пищи играла охота на тюленей.¹⁶

Та же многослойность, которую можно установить в предметной культуре лопарей, характерна также для их религиозных верований и мифологии. К ее наиболее древним наследиям очевидно относится колдовство, шаманизм, который охватывал всю северную Евразию, восходя к раннему каменному веку. В наскальных рисунках, напр. Астувансалми в Ристинна, изображены люди с рогами (см. рис. 4), интерпретированные как шаманские изображения,¹⁷ датирующиеся периодом с позднего времени гребенчатой керамики до бронзового века.¹⁸ Однако, конкретные предметные доказательства о лопарских колдунах или шаманских барабанах имеются только по предметосодержащим могилам, датируемым 17 веком и позднее.¹⁹ Украшения или амулеты из медвежьих зубов, содержащиеся в этих могилах, можно сравнить с подвесками из медвежьих зубов времен викингов в Финляндии и их бронзовыми имитациями.²⁰

Для археологии особый интерес представляют способы захоронения лопарей и связанные с ними верования, так как они очевидно включают традиции различной давности. Для некоторых из них можно указать параллельные археологические явления в более южных частях страны. Следовательно, кажется, нет сомнения в том, что известный среди лопарей области Инари обычай, согласно которому покойников хоронили с медной деньгой во рту,²¹ восходит в последнюю очередь к культурному наследству стран Средиземного моря. Хотя данную деньги и называют дневным талером, более или менее ясно, что она восходит к оболусу Харона. Может ли она быть наследием еще дохристианских времен среди лопарей?

О деньге Харона, положенной в рог или руку покойника, имеются доказательства с кельтских мест поселения еще доримского времени, среди германских и славянских племен римской эпохи или эпохи великого переселения народов; у славян этот обычай извеестен, как редкое явление, еще в раннем периоде средневековья.²² Исследователи обратили внимание на то, что в более позднем римском периоде в могилах бывшей Восточной Пруссии встречается обильное количество римских медных монет;²³ учитывая, что они в то же время отсутствуют в могильниках на берегу Бислы, здесь очевидно было различие в способе захоронения,²⁴ который вероятно объясняется предположением, что древние пруссы кладли в могилу медную монету в качестве платы Харону за переправу. Тот же обычай

распространяется на севере в южные части Латвии,²⁵ и даже в Финляндии медная монета известна как могильная находка поздней римской эпохи с Финскиля Сауво (провинция Варсинайс-Суоми) и Хелгабаккен в Уусикаарлепю (южная Похьянмаа);²⁶ на основании финского материала невозможно установить, являются ли монеты на самом деле оболами Харона. Хотя такое объяснение очень заманчиво, очевидным является то, что данный обычай в Финляндии в железном веке был настолько редкостным, что он вряд ли мог в то время передаться лопарям, и то же следует предположить наверно также о Скандинавии и Карелии. Следовательно, монета во рту покойника у лопарей очевидно является значительно более поздним заимствованием; этот обычай встречается в Финляндии в 14 веке, как показывают находки монастыря Святого Олави в Турку, и о нем же имеются поздние данные в области северной части провинции Саво.²⁷ В кругу христианской церкви монета Харона превратилась в плату Петру и лопари ее переняли очевидно в этой форме. Таким образом, хотя для этой стороны лопарской культуры и имеются доисторические параллели, их нельзя связывать друг с другом слишком прямолинейно.

Это наблюдение приводит к вопросу о том, имеют ли остальные обычай захоронения лопарей связи с теми неожиданными параллелями, которые для них можно привести из доисторического материала. При этом я имею, конечно, в виду обычай хоронить покойника в куре, в собственном жилье, о котором рассказывается предание лопарей согласно Т. И. Итконену.²⁸ Ведь, параллель этого обычая восходит к культуре гребенчатой керамики много тысячелетий назад. Из них наиболее известными являются исследованные Н. Гуриной в Риитикула Нарвской области два остатка куды, где были найдены могилы, одна с трупом взрослого, другая ребенка.²⁹ В этом месте поселения найдено большое количество типичной гребенчатой керамики, а также более древняя нарвская керамика, и так как упомянутая в первую очередь керамика, согласно хорошо обоснованной хронологии А. Сирийнена, в Финляндии и очевидно также в других странах Балтийского моря датируется периодом прибл. от 3350 до 2800, могилы, по-видимому, нужно датировать 4 тысячелетием.³⁰ Возможно, что погребение в местах поселения, о чём в Эстонии имеются хорошие примеры (Тамула, Валма) эпохи гребенчатой керамики, происходило на основаниях куд, как предполагал Л. Янитс, хотя

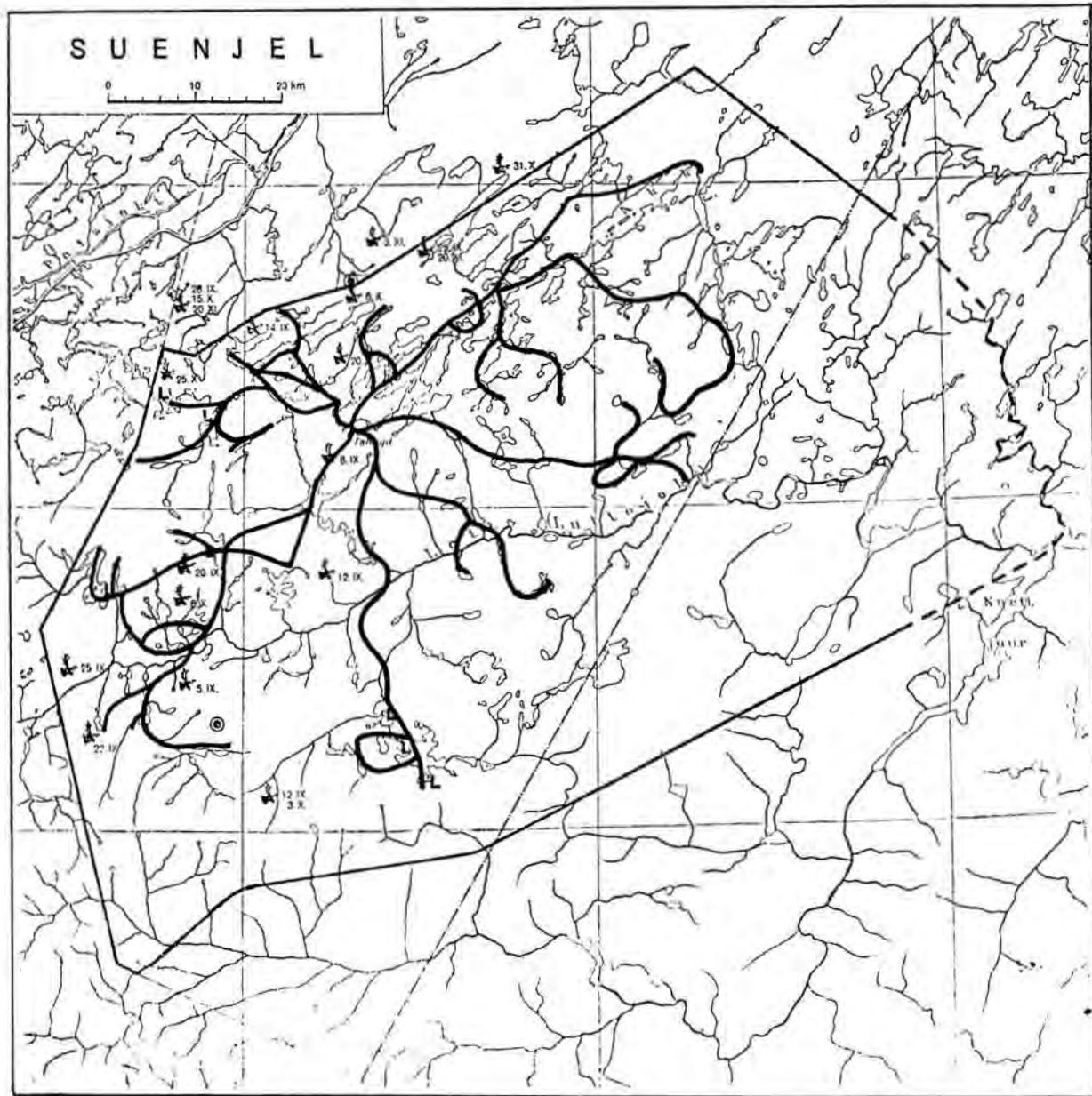

Рис. 3. Территория саамской деревни Суенжель с обозначением на ней посемейных охотничьих путей. По Карлу Никулла

об этом не имеется соответствующих доказательств, кроме как в Риигикиюла I.³¹

Захоронение в местах поселения было обычным во время эпохи гребенчатой керамики также в Финляндии и Карелии, хотя в кислой почве не сохранилось костей покойников.³² Однако, в большинстве случаев в Финляндии не обнаружено признаков надземных конструкций, относящихся к могилам. Исключением является исследованное и опубликованное Вилле Лухо место поселения Писпа области Кокемяенйоки в Сатакунта, эпохи типичной гребенчатой керамики.³³ Здесь были обнаружены две красноземных могилы (I-II) на участке жилищной ямы,

длиной 6,75 м, шириной 2–4 м; в могилах не было предметов, но они отличались от остального окружения содержанием охры; посыпание могильных ям охрой в Финляндии было обычным явлением в эпоху гребенчатой керамики, но оно известно еще при предшествовавшей этой эпохе культуре Суомусъярви.³⁴ Могила I была длиной 2,15 м, шириной 1 м, расположенная с восточной стороны ее могила II была диаметром 0,6–0,9 м. В обоих концах жилищной ямы был след от вертикальной сваи, из чего можно заключить, что это жилье не было кудой, а своего рода сооружением с двускатной крышей. В том же месте поселения было обнаружено большое

количество других могил с красной охрой, но только пять из них находились при установленных остатках жилья. Могилы III—VI были вырыты в зоне жилищной ямы 2, длиной 3,5 м, шириной 3 м, из чего можно заключить, что

Рис. 4. Наскальные изображения из Астувансалми. Рогатый шаман в середине наверху. По Пекка Сарвас.

это очевидно была родовая могила. В могиле V было найдено полукруглое долото, в остальных могилах приношений не было. В этом случае также жильем очевидно не была куды, а покрытое двускатной крышей помещение, вырытое в земле на небольшой глубине. Жилищная яма 4 также содержала могилу с красной охрой; в этой могиле в качестве приношения была рукоять крюка из сланца.

Другие могилы с красной охрой, в той же степени связанные с жильем, в Финляндии не известны. Однако, возможно, что раскопанный Сакари Пялси в Рийсяля области Питкяярви (Карельский перешеек) известный остаток куды содержал одну или несколько захоронений.³⁵ Ведь, в основании куды было найдено, помимо обычных находок мест поселения, большое количество кремневых предметов, которые встречаются также в местах поселения, но в особенно обильном количестве в могилах эпохи гребенчатой керамики и что еще важнее, были найдены янтарные украшения, которые в местах поселения встречаются редко, но в могилах являются обычным явлением. На существование могилы или могил указывают собранные с основания куды скопления красной охры, являющиеся наиболее типичным признаком могил эпохи гребенчатой керамики. Пялси, который был очень тщательным и умелым исследователем, в своем рапорте о раскопках не упоминает о могилах,

что вполне понятно в том отношении, что в это время могилы эпохи гребенчатой керамики еще не были известны. Следовательно, если куды в Питкяярви на самом деле содержала одно или несколько захоронений, это была такая же жилищная могила, как та исследованная в Риигикюла I.

Эта возможность открывает интересные перспективы: если куды покойника специально отводили под могилу, нам становится понятным, почему ее признаки, также как в Риигикюла I и Писпа, сохранились в неразбитом виде, хотя они находятся в сфере будничной жизни в месте поселения: куды или коньковая палатка стояла на месте, в связи с чем ее дыры от свай заполнялись естественным образом. Этому явлению оять можно найти интересные параллели среди лопарей. В своем обширном произведении Лопари Финляндии I—II Т. И. Итконен отмечает,³⁶ что лопарскую куду бросали после смерти ее жильца, особенно хозяина или хозяйки, о чем говорит также поговорка: «Куда без огня подобна куду покойника». Новая куду строилась с южной стороны от прежней, «так как покойников нельзя было беспокоить».

С такой запустившей кудой было связано много правил поведения. «Если на месте старой куды вырастают деревья (деревья усопших), их нельзя срубать; с таких берез также не следует драть бересту или цедить березовый сок, «нельзя сердить покойников». Если в пути варишь кофе или обедаешь на древнем очаге или месте куды, сохраняешь согласие с усопшим. Если у путешественника с собой ребенок, его спрашивают перед едой: «Во имя кого ты благословишь еду?» «Во имя праотца.» «Кого еще?» «Именем господнем.» Такие выражения очевидно можно объяснить только предположением о том, что захоронение в куде среди лопарей раньше было обычным явлением. Оставление куды усопшего очевидно можно объяснить как остаток обычного захоронения, который в определенной мере соблюдался еще после того, как усопших стали хоронить в церковной земле. Ссылаясь на такие параллельные явления, можно считать очевидным то, что лопарские традиции захоронения на самом деле сохраняют черты, историю которых можно проследить во всяком случае за пять тысячелетий назад. Поэтому очевидно не является слишком рискованным пользоваться лопарской культурой в этой связи как своего рода моделью для реконструкции археологической картины прошлого.

Заметки и литература

- ¹ OKKO, V.: Maaperä. Suomen geologia, red. K. Rankamaa. Helsinki 1964, c. 320–323.
- ² LUHO, V.: Die Askola-Kultur. Suomen muinaisyhdistyksen aikakauskirja (SMYA) 57. Helsinki 1956, c. 151.
- ³ LUHO, V.: Die Askola-Kultur. SMYA 57. SIIRIÄINEN, A.: Über die Chronologie der steinzeitlichen Küstenwohnplätze Finnlands im Lichte der Uferschiebung. Suomen Museo (SM) 1969. SIIRIÄINEN, A.: Studies relating to Shore Displacement and Stone Age Chronology in Finland. Finkst Museum (FM) 1973, см. зам № 1.
- ⁴ SIIRIÄINEN, A., указ. сочинения в заметке № 3.
- ⁵ LUHO, V.: Die Suomusjärvi-Kultur. Die mittel- und spätmezolithische Zeit in Finnland. SMYA 66. HELSINKI 1967.
- ⁶ PÄLSI, S.: Ein steinzeitlicher Moorfund bei Korpilahti im Kirchspiel Antrea, Län Viborg. SMYA 28/2, Helsinki 1920. LUHO, V., SMYA 68, c. 25–33. SIIRIÄINEN, FM 1973, c. 11.
- ⁷ FRORSTÉN, A.: The Refuse Fauna of the Mesolithic Suomusjärvi Period in Finnland. FM 1972.
- ⁸ См. зам. № 1.
- ⁹ PÄLSI, S., указ. соч., c. 11–14.
- ¹⁰ LUHO, V.: Riemenschneider. FM 1966.
- ¹¹ Hanp, STENBERGER, M.: Det forntida Sverige. Stockholm 1964, c. 26–29.
- ¹² PÄLSI, S.: Palomäen kivikautinen asuinpaikka Urjalassa. SM-FM 1913.
- ¹³ PÄLSI, S.: Kaivaus Pitkäjärven kivikautisella asuinpaikalla Räisälässä v. 1915. SM 1918.
- ¹⁴ EDREN, T.: Jysmä i Idensalmi. FM 1963.
- ¹⁵ LUHO, V., SMYA 66, c. 76–78, табл. XXV.
- ¹⁶ ITKONEN, T. I.: Suomen lappalaiset II. Porvoo/Helsinki 1948, c. 236–245. NICKUL, K.: Saamelaiset kansana ja kansalaisina, Helsinki 1970, c. 17–110.
- ¹⁷ Почти во всех местах поселения культуры Суомусъярви на побережье встречающиеся кости тюленей; см. ФОРСТЕН, ФМ 1972. Найдены кости тюленей в Оулуноки и Нярпиз являются доказательством ловли на морском льду; LEPPÄÄHO, J.: Näripiön ja Oulujoen kivikauden hyljelydöt, SM. 1936.
- ¹⁸ OZOLS, J.: Der gehörnte Schamanentyp. FM 1973.
- ¹⁹ SARVAS, P.: Die Felsmalerei von Astuvansalmi. SM 1969.
- ²⁰ ITKONEN, T. I.: Suomen lappalaiset II, c. 337–338, 350–351.
- ²¹ KIVIKOSKI, E.: Die Eisenzeit Finnlands. Helsinki 1973, рис. 801–802 с объяснениями.
- ²² ITKONEN, T. I.: Suomen lappalaiset II, c. 353.
- ²³ FILIP, J.: Enzyklopädisches Handbuch zur Urgeschichte Europas. I. Prag 1966, c. 223 – „Charonsmünze“.
- ²⁴ BOLIN, S.: Fynden av romerska mynt i det fria Germanien. Lund 1926, c. 148.
- ²⁵ EGGERS, H. J.: Einführung in die Vorgeschichte. München 1959, c. 278–282.
- ²⁶ MOORA, H.: Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. II. Tartu 1938, c. 578–586.
- ²⁷ KIVIKOSKI, E.: Die Eisenzeit Finnlands, рис. 37 с объяснениями.
- ²⁸ CLEVE, N.: „Grav och gravskikt“. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. V. Helsingfors 1960.
- ²⁹ ITKONEN, T. I.: Suomen lappalaiset II.
- ³⁰ GURINA, N. N.: Die archäologischen Forschungen in Ost-Karelien und im Leningrader Bezirk in den Jahren 1948–1957. FM 1958. ГУРИНА, Н. Н.: Из истории древних племен западных областей СССР. Матер. и исслед. по археологии СССР № 144, c. 21–30.
- ³¹ SIIRIÄINEN, A. I.: JAANITS, L.: Neue Gräberfunde auf dem spätneolithischen Wohnplatz Tamula in Estland. SMYA 58. Helsinki 1957. JAANITS, L.: Über die Ergebnisse der Steinzeitforschung in Sowjetestland. F M1965.
- ³² EDBREN, T.: Kolmhaara-Gravarna. FM 1969. EDGREN, T.: Jäkälä-gruppen. SMYA 64. Helsingfors 1966, c. 17–49, 57–62, 90–106.
- ³³ LUHO, V.: Kokemäen Pispan kivikautinen asuinpaikka. SM 1961.
- ³⁴ LUHO, V., SMYA 66, c. 104 Хельсинский национальный музей, коллекция № 6939.
- ³⁵ PÄLSI, S.: Kaivaus Pitkäjärven kivikautisella asuinpaikalla Räisälässä v. 1915. SM 1918. Suomen Kansallismuseo 6939.
- ³⁶ ITKONEN, T. I.: Suomen lappalaiset II, c. 349–359, 377.

ДЕКОРАТИВНЫЕ КЕРАМИЧЕСКИЕ ПЛИТКИ ДРЕВНЕГО ГАЛИЧА

МАРИАННА ВЛАДИМИРОВНА МАЛЕВСКАЯ — ПАВЕЛ АЛЕКСАНДРОВИЧ РАППООРТ
(Институт археологии АН СССР, Ленинград)

В 1955 г. Галицко-Волынская археологическая экспедиция Ленинградского отделения Института археологии АН СССР под руководством *M. K. Каргера* проводила раскопки на территории древнего Галича.¹ Примерно в 80 м к западу от руин Успенского собора были вскрыты остатки полуземляночного жилища X в. Лежащие выше этого жилища культурные напластования XII—XIII вв. содержали следов построек и были очень бедны находками. Видимо, на этой территории, западнее собора в XI—XIII вв. размещалась довольно значительная незастроенная площадь. Именно здесь в раскопе было найдено большое количество фрагментов замечательных керамических плиток. В 1959 г. в этом же районе в небольшом раскопе вновь были найдены подобные плитки.

В отличие от обычных плиток, украшавших полы древнерусских храмов XI—XIII вв., большинство плиток было не только покрыто поливой, но имело также рисунок, выполненный в невысоком рельефе. Из 310 найденных фрагментов рельефный рисунок был отмечен на 224; остальные были гладкими. Плитки лежали кучно, в полном беспорядке, на разной глубине — от 30 до 60 см от поверхности земли. На многих плитках были видны явные следы потертости, свидетельствующие об их длительном использовании в покрытии пола. Очевидно, что плитки были выброшены во время ремонта или же в процессе разборки руин какого-то богато украшенного здания.

Плитки этого типа — тип I — близки к квадрату со сторонами 14 × 13 см, реже 12 × 11 см, толщина их равна 1,5—1,7 см (как исключение — 1 см и 1,8 см). Боковые грани чуть склонены. Плитки сделаны из красножгущейся глины с примесью мелкого песка и хорошо обожжены, хотя некоторые из них имеют в изломе серую сердцевину. Все плитки оттиснуты в деревянных формах, рельеф изображений невысокий, не более 1,5 мм. Большая часть плиток покрыта поливой одного из трех цветов: желтого, зеленого или коричневого, но есть также экземпляры, покрытые бесцветной прозрачной поливой, при которой просвечивает цвет черепка.

Из 224 фрагментов плиток с рельефным изображением удалось выделить 12 вариантов рисунков, среди которых некоторые реконструируются лишь частично (рис. 1—4). Это трифон (вариант 1), птицы-сирины (варианты 2 и 3), прямоугольная сетка (вариант 4), «елочка» (вариант 5) и 7 вариантов растительного орнамента, скомпанованного по диагонали (варианты 6—12). Кроме того, три небольших фрагмента относятся к каким-то иным вариантам рисунка, графически восстановить которые не представляется возможным. Количественное соотношение различных вариантов показано на таблице № I.²

Характерной особенностью плиток первого типа является отсутствие рамки, обрамляющей изображения. Интересно отметить, что на варианте 6 в растительный орнамент вкомпанован

Таблица I. Плитки I типа

	№№ вариантов												Неопределимые	Всего
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
Количество фрагментов	33	56	8	7	7	41	36	13	13	2	4	1	3	224
Минимальное количество экземпляров	15	20	4	4	5	19	16	8	5	2	2	1	3	104

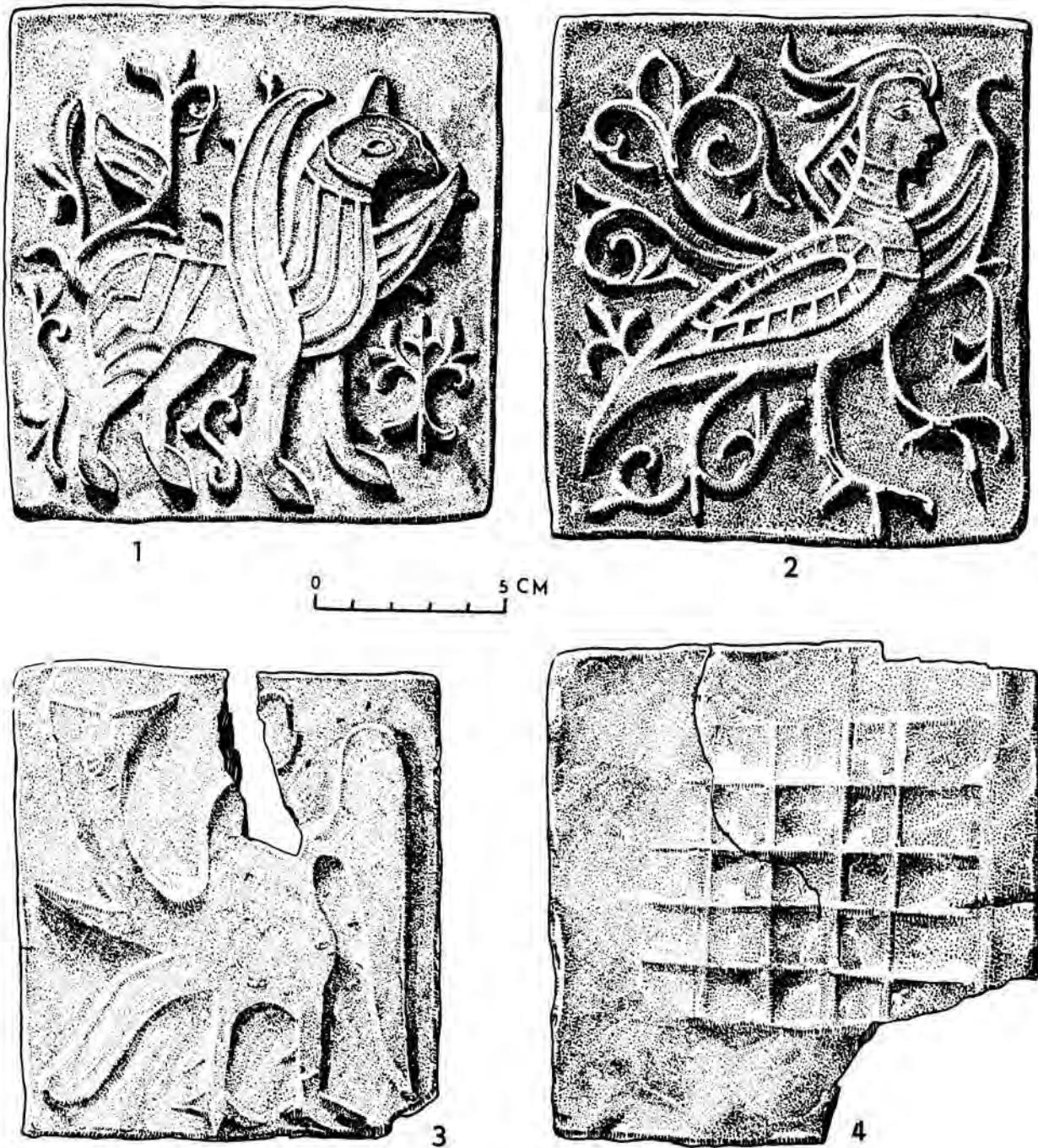

Рис. 1. Плитки I типа. Варианты 1—4.

«княжеский знак». Такой же знак, но на краю плитки, имеется и на варианте 7.

Большой интерес представляет собой обломок плитки, имеющей круглую форму — диаметром 24 см и толщиной 4 см (рис. 5). Плитка эта покрыта светлокоричневой поливой. В середине плитки просматривается слегка выпуклый прямоугольник с рельефным растительным орнаментом, не совпадающим с вариантами на квадратных плитках.

Особое место среди найденных плиток занимает также один небольшой фрагмент, покрытый желтой поливой. Плитка эта имеет значительно большую толщину — 2,5 см, а рисунок ее, судя по плохо сохранившимся следам, был заключен в прямоугольную рамку. Быть может, данный фрагмент относится к плиткам какого-то иного типа.

M. K. Каргер высказал предположение, что найденные плитки покрывали пол княжеского

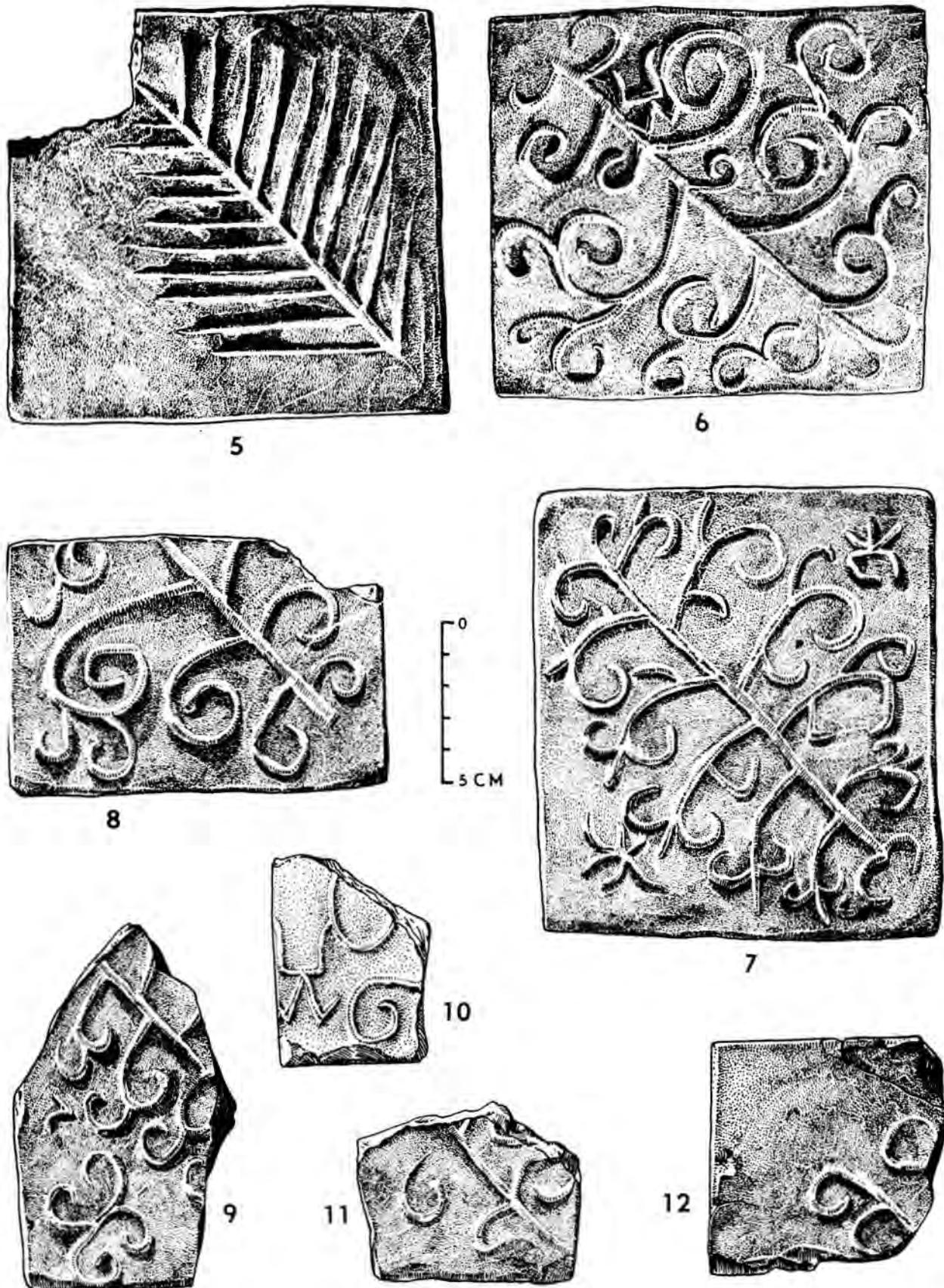

Рис. 2. Плитки I типа. Варианты 5—12.

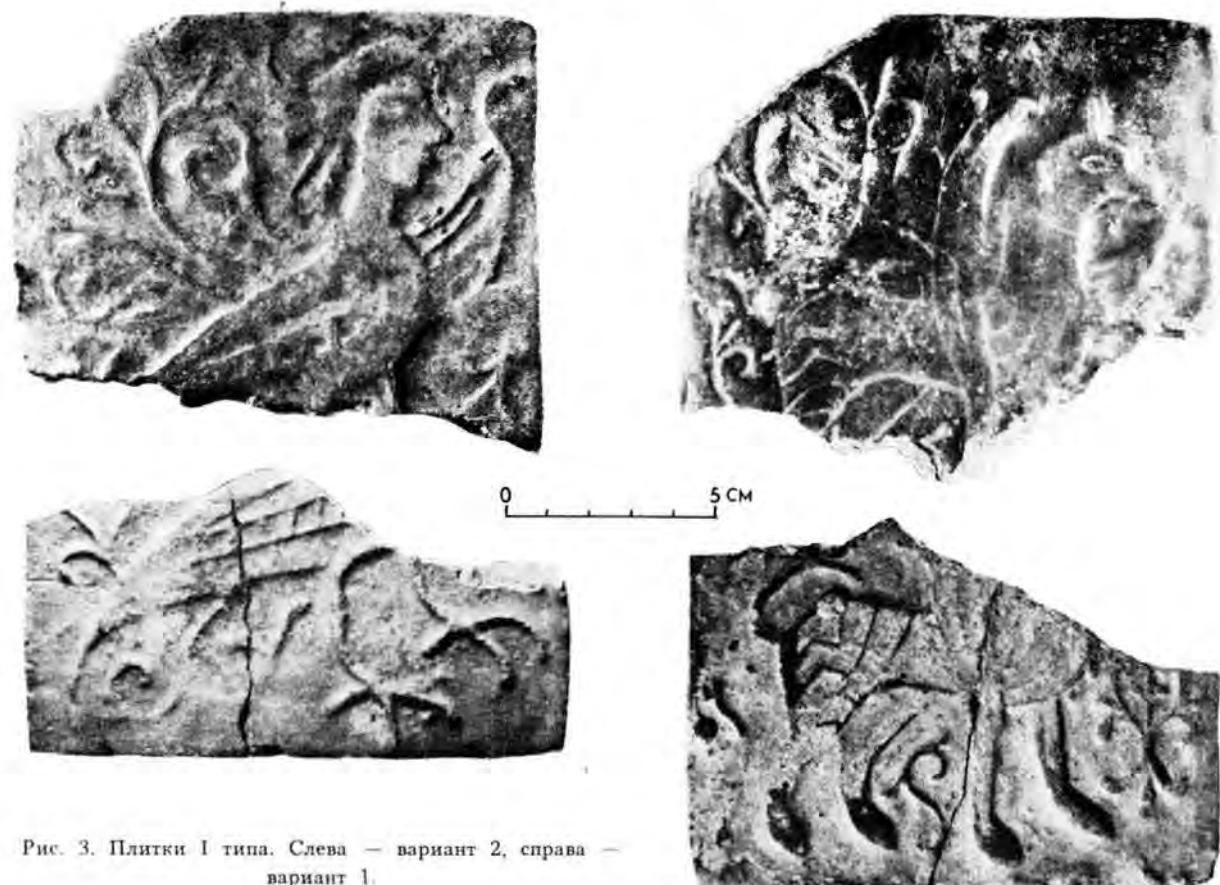

Рис. 3. Плитки I типа. Слева — вариант 2, справа — вариант 1.

дворцового храма Спаса, известного по письменным источникам, но до сих пор не найденного археологами. Однако имеются данные, свидетельствующие, что плитки принадлежали не церкви Спаса а расположенному поблизости от места находки Успенскому собору. Дело в том, что при раскопках этого собора проведенных в 1936—1939 гг. под руководством Я. Пастернака, в яме, расположенной между восточными столбами храма, было найдено несколько обломков подобных плиток.³ Плитки безусловно относились к тому же типу, хотя изображение грифона на них не совпадает с найденными М. К. Каргером и дает новый, тринадцатый вариант рисунка. Вместе с этими плитками были найдены и гладкие, без рельефных изображений, также полностью совпадающие с гладкими плитками, раскопанными в 1955 г. к западу от собора. Эти гладкие плитки, в основном, совпадают по размеру с рельефными плитками и могли сочетаться с ними в одном наборе.

В центральном нефе Успенского собора при раскопках были выявлены остатки пола из каменных плит, и руководивший раскопками Я. Пастернак высказал предположение, что поливные плитки представляют собой остатки перво-

начального пола, который несколько позднее был заменен каменным. Таким образом, есть все основания полагать, что керамические плитки, обнаруженные М. К. Каргером к западу от собора, были выброшены именно из этого здания. Такое предположение еще больше подкрепляет находка рядом с завалом плиток разбитой крышки каменного саркофага, полностью совпадающей по форме с крышкой саркофага Ярослава Осмомысла, вскрытого при раскопках в западной галерее Успенского собора.

Как Я. Пастернак, так и М. К. Каргер отмечали уникальность найденных плиток, не имеющих аналогий в древнерусской архитектурной керамике. Однако, несколько позже, плитки подобного типа были найдены при раскопках в Василеве — небольшом городке Галицкой земли.⁴ Здесь в юго-восточной части детинца, вероятно, существовала деревянная церковь, о чем свидетельствует расположение рядом небольшое кладбище XII—XIII вв. Видимо, от пола этой церкви и происходят обнаруженные плитки. Всего здесь найдено около 20 обломков. Размер плиток $11,5 \times 12,5$ см при толщине 1,8 см. Все они покрыты желтой поливой и все имеют одинаковый рисунок — изображение орла.

Таким образом, это четырнадцатый вариант рисунка, отмеченный на плитках подобного типа. Еще одна, почти целая такая же плитка с орлом была найдена в Василеве в западной части детинца. Возможно, что это керамический брак, поскольку плитка не была покрыта поливой, хотя имела небольшие натеки поливы желтого цвета. Неподалеку Б. А. Тимошук обнаружил керамические горны. Нет прямых доказательств, что эти горны использовались для обжига плиток, но все же очень вероятно, что плитки данного варианта изготавливались в Василеве, а не привозились из Галича, хотя, возможно, что из Галича была привезена деревянная форма (матрица), использовавшаяся для их формовки.

Наконец, еще один экземпляр плитки I типа был обнаружен в 1976 году при раскопках во Владимире-Волынском. Здесь на территории древнего детинца в слоях XII—XIII вв. найден обломок плитки, покрытой зеленою поливой. Толщина плитки 1,8 см. Рисунок по своей геометричности напоминает 4-ый вариант плиток, найденных в Галиче, хотя не вполне с ним совпадает.

Еще более удивительный набор декоративных плиток был обнаружен в Галиче на территории так называемого Золотого Тока, т. е. первоначальной укрепленной площадки этого города.⁵ Уже в раскопках Я. Пастернака здесь была найдена плитка с изображением грифона в круге.⁶ Позднее, на высоком участке в юго-западном углу Золотого Тока нашли еще несколько подобных плиток. В 1951 г. на этом участке после распашки было собрано довольно значительное количество плиток и их обломков.⁷ Найденные плитки давали шесть различных вариантов рисунка нового типа — тип II. Опубликовавший эти плитки В. К. Гончаров высказал предположение, что они происходят от пола княжеского дворца или дворцовой церкви Спаса. В 1957—1959 гг. на этом же участке были проведены раскопки археологической экспедицией под руководством М. К. Каргеру. В раскопках найдено большое количество плиток II типа и их обломков, что позволило М. К. Каргеру выделить одиннадцать самостоятельных вариантов рисунка (рис. 6—9). Все плитки, найденные В. К. Гончаровым, а до него Я. Пастернаком, относятся к этим вариантам.

Плитки II типа в два раза толще первых, превосходят их по размерам и не покрыты поливой. По формату они прямоугольные, близкие к квадрату со сторонами от 15 × 14,5 см до

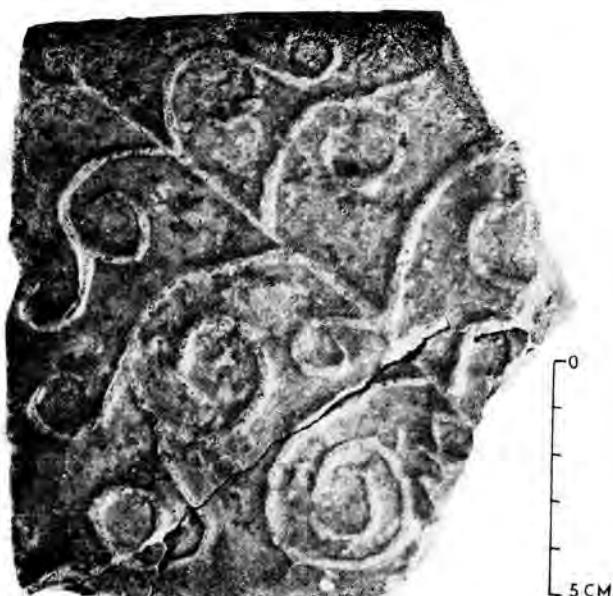

Рис. 4. Плитка I типа. Вариант. 6.

Рис. 5. Круглая плитка I типа.

Таблица II. Плитки II типа.

	№№ вариантов											Всего
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Количество фрагментов	21	26	23	33	20	8	28	39	38	71	10	317
Минимальное количество экземпляров	7	6	6	12	9	3	15	12	9	18	2	99

17 × 16 см. Толщина их достигает 5 см, но преобладает — 3,3—3,5 см. Боковые грани слегка скосены. Плитки второго типа, как и первого, сделаны из красножгущейся глины с примесью песка. Обжиг преимущественно хороший, но есть и непрокаленные насквозь фрагменты с трехслойным изломом. Все плитки изготовлены в деревянных формах, о чем свидетельствуют отпечатки доски на многих из них. В отличие от плиток I типа, все изображения размещены в круге (часто в двойном). Углы заполнены орнаментальными мотивами, создающими логичный переход к прямоугольной форме плиток.

Из одиннадцати вариантов плиток II типа лишь один вариант орнаментальный, остальные изобразительные. Это фантастический человек с двумя рыбьими хвостами (вариант 1), орел в геральдической позе (вариант 2), фантастические птицы с процветшими хвостами (варианты 3—6), грифоны (варианты 7—8), звери (барсы?) — варианты 9—10 и орнаментальная симметричная композиция (вариант 11). Количественное соотношение различных вариантов показано на таблице II.

Изображения ориентированы почти всегда горизонтально и только один раз вертикально (вариант 10). Плитки вариантов 1 и 2 квадратные. Рельеф изображений довольно высокий (до 3 мм). Из 317 найденных фрагментов 8 оказались покрытыми поливой. Рельеф плиток II типа носит такой характер, что покрытие его поливой практически уничтожает изображение. Может быть поэтому мастера оказались от покрытия поливой плиток этого типа.

К сожалению, условия находки плиток II типа не позволяют определить, из какого здания они происходят. Плитки были найдены на сравнительно небольшом участке, но вне какого-либо определенного комплекса. Здесь явно не было ни каменного здания, ни даже большой или богатой деревянной постройки. На плитках нет следов изношенности и, таким образом, не исключено, что они вообще не были в употреблении. В районе находки плиток была раскопана производственная печь и, естественно, возникает

предположение, не был ли раскопанный участок мастерской, где изготавливали или обжигали плитки. Печь была овальной глиняной, размером около 1,4 × 1,2 м и близкой по типу обычным печам наземных жилых домов Галича XII—XIII вв. Однако, перед печью, кроме предпечной ямы, имелась специальная камера-яма (длиной 3,5 м, шириной 1,5 м при глубине 0,7—0,9 м), что явно выдает производственное назначение печи. Достоверных данных в пользу того, что эта печь служила для обжига керамических плиток нет и поэтому в настоящее время трудно судить о том, обжигались ли здесь найденные плитки или же нахождение их близ печи случайное.

Вопрос датировки определенно решается лишь для плиток I типа. Очевидно, что основная группа этих плиток, раскопанная в Галиче, происходит от первоначального пола Успенского собора, т. е. относится ко времени возведения этого храма. В русских летописях Успенский собор в Галиче впервые упоминается под 1187 годом, когда здесь погребли князя Ярослава Осмомысла.⁸ Постройка здания несомненно была исполнена раньше и очень вероятно, что была связана с организацией в Галиче самостоятельной епархии, что произошло в 1157 г. Таким образом, возведение галицкого Успенского собора, видимо, относится к 50 гг. XII в.⁹ К этому времени следует относить и изготовление серии поливных рельефных плиток, т. е. плиток I типа. Для датировки плиток II типа таких твердых данных нет: стратиграфические материалы раскопок и стилистический характер плиток позволяют датировать их в широких пределах — вторая половина XII — первая половина XIII вв. Верхняя дата может быть немного уточнена, поскольку в 1241 г. Галич был разгромлен монголами, а позже город возродился уже на другой территории.

Покрытие полов керамическими плитками — прием широко распространенный в русском зодчестве с конца X в. и вплоть до XIII в.¹⁰ Обычно наборы пола состоят из квадратных плиток, уложенных под углом 45° к стенам здания, а

1

2

3 4

5

6

0 5 CM

Рис. 6. Плитки II типа. Варианты 1—6.

0 5 CM

Рис. 7. Плитки II типа. Варианты 7—11.

края вдоль стен, дополнены треугольными плитками. Кроме полов, состоящих из квадратных и треугольных плиток, встречаются наборы с фигурическими плитками.¹¹ Плитки, как правило, одноцветные — желтые, зеленые или вишнево-коричневые. Известны плитки с росписью кружками, полосами, петлями, «скобочками». Изобразительные мотивы на древнерусских плитках чрезвычайно редки. Плитки с рельефным орнаментом на Руси не применялись. Таким образом оба набора галицких плиток, как

Рис. 8. Плитки II типа. Слева — вариант 2, справа — вариант 6.

Рис. 9. Плитки II типа. Слева — вариант 8, справа — вариант 10.

I-ого, так и II-ого типа, уникальны для древнерусского зодчества. Нехарактерны они, в целом, и для Галицкой земли, где также применялись обычные для Руси наборы из поливных одноцветных плиток. Найденные в Галиче рельефные плитки представляют собой локальное явление. Очевидно, такие плитки нашли применение лишь в нескольких памятниках столичного города и в виде редких исключений проникали в другие города Галицко-Волынского княжества (Василев, быть может, Владимир-Волынский).

О системе расположения рельефных плиток на полу данных имеется очень мало. Несомненно, однако, что полное отсутствие плиток треугольной формы свидетельствует об укладке плиток сторонами не под углом к стенам храма, а параллельно им. Находка круглой плитки I типа дает основания полагать, что в центре храма, под его куполом, располагалась композиция в виде круга — омфалий.

Происхождения галицких рельефных плиток не вызывает сомнения — это, безусловно, вли-

жение романского искусства. В романо-готической архитектуре Западной Европы керамические плитки с изобразительными мотивами имели широкое распространение. Они хорошо известны в Англии и во Франции, где использовались для убранства полов не только в церковных, но и в светских зданиях.¹² Здесь применялись главным образом многоцветные инкрустированные плитки. Плитки с рельефным орнаментом известны в Центральной Европе. Особую близость галицким плиткам можно видеть в плитках Чехии.¹³ Чешские плитки XII в. обычно квадратные, с рельефными изображениями, как покрыты поливой, так и без нее. Изображения на них также часто очень близки рисункам на галицких плитках. Очень близкие по типу плитки имеются и в южной Польше, например, в Кракове.¹⁴ Плитки так называемого вавельского типа — квадратные или прямоугольные, часто с рельефным орнаментом, иногда покрыты поливой. Орнамент на этих плитках большей частью растительного характера, но встречаются и изображения грифонов. Плитки вавельского типа обычно датируют XII веком, хотя некоторые исследователи склоняются в пользу более поздней датировки.

Широкие и интенсивные связи галицкого зодчества с романской архитектурой хорошо известны. Даже само сложение самостоятельной галицкой архитектурной школы происходило при участии романских зодчих, вероятно из Польши.¹⁵ Резные белокаменные детали, найденные при раскопках галицкого Успенского собора

также имеют чисто романский характер. Вместе с тем, галицкое зодчество, безусловно, нельзя назвать одной из школ романской архитектуры. Даже на самых ранних этапах строительства в Галицкой земле зодчие должны были учитывать сложившиеся к тому времени на Руси культурно-художественные традиции и возводить храмы по типу приятых на Руси крестовокупольных сооружений, а не романских базилик. Поэтому, галицкое зодчество, несмотря на наличие в нем большого количества романских элементов, являлось школой русской, а не романской архитектуры.¹⁶ Такой же характер имеют плитки, найденные в древнем Галиче. Они, безусловно, романские по своему происхождению; вместе с тем, в плитках I типа имеются особенности, свидетельствующие не только о местном их производстве, но отвечающие сложившимся на Руси традициям изготовления половых плиток — небольшая толщина, меньший формат, покрытие всех плиток поливой. Плитки второго типа ближе к романским оригиналам.

В галицкой архитектурной школе можно видеть сложное, но органическое сочетание форм русского зодчества, сложившихся на переработанных византийских традициях, и элементов романской архитектуры. Одним из таких элементов являются обнаруженные в Галиче рельефные декоративные керамические плитки.

Совершенство исполнения рельефных изображений делает галицкие плитки ярким явлением в истории средневекового искусства.

Заметки и литература

¹ КАРГЕР, М. К.: Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 году. Краткие сообщения Института археологии, вып. 81, 1960, с. 64.

² В таблице (также как и в следующей таблице плиток II типа) учтены лишь фрагменты из раскопок М. К. Каргера и не учитываются фрагменты, хранящиеся в Львовском и Ивано-Франковском музеях. На количестве вариантов рисунков плиток это, по-видимому, не отражается. Приводимые прописовки плиток исполнены худ. Т. Е. Трошкиной.

³ ПАСТЕРНАК, Я.: Старий Галич. Krakiv—Lviv 1944, с. 69.

⁴ ТИМОЩУК, Б. А.: Декоративные плитки XII—XIII вв. из Василева. Краткие сообщения Института археологии, вып. 120, 1969, с. 112.

⁵ О Золотом Токе и укреплениях древнего Галича см. РАППОПОРТ, П. А.: Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. Ленинград 1967, с. 26.

⁶ ПАСТЕРНАК, Я., указ. соч., с. 159.

⁷ ГОНЧАРОВ, В. К.: Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р. Археологічні пам'ятки УРСР, т. V. Київ 1955, с. 29.

⁸ Ильинская летопись 6695 г.

⁹ ПАСТЕРНАК, Я., указ. соч., с. 104.

¹⁰ КАРГЕР, М. К.: К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве домонгольского периода. Труды Всероссийской Академии Художеств. I. Ленинград—Москва 1947, с. 35.

¹¹ МАЛЕВСКАЯ, М. В.: К реконструкции майоликового пола Нижней церкви в Гродно. В сб. «Культура древней Руси». Москва 1966, с. 146.

¹² DE MORANT, H.: Les carreaux de pavage du Moyen Age. Archeologia N. 38. Paris 1971, с. 68. EAMES, E.: A decorated tile pavement from the Queen's chamber, Clarendon Palace, Wiltshire, dated 1250—1252. The British Museum Quarterly, XXII, N. 1/2. London 1960, с. 34.

¹³ HEJDLOVÁ, D. — NECHVÁTAL, B.: Raněstředověké dlaždice v Čechách. Památky archeologické, 61 1970, с. 100.

¹⁴ ŽAKI, A.: Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej. Wrocław 1974, с. 251. То же — Kraków 1971, с. 36.

¹⁵ РАППОПОРТ, П. А.: К вопросу о сложении Галицкой архитектурной школы. В сб. «Славяне и Русь» Москва 1968, с. 459.

¹⁶ РАППОПОРТ, П. А.: О взаимосвязи русских архитектурных школ в XII веке. Труды Института живописи, скульптуры и архитектуры им. Репина. Серия Архитектура, вып. 3. Ленинград 1970, с. 12. Впрочем, иногда из Центральной Европы в галицкую архитектуру проникали и нехарактерные для Руси типы сооружений — ротонды, квадрифолии. См., например, КАРГЕР, М. К.: К истории галицкого зодчества XII—XIII вв. Краткие сообщения Института археологии, вып. 146, 1976, с. 59.

Verzierte keramische Fußbodenfliesen aus dem alten Galic

Marianna Vladimirovna Malevskaia — Pavel Alexandrovic Rappoport

Die von M. K. Karger geleitete archäologische Expedition entdeckte in den J. 1955 und 1957—1959 auf dem Burgwall des alten Galic zwei Serien beachtenswerter Keramikfliesen. Zum Unterschied von den gewöhnlichen Fliesen zum Belegen altrussischer Kirchenfußböden wiesen diese Fliesen Reliefdarstellungen auf. Die Fliesen gehörten zwei Typen an. Der Typus I war durch 12 Motivvarianten repräsentiert; alle Fliesen dieses Typus sind mit gelber, grüner oder brauner Glasur bedeckt und tragen deutliche Abnutzungsspuren (Abb. 1—5). Zweifellos stammen sie von der unweiten vernichteten Maria-Himmelfahrtskirche (*Uspenskij sobor*), die Mitte des 12. Jh. erbaut wurde. Die Fliesen des Typus II (11 Motivvarianten) lassen sich nicht eindeutig

mit irgendeinem bestimmten Baudenkmal verknüpfen; vielleicht sind sie überhaupt nicht benutzt worden (Abb. 6—9). Der Großteil von ihnen ist unglasiert. Datierbar sind sie nur in einen breiten Zeitrahmen — von der Mitte des 12. Jh. bis in die dreißiger Jahre des 13. Jh.

Außer aus Galic sind Relieffliesen aus Vasilev — einem nicht großen Städtchen des Galicer Fürstentums — bekannt (eine Variante von Fliesen des Typus I). Außerhalb der Grenzen des genannten Fürstentums sind aus der Rus keine ähnlichen Fliesen gemeldet. Die Verwendung von Relieffliesen im Galicer Bauwesen hängt ohne Zweifel mit der Einsickerung von romanischen Kunsteinflüssen aus benachbarten Ländern zusammen.

Übersetzt von B. Nieburová

POHREBISKO Z 9.-10. STOROČIA V NITRE POD ZOBOROM

BOHUSLAV CHROPOVSKÝ
(Archeologický ústav SAV, Nitra)

Pri ľavom brehu rieky Nitry, na juhozápadnom svahu sprášovej terasy úpäťia Zobora, medzi Dražovskou a Dolnozoborskou cestou, v predĺžení Chmeľovej doliny a Puškinovej cesty (obr. 1), bol v roku 1957 pri výkope vodovodného kanála objavený kostrový hrob, ktorý možno dатovať do 9. stor. Predpokladalo sa, že ide o ojedinelý hrob, no pri výstavbe výrobne lahvôdok nár. podniku Potraviny sa pri zemných práciach v blízkosti spomenutého hrobu prišlo na ďalšie kostrové hroby, a preto Archeologický ústav SAV pristúpil v roku 1973 k záchrannému výskumu, ktorým sa odkrylo 51 kostrových hrobov.

Hrob 1 (tab. I: 1, 2). Na hrob sa prišlo pri kopaní jamy pre stôp elektrického vedenia a týmito prácam sa čiastočne porušený. V ilovitej zemi premiešanej so štrkmi bola pochovaná dospelá žena. Obrys hrobovej jamy sa nezistili. Lebka bola v hlbke 60 cm, dolné končatiny 70 cm pod povrchom. Kostra bola orientovaná v smere SZ-JV a uložená vo vystrenej polohe, mierne stočená na pravú stranu. Asi 20 cm nad ľavou tibiu sa našla spodná časť nádoby (1) a medzi klbom pravej nohy a panvovou kosfou malý železny predmet (2). Kostra ženy ležala na kostre celého koňa, ktorý bol pochovaný súčasne s ňou. Kôň bol do hrobu uložený hlavou na JV.

1. Fragment hrubostennej nádoby, vyhotovenej na hrnciarskom kruhu z hrubožrnného materiálu, premiešaného s pieskom a slúdou; dno je z vonkajšej strany rovné, z vnútornej strany má excentricky umiestený menší pupček; $\varnothing$ dna 84 mm, hr. stien 9 mm (tab. VII: 1).

2. Drobny železny predmet pinzetovitého tvaru, vyhotovený z úzkej plochej tyčinky, ktorá zahnutím na jednom konci vytvorila tuťajku, na opačnej strane sú konce priložené voľne k sebe; d. 58 mm (tab. VII: 2).

Hrob 2 (obr. 3). Na hrob sa prišlo pri hĺbení jamy pre stôp oplotenia v hlbke 60 cm; obrys hrobovej jamy sa nezistili. Kostra dospelého muža ležala vo vystrenej polohe v žltej spráši. Pravá ruka bola položená pozdĺž tela, ľavá pod panvovou kosfou, lebka mierne otočená na ľavú stranu, sánka spadnutá, chrstica nachýlená do ľava, dolné končatiny vystreté. Orientácia V-Z. Pri vyberaní kostry sa pod panvovými kostami prišlo na ďalšiu kostru, ktorá bola orientovaná opačne. Oba hroby sa na-

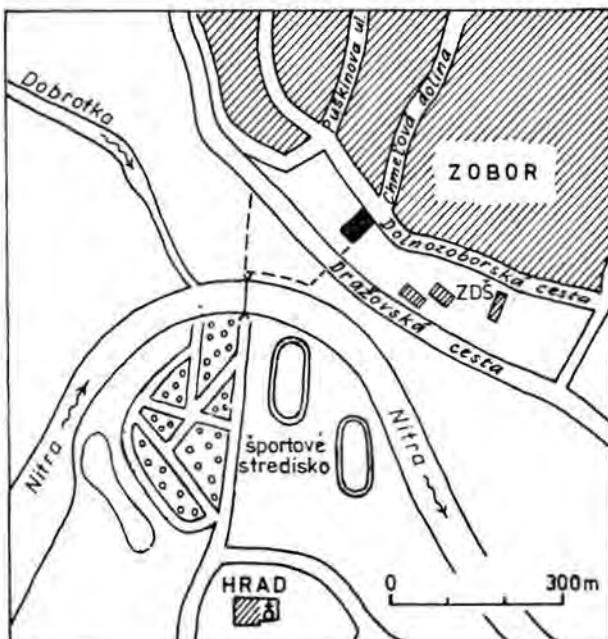
vzájom rešpektovali. Pri ľavej ramennej kosti prvej kostry sa našiel malý železny nožik (1).

1. Torzo železného nožika s rovným chrbotom, trň je schodovite odsadený; š. ostria 17 mm, d. zachovanej časti 47 mm (tab. VII: 3).

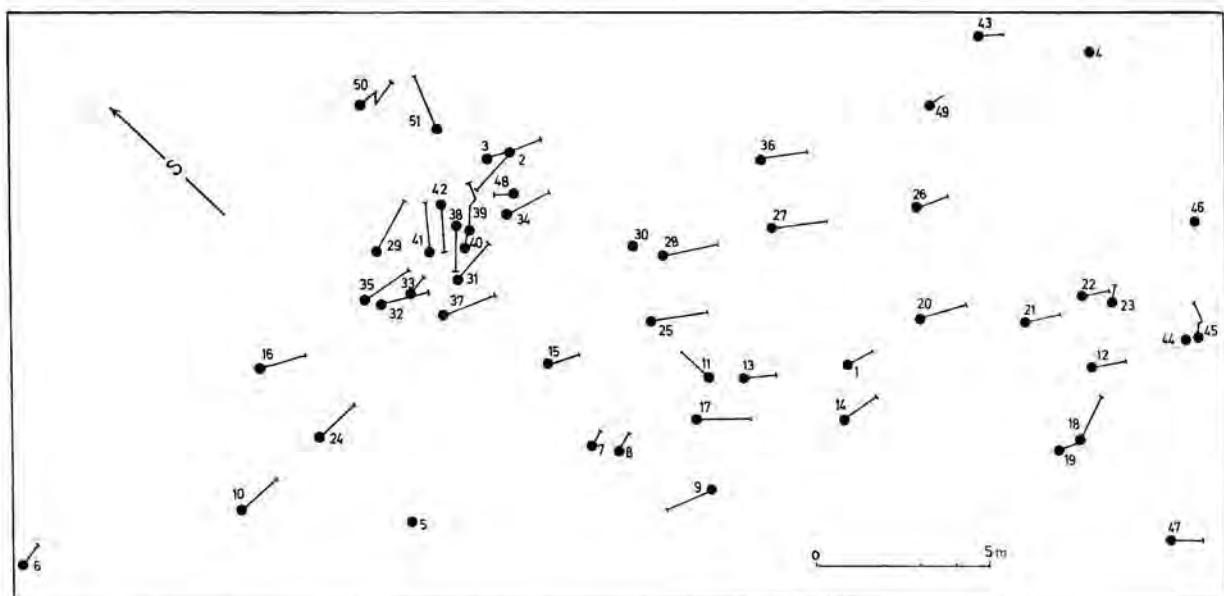
Hrob 3 (obr. 4, tab. I: 3). Hrobová jama sa nečrtala. Kostra silného dospelého muža ležala v hlbke 75 cm v žltej spráši vo vystrenej polohe, orientovaná bola v smere SZS-VJV. Ruky maľa v lakfoch ohnuté a položené na panvové kosti, lebku vyhnutú na pravú stranu. Na ľavej stehrovej kosti sa našla ocieľka (1), 5 cm od ľavého kolena sekera (2), vedľa ľavého chodidla stála nádoba (3).

1. Železná ocieľka lýtovitého tvaru, konce sú stočené do slučky; d. 63 mm (tab. VII: 4).

2. Železná sekera-bradaticia s mierne zahrotenými bočnými ostriami pri tuťajke; sekera má pretiahnuté telo, dlhší vykrojený kŕčik a zaoblené ostrie; obuch má obdlžníkový priezor a je mierne ohnutý; d. 165 mm, š. ostria 58 mm. $\varnothing$ tuťajky 25 mm (tab. VII: 20).

Obr. 1. Nitra. Pohrebisko pod Zoborom (vyznačené ako čierna plocha). Situačný náčrt.

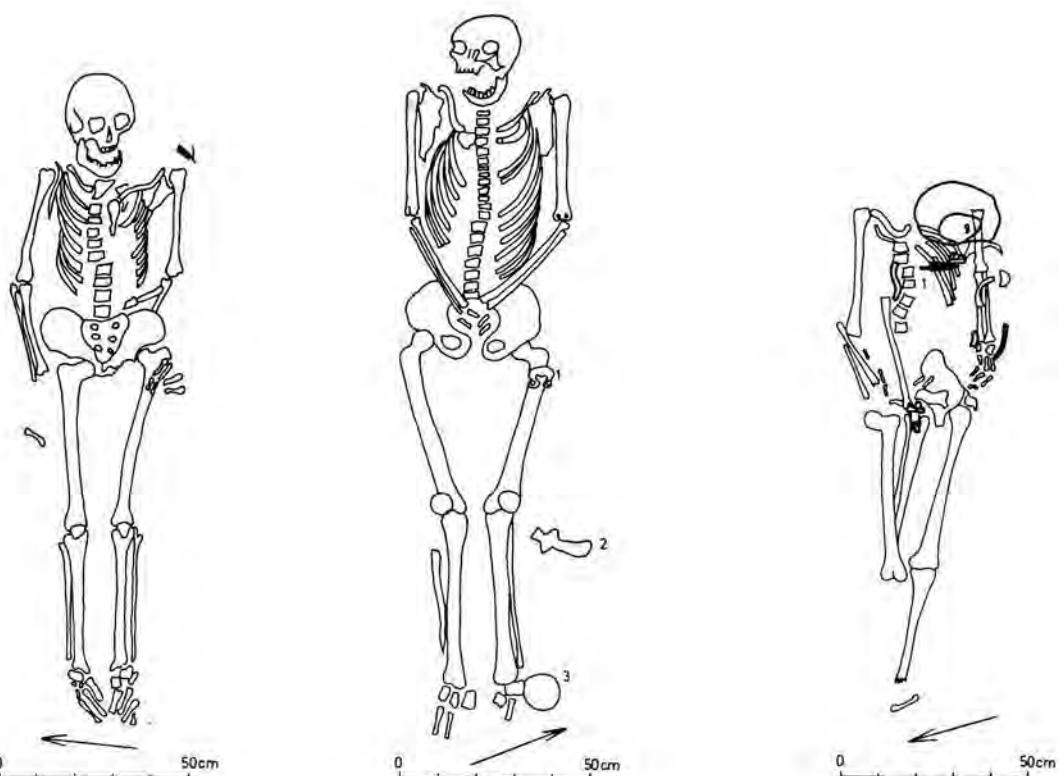

Obr. 2. Nitra. Pohrebisko pod Zoborom. Rozmiestenie hrobov.

3. Menšia hrncovitá nádobka vejcovitého tvaru, vyhotovená na kruhu z hrubozrnného materiálu, premiešaného s pieskom a sladou, dobre vypálená, šedohnedej farby, okraj je odsadený úzkym hrndlom a šikmo zrezaný, hrndl zdobené jednou hrubšou vlnovkou, nádobka je od pod-hrdlia po spodnú tretinu zdobená husto i redšie rozmies-

tenými širšími vodorovnými ryhami, medzi ktorými sú ryté girlandy, dno je dovnútra klenuté; v. 132 mm, $\varnothing$ ústia 95 mm, $\varnothing$ dna 74 mm, max. $\varnothing$ 122 mm (tab. VII: 5).

Hrob 4. Pri prehlbovaní ryhy pre vodovodnú prípojku sa v hĺbke 60 cm prišlo na porušený hrob mladšej ženy.

Obr. 3. Nitra. Hrob 2. 1 — železný nožík.

Obr. 4. Nitra. Hrob 3. 1 — očielka; 2 — železná sekera; 3 — nádoba.

Obr. 5. Nitra. Hrob 9. 1 — železný nôž.

Zachovalo sa niekoľko kostí dolných končatín a rebier, ktoré siahali do hlbky 90 cm. Bez nálezov.

Hrob 5. Porušený hrob dospej ženy. Z kostry zistenej v hlbke 70 cm sa zachovali len časti panvových kostí a kostí končatín, sústredené na ploche s priemerom 30 cm. Pri kostiach sa našla bronzová náušnička (1) a dva črepky (2).

1. Oválna náušnička z bronzového drôtika, spodný oblúčik je odsadený uzlíkom a ukončený slučkou; hr. drôtu 1 mm (tab. VII: 6).

2. Dva črepky z tela nádoby vyhotovenej z tmavošedého, jemne zrnitého materiálu, bez výzdoby.

Hrob 6. Značne strávená kostra malého dieťaťa, uložená vo vystrenej polohe v hlbke 70 cm, orientovaná v smere Z-V. Pri kostičke sa našiel atypický čriepok.

Hrob 7 (tab. I : 4). V hrobe bola uložená v hlbke 50 cm veľmi strávená detská kostička, orientovaná v smere Z-V. Pri pravej strane lebky sa našla strelka (1).

1. Miniatúrna plochá romboidná železná strelka s odsadeným tŕňom; d. 6 cm, max. š. 8 mm, hr. 2 mm (tab. VII: 7).

Hrob 8 (tab. I: 4, 5). Detská, značne strávená kostra ležala v hlbke 50 cm vo vystrej polohe, orientovaná v smere ZJJZ-VSV. Bez nálezov.

Hrob 9 (obr. 5, tab II: 1, 2). V hlbke 70 cm bez znateľných obrysov hrobovej jamy sa zistila umele deformovaná lebka dospej ženy, tvárovou stranou obrátená dolu, kľúčna kost a niekoľko rebier. V hlbke 100 cm bola ďalšia časť kostry vo vystrej polohe, orientovaná v smere ZSZ-VJV. Pravá ruka bola ohnutá a položená na panvových kostiach. Na ľavej strane hrude bol položený nožík (1).

1. Tenký železny nožík s rovným úzkym chrbtom, štíhlym telom a kónicky odsadeným tenkým tŕňom; d. 91 mm, š. 11 mm, hr. 2,5 mm (tab. VII: 8).

Hrob 10 (tab. I: 6). Kostra dospejho, dlhá 160 cm, ležala v hlbke 90 cm bez zreteľných obrysov hrobovej jamy. Lebka bola vytocená nahor, ruky vystreté pozdĺž tela. Orientácia Z-V. Bez milodarov.

Hrob 11 (tab. II: 3). V hlbke 50 cm bez zreteľných obrysov hrobovej jamy bola uložená 120 cm dlhá kostra dieťaťa vo vystrej polohe. Orientácia J-S. Bez milodarov.

Hrob 12 (obr. 6, tab. II: 4). Porušený hrob, v ktorom bola v hlbke 55 cm kostra dospej ženy, orientovaná v smere SZ-JV. Chýbajúce časti kostry sa našli 30 cm za lebkou. Bez nálezov.

Hrob 13 (tab. II: 5). Detská, 1 m dlhá kostra bola uložená vo vystrej polohe v hlbke 55 cm. Orientácia ZSZ-VJV. Vedľa chodidla ľavej nohy bola položená nádoba (1).

1. Porušená, na kruhu robená hrncovitá tenkostenná šedohnedá nádoba, vyhotovená z plaveného materiálu a dobre vypálená, dno má mierne dovnútra klenuté; na maximálnom vydutí je zväzok hustých vodorovných línií a nad nimi zväzok hustých vlnoviek, spodná časť je zdobená dvojicou hustých zväzkov výrazne rytých vlnoviek; v. zachovanej časti 13,7 cm, max. Ø 14 cm, Ø dna 7,5 cm (tab. VII: 9).

Hrob 14 (obr. 7, tab. II: 6). V hlbke 70 cm sa zistila kostra mladšej ženy, uložená vo vystrej polohe, orientovaná v smere Z-V. Lebka bola nahnutá dopredu, pravá ruka mierne v lakti ohnutá a položená na pravú panvovú

kost. V hrobovej jame boli štyri kamene — jeden po pravej strane lebky, po jednom vedľa pravej a ľavej ruky a jeden pri ľavom kolene. Hrobová jama sa črtala nejasne a bola 165 cm dlhá a 70 cm široká. Pri pravej strane lebky sa našiel úlomok veľmi oxidovaného drobného železného predmetu nezistiteľného tvaru.

Hrob 15 (tab. III: 1). V nezreteľnej hrobovej jame bola v hlbke 80 cm čiastočne strávená kostra dieťaťa, uložená vo vystrej polohe, orientovaná v smere ZSZ-VJV. Na pravej ramennej kosti sa našli dve bronzové náušnice (1, 2), pri prstoch pravej ruky zlomok bronzového pliciešku (3), vedľa ľavej dlane malá železná ihla (4), pod sánkou na hrudi dva sklené gombíky (5, 6), pri ľavej strane lebky bolo položené slepačie vajce (7).

1, 2. Malé, značne poškodené jednoduché oválne náušnicke, vyhotovené z bronzového drôtika kruhového prierezu; na jednom oblúčiku sa zachoval uzlík (tab. VII: 13, 14).

3. Drobný úlomok bronzového pliciešku s puncovaným ornamentom, pravdepodobne zo štítkového prsteňa (tab. VII: 10).

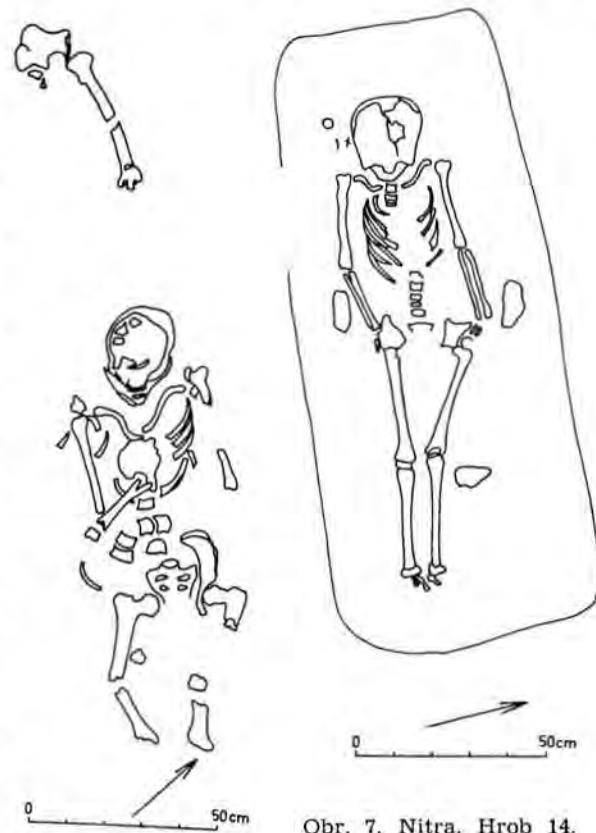
4. Torzo železnej ihly (tab. VII: 15).

5. Torzo gombíka tvaru sploštej guľky, vyhotoveného zo skla bledozelenej farby; Ø 12 × 9,4 mm (tab. VII: 11).

6. Gombík tvaru sploštej guľky so zataveným železným uškom, vyhotovený z vodovozeleného skla; Ø 13 × 10 mm (tab. VII: 12).

7. Skrupiny slepačieho vajca.

Hrob 16 (tab. III: 2). Zreteľné obrysos hrobovej jamy sa nezistili. V hlbke 90 cm bola vo vystrej polohe uložená kostra dospej ženy, orientovaná v smere ZSZ-VJV.

Obr. 6. Nitra. Hrob 12.

Obr. 7. Nitra. Hrob 14.
1 – zlomok žel. pred-
metu.

Lebku mala otočenú k ľavejmu plecu; ľavá ruka od predlaktia bola pod panvovou kosfou. Na spánkoch sa našlo po jednej náušnici (1, 2), vedľa ľavej ruky pri panvovej kosti bol malý železny predmet (3) a vedľa chodidla ľavej nohy črep.

1. Náušnička vyhotovená z bronzového drôtika kruhového prierezu, spodný oblúčik je ukončený kónickou špirálou, koniec horného oblúčika je zahrotený; hr. drôtu 1 mm, d. špirály 9,5 mm (tab. VII: 17).

2. Torzo náušnice, pravdepodobne podobnej predošej (tab. VII: 18).

3. Drobný, veľmi zhrdzavený železny predmet, pravdepodobne pinzetka; d. 41 mm, š. 7 mm (tab. VII: 16).

4. Črepy z viacerých nádob (tab. XI: 1—7).

Hrob 17 (tab. III: 3). Hrobová jama sa nečrtala. Kostra mladšej dospelej ženy bola uložená v hlbke 110 cm, orientovaná v smere ZSZ-VJV. Na pravej strane lebky sa našla bronzová náušnica (1), vedľa pravej dlane hlinený praslen (2) a pri chodidle pravej nohy črep (3).

1. Väčšia hroziaková náušnica z bronzového drôtu, na spodnom oblúčku štvorcového, na hornom kruhového prierezu; spodný oblúčik je na oboch stranach oddelený uzlíkom, klasovitý tvar ozdoby je z vonkajšej i vnútornej strany (tab. VIII: 2).

2. Čiastočne porušený šedočierny praslen koláčikovitého tvaru s vyhladeným povrchom, vyhotovený z jemne plavenej hliny; Ø 32 mm, hr. 15 mm, Ø otvoru 9 mm (tab. VIII: 1).

3. Črep z tenkostennej nádoby, vyhotovenej z plaveneho materiálu premiešaného s pieskom a organickými látkami, na povrchu šedý, z vnútornej strany čierny, zdobený jednoduchou vlnovkou.

Hrob 18 (obr. 8, tab. III: 4). V hlbke 100 cm, bez znáteľných obrysov hrobovej jamy bola uložená vo vystrej polohe kostra dospelej ženy, orientovaná v smere ZJZ-VSV; ruky boli zložené v lome. Na pravej strane lebky sa našli tri záušnice (1—3) a bronzový krúžok (4).

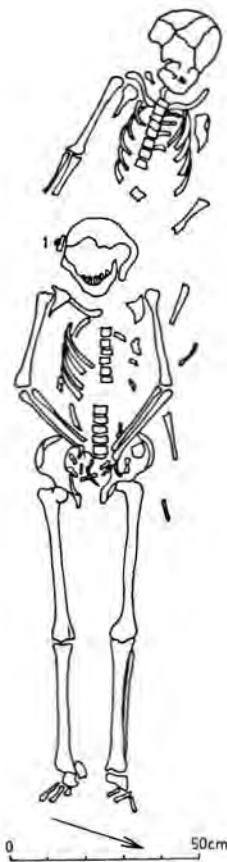
1. Malá esovitá oválna záušnička z bronzového drôtika kruhového prierezu, jeden koniec je rovno uskručnutý, druhý roztepaný a stočený v uzavreté S; hr. drôtu 1 mm, Ø 12 × 15 mm, š. esovitého ukončenia 3,2 mm (tab. VIII: 3).

2. Kruhová esovitá záušnička z bronzového drôtika kruhového prierezu, jeden koniec je rovno uskručnutý, esovité ukončenie poškodené; hr. drôtu 1,1 mm, Ø 15 mm (tab. VIII: 5).

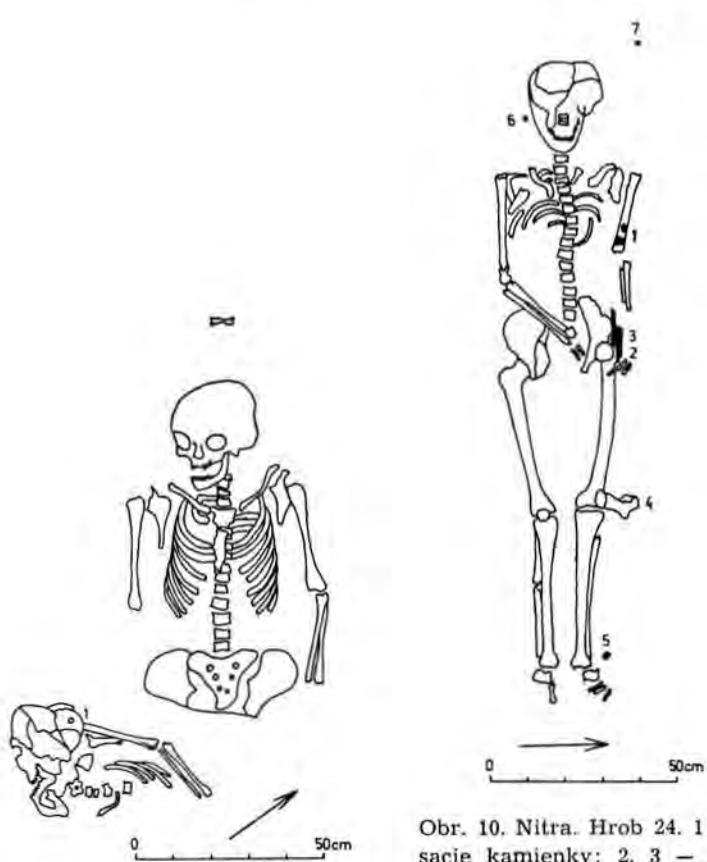
3. Dobre zachovaná kruhová esovitá záušnička z bronzového drôtika, jeden koniec je rovno uskručnutý, druhý kónicky roztepaný a stočený v esovité ukončenie; hr. drôtu 1,5 mm, Ø 15 mm (tab. VIII: 4).

4. Malý bronzový krúžok z plochého ryhovaného páiska, natiahnutý na záušnicu; hr. 1 mm, š. 4,5 mm, Ø 12 mm (tab. VIII: 4).

Hrob 19 (obr. 8). Kostra väčšieho diefafa bola v hlbke 100 cm uložená vo vystrej polohe. Orientácia Z-V. Hrob bol porušený hrobom 18, takže z kostry sa

Obr. 8. Nitra. Hrob 18 a 19. 1—4 — náušnice.

Obr. 9. Nitra. Hrob 22 a 23. 1 — náušnica.

Obr. 10. Nitra. Hrob 24. 1 — kresacie kamienky; 2, 3 — železny nôž; 4 — sekera-bradatka; 5 — črep; 6 — zlomok bronzu; 7 — železny predmet.

zachovala len horná časť. Z hrobu 19 pochádza iba poškodená náušnička (1).

Hrob 20 (tab. III: 5). V hlbke 60 cm sa zistila čiastočne porušená kostra dospelej ženy, orientovaná v smere ZSZ-VJV. Lebka bola nachýlená k pravému ramenu, pravá ruka voľne vystretá, z ľavej chýbalo predlaktie. Rebrá z pravej časti hrudného koša sa nachádzali na ľavom humere. Bez milodarov.

Hrob 21 (tab. III: 6; IV: 2). Značne strávená detská kostra bola uložená v hlbke 35 cm. Orientácia ZSZ-VJV. Lebka bola sklonená dopredu, pravá ruka v lakti mierne ohnutá na panvovú kosť, predlaktie ľavej ruky chýbalo. Bez milodarov.

Hrob 22 (obr. 9, tab. IV: 1, 2). V hrobe bola v hlbke 45 cm kostra mladšej dospelej ženy vo vystrenej polohe. Hlavu mala mierne otočenú doprava, ľavú ruku voľne položenú, pravú od lakta zničenú. Orientácia SZ-JV. Bez milodarov. Spodná časť kostry bola porušená hrobom 23.

Hrob 23 (obr. 9, tab. IV: 1, 2). Kostra mladšieho jedinca, porušená novodobým zásahom, uložená vo vystrenej polohe v hlbke 45 cm, orientovaná v smere JZ-SV. Kostra bola značne rozhádzaná. Na ľavej strane lebky sa našla bronzová náušnička (1).

1. Poškodená, pravdepodobne esovitá náušnička z bronzového drôtu, jeden koniec má rovno useknutý, druhý roztepaný; hr. drôtu 1 mm, $\varnothing$ 1,6 mm (tab. VIII: 6).

Hrob 24 (obr. 10, tab. IV: 3). Kostra dospelého muža sa zistila v hlbke 140 cm, ležala vo vystrenej polohe. Lebka bola položená rovno, obličajovou stranou nahor, pravá ruka ležala voľne v lone, ľavá bola vystretá pozdĺž tela. Hrob bol orientovaný v smere Z-V. Na ľavom ramene sa našli dva kresacie kamienky (1), na ľavej panvovej kosti pri ruke dva železné nože (2, 3), pri kolene ľavej nohy železná sekera (4), pri ľavom členku jeden čriepok (5), na pravej strane lebky bronzový pliesko (6) a 15 cm severne od lebky železný predmet (7).

1. Dva kresacie kamienky z rádiolaritu (tab. VIII: 11).

2. Železný, koróziou značne poškodený dlhý štíhly nožik s pokriveným tŕňom; š. čepele 12 mm, hr. chrba 2 mm (tab. VIII: 8).

3. Poškodený, silne korodovaný širší železný nožík; š. čepele 2 cm, š. chrba 2 mm (tab. VIII: 9).

4. Malá železná bradatice fokošovitého tvaru so štvorcovým tylom, oválnym otvorom pre porisko, krátkym vykrojeným kŕčikom, krátkym úzkym telom a rovným ostrím; d. 111 mm, š. ostria 35 mm (tab. VIII: 7).

5. Atypický črep.

6. Beztvarý kúsok bronzu; d. 5 mm.

7. Železný, značne korodovaný neurčiteľný predmet (tab. VIII: 10).

Hrob 25 (tab. IV: 4). Kostra dospelého bola uložená vo vystrenej polohe v hlbke 80—100 cm. Obrys hrobovej jamy sa nezistili. Hrob bol orientovaný v smere SZ-JV. Lebka bola mierne otočená na pravú stranu, ruky vystrečené pozdĺž tela. Na brušnej časti bol položený železný kosák (1) a nôž (2).

1. Malý, značne korodovaný železný kosák s mierne zakrivenou čepeľou; na krátkej rukoväti sa zachovali zvyšky drevenej rúčky; hr. čepele 3 mm, š. čepele 30 mm (tab. VIII: 12).

2. Väčší železný nožík s krátkym, schodovite oddele-

ným tŕňom, rovným chrbotom i ostrím; d. 155 mm, hr. čepele 2 mm, max. š. čepele 21 mm (tab. VIII: 13).

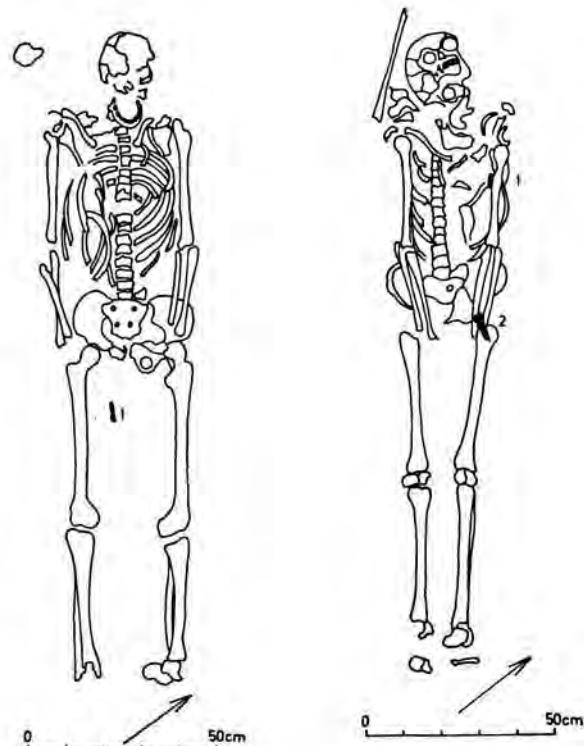
Hrob 26. Neúplný porušený hrob dospelého, uloženého v hlbke 25—30 cm pravdepodobne v skrčenej polohe. Podľa polohy zvyškov kostí možno usudzovať, že pochovaný ležal na pravom boku a pravdepodobne bol orientovaný v smere ZSZ-VJV, lebka bola obrátená obličajovou stranou na juh. Hrob bol bez milodarov.

Hrob 27 (obr. 11, tab. IV: 5). Dobre zachovaná kostra dospelého muža, uloženého vo vystrejej polohe v hlbke 40 cm; lebka ležala na tyle, pravá ruka pozdĺž tela, ľavá natiahnutá a položená na panvovú kosť, nohy vystrečené. Orientácia SZ-JV. Medzi femurmi sa našiel fragment nožíka (1).

1. Veľmi korodovaný fragment železného nožíka; hr. 2 mm, max. š. 12 mm (tab. VIII: 14).

Hrob 28 (obr. 12, tab. IV: 6). V hlbke 40 cm bol pochovaný dospelý, uložený vo vystrejej polohe. Kostra bola vložená alebo do veľmi úzkeho priestoru, alebo zabalená, pretože ruky sú hornou časťou na hrudi, dolnou na panvových kostiach. Nohy sú takmer pri sebe. Hrob bol orientovaný v smere SZ-JV a čiastočne porušený. Mandibula bola rozložená a nachádzala sa na hornej časti hrude, rebrá pri pravej ulne a ľavá tibia juhozápadne od lebky. Pri vnútornnej strane ľavej ramennej kosti sa našiel malý železný fragment (1) a pri prstoch ľavej ruky ďalší fragment železného predmetu (2).

1. Obdĺžnikový železný predmet neurčiteľného tvaru a funkcie; d. 62 mm, š. 21 mm, hr. 5—9 mm (tab. VIII: 15).

Obr. 11. Nitra. Hrob 27.
1 — železný predmet; 2 — zlomky železného noža.

Obr. 12. Nitra. Hrob 28.
1 — železný predmet; 2 — zlomky železného noža.

2. Atypické železné zlomky, pravdepodobne z nožika (tab. VIII: 16).

Hrob 29 (obr. 13, tab. V: 1). V hlbke 60—70 cm sa zistila kostra dospelého muža, orientovaná v smere Z-V. Lebka bola vyvrátená dopredu, obličajovou stranou na juh, ruky boli široko rozložené pozdĺž tela, nohy vystrečené. V zásype hrobu sa nachádzali drobné uhlíky i menšie kúsky prepálenej hliny — s najväčšou koncentráciou konča ľavej ruky a ľavej nohy. Pri strede panvy bolo červené farbivo. Milodary sa v hrobe nezistili.

Hrob 30. V hlbke 30 cm sa nachádzali zvyšky kostry diefafa — časť lebky, ramenná koša a drobné úlomky kostí. Uloženie kostry ani orientácia sa pre porušenie hrobu nedali určiť. V mieste lebečných kostí sa našla bronzová náušnička (1) a 50 cm od nej rozbitá nádoba (2).

1. Malá poškodená náušnička z bronzového drôtika, ktorý je na spodnom oblúčiku kónicky skrútený do špirálky; hr. drôtu 1 mm.

2. Menšia poškodená šedočierna nádobka z plavenej hliny, modelovaná na hrnciarskom krahu a vypálená; má mierne kónický tvar, v hornej tretine je zdobená jednoduchými vlnovkami medzi vodorovnými líniemi, v spodnej časti sú iba dve horizontálne linie; v. 125 mm, max. Ø 135 mm, Ø dna 70 mm (tab. IX: 1).

Hrob 31 (obr. 14, tab. V: 2). Kostra staršieho jedinca bola pochovaná v hlbke 60 cm približne vo vystrečenej polohe, čiastočne uložená na pravý bok; pravdepodobne išlo o telesne postihnutého. Orientácia Z-V. Lebka ležala na pravom boku, obličajovou stranou obrátená na juh. Pravá ruka bola vystrečená vedľa tela, ľavá v lakti ohnutá

a položená prstami na panvovú košu, pravá noha vystrečená, ľavá mierne pokrčená. Hrob bol bez milodarov.

Hrob 32 (tab. V: 3). Úplne rozrušený hrob, v ktorom bol pochovaný dospelý jedinec. V hlbke 75 cm sa zachovalo niekoľko stavcov chrabtice, panvové a stehnové kosti a drobné úlomky kostí. Bez milodarov.

Hrob 33 (tab. V: 3). Detský hrob, čiastočne zapustený do porušeného hrobu 32. Značne strávená kostra dievča ležala vo vystrečenej polohe a bola orientovaná v smere SZS-VJV. Bez milodarov.

Hrob 34 (obr. 15, tab. V: 4). V hrobe sa zistila v hlbke 90 cm kostra dospelého, uložená v neprirodzenej polohe, orientovaná v smere V-Z. Ležala dolu tvárou v mierne pokrčenej polohe, pravú ruku mala tesne vedľa tela v lakti zohnutú, ľavú mierne od tela, v lakti otočenú pod telo, nohy mierne pokrčené, tesne pri sebe. Hrob bol bez milodarov.

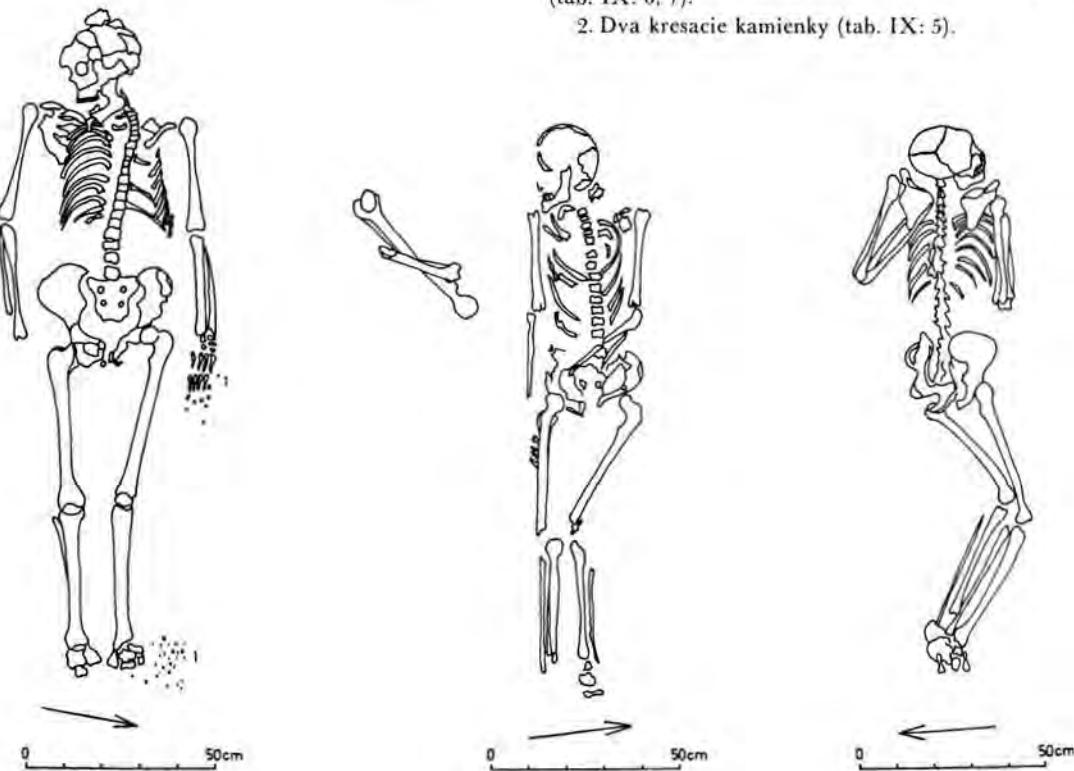
Hrob 35. V hrobe bola kostra dospelého muža, uložená v natiahnutej polohe v hlbke 100 cm, orientovaná v smere Z-V. Lebka ležala na tyle, ľavá ruka vystrečená pozdĺž tela, pravá ohnutá, prstami na ľavej panvovej kosti, nohy rovnomerne vystrečené. Bez milodarov.

Hrob 36 (tab. V: 5). Porušený hrob, v ktorom bola v hlbke 20 cm kostra dospelého v natiahnutej polohe, orientovaná v smere SZ-JV. Bez milodarov.

Hrob 37 (tab. V: 6). V hlbke 70 cm bola kostra dospelého, uložená vo vystrečenej polohe a orientovaná v smere SZ-JV. Lebka ležala na ľavom boku, ruky boli pozdĺž tela, nohy rovnomerne vystrečené. Pri ľavom lakti sa našla očieľka (1), dva kresacie kamienky (2) a nožik (3), pri spodnej časti ľavej nohy dve nádoby (4, 5).

1. Značne porušená oxidovaná očieľka tvaru písmena C (tab. IX: 6, 7).

2. Dva kresacie kamienky (tab. IX: 5).

Obr. 13. Nitra. Hrob 29. 1 — uhlíky.

Obr. 14. Nitra. Hrob 31.

Obr. 15. Nitra. Hrob 34.

3. Torzo železného noža; hr. 3 mm, š. 25 mm (tab. IX: 4).

4. Spodná časť šedočiernej hrncovitej, pomerne tenkostenej nádoby, vyhotovenej na hrnčiarskom kruhu z hliny premiešanej s ostrým pieskom; nádoba je zdobená nepravidelnými horizontálnymi líniemi, cez ktoré prechádza jednoduchá vlnovka; na dovnútra klenutom dne sú odtlačky dosky; $\varnothing$ 142 mm, $\varnothing$ dna 75 mm (tab. IX: 3).

5. Široká, na kruhu vyhotovená hrncovitá nádoba z plavenej hliny; má široké, mierne vyhnuté a esovité profilované ústie, nesúmerne široké telo a úzke, trochu zošikmené dno; plecia sú zdobené jednoduchou, hlbšie rytovou vlnovkou medzi dvoma horizontálnymi líniami; v. 177 mm, $\varnothing$ ústia 186–192 mm, max. $\varnothing$ 195 mm, $\varnothing$ dna 93 mm (tab. IX: 2).

Hrob 38 (obr. 16, tab. VI: 1). Kostra mladšej dospelej ženy ležala v hlbke 115 cm vo vystrej polohe; orientovaná v smere SSV-JJZ. Lebka bola otočená k ľavému plecu, pravá ruka voľne položená na panvovú kosť, ľava v lakti ohnutá a položená na bruchu, nohy vystreté. Po oboch stranach lebky boli malé bronzové náušnice (1, 2), pri ľavej tibii sa našla nádobka (3). V zásype hrobovej jamy sa nachádzali drobné uhlíky, kúsky mazanice a popol. Tento hrob bol pravdepodobne porušený iným hrobom, o čom svedčí nález femuru pri ľavej strane kostry.

1. Jednoduchá oválna bronzová záušnička z bronzového drôtika; hr. 1 mm, $\varnothing$ 15 × 12 mm (tab. IX: 9).

2. Podobná záušnička s koncami mierne preloženými cez seba; $\varnothing$ 13 × 11 mm (tab. IX: 10).

3. Súmerná hnedočervená vajcovitá nádobka, vyhotovená na kruhu z hliny premiešanej s pieskom a slúdou

a dobre vypálená; ústie je ostro profilované, hrdlo pomerne úzke a vysoké, telo v hornej polovici od hrdla zdobené pravidelnými, husto vedľa seba idúcimi horizontálnymi líniami; v. 130 mm, $\varnothing$ ústia 98 mm, max. $\varnothing$ 112 mm, $\varnothing$ dna 66 mm (tab. IX: 8).

Hrob 39 (obr. 17, tab. VI: 2). Kostra dospelého muža, orientovaná v smere JJZ-SSV, bola uložená v mierne skrèenej polohe na pravom boku v hlbke 115 cm. Lebku mala vyvrátenú obličajovou stranou nahor, ruky spolu ohnuté smerom pred lebku, nohy mierne v kolenách počrené. V zásype hrobu sa našli drobné uhlíky, mazanica a popol. Tento hrob úplne porušil hrob 40.

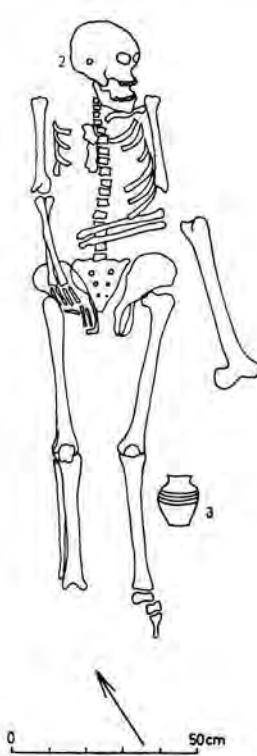
Hrob 40 (obr. 17, tab. VI: 2). Porušený hrob dospelého. Zachovalo sa len niekoľko stavcov chrbtice, stehnová kosť, pišťaly, ramenná kosť a zvyšky rebier. Pri kostiach sa našlo päť črepov z viacerých nádob; do hrobu sa dostali pravdepodobne pri hlbení jamy, alebo pri porušení hrobu (tab. XI: 10–17).

Hrob 41. Kostra dospelej ženy, orientovaná v smere JJZ-SSV, ležala vo vystrej polohe v hlbke 140 cm. Lebka bola položená na tyle, ruky pozdĺž tela, nohy rovnomerne vystreté. Na ľavej ramennej kosti sa našlo torzo dna nádobky (1), niže lakfa z vnútorej strany (priľahne na páse) bol železný nožik (2) a vedľa členka ľavej nohy stála nádoba (3).

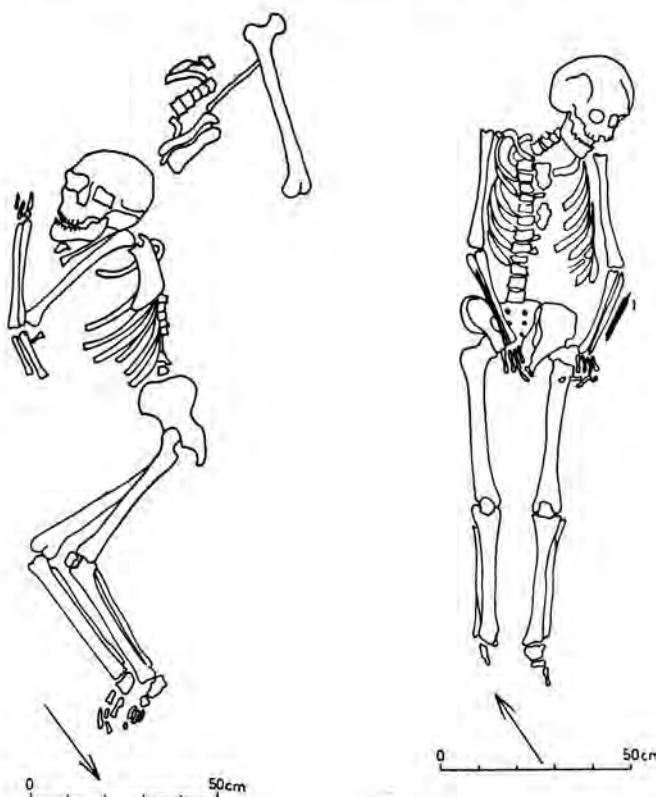
1. Črep z dna hnedošedej nádoby, vyhotovený z jemne zrnitého materiálu (tab. X: 3).

2. Značne poškodený tenký železný nožik; hr. 3 mm, š. 10 mm (tab. X: 2).

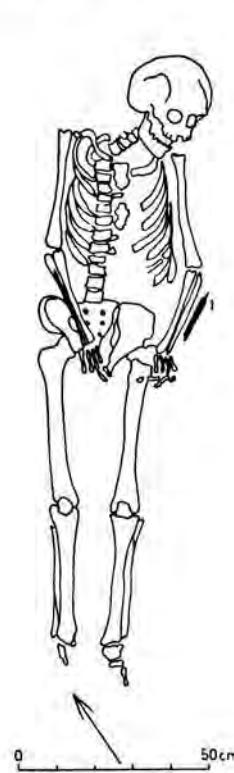
3. Širší nízky hrniec hnedočervenej farby, vyhotovený na hrnčiarskom kruhu z plavenej hliny a dobre vypálený; ústie je skoro kónické, hrdlo znižené, dno rovné;

Obr. 16. Nitra. Hrob 38, 1, 2 – bronzové náušnice; 3 – nádoba.

Obr. 17. Nitra. Hrob 39–40.

Obr. 18. Nitra. Hrob 42. 1 – železný nož.

na pleciach je zdobený dvoma širšími vodorovnými rýhami; v. 160 mm, $\varnothing$ ústia 160 mm, max. $\varnothing$ 186 mm, $\varnothing$ dna 103 mm (tab. X: 1).

Hrob 42 (obr. 18). Kostra dospelého muža ležala v hlbke 120 cm vo vystrej polohe, orientovaná v smere SV-JZ. Lebka spočívala na ľavom spánku, otočená k ľavému plecu, ruky boli v lakti mierne ohnuté a položené na panvové kosti, nohy rovnomerne vystretné. Vedľa ľavej ruky — od lakfa dolu z vonkajšej strany — bol položený železny nôž (1), na dne hrobu sa našlo niekoľko črepov (2).

1. Väčší železny nožik s kónicky odsadeným tŕňom, prehnutým chrbotom a ostrím; hr. 3 mm, š. 16 mm, zach. d. 144 mm (tab. IX: 11).

2. Päť atypických črepov z rozličných nádob hnedej a tmavošedej farby, vyhotovených na hrnčiarskom kruhu; sú zdobené rytnymi horizontálnymi líniemi (tab. X: 9—13).

Hrob 43. V hlbke 110 cm sa zistil rozrušený hrob dospelého so zvyškami panvových kostí, stavcov chrbtice a kostí dolných končatín. Bez milodarov.

Hrob 44. Úplne rozrušený hrob dospelého v hlbke 110 cm. Zachovali sa len zvyšky kostí dolných končatín.

Hrob 45 (obr. 19). V hrobe ležala v hlbke 115 cm na pravom boku v mierne skrčenej polohe kostra dospelého.

Obr. 19. Nitra. Hrob 45.

Obr. 20. Nitra. Hrob 50.

lého, orientovaná v smere JJZ-SSV. Lebka bola otočená k ľavému plecu, ruky ohnuté v lakfoch a vodorovne položené, nohy veľmi mierne v kolenach pokrčené. Hrob bol bez milodarov.

Hrob 46. V hlbke 120 cm sa zistil úplne rozrušený hrob dospelého so zvyškami drobných kostí dolných končatín, chrbtice a rebier. Bez milodarov.

Hrob 47 (tab. VI: 3). Detská kostra bola uložená v hlbke 145 cm v natiahutej polohe, orientovaná v smere SZ-JV. Lebka bola na ľavnej strane, mierne otočená k pravému plecu, pravá ruka vystretná pozdĺž tela, ľavá v lakti mierne ohnutá a položená na panvovú kost, nohy rovnomerne vystretné. Bez nálezov.

Hrob 48 (tab. VI: 4). V hrobe ležala v hlbke 85 cm vo vystrej polohe kostra malého dieťaťa, orientovaná v smere V-Z. Hlava bola uložená na tyle, pravá ruka vystretná vedľa tela, ľavá v lakti ohnutá a prsty položené na ľavej panvovej kosti, nohy rovnomerne natiahnuté. Vedľa ľavej i pravej spánkovej kosti boli kamene, pri ruke neurčiteľný bronzový predmet (1), pri pravej nohe zlomený železny klinec (2) a pri ľavom pleci dva črepy (3, 4).

1. Beztvarý zlomok bronzovej zlatiny (tab. IX: 13).

2. Ohnutý a zlomený železny klinec s plochou hlavicou; $\varnothing$ klinca 6 mm, $\varnothing$ hlavice 15 mm (tab. IX: 12).

3. Torzo dna nádoby vytočenej na kruhu.

4. Atypický čriepok z tela nádoby, zdobený dvoma horizontálnymi líniami.

Hrob 49. V hlbke 50 cm sa našla značne poškodená a strávená kostra dieťaťa; pôvodne bola vo vystrej polohe. Orientácia SZ-JV. V mieste hrude sa našli dva sklenené korálky (1, 2) a časť mesiačkovitného závesku (3).

1. Valcovitý, trikrát členený korálik z pôrovitého modrého skla; d. 18 mm, hr. 8 mm (tab. IX: 15).

2. Kónický korálik koláčkovitého tvaru z jasného žltozeleného skla; $\varnothing$ 18 mm, hr. 5 mm. $\varnothing$ otvoru 4 mm (tab. IX: 16).

3. Poškodený olovený mesiačkovitý závesok, zdobený rytnymi líniami (tab. IX: 14).

Hrob 50 (obr. 20, tab. VI: 5). V hrobe sa našla v hlbke 30 cm kostra dospelého, uložená na pravom boku v pomere silne skrčenej polohe. Orientácia Z-V. Ruky boli uložené pod lebkou, pravá noha v kolene pokrčená v 90° uhlе, z ľavej chýbala tibia. Pri nohách sa našli kosti z iného jedinca, pri panvovej kosti železná pinzeta (1), pri nohách železná guľka (2), pod lebkou železny krúžok (3), pod kostrou zlomky noža (4).

1. Železná, značne poškodená pinzeta z pásiakového železa; oblúkovitá záverová časť a ukončenie je širšie, telo znižené (tab. X: 5).

2. Pravidelná, dobre zachovaná železná guľka; $\varnothing$ 21 mm (tab. X: 7).

3. Železny, silne oxidovaný krúžok z drôtu; $\varnothing$ 21 mm, hr. 2 mm (tab. X: 6).

4. Zlomky železného noža s rovným chrbotom a kónickým nasadeným tŕňom (tab. X: 8).

Hrob 51 (tab. VI: 6). Kostra dospelej ženy, orientovaná v smere J-S, bola pochovaná v hlbke 50 cm vo vystrej polohe. Lebku mala otočenú k ľavému plecu, ruky voľne položené vedľa tela, nohy vystretné. Pri chodidle ľavej nohy sa našla hlinená nádobka (1).

1. Vyšší štíhly hrniec hnedočiernej farby, vyhotovený na kruhu z hliny premiešanej s drobným pieskom a sladou; má vajcovité telo, pomerne široké, takmer lievikovité ústie, užšie hrdlo a profilovaný okraj; telo je v hornej polovici zdobené nepravidelnými, ostro rezanými zväzkami vodorovných rýh, medzi ktorými je zväzok hrubo a ostro rytej vlnovky; dno je mierne klenuté dovnútra; v. 193 mm, $\varnothing$ ústia 150 mm, max. $\varnothing$ 167 mm, $\varnothing$ dna 78 mm (tab. X: 4).

Hrob 52. V roku 1957 bol pri výkope vodovodného kanála porušený kostrový hrob, ktorý sa nachádzal v hlbke asi 200 cm. Hrobová jama sa nečrtala a kostra, ktorá bola uložená vo vystrejtej polohe a orientovaná hlavou na JV, bola výkopovými prácami porušená. V hrobe bola šedočierna nádobka, formovaná na hrnčiariskom kruhu a zdobená horizontálnymi líniemi.

Skúmané pohrebisko, hoci nebolo prebádané celé, umožňuje nielen riešiť niektoré závažné otázky súvisiace s pohrebným ritom obyvateľstva sídliaceho na území Nitry, ale prispeje iste aj k osvetleniu názoru na posmrtný život starých Slovanov. Pri hodnotení pohrebného rítu i analýze nálezového materiálu treba vychádzať zo skutočnosti, že pohrebisko nie je preskúmané celé, a preto ho treba považovať za torzo. Ak do rámca pohrebiska rátame aj hrob zistený v roku 1957, dovedna sa na pohrebisku odkrylo 52 hrobov, z toho 13 detských (25 %) a 39 hrobov dospelých (75 %). Podľa antropologického určenia (pozri aj príspevok J. Jakaba v tomto čísle Slovenskej archeológie) väčšiu časť dospelých predstavovali ženy.

Pohrebisko sa rozprestieralo na terase, ktorá bola porušená postupnou výstavbou a čiastočne devastovaná aj splavovaním. Pretože podložie tvorí spraš, na ktorej nebola hrubšia vrstva černozeme, nebolo možné sledovať úpravu, ba ani rozmery hrobových jám. Dala sa sledovať iba hlbka jednotlivých hrobov, ktorá bola veľmi rozmanitá a pohybovala sa v rozmedzí 20—145 cm. V hlbke 20 cm bola kostra v hrobe 36, hlbku 25—30 cm mal hrob 26, 30 cm hroby 30 a 50, 35 cm hrob 21, 40 cm hroby 27 a 28, 45 cm hroby 22 a 23, 50 cm hroby 7, 8, 11, 49 a 50, 55 cm hroby 12 a 13, 60 cm hroby 2, 4, 20 a 31, 60—70 cm hroby 1 a 29, 70 cm hroby 5, 6, 9, 14 a 37, 75 cm hroby 3, 32 a 33, 80 cm hrob 15, 85 cm hrob 48, 80—100 cm hrob 25, 90 cm hroby 10, 16 a 34, 100 cm hroby 18, 19 a 35, 110 cm hroby 17, 43 a 44, 115 cm hroby 38, 39, 40 a 45, 120 cm hroby 41, 42 a 46, 140 cm hrob 24, 145 cm hrob 47.

Hlbku hrobov však nemožno brať ako kritérium pri určovaní pohlavia dospelých či detí v hroboch alebo majetkového či sociálneho postavenia pochovaného, tak ako na niektorých súvtekých pohrebiskách. Ak urobíme rozbor podľa hlbok hrobov, ukazuje sa, že pochovávanie bolo vzhladom na spomenuté kritériá veľmi nerovnomerné. Tak v hrobe s najväčšou hlbkou (145 cm) na pohrebisku bolo pochované dieťa bez milo-

darov, kym v najplytšom hrobe v hlbke 20 cm bol pochovaný dospelý — tiež bez milodarov. Relatívne bohatu vybavený dospelý bol pochovaný v hlbke 140 cm (hrob 24), ale aj v hrobe 15 v hlbke 80 cm, v hrobe 37 v hlbke 70 cm a v hrobe 49 v hlbke 50 cm. No aj v ostatných prípadoch sú značné rozdielnosti. V hroboch s rovnakou hlbkou sú pochovaní dospelí i deti s milodarmi i bez nich, takže podrobnejšie závery z uvedených skutočností robí nemôžno. Vynára sa však otázka, prečo sú také značné rozdiely v hlbkach hrobových jám? Jednoznačnú odpoveď nemožno dať, pretože ide o pohrebisko situované na svahu, kde treba rátať aj s istým splavovaním, avšak poloha nebola pri tom určujúcim činiteľom, lebo hlbky hrobov sú na vyššie i nižšie položených miestach rovnaké. Z toho vyplýva, že neboli stanovené záväzné kritériá ani z hľadiska hygienického, ani rituálneho.

Pomerne veľké rozdiely sú aj v orientácii hrobov. U ôsmich hrobov (hroby 4, 5, 30, 32, 40, 43, 44 a 46) sa orientácia určila nedala. V smere Z-V bolo orientovaných 10 hrobov (6, 7, 10, 14, 19, 24, 29, 31, 35 a 50), V-Z tri hroby (2, 34 a 48), ZJJ-ZSV dva hroby (8 a 18), VJV-ZSZ jeden (hrob 9), ZSZ-VJV deväť hrobov (3, 13, 15, 16, 17, 20, 21, 26 a 33). Desať hrobov (1, 12, 22, 25, 27, 28, 36, 37, 47 a 49) bolo orientovaných v smere SZ-JV, jeden v smere JZ-SV (hrob 23) a jeden v smere SV-JZ (hrob 42). V jednom prípade bola orientácia SSV-JJZ (hrob 38), v troch JJZ-SSV (hroby 39, 41 a 45) a vo dvoch J-S (hroby 11 a 51).

Hoci pohrebisko patrí do dvoch časových horizontov, predsa je veľmi nápadná rozdielnosť v orientácii. Treba zdôraziť, že tu nejde iba o malé odchýlky, ale o úplný odklon orientácie od hlavných smerov. V niektorých prípadoch by sa dalo súhlasiť s názorom, že išlo o orientáciu v smere vychádzajúceho slnka, teda že tí-ktorí zomreli boli pochovaní v jednotlivých ročných obdobiach, avšak opačná orientácia kostry v hroboch zachovávajúcich približne smer západ-východ dáva podnet na ďalšie úvahy. Je však veľmi fažké len na základe materiálnej kultúry postihnuté v celej šírke svetonázu vtedajšieho obyvateľstva a z neho vyplývajúce funerálne zvyklosti. Isteže, slnko malo nepochybne významnú úlohu v pozemskom i posmrtnom živote staroslovanského obyvateľstva, ale pôsobili tu aj isté momenty, ktorých konkrétny odraz nachádzame v opačnej orientácii. Názory, že

Tab. 1. Štatistický prehľad nálezov v hroboch

Hrob číslo	Nádoba	Crep	Náušnica	Bronzový kružok	Mesiackovitý závesok	Korálik	Gombík	Zlomky bronzu	Nôž	Sekera	Strelka	Ocielka	Kresaci karneď	Kosák	Pinzeta	Ihla	Železná guľka	Klinec	Zlomky železa	Praslen	Vajce
1		•													1						
2																					
3	1	•	1						1	1	1	1									
5																					
7																					
9																					
13	1		2	1	1				2	•											
14			2																		
15		•	1																		
16		•	3	1	1																
17		•	1																		
18			1																		
19																					
23																					
24		•																			
25																					
27																					
28																					
30	1		1																		
37	2		1																		
38	1		2																		
40																					
41	1	•																			
42		•																			
48		•																			
49																					
50																					
51	1																				
52	1																				

v týchto prípadoch ide o príslušníkov iných kmeňov či národov, sú už prekonané. S cudzími príslušníkmi, a to v dosť značnom počte, sotva možno na pohrebiskách tohto typu rátať. Podľa môjho názoru tu ide o prejav vnútorného usporiadania vtedajšej spoločnosti, pričom však rozdohujúcu úlohu mali náboženské zvyklosti. Bolo by to možné dokumentovať aj na uložení kostier. Väčšina zachováva bežný spôsob pravidelného uloženia, sú však prípady odchýlok v uložení jednotlivých častí tela, predovšetkým horných, ale niekedy i dolných končatín, ba aj zmeny celej polohy. Vo väčšine hrobov lebka bola položená na tyle, v niektorých na ľavej (hroby 2, 16, 37, 38, 42 a 51) či pravej strane (hroby 20, 22, 25, 31 a 47), alebo nahnutá dopredu (hroby 14, 21 a 29). V týchto prípadoch zrejme bola pod lebkou nejaká podložka.

Pomerne často boli rozlične uložené horné končatiny. V hrobe 2 a 16 ľavá ruka bola pod panvovou kosťou, najčastejšie však pravá (hroby 9, 14, 21, 24 a 35) alebo ľavá ruka (hroby

27, 31, 47 a 48) v lakti ohnutá a položená na panvové kosti a v niektorých hroboch (3, 18 a 42) ruky uložené v lone. V robe 38 bola pravá ruka položená na panvovej kosti, ľavá v lakti ohnutá a položená na bricho, v robe 29 boli ruky široko oddialené od tela.

Dolné končatiny boli takmer vo všetkých prípadoch mierne vystretné, iba v robe 9 bola pravá noha v kolene ohnutá a položená na panvovú kosť.

V 17 prípadoch boli hroby porušené, čo predstavuje 34,61 % z celkového počtu preskúmaných hrobov (hroby 1, 4, 5, 12, 19, 20, 22, 23, 28, 30, 32, 36, 40, 43, 44 a 46). Niektoré hroby boli zjavne porušené mladšími a superpozícia je zrejmá (hroby 19–20, 22–23, 32–33, 39–40), u ostatných buď išlo o intencionálne porušenie súčasníkmi (hrob 1 a 9), alebo o porušenie mladšími zásahmi.

Zvláštnu pozornosť si na pohrebisku zaslúžujú hroby, v ktorých boli mŕtvi uložení v skrčenej polohe (hroby 34, 39, 45 a 50). V prvých

Tab. 2. Výskyt jednotlivých druhov nálezov v hroboch

Druh	Nálezy v hroboch							
	dovedna		deti		dospelých			
	celkový počet	%	počet	% z celkového počtu	počet	% z celkového počtu	počet	% z počtu hrobov dospelých
nádoba	8	15,38	2	3,84	15,38	6	11,53	15,38
črepy	9	17,30	1	1,92	7,69	8	15,38	20,51
keramika spolu	17	32,68	3	5,76	23,07	14	26,91	35,89
náušnica	9	17,30	3	5,76	23,07	6	11,53	15,38
bronzový krúžok	1	1,92				1	1,92	2,56
mesiačkovitý závesok	1	1,92	1	1,92	7,69			
korálík	1	1,92	1	1,92	7,69			
gombík sklený	1	1,92	1	1,92	7,69			
zlomky bronzu	3	5,76	2	3,84	15,38	1	1,92	2,56
nôž	10	19,23				10	19,23	25,64
sekera	2	3,84				2	3,84	5,12
strelka	1	1,92	1	1,92	7,69			
ocieľka	2	3,84				2	3,84	5,12
kresací kameň	2	3,84				2	3,84	5,12
kosák	1	1,92				1	1,92	2,56
pinzeta	2	3,84				2	3,84	5,12
ihla	1	1,92	1	1,92	7,69	1	1,92	2,56
železná guľka	1	1,92				1	1,92	2,56
klinec	2	3,84	1	1,92	7,69	1	1,92	7,69
zlomky železa	4	7,69				4	7,69	10,25
praslen	1	1,92				1	1,92	2,56
vajce	1	1,92	1	1,92	7,69			

troch prípadoch ide o mierne skrčené kostry, v poslednom o veľmi silne skrčenú kostru, s akými sa stretávame na pravekých pohrebiskách s typickými skrčencami. U týchto hrobov je rozdielna aj orientácia. Mŕtvy v hrobe 34 bol orientovaný hlavou na východ, nohami na západ, hroby 39 a 45 mali orientáciu JJZ-SSV a hrob 50 bol orientovaný v smere Z-V; orientácia všetkých sa však stotožňuje s ostatnými hrobmi nielen na tomto pohrebisku, ale na súvreckých pohrebiskách vôbec. Tri hroby (34, 39 a 45) boli bez milodarov a práve v hrobe so silne skrčenou kostrou (hrob 50) bola železná pinzeta, železný krúžok a železná guľka. O tom, že tieto hroby kultúrne, časove i etnicky patria nepochybne k tomuto pohrebisku, svedčí jednak inventár z hrobu 50, jednak superpozícia hrobu 39 nad hrobom 40, kde hrob so skrčenou kostrou narušil hrob veľkomoravský.

Nastoľuje sa otázka, o aké hroby ide. Podobné hroby sa vyskytujú na viacerých pohrebis-

kách z 9. stor., ale predovšetkým na mladších pohrebiskách. Ich význam doteraz neboli objasnený a sám sa domnievam, že je možný štvoraký výklad. Bud íde o prežívanie starých pohan-ských zvyklostí, alebo o príslušníkov starých šamanských rodín, či príslušníkov osady, ktorí sa nejakým spôsobom od ostatných líšili, alebo o prirodzený jav, t. j. pochovaný zomrel v takejto polohe a pribuzní ho našli v čase, keď ho už nebolo možné dostať do vystrenej polohy. Pravda, ani jedno z týchto vysvetlení nie je dostatočne doložené. Snáď na prvé z uvedených možností poukazuje na tomto pohrebisku hrob 50, v ktorom sa našli železné predmety (pinzeta, krúžok, guľka), ktoré sa v ostatných hroboch nevyskytujú často.

Medzi zvláštny a významný nález na pohrebisku v Nitre pod Zoborom patrí hrob 1. Našla sa v ňom pochovaná žena položená na koňa, ktorý bol rituálne uložený do hrobu. Hrob sa odlišuje od bežných jazdeckých hrobov, s kto-

Tab. 3. Nálezy v hroboch podľa počtu predmetov

Počet predmetov	Výskyt v počte hrobov							
	dovedna		detských		dospelých			
	počet	%	počet	% z celkového počtu hrobov	počet	% z počtu detských hrobov	počet	% z celkového počtu hrobov
1	11	21,15	3	5,76	23,07	8	15,38	20,51
2	6	11,53	1	1,92	7,69	5	9,61	12,82
3	6	11,53	2	3,84	15,38	4	7,69	10,25
4	3	5,76				4	5,76	7,69
6	1	1,92				1	1,92	2,56
7	1	1,92	1	1,92	7,69			
8	1	1,92				1	1,92	2,56

rými sa stretávame na slovansko-avariských pohrebiskách, kde je jazdec či jazdkyňa pochovaná vedľa koňa. V tomto prípade však nejde ani o typický jazdecký hrob, pretože „jazdkyňa“ dostala na posmrtný život jedine pinzetovitý železný predmet a torzo nádoby; jazdecké atribúty v hrobe neboli. Že však išlo o jazdkyňu a jej koňa, dosvedčuje aj uloženie ženy hlavou na severozápad a koňa hlavou na juhovýchod, teda symbolicky bola naznačená jazda. Ide o ojedinelý hrob tohto druhu nielen z územia Nitry, ale z celého Slovenska.

K ďalším zvláštnostiam tohto pohrebiska patrí hrob 9, v ktorom bol pochovaný dospelý s umele deformovanou lebkou. Hrob bol dodatočne otvorený zrejme z rituálnych dôvodov, pričom bola hlava oddelená od tela a uložená 30 cm nad kostru obličajom dolu. Kostra mala v kolene ohnutú pravú nohu a tá bola na panvovej kosti. Celkové uloženie kostry naznačuje, že zomrelý bol takto pochovaný a poloha nohy nebola upravovaná dodatočne. Pri tomto hrobe ide zrejme o prejav vampirizmu. Nakoľko sa uplatnili takéto prejavy v ostatných porušených hroboch, nedá sa presne určiť.

Ak vychádzame z materiálnej kultúry zistenej na pohrebisku, môžeme ho označiť za celkovo chudobné aj napriek tomu, že v 20 hroboch

(55,76 %) sa vyskytovali nálezy. V detských hroboch boli nálezy v siedmich prípadoch (13,46 % z celkového počtu hrobov a 53,84 % z počtu detských hrobov). Náleزوvery inventár bol v 22 hroboch dospelých (42,3 % z celkového počtu a 56,41 % z hrobov dospelých). Na tabuľke 1 sú uvedené počty predmetov v hroboch; už bežný rozbor údajov v tabuľke ukazuje na absolútnu chudobu pohrebiska, nehovoriač o tom, že sú tu zahrnuté nielen milodary, ale aj súčasti odevu, prípadne bežné okras. Treba uviesť, že tento výpočet zahrnuje všetky hroby a nerobí rozdiel medzi staršími a mladšími. V mladších hroboch je však inventár zriedkavejší a presne vyčleniť možno iba tie, v ktorých sa zistili nálezy alebo kde je veľmi zreteľná superpozícia.

Na pohrebisku sa stretávame s 21 druhmi rozličného náleزوveryho materiálu, ktorého výskyt je uvedený na tabuľke 2. Z nich za typické milodary možno však považovať iba 14 druhov, ostatné boli súčasťou odevu, ozdobami tela, prípadne súčasťou úpravy hrobu, o čom zvlášť svedčia nálezy klincov. Rozloženie nálezu v hroboch bolo rozmanité, hoci v niektorých prípadoch možno nájsť istú zhodu, napr. u keramiky: v šiestich hroboch (3, 13, 37, 38, 41 a 51) boli nádoby postavené vedľa ľavej nohy, väčšinou pri chodidle. Vo dvoch prípadoch (hrob 30 a 52) sa poloha presne nedala určiť. Veľká nepravidelnosť bola u črepov, ktoré boli nad ľavou tibiou (hrob 1), vedľa chodidla ľavej (hrob 16 a 24) alebo pravej nohy (hrob 17), na ľavej ramennej kosti (hrob 41), pri ľavom pleci (hrob 48) alebo na dne hrobu (hrob 42). Túto skutočnosť možno vysvetliť tým, že črepy sa do hrobov vhadzovali, a nie rituálne vkladali.

Náušnice vo všetkých hroboch — okrem porušených — boli uložené na pravej strane (hroby 15, 17 a 18), ľavej strane (hrob 23) alebo po oboch stranach lebky (hrob 16 a 38). Uloženie gombíkov v hrobe 15 pod bradou a na hrudi ukazuje, že v týchto miestach bol zopäť šat.

Zmienku si zaslúhuje uloženie nožov v jednotlivých hroboch. V hrobe 2 bol nôž pri ľavej ramennej kosti, žena v hrobe 9 mala nôž na ľavej strane hrude a v hrobe 24 boli na ľavej panvovej kosti pri ruke dva nožíky. V hrobe 25 spolu s kosákom bol nôž položený na bruchu a v hrobe 27 medzi femurmi. Pri prstoch ľavej ruky bol nôž v hrobe 28, pri ľavom lakti v hrobe 37, vedľa ľavej ruky od lakfa dolu

v hrobe 41 a 42. Z tohto rozmiestnenia ľažko jednoznačne robí širšie závery, no napriek tomu sa zdá, že nože boli ukladané ako milodary, len ojedinele by bolo možné ich uloženie spájať s miestom, na ktorom zomrelí nožík nosili. Veľmi pozoruhodná je skutočnosť, že na pohrebisku sa nôž nevyskytuje ani v jednom detskom hrobe.

Sekera sa našla vo dvoch hroboch (3 a 24) a v oboch prípadoch bola uložená pri ľavej tibii.

Ostatné predmety boli uložené na rozličných miestach v hroboch a ich rozmiestnenie svedčí o rituálnom ukladaní týchto predmetov do hrobov.

Nálezový materiál z pohrebiska v Nitre pod Zoborom nie je bohatý počtom ani tvarmi. Nevymkýna sa ani z celkového rámca slovanskej materiálnej kultúry a jeho analógie môžeme hľadať na veľkomoravských i poveľkomoravských lokalitách na československom území. Vyčádzajúc z datovacích kritérií a na základe výskytu typických druhov predmetov materiálnej

kultúry (náušnica z hrobu 17, gombíky z hrobu 15, sekery z hrobu 3 a 24, keramika) možno začiatok používania pohrebiska položiť do druhej polovice 9. stor. Ako dosvedčujú drobné esovité náušnice z hrobu 18, na pohrebisku sa prestalo pochovávať v prvej polovici 10. stor. Hoci ide o chudobnú materiálnu kultúru, predsa v nej možno postihnúť chronologickú následnosť, čo poukazuje na kontinuitu v pochovávaní aj po zániku Veľkej Moravy. Či tu však predsa nedošlo k určitej cezúre, nemožno jednoznačne vylúčiť, zvlášť preto, lebo niekoľko hrobov je v zjavnej superpozícii. Odpoveď na túto otázku by bolo možné v celej šírke osvetliť len vtedy, ak by bolo pohrebisko preskúmané celé.

Súdiac podľa polohy pohrebiska v systéme slovanských lokalít na teritóriu Nitry, ako aj podľa výskytu predmetov materiálnej kultúry v hroboch, pohrebisko pravdepodobne patrilo obyvateľom osady rozkladajúcej sa nedaleko v polohe Šindolka, ktorá je tiež predmetom skúmania.

1

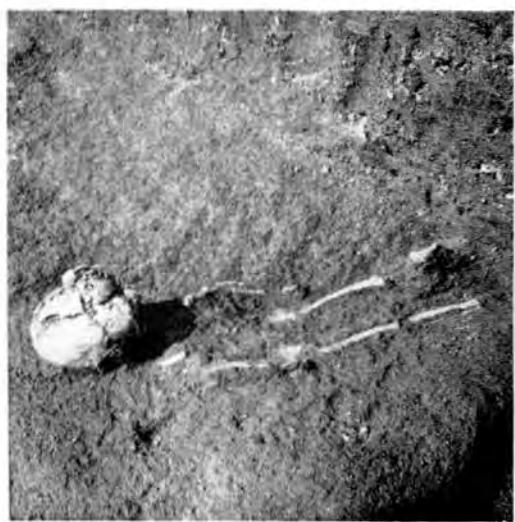
2

3

4

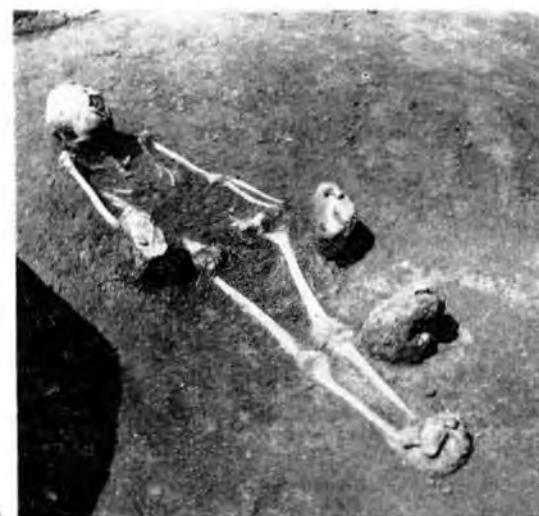
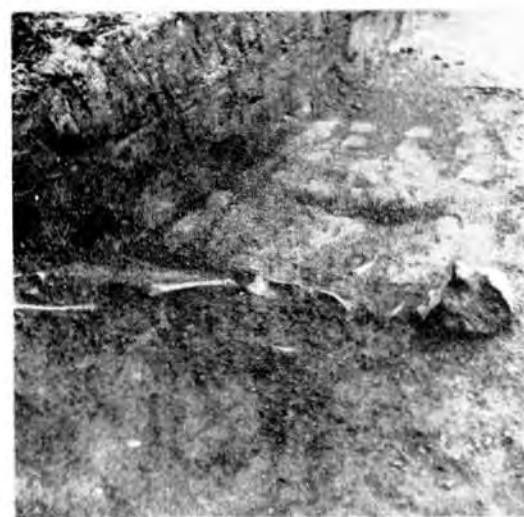
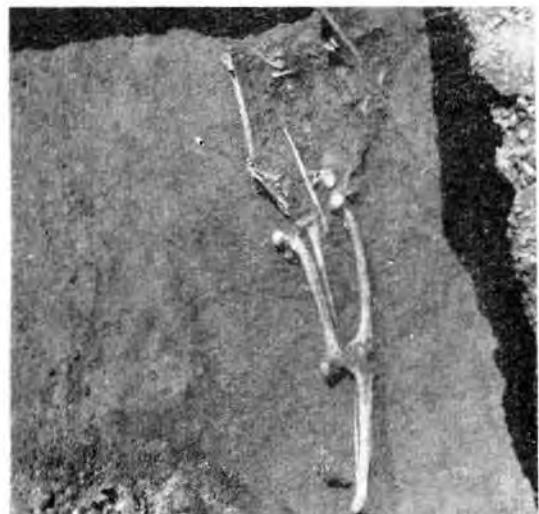

5

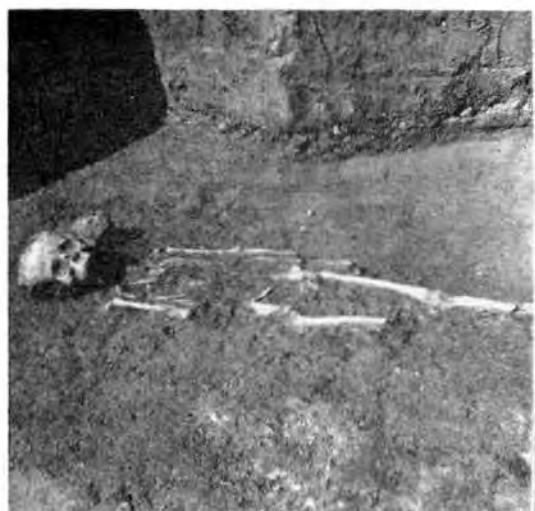

6

Tab. I. Nitra. 1, 2 — hrob 1; 3 — hrob 3; 4 — hroby 7 a 8; 5 — hrob 8; 6 — hrob 10.

Tab. II. Nitra. 1 – hrob 9a; 2 – hrob 9b; 3 – hrob 11; 4 – hrob 12; 5 – hrob 13; 6 – hrob 14.

1

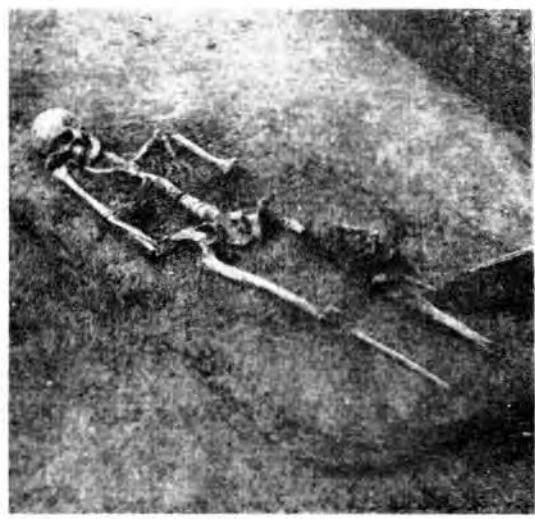
2

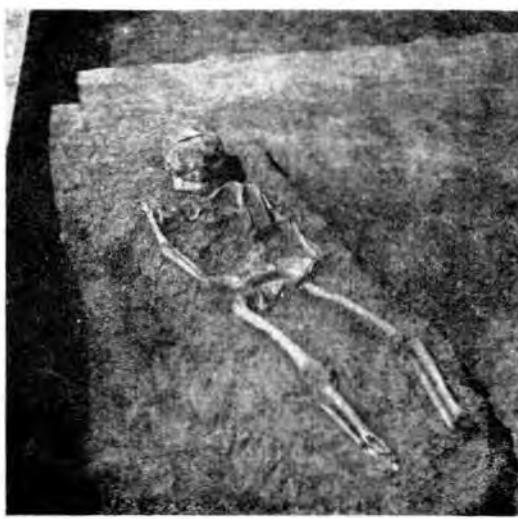
3

4

5

6

Tab. III. Nitra. 1 — hrob 15; 2 — hrob 16; 3 — hrob 17; 4 — hrob 18; 5 — hrob 20; 6 — hrob 21.

1

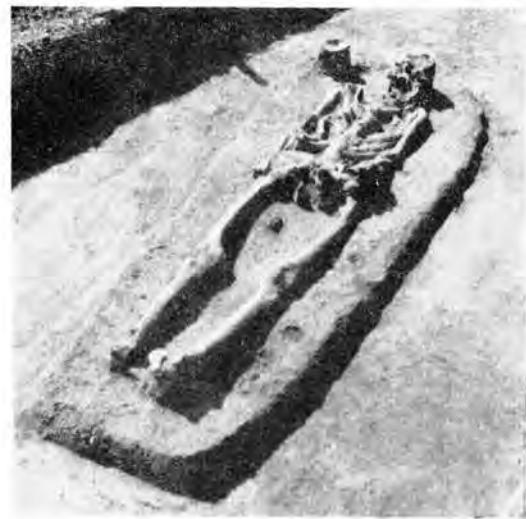
2

3

4

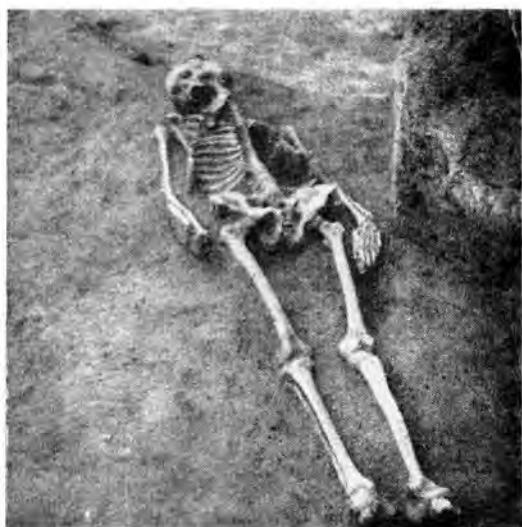

5

6

Tab. IV. Nitra. 1 – hroby 22 a 23; 2 – hroby 21, 22 a 23; 3 – hrob 24; 4 – hrob 25; 5 – hrob 27; 6 – hrob 28.

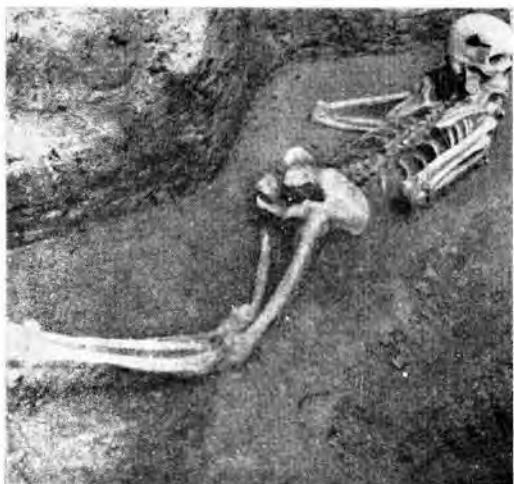
1

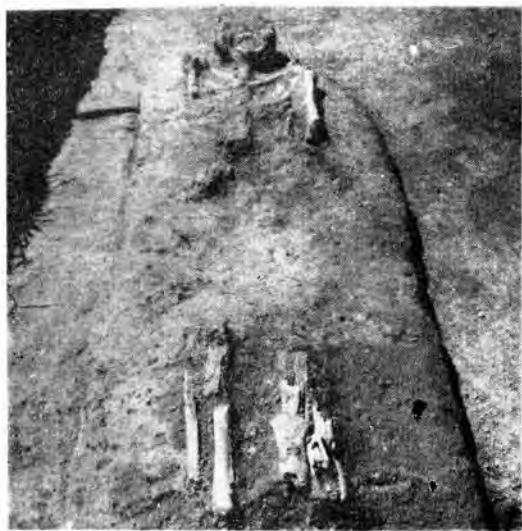
2

3

4

5

6

Tab. V. Nitra. 1 — hrob 29; 2 — hrob 31; 3 — hroby 32 a 33; 4 — hrob 34; 5 — hrob 36; 6 — hrob 37.

1

2

3

4

5

6

Tab. VI. Nitra. 1 — hrob 38; 2 — hrob 39; 3 — hrob 47; 4 — hrob 48; 5 — hrob 50; 6 — hrob 51.

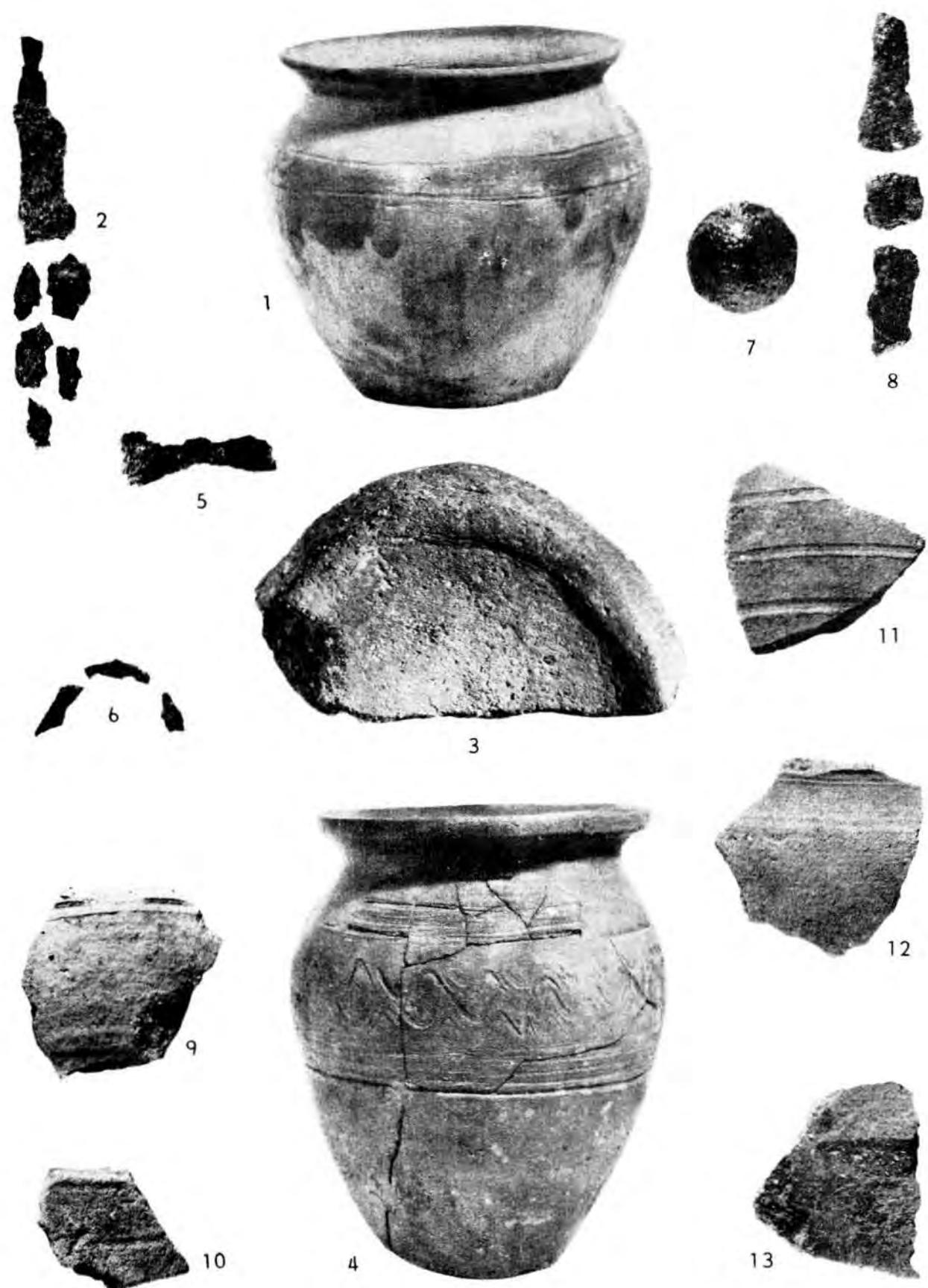
Tab. VII. Nitra. 1, 2 — hrob 1; 3 — hrob 2; 4, 5, 20 — hrob 3; 6 — hrob 5; 7 — hrob 7; 8 — hrob 9; 9 — hrob 13;
10 — hrob 14; 11—15 — hrob 15; 16—18 — hrob 16; 19 — hrob 19.

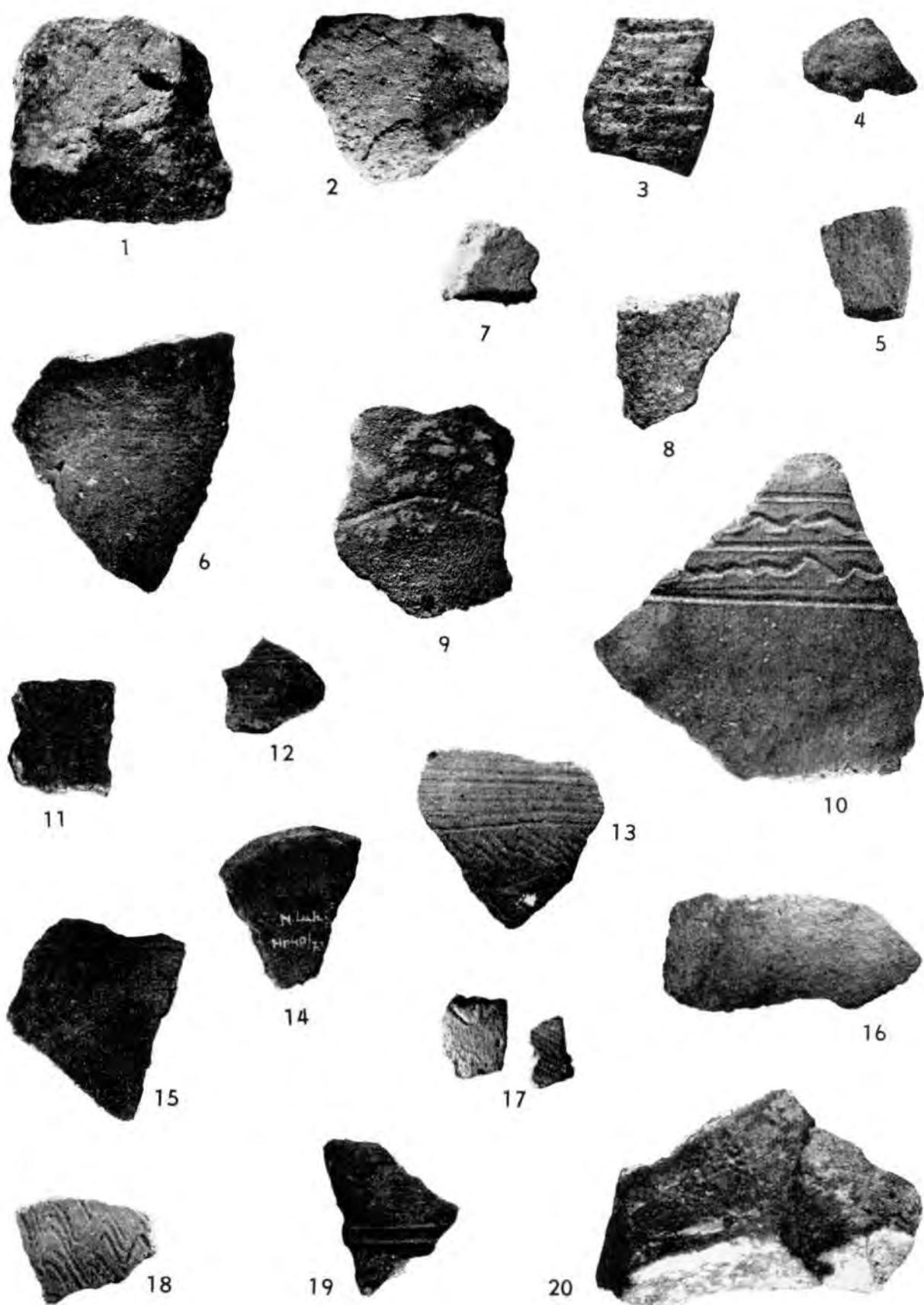
Tab. VIII. Nitra. 1, 2 — hrob 17; 3—5 — hrob 18; 6 — hrob 23; 7—11 — hrob 24; 12, 13 — hrob 25; 14 — hrob 27;
15, 16 — hrob 28.

Tab. IX. Nitra. 1 – hrob 30; 2–7 – hrob 37; 8–10 – hrob 38; 11 – hrob 42; 12, 13 – hrob 48; 14–16 – hrob 49.

Tab. X. Nitra. 1—3 — hrob 41; 4 — hrob 51; 5—8 — hrob 50; 9—13 — hrob 42.

Tab. XI. Nitra. 1, 2 — hrob 5; 3—7 — hrob 9; 8 — hrob 24; 9 — hrob 17; 10—18 — hrob 40; 19, 20 — hrob 48.

Могильник IX—X вв. в Нитре под Зобором

Богуслав Хроповский

На левом берегу реки Нитры, на юго-западном склоне лессовой террасы у подножия горы Зобор (рис. 1) было в 1957 г. обнаружено погребение с трупоположением, датированное IX в. Предполагалось, что погребение единичное, но в 1973 г., в течение постройки объектов гопищепромышленного завода «Потравины», были обнаружены дальнейшие погребения. Поэтому Институт археологии Словацкой академии наук приступил к охранным раскопкам.

На могильнике (рис. 2) до сих пор было обнаружено всего 52 погребения, из того числа 13 детских — 25 % и 39 взрослых — 75 %. (Рис. 3—20, табл. I—VI).

Так как могильник был расположен на частично разрушенной террасе, нельзя было определить устройство и размеры могильных ям. Можно было установить лишь глубину захоронений, которая колебалась от 20 до 145 см. Но глубину погребений на могильнике нельзя считать критерием для установления пола или социальной принадлежности покойника, как оказалось возможным на некоторых могильниках того времени. По выше упомянутым критериям хоронение на этом могильнике было очень неравномерным.

Относительно большая разница появляется и в ориентировке погребений. Ориентировку З—В имеет десять погребений, В—З три, ЗЮЗ—ВСВ два, ВЮЗ—ЗСЗ одно, ЗСЗ—ВЮВ девять погребений. Десять погребений было с ориентировкой СЗ—ЮВ, одно ЮЗ—СВ и одно СВ—ЮЗ. В одном случае была ориентировка ССВ—ЮЮЗ, в трех ЮЮЗ—ССВ и в двух Ю—С. Хотя могильник принадлежит к двум времененным горизонтам, однако очевидны значительные различия в ориентировке погребений. В некоторых случаях можно говорить об ориентировке в направлении восходящего солнца, но повлияли на нее и другие обстоятельства, прежде всего внутреннее устройство тогдашнего общества, причем решающую роль сыграли религиозные обычаи.

Значительные различия были отмечены и в положении целых скелетов или отдельных частей тела. В 17 случаях были погребения разрушены, что представляет 34,61 %. Особое внимание заслуживают скорченные погребения (погребения 34, 39, 45 и 50). Троє из них были без при-

ношений, в одном (погребение 50) был обнаружен железный пинцет, железный кружок и железный шарик. Хоронение в скорченном положении можно объяснить по разному: или же оно является переживанием дрерных языческих обычай, или же покойники принадлежали к старинным шаманским семьям, или они каким-то образом отличались от остальных обитателей, а также нельзя исключить, что это естественное явление.

Интересным и значительным можно считать погребение 1, в котором захоронена женщина с конем. Исключительным является и погребение 9, в котором был захоронен взрослый с искусственно деформированным черепом. Могила была добавочно раскрыта, голова отделена от туловища и положена в 30 см над скелетом лицом вниз. По-видимому, можно говорить о вампиризме.

Судя по приношениями, которые были отмечены в 20 погребениях (55,76 %), могильник можно отнести к релятивно небогатым. На могильнике в общем 21 вид находок, из которых типичными приложениями можно считать лишь 14 видов, остальные являются составной частью одежды, украшениями тела, или составной частью устройства могилы. Значительно разнообразным является и размещение инвентаря в погребениях.

Вещевой материал могильника в Нитре под Зобором (табл. VII—XI) не выделяется ни количеством, ни формами. Он в сущности не выходит из рамок славянской материальной культуры и его аналогии можно найти в вещевом инвентаре некоторых великоморавских и после великоморавских местонахождений на территории Чехословакии.

Исходя из критериев датировки, а также на основании наличия типичных видов предметов материальной культуры (серьга из погребения 17, пуговицы из погребения 15, топоры из погребений 3 и 24, керамика), можно первые захоронения на могильнике отнести к второй половине IX в. Судя по малым S-образным серьгам из погребения 18, могильник был оставлен в первой половине X в. Хотя он беден предметами материальной культуры, однако можно найти в них хронологическую последовательность, что

свидетельствует о неперерывности в хоронении также после гибели Великой Моравии. Однако, перерыв в хоронении нельзя однозначно исключить, так как несколько погребений находится в явной суперпозиции. На этот вопрос можно ответить лишь в случае обследования всего могильника.

Судя по местоположению могильника в системе славянских находок на территории г. Нитра, а также по наличию предметов материальной культуры в могилах, могильник prawdopodobno принадлежал обитателям недалеко расположенного селища в урочище Шиндолька, которое также подвергается исследованию.

Перевод Э. Громовой

Gräberfeld aus dem 9.–10. Jahrhundert in Nitra am Fuß des Zobor

Bohuslav Chropovský

Beim linken Ufer des Nitra-Flusses, auf dem Südwesthang der Lößterrasse am Fuß des Zobor (Abb. 1), wurde im J. 1957 ein Skelettgrab entdeckt, das in das 9. Jh. datiert ist. Es wurde angenommen, daß ein Einzelgrab vorläge, doch stieß man im J. 1973 beim Bau des volkseigenen Lebensmittelunternehmens Potraviny auf weitere Gräber. Deshalb unternahm das Archäologische Institut der SAW eine Rettungsgrabung. Auf dem Gräberfeld (Abb. 2) wurden bisher insgesamt 52 Gräber erschlossen, davon 13 von Kindern (25 %) und 39 (75 %) von Erachsenen. (Abb. 3–20, Taf. I–VI).

Da das Gräberfeld auf einer Terrasse lag, die teilweise devastiert war, ließen sich weder die Gestaltung noch die Ausmaße der Grabgrube verfolgen. Nur die Tiefe war feststellbar, die sich in der Spanne von 20–145 cm bewegte. Die Tiefe der Grabgruben auf dem Gräberfeld kann jedoch bei der Bestimmung des Geschlechtes oder der sozialen Stellung des Toten, so wie auf manchen zeitgleichen Gräberfeldern, nicht als Kriterium herangezogen werden. Die Bestattung war in Anbetracht der erwähnten Kriterien auf diesem Gräberfeld recht ungleichmäßig.

Relativ große Unterschiede bestanden auch in der Orientierung der Gräber. Sie war nachfolgend: W-O zehn Gräber, O-W drei, WSW-ONO zwei, OSO-WNW eines, WNW-OSO neun, NW-SO zehn, SW-NO eines, NO-SW eines, NNO-SSW eines, SSW-NNO drei und S-N zwei Gräber. Obwohl das Gräberfeld zwei Zeithorizonten angehört, fällt trotzdem die recht unterschiedliche Gräberorientierung auf. In einigen Fällen kann eine Orientierung in der

Richtung der aufgehenden Sonne angenommen werden, doch haben hier auch andere Umstände eingewirkt, vor allem die innere Organisation der damaligen Gesellschaft, wobei das religiöse Brauchtum die größte Rolle gespielt hat.

Erhebliche Unterschiede bestanden auch in der Bettung der ganzen Skelette oder einzelner Körperteile. In 17 Fällen waren die Gräber gestört, was 34,61 % ausmacht. Besondere Aufmerksamkeit gebührt den Gräbern, in denen die Toten in Hocklage bestattet waren (Gräber 34, 39, 45 und 50). Drei von ihnen waren beigabenlos, das vierte (Grab 50) enthielt eine Eisenpinzette, einen Eisenring und ein Eisenkügelchen. Die Hocklage ist verschieden erklärbar: entweder als Überlebsel alter heidnischer Bräuche bei Angehörigen alter Schamanengeschlechter bzw. bei Siedlungsbewohnern, die sich auf irgendeine Weise von den übrigen unterschieden, oder als natürliche Erscheinung.

Zu eigenartigen und bedeutungsvollen Funden gehört das Grab 1, in dem eine Frau mit einem Pferd begraben war. Eine weitere Besonderheit bildet das Grab 9, das einen Erwachsenen mit künstlich deformiertem Schädel enthielt; das Grab hatte man nachträglich geöffnet, den Kopf vom Körper getrennt und 30 cm über dem Skelett mit dem Gesicht nach unten abgestellt. Es liegt hier offenbar eine Äußerung des Vampirismus vor.

Aufgrund des Vorkommens von Beigaben, die nur in 20 Gräbern vertreten waren (55,76 %), ist das Gräberfeld als relativ arm zu bezeichnen. Insgesamt waren es 21 Gattungen, von denen lediglich 14 als typische Beigaben zu betrachten

sind, die übrigen Funde waren Gewandzubehör, Körperschmuck evtl. Bestandteile der Grabausgestaltung. Ziemlich verschiedenartig war auch die Unterbringung der Funde in den Gräbern.

Das Fundmaterial aus dem Gräberfeld am Zobor-Fuß in Nitra (Taf. VII—XI) ist zahlenmäßig und formenkundlich nicht reich. Es sprengt auch nicht den Gesamtrahmen der materiellen Kultur aus der Slowakei und seine Analogien begegnen in großmährischen und nachgroßmährischen Fundorten des ganzen tschechoslowakischen Gebietes. Von Datierungskriterien und typischen Gegenständen der materiellen Kultur ausgehend (Ohrring aus Grab 17, Knöpfe aus Grab 15, Äxte aus den Gräbern 3 und 24, Keramik), kann der Beginn des Gräberfeldes in die zweite Hälfte des 9. Jh. angesetzt werden. An Hand der kleinen S-förmigen Schläfenringe aus Grab 18 hörte die Belegung des Gräberfeldes in

der ersten Hälfte des 10. Jh. auf. Obwohl es sich um ärmliche materielle Kultur handelt, ist in ihr trotzdem eine chronologische Abfolge wahrnehmbar, was auf eine kontinuierliche Fortsetzung der Gräberfeldbelegung auch nach dem Untergang Großmährens deutet. Ob es hier jedoch trotzdem nicht zu einer Zäsur kam, ist nicht eindeutig von der Hand zu weisen, weil mehrere Gräber in offensichtlicher Superposition liegen. Eine Antwort auf diese Frage könnte allerdings nur eine vollständige Abdeckung des Gräberfeldes bringen.

Nach der Lage des Gräberfeldes im System der slawischen Fundstellen innerhalb von Nitra wie auch nach dem Vorkommen von Gegenständen der materiellen Kultur in den Gräbern zu schließen, gehörte das Gräberfeld wahrscheinlich zur Siedlung in der Flur Šindolka, wo ebenfalls eine Grabung läuft.

Übersetzt von B. Nieburová

ANTROPOLOGICKÁ ANALÝZA POHREBISKA Z 9.—10. STOROČIA V NITRE POD ZOBOROM

JÚLIUS JAKAB
(Archeologický ústav SAV, Nitra)

Práca obsahuje výsledky odborného spracovania a zhodnotenia antropologického materiálu zo záchranného archeologického výskumu pohrebiska z 9.—10. stor. v Nitre pod Zoborom, v areáli stavby výrobne lahvôdok n. p., Potraviny. Výskum uskutočnil Archeologický ústav SAV v roku 1973 (pozri príspevok B. Chropovského v tomto čísle Slovenskej archeológie).

Spracovaný súbor antropologického materiálu predstavuje len časť populácie pochovanej na pohrebisku, pretože nebola odkrytá celá jeho plocha.

Počas výskumu bolo odkrytých 51 kostrových hrobov. Z každého hrobu sa zachovali kostry, resp. ich časti na odborné spracovanie. V 31,4 % hrobov išlo o kostrové zvyšky mužov, v 43,1 % hrobov o kostry žien a 25,5 % tvorili hroby detí (k mužom a ženám boli zaradení aj juvenilní jedinci).

Spracovanie a zhodnotenie antropologického materiálu z pohrebiska z 9.—10. stor. v Nitre pod Zoborom je príspevkom ku komplexu nálezov z obdobia Veľkej Moravy na juhozápadnom Slovensku.

Základná charakteristika antropologického materiálu, patologické zmeny a anomálie

Usporiadanie údajov základnej charakteristiky je nasledovné: číslo hrobu, pohlavie, vek (ak bolo možné bližšie určenie, je vymedzený dečením, u nedospelých rokmi), stav zachovalosti lebky a adekvátne kategórie indexov jej metrickej hodnotenia. Všetky zistené stopy po patologických zmenách a významnejšie abnormality rôznej etiologie na lebke a postkraniálnej kostre sú tiež osobitne vyznačené. Absencia niektoréj kategórie v základnej charakteristike svedčí o zlej zachovalosti lebky. Frekvencia kategórií

niektorých indexov lebiek a dlhých kostí je z úsporných dôvodov súhranne uvedená v tab. III.

Hrob 1 — žena (?), matus. Lebka sa nezachovala. Arthrosis articuli sacroiliacalis.

Hrob 2 — muž, matus, 50—60 r. (obr. 1:1). Takmer nepoškodené kráium, mezokran, hypsikran, akrokran, mezoprozop, mezén, mezokonch lat. dext. et lat. sin., mezorin, brachyuran, ortognát, euenkefal. Paradentosis difusa, caries P₂ vľavo dolu, C a M₂ obojstranne hore a I a M₃ vľavo hore, cystis radicularis I₁-C vpravo hore (obr. 7:4), zväčšené foramen mentale lat. dex. — Ø 6 mm; vyliečená zlomenina pravej kĺučnej kosti (status post fracturam extremitatis acromialis claviculae dext. male sanata cum angulatione — obr. 10:3).

Hrob 3 — muž, matus, 40—50 r. (obr. 1:2). Poškodené kráium: dolichokran, ortokran, akrokran, leptoprozop, leptén, mezokonch lat. dex., chamekonch lat. sin., mezorin, ortognát, aristenekefal. Paradentosis difusa, caries M₁ vpravo hore; spondylarthrosis thoracalis.

Hrob 4 — žena, juvenis, 17—22 r. Lebka sa nezachovala.

Hrob 5 — žena, matus. Lebka sa nezachovala.

Hrob 6 — diefa, infans I, 1—3 mes. Fragmenty lebky.

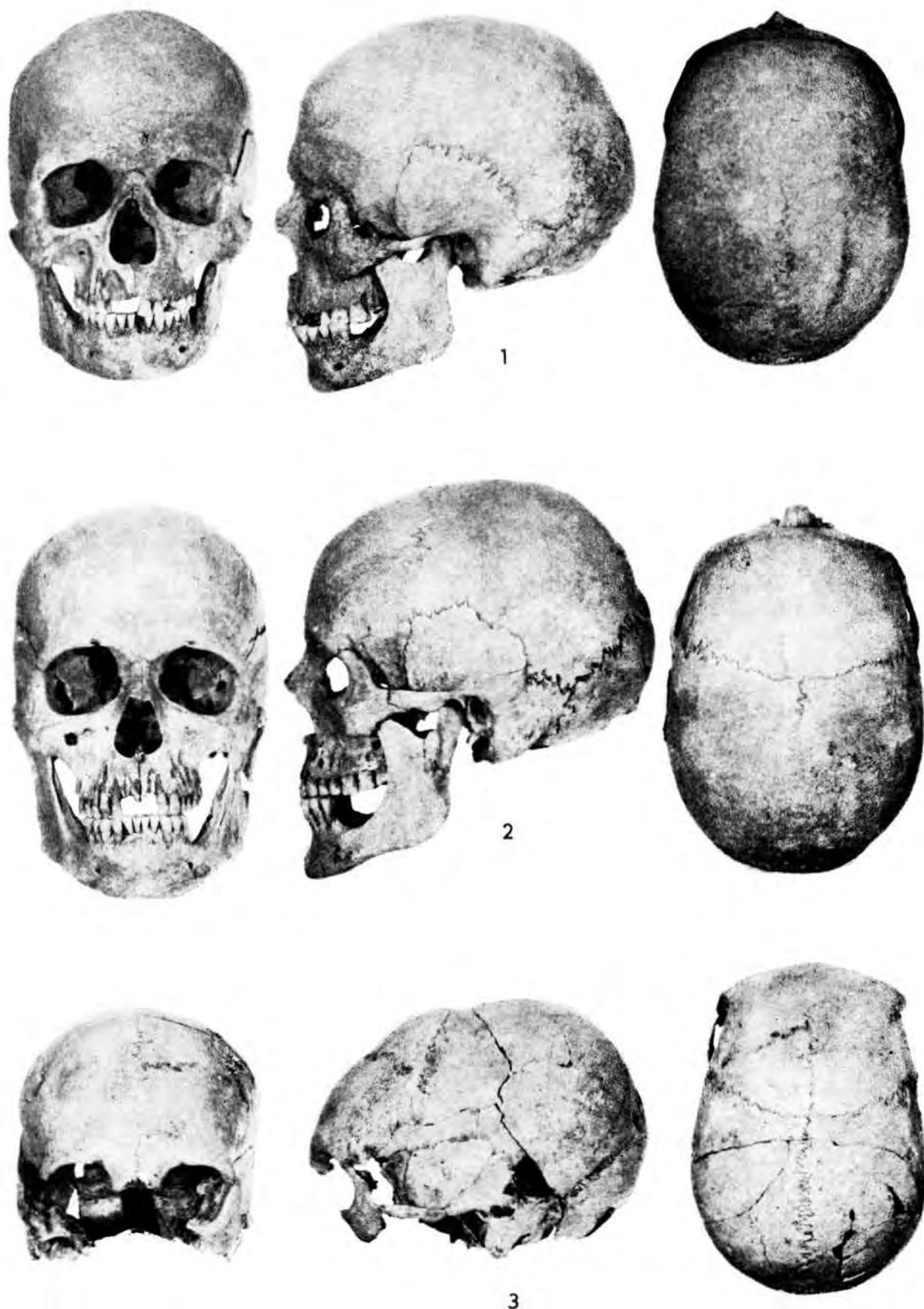
Hrob 7 — diefa, infans II, 2,5—3 r. Fragmenty lebky. Ossa Wormiana, cribra orbitalia bilat.

Hrob 8 — diefa, infans II, 1—3 r. Fragmenty lebky. Os Incae proprium.

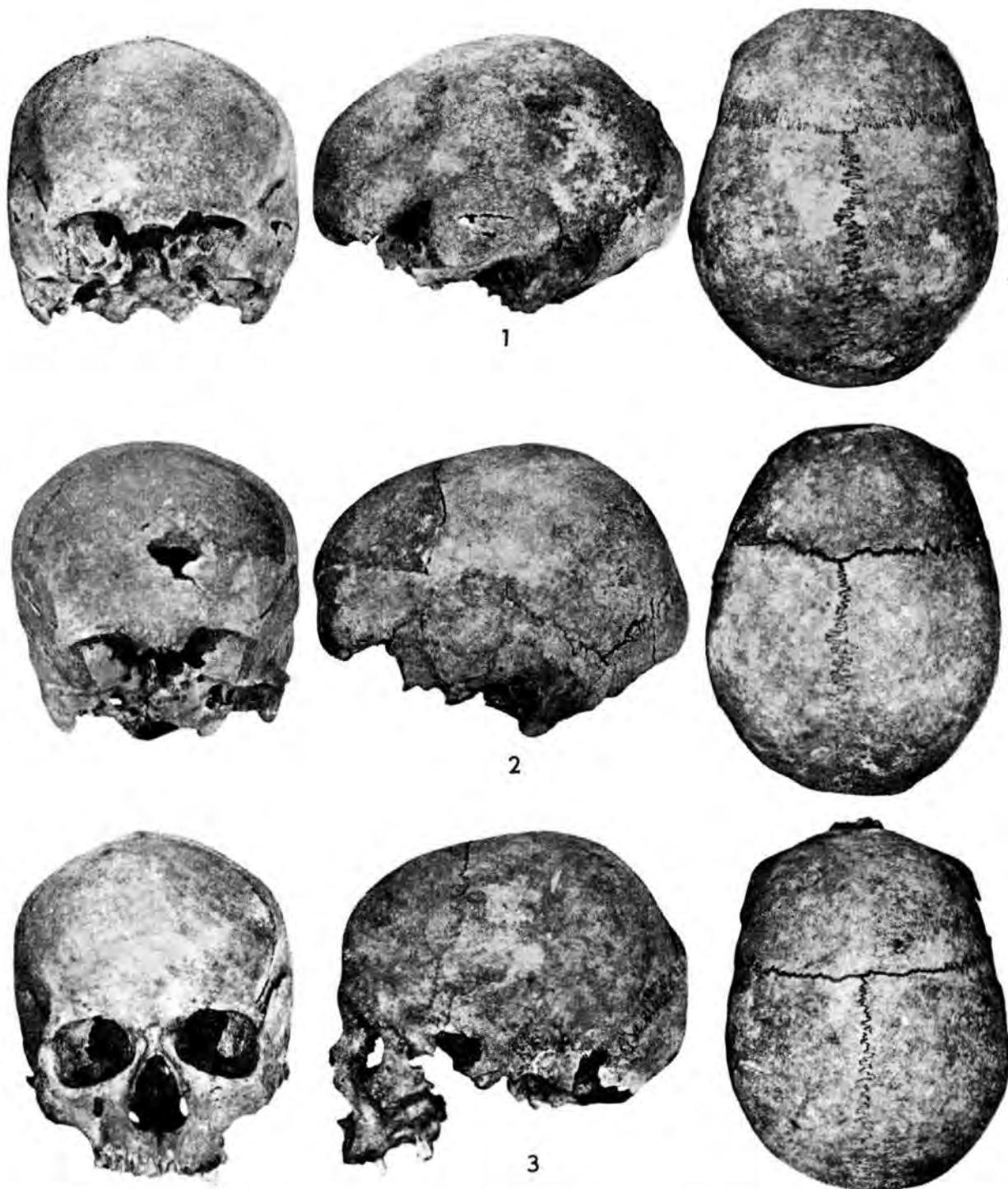
Hrob 9 — žena, matus, 40—50 r. (obr. 1:3). Silne poškodená kalvária umele deformované lebky (aymaršký typ): hyperdolichokran, hypsikonch. Ossa Wormiana, paradentosis difusa, caries M₁ vpravo hore i dolu a C obojstranne dolu, zväčšené foramen mentale lat. dext. — Ø 4 mm, sutura metopica persistens; spondylosis deformans cervicalis, spondylarthrosis thoracalis, perforatio fossae oleocrani bilat. (lat. dext. — Ø 6 mm, lat. sin. — Ø 2 mm).

Hrob 10 — žena (?), matus, 40—50 r. (obr. 2:1). Poškodená kalvária a fragmenty: mezokran, ortokran, tapeinokran, aristenekefal. Ossa Wormiana, paradentosis difusa, caries P₂ vľavo dolu a M₁ vpravo hore, zväčšené foramen mentale lat. sin. — Ø 5 mm; spondylosis deformans thoracalis et lumbalis.

Hrob 11 — diefa, infans II, 4—5 r. Silne poškodená, mierne korodovaná kalva a časť tváre: hypsikonch, mezorin, brachyuran. Os Incae proprium, sutura metopica supranasalis, cribra orbitalia bilat.

Obr. 1. 1 – hrob 2, muž, maturus; 2 – hrob 3, muž, maturus; 3 – hrob 9, žena, maturus (arteficiálna deformácia neurokránia).

Obr. 2. 1 — hrob 10, žena(?), matus; 2 — hrob 16, žena, matus; 3 — hrob 17, žena, adultus.

Hrob 12 — žena, matus, 40—50 r. Fragmenty lebky. Ossa Wormiana, caries P_1 vpravo hore a M_2 vpravo dolu, cystis radicularis P_1 vpravo hore, I_2 vľavo dolu je mierne rotované okolo pozdĺžnej osi bez vybočenia z radu (winging); spondylosis deformans thoracalis.

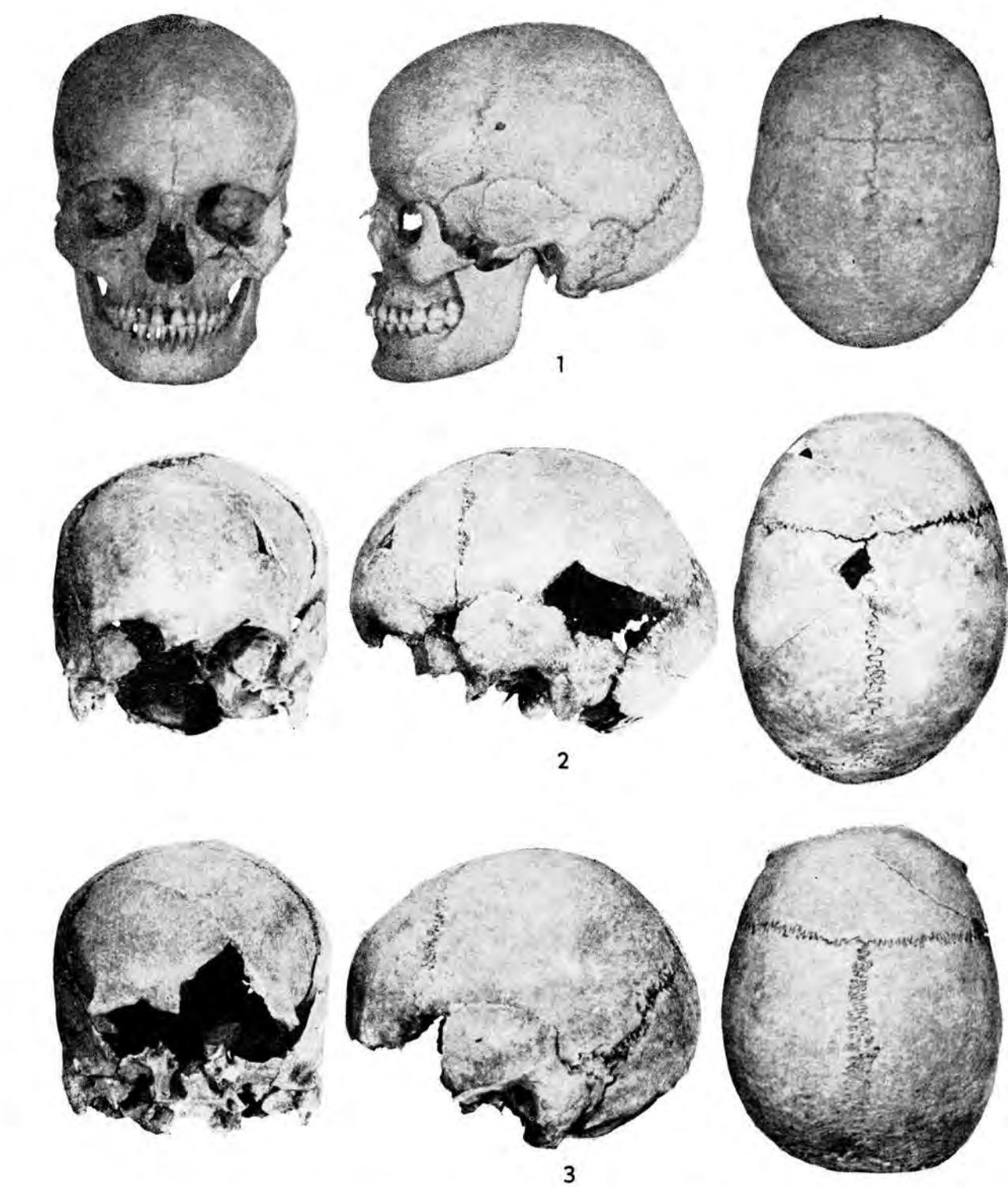
Hrob 13 — dieťa, infans III, asi 6 r. Mierne postmortálne deformovaná poškodená kalva. Ossa Wormiana.

Hrob 14 — žena, juvenis, 18—22 r. Silne postmortálne deformovaná kalva a fragmenty: mezokran, orto-

kran, metriokran, hypsikonch lat. dext., leptorin, ortognát. Diastéma medzi I_2 a C vľavo dolu v dôsledku atypického rastu C, ktoré je orientované šikmo dozadu a čiastočne vybočuje z radu (rozmery diastémy: pri koreňoch zubov 4 mm, pri okluzálnych plochách 7 mm).

Hrob 15 — dieťa, infans III, 10—11 r. Fragmenty lebky: hypsikonch bilat., chamerin.

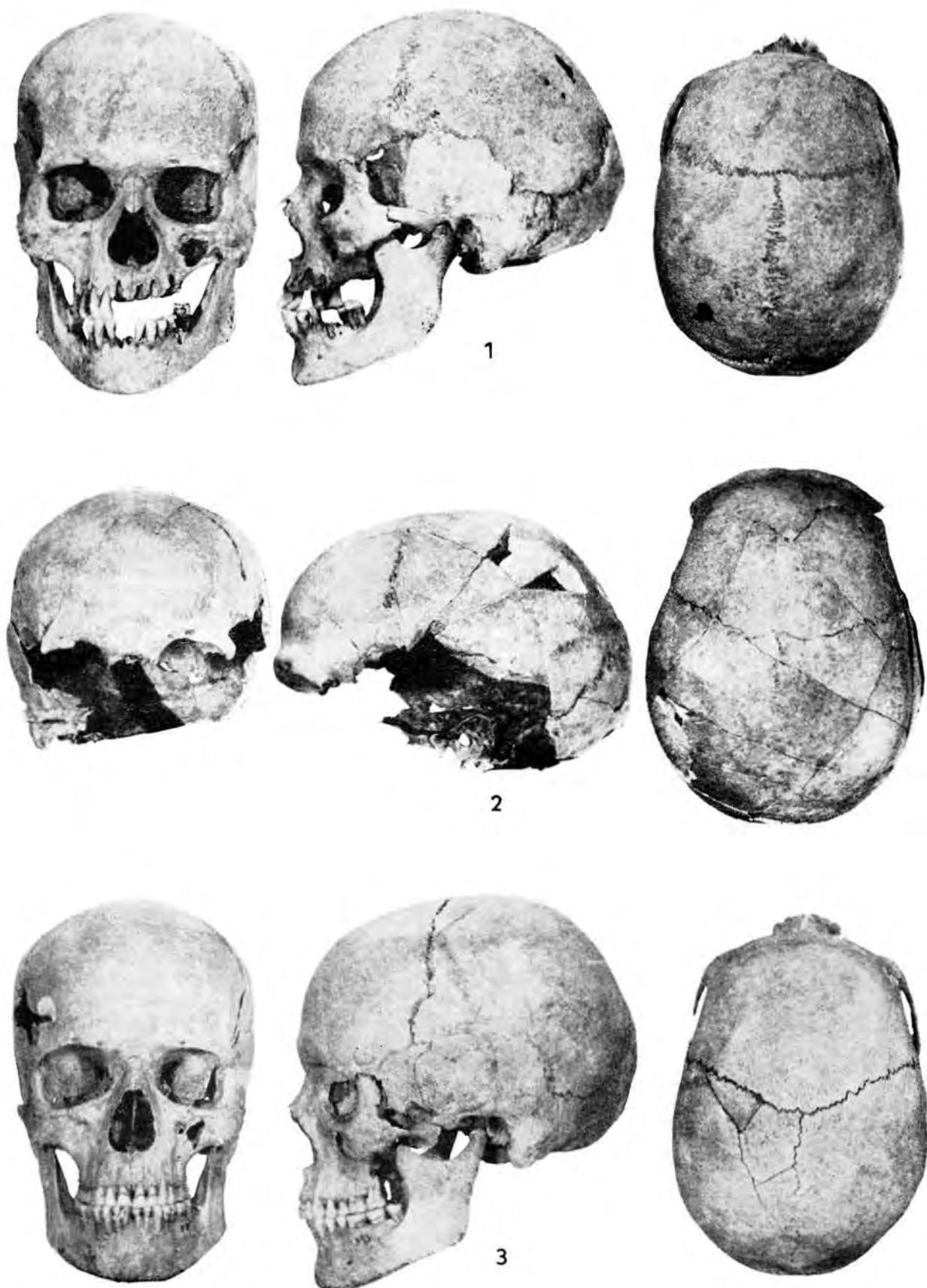
Hrob 16 — žena, matus, 40—50 r. (obr. 2: 2). Poškodená kalvária a fragmenty: mezokran, hypsikran, akro-

Obr. 3. 1 — hrob 20, žena, maturus; 2 — hrob 22, žena, adultus; 3 — hrob 27, muž, adultus.

kran, aristenkefal. Paradentosis difusa, caries M_2 vľavo dolu a M_3 vpravo dolu, torus palatinus partialis, cribra orbitalia lat. dext., výrazná parasagitálna preliačenina v oblasti foramina parietalia (nezasahujúca intrakraniálne), zväčšené foramen parietale lat. sin. a tvar suturae sagittalis je v rozsahu impresie veľmi jednoduchý (zmeny nediferencovateľnej etiologicie); spondylosis L V bilat. v istme stavcového oblúka.

Hrob 17 — žena, adultus, 20—30 r. (obr. 2: 3). Silne poškodené kalvárium: mezokran, leptoprozop, leptén, chamekonch bilat., chamerin, brachyuran. Ossa Wormiana, paradentosis difusa, caries M_1 obojstranne dolu a M_3 obojstranne dolu a vpravo hore, cystis radicularis M_2 vpravo hore, zväčšený zubný kameň na oboch stranach frontálnych zubov sánky, defekt po vyliečenom povrchovom zranení so stopami po sekundárnom zápalovom

Obr. 4. 1 – hrob 28, muž, maturus; 2 – hrob 29, muž, senilis; 3 – hrob 34, žena, adultus.

procese nad ľavým hrboľom čelovej šupiny (rozmery 32 × 22 mm), postihujúcim len vonkajšiu lamenu (obr. 11: 1); perforatio fossae olecrani lat. sin. — Ø 9 mm.

Hrob 18 — žena, adultus, 25—30 r. Silne poškodená, postmortálne deformovaná kalva a fragmenty: brachykrána. Os Incae proprium, paradentosis partialis, zväčšený zubný kamenný na oboch stranách predných zubov sánky, zväčšené foramen mentale lat. sin. — Ø 5 mm.

Hrob 19 — dieťa, infans III, 12—13 r. Fragmenty lebky.

Hrob 20 — žena, maturus, 40—50 r. (obr. 3: 1). Slabo poškodené, korodované kráium: dolichokran, hypsikran, akrokran, hyperleptopropozop, euryén, chamekonch bilat., chamerin, brachyuran, ortognát, euenkefal. Ossicula Wormiana, sutura metopica persistsens, paradentosis difusa, zväčšené foramen mentale lat. sin. — Ø 6 mm; spondylolysis deformans lumbalis, lumbalisatio S I partialis, spondylolysis L V bilat. v istme stavcového oblúka (obr. 9: 2), náznak spina bifida C VII, spina bifida Th I (obr. 8: 4), kongenitálny synostotický blok tiel stavcov L II—L III (obr. 10: 2).

Hrob 21 — dieťa, infans III, 8—9 r. Fragmenty lebky. Caries M₁, cribra orbitalia lat. sin.

Hrob 22 — žena, adultus, 25—30 r. (obr. 3: 2). Mierne postmortálne deformovaná, silne poškodená kalvária: dolichokran, leptorin, brachyuran. Ossicula Wormiana.

Hrob 23 — muž (?), juvenis, 16—20 r. Neúplná kalva a fragmenty. Zdvojenie foramen mentale lat. dext., cribra orbitalia lat. dext. (vľavo sa strop očnice nezachoval).

Hrob 24 — žena (?), maturus, 50—60 r. Postmortálne deformovaná neúplná kalva a veľmi korodované fragmenty. Paradentosis difusa, caries voľných zubov maxilly P₁ a M₃; spondylolysis deformans lumbalis, spondylarthrosis cervicalis.

Hrob 25 — muž, maturus, 50—60 r. Korodované fragmenty. Paradentosis difusa, anodontia I₂ bilaterálne hore; spondylolysis deformans cervicalis gravis, spondylarthrosis thoracalis.

Hrob 26 — žena (?), adultus-maturus. Lebka sa nezachovala.

Hrob 27 — muž, adultus, 30—40 r. (obr. 3: 3). Silne poškodená kalvária a fragmenty: mezokran, hypsikran, akrokran, euenkefal. Ossicula Wormiana, caries M₁ vľavo dolu, zväčšené foramen mentale lat. dext. — Ø 6 mm; spondylolysis L V bilateralis v istme oblúka stavca, exostóza veľkosti hrachu na mediálnej strane distálneho konca diafízy ľavej tibie.

Hrob 28 — muž, maturus, 50—60 r. (obr. 4: 1). Poškodené kráium: mezokran, hypsikran, akrokran, mezopropozop, mezén, mezokonch lat. dext., chamekonch lat. sin., chamerin, mezognát, oligenkefal. Ossicula Wormiana, paradentosis difusa gravis, caries P₂ vpravo hore a M₂ vľavo dolu, cystis radicularis P₁ vpravo hore a M₁ vľavo hore i dolu; spondylolysis deformans gravis universalis, spondylarthrosis cervicalis, omarthrosis lat. dext., arthrosis articuli cubiti bilat., výrazná difúzna osteoporóza chrabtie s početnými mikrokompresiami s piškotovým až klinovitým tvarom tiel stavcov s následným rozšírením medzistavcových štrbin, nearthrosis interspinalis lumbalis (m. Bastrup) (obr. 8: 1—3).

Hrob 29 — muž, senilis, 60—70 r. (obr. 4: 2). Silne poškodená kalva a fragmenty: mezokran, mezorin. Paradentosis difusa, torus palatinus totalis; spondylolysis de-

formans universalis, spondylarthrosis cervicalis et thora- calis, omarthrosis lat. dext., spina bifida S I (obr. 11: 2).

Hrob 30 — dieťa, infans II, 4—5 r. Fragmenty lebky.

Hrob 31 — žena, maturus, 50—60 r. Silne poškodená kalva a fragmenty. Ossa Wormiana, paradentosis difusa gravis, torus palatinus partialis, zväčšené foramen mentale bilat. (Ø 6 mm); spondylolysis deformans universalis (lumbalis gravis), spondylarthrosis lumbalis; nález na pri- miešaných kostiach dospelého muža: coxa vara, prothru- sio acetabuli lat. sin., coxarthrosis sec. gravis (obr. 9: 3).

Hrob 32 — žena, maturus. Lebka sa nezachovala. Spon- dylarthrosis cervicalis.

Hrob 33 — dieťa, infans II, asi 3 r. Silne poškodená postmortálne deformovaná kalva a fragmenty: hyperbra- chykrána.

Hrob 34 — žena, adultus, 30—40 r (obr. 4: 3). Poško- dené kráium: dolichokran, ortokran, akrokran, leptopro- zop, mezén, chamekonch bilat., mezorin, mezouran, mezo- gnát, aristenekefal. Ossicula Wormiana, paradentosis di- fusa, caries M₁ vľavo hore, M₂ vľavo hore i dolu a M₃ vpravo dolu, cystis radicularis M₁ vľavo dolu (obr. 7: 3); spondylolysis deformans thoracalis et lumbalis, perforatio fossae olecrani lat. dext. — Ø 5 mm.

Hrob 35 — muž, maturus, 40—50 r. Fragmenty lebky. Paradentosis difusa, caries M₂ vľavo dolu, stav po vy- liečenej radikulárnej cyste M₁ vpravo dolu a v dôsledku intravitálnej straty zubov P₂ až M₂ vpravo dolu vý- razná sekundárna atrofia tela mandibuly v adekvátnom úseku.

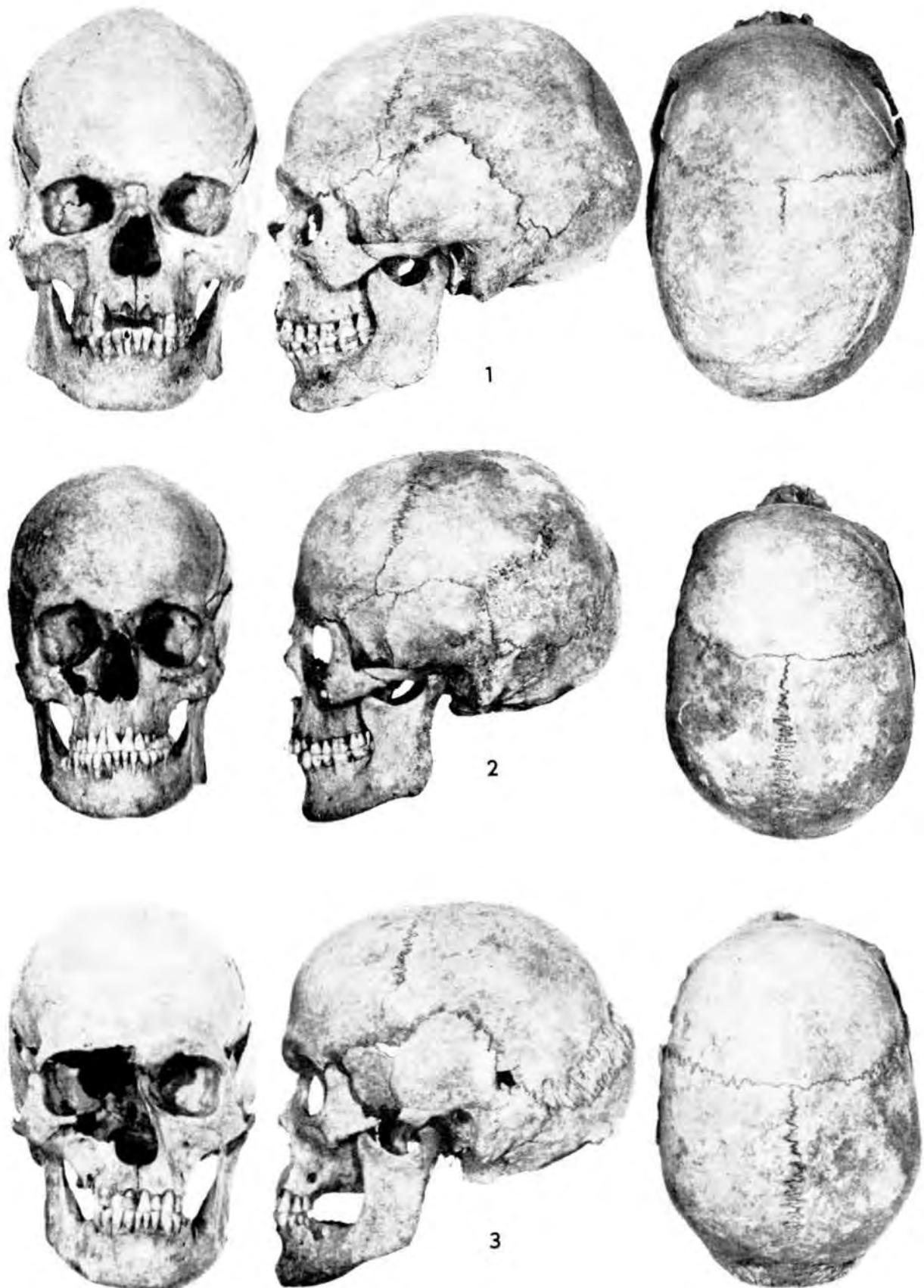
Hrob 36 — žena, maturus, 50—60 r. Fragmenty lebky. Ossicula Wormiana, paradentosis difusa, caries M₂ vľavo dolu, cystis radicularis M₂ vpravo dolu, zväčšený zubný kamenný na linguálnej strane zubov vpred a vpravo dolu.

Hrob 37 — muž, maturus, 40—50 r. (obr. 5: 1). Takmer nepoškodené kráium: dolichokran, ortokran, akrokran, euryprozop, euryén, chamekonch bilat., chamerin, bra- chyuran, mezognát, aristenekefal. Ossa Wormiana, os epip- tericum bilat., zväčšený zubný kamenný na bukálnej strane predných zubov sánky, mierna forma turikefalie; spondylolysis deformans thoracalis et lumbalis, spondylarthrosis thoracalis et lumbalis, arthrosis articuli cubiti bilat., ar- throsis articuli radiocarpalis bilat.

Hrob 38 — žena, adultus, 25—30 r. (obr. 5: 2). Takmer nepoškodené kráium: dolichokran, ortokran, akrokran, leptoprozop, leptén, mezokonch lat. sin., leptorin, bra- chyuran, ortognát, aristenekefal. Ossicula Wormiana, pa- radentosis partialis, caries M₁ a M₂ vľavo dolu, hy- poplázia C vľavo hore, zväčšený zubný kamenný na bukálnej strane horných stoličiek vpravo.

Hrob 39 — muž, maturus, 40—50 r. (obr. 5: 3). Silne poškodené, mierne postmortálne deformované kráium: dolichokran, hypsikran, akrokran, mezopropozop, mezén, mezokonch lat. sin., leptorin, brachyuran, ortognát, aristenekefal. Celý lambdový šev vyplňujú ossa Wormiana, široký cca 20 mm — batrokefalia, paradentosis difusa, caries P₁ vpravo hore a P₂ vpravo hore i dolu, cystis radicularis P₂ obojstranne hore i dolu a M₁ vpravo hore a vľavo dolu (obr. 7: 5); spondylolysis deformans uni- versalis, mierna forma omarthrosis bilat., arthrosis articuli lat. dext., arthrosis articuli radiocarpalis lat. dext.

Hrob 40 — muž (?), maturus. Lebka sa nezachovala. Spondylolysis deformans thoracalis (stavce z ostatnej časti chrabtie sa nezachovali), arthrosis universalis.

Obr. 5. 1 — hrob 37, muž, maturus; 2 — hrob 38, žena, adultus; 3 — hrob 39, muž, maturus.

Hrob 41 — žena, adultus, 30—40 r. (obr. 6: 1). Poškodené, čiastočne postmortálne deformované kráium: mezokran, ortokran, metriokran, leptoprozop, leptén, hypsikonch bilat., chamerin, brachyuran, mezognát, aristenkefal. Paradentosis difusa, caries M_1 vľavo dolu, zväčšené foramen mentale bilat. ($\varnothing$ 5 mm), cribra orbitalia bilat., front bombae (?), alveolárna prognácia, spondylarthrosis lumbalis.

Hrob 42 — muž, maturus, 40—50 r. (obr. 6: 2). Takmer nepoškodené kráium: mezokran, ortokran, metriokran, mezoprozop, curyén, mezokonch bilat., hyperchamerin, brachyuran, ortognát, aristenkefal. Ossa Wormiana, paradentosis difusa gravis, cystis radicularis M_1 a M_3 vpravo dolu, zväčšený zubný kameň na všetkých zuboch (obr. 7: 2), cribra orbitalia lat. dext., zväčšené foramen mentale lat. sin. — $\varnothing$ 6 mm; spondylosis deformans universalis gravis, spondylitis specifica (tbc) Th XI et Th XII et L I cum deformatione vertebrarum, praecipue corporis vertebrae Th XII — cyphosis columnae vertebrarum sec., spondylitis anterior Th IX et Th X (obr. 9: 1 a 10: 1), hiatus canalis sacralis po S III vrátane, foramen corporis sterni ($\varnothing$ 7 mm).

Hrob 43 — muž, maturus. Z lebky sa zachoval iba korodovaný fragment čelovej šupiny s malou časťou temenej kosti.

Hrob 44 — muž (?), maturus-senilis. Lebka sa nezachovala.

Hrob 45 — muž (?), adultus, 30—40 r. (obr. 6: 3). Silne poškodená kalvária: mezokran, ortokran, metriokran, mezorin, aristenkefal. Ossa Wormiana, paradentosis difusa, caries P_2 vpravo dolu, M_1 vpravo dolu a vľavo hore a M_2 vpravo hore, C vpravo dolu je rotované okolo pozdĺžnej osi takmer o 90° a trochu zošikmené smerom dozadu, zväčšený zubný kameň na bukálnej strane frontálnych zubov mandibuly, torus palatinus partialis; spondylosis deformans universalis, spondylarthrosis cervicalis, perforatio fossae olecrani bilat. (lat. dext. — $\varnothing$ 7 mm; lat. sin. — $\varnothing$ 8 mm).

Hrob 46 — muž (?), adultus-maturus. Lebka sa nezachovala.

Hrob 47 — diefa, infans II, asi 5 r. Silne poškodená kalva a fragmenty: brachykan, brachyuran. Nápadne veľké neurokráium s papierovitými stenami, zväčšené foramen mentale lat. sin. — $\varnothing$ 5 mm.

Hrob 48 — diefa, infans II, 1,5—2,5 r. Fragmenty lebky. Sutura metopica supranasalis.

Hrob 49 — diefa, infans II, asi 5 r. Značne korodované fragmenty.

Hrob 50 — žena, maturus, 50—60 r. Fragmenty lebky. Paradentosis difusa, caries P_1 , P_2 a M_1 vpravo hore, zväčšené foramen mentale lat. sin. — $\varnothing$ 5 mm; spondylosis deformans universalis, arthrosis universalis praecipue articuli cubiti bilat., spondylarthrosis thoracalis et lumbalis.

Hrob 51 — žena, maturus, 40—50 r. (obr. 7: 1). Silne poškodené kráium, čiastočne postmortálne deformované: dolichokran, hypsikran, akrokran, mezoprozop, mezén, chamekonch bilat., mezorin, brachyuran, mezognát, euenkefal. Ossicula Wormiana, caries M_2 vľavo hore, zväčšený zubný kameň na bukálnej strane zubov čeluste, cribra orbitalia lat. dext., stopa po vyliečenom defekte na lamina externa tuber parietale lat. sin. (rozmery 18 × 53 mm); spondylosis deformans thoracalis et lumbalis,

spondylarthrosis lumbalis, spondylolysis L IV et L V bilat. v istme stavcového oblúka, spina bifida S I, náznak lumbalizácie v medzistavcovej štrbine S I-S II, perforatio fossae olecrani lat. dext. — $\varnothing$ 8 mm (vľavo sa distálny koniec humeru nezachoval).

Morfologický rozbor

Hodnotenie morfologických kritérií sa robilo podľa R. Martina — K. Sallera (1957) a U. P. Alexejeva — G. F. Debeca (1964).

Tabuľky morfologických kritérií jednotlivých kostier sú v antropologickom posudku, uloženom v dokumentačnom oddelení Archeologického ústavu SAV v Nitre (č. 8162/77). Uvádzaný stav zachovalosti materiálu je po rekonštrukcii prípadných fragmentov, pretože sa spracúval po laboratórnej príprave.

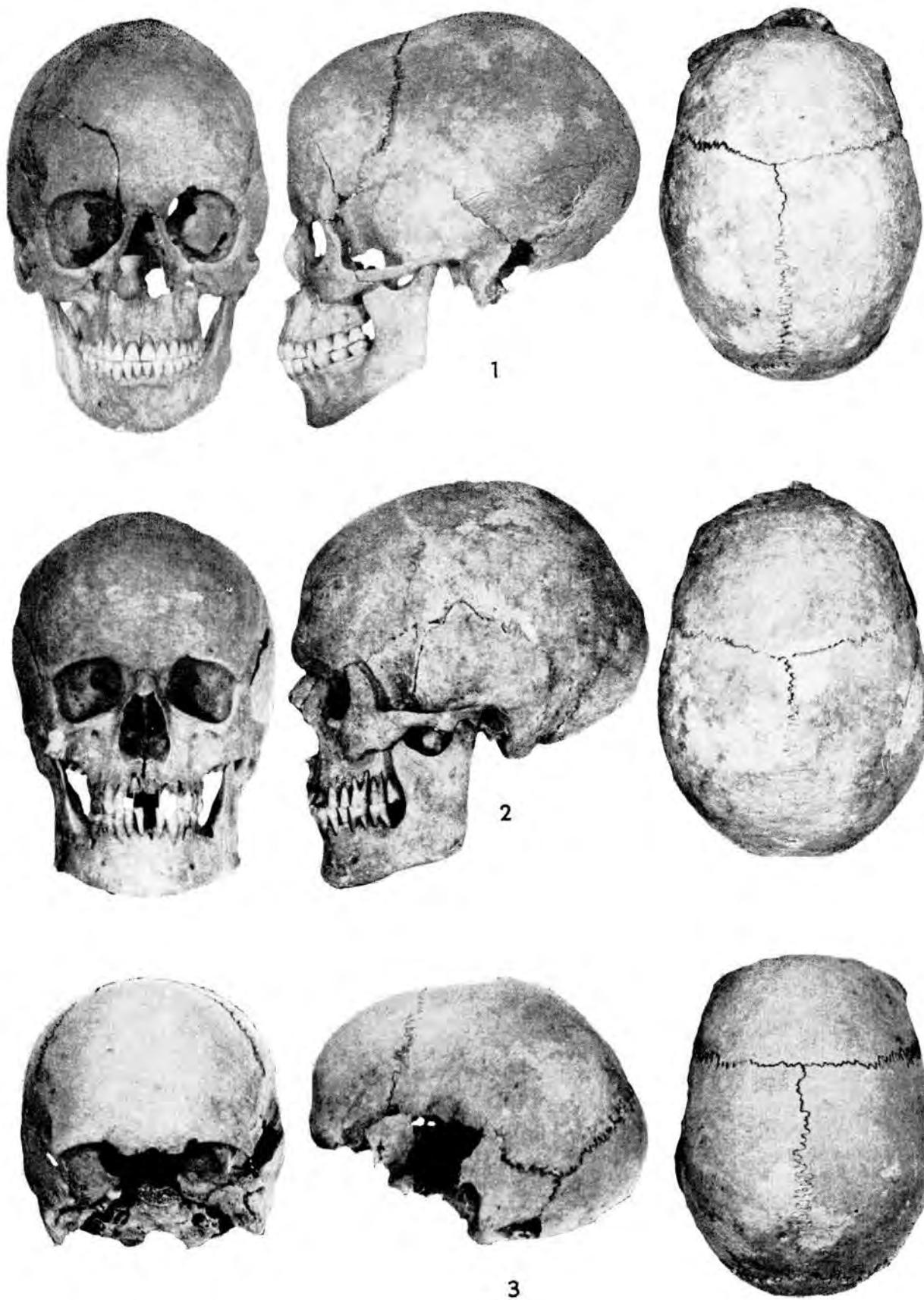
Morfologické hodnotenie bolo možné urobiť, aj keď niekedy len čiastočne, na 43 lebkách. Z tohto počtu je 13 mužských, 17 ženských a 13 detských lebiek. V ďalšom teste sa uvádzajú najčastejšia absolútne frekvencia výskytu jednotlivých sledovaných znakov u oboch pohlaví.

Ako kráium sa lebky zachovali približne rovnako často u oboch pohlaví (u 6 mužov a 5 žien), častejší bol však výskyt čiastočne alebo úplne fragmentárnych foriem zachovalosti. Stavba lebiek bola do značnej miery determinovaná pohlavnou príslušnosťou. Mužské lebky boli prevažne robustné s početným zastúpením strednej stavby, u žien prevažovali lebky strednej stavby s početným zastúpením gracilných foriem. Podobný obraz sa zistil aj v stupni vytvorenia reliéfu svalových úponov, kde u oboch pohlaví výrazne prevažoval rozvoj reliéfu svalových úponov stredného stupňa s tendenciou k mohutnému rozvoju u mužov a k slabému rozvoju u žien.

U oboch pohlaví bol obrus neurokránia najčastejšie ovoidný a elipsoidný a lícene oblúky fe nozygické. Oblúk lebečnej klenby mužov bol najčastejšie stredne vysoký s tendenciou k vysokému oblúku. U žien boli približne rovnako často zastúpené všetky tri formy (nízky, stredný i vysoký oblúk).

Steny záhlavia mali mužské lebky prevažne rovnobežné, ale často i rozbiehavé vzhľadom k báze lebky. Ženské lebky mali steny záhlavia prevažne zbiehavé i rozbiehavé.

Glabelu bolo možné hodnotiť u 24 dospelých jedincov (10 mužov a 14 žien), pričom na lebkách mužov bol zastúpený najviac stupeň V, u žien stupeň II až III. Tuberculum marginale na žen-

Obr. 6. 1 – hrob 41, žena, adultus; 2 – hrob 42, muž, maturus; 3 – hrob 45, muž (?), adultus.

Tab. I. Kránum. Absolútne miery a indexy. Muži.

Miery a indexy	Hrob čís.												
	2	3	23	25	27	28	29	35	37	39	42	45	
1	181	186	(168)	—	183?	173	195	—	205	195	197	182	
1c	180	186	(170)	—	177	175	196	—	202	196	195	185	
5	100	105	—	—	—	99	—	—	105	111	112	97	
8	137	138	—	—	140	134	154	—	146	141	150	141	
9	99	98	—	98	95	98	—	—	103	100	104	99	
17	136	138	—	—	139	134	—	—	144	147	143	134	
17a	136	140	—	—	143	133	—	—	148	145	144	136	
40	93	96	—	—	—	99	—	—	107	105	108?	95?	
42	101	113	—	—	—	112	—	—	119	119	120	108?	
43	104	108	—	104	103	103	—	—	114	108	109	104	
43 (1)	96	100	—	95	93	93	—	—	104	99	100	97	
45	130	134	—	—	131?	129	—	—	143	138?	134	128?	
46a	93	99	—	—	—	95	—	—	104	100	92	95	
47	113	126	—	—	—	114	—	—	119	118	119	102	
48	67	76	—	—	—	66	—	—	71	72	66?	65?	
51	dext.	42	45	—	—	—	39	—	—	44	—	42	41
	sin.	42	46	—	—	—	40	—	—	43	43	41	39?
52	dext.	33	36	—	—	—	30	—	—	29	—	32	29
	sin.	34	34	—	—	—	30	—	—	31	33	32	29?
54	25	25	26?	26	—	27	25	—	28	24	29	23	
55	51	51	—	—	—	49	51?	—	49?	57?	49	48?	
60	48	—	—	—	—	—	—	—	52	46?	51?	—	
61	64?	—	—	—	—	—	—	—	68	59	61	—	
65	125	135	—	—	117?	124	126	115	124	126	123	122	
66	97	106	107	—	103	109?	112	96	111	102	105	98	
69	33	38	29	35	37	31	30?	28	37	35	38	29	
70	dext.	67	73	—	—	65	61?	65	55	68	63	69	—
	sin.	65	74	—	—	63	63	66	52	71	65	71	61
71	dext.	31	34	35	30	29	32	30	25	33	33	35	29
	sin.	32	36	34	—	33	31	29	25	35	33	35	30
I (1)	75,7	74,2	—	—	76,5?	77,5	79,0	—	71,2	72,3	76,1	77,5	
I (2)	75,1	74,2	—	—	75,9?	77,5	—	—	70,2	75,4	72,6	73,6	
I (3)	99,2	100,0	—	—	102,1	100,0	—	—	98,6	104,3	95,3	95,0	
I (38)	86,9	94,0	—	—	—	88,4	—	—	83,2	85,5?	88,8	79,7?	
I (39)	51,5	56,7	—	—	—	51,2	—	—	49,6	52,2?	49,3?	50,8?	
I (42)	dext.	78,6	80,0	—	—	76,9	—	—	65,9	—	76,2	70,7	
	sin.	80,9	73,9	—	—	75,0	—	—	72,1	76,7	78,1	74,4?	
I (48)	49,0	49,1	—	—	—	55,1	49,0?	—	57,1?	42,1?	51,2	47,9?	
I (54)	133,3	—	—	—	—	—	—	—	130,8	128,3?	119,6?	—	
I (60)	93,0	91,4	—	—	—	100,0	—	—	101,9	94,6	96,4?	97,9?	
38 (WI)	1378	1481	—	—	1444?	1276	—	—	1841	1655	1729	1464	
výška n	15,8	20,1	—	14,0	—	18,4	—	—	17,9	18,9	21,7	15,8	
výška ss	24,4	24,0	—	—	—	24,6	—	—	27,9	—	23,2	—	
nazomalárny uhol	143,5°	136,3°	—	147,1°	—	136,8°	—	—	142,0°	—	133,1°	143,9°	
zygomaxilárny uhol	124,6°	128,3°	—	—	—	125,3°	—	—	123,6°	—	126,5°	—	

ských lebkách najčastejšie nebolo vytvorené, u mužov bolo väčšinou strednej veľkosti. Profil čela bol u oboch pohlaví vo veľkej miere klenutý, tubera frontalia boli u mužov prevažne strednej veľkosti a u žien malé s relatívne početným zastúpením stredne veľkých foriem.

Protuberantia occipitalis externa bola hodnotená u 9 mužov, prevažoval u nich stupeň 3, u 16 žien boli v prevahe stupne 1 a 2.

U oboch pohlaví prevládal výrazný tvárový reliéf. Hodnotiť ho bolo možno s určitosťou len na piatich mužských a na rovnakom počte ženských lebiek.

Prominencia nosa dospelých jedincov bola prakticky v rovnakom zastúpení u mužov i žien — stredná až veľká.

Veľkosť processus mastoidei bola opäť výrazne ovplyvnená pohlavím, u mužov prevládali stredne veľké a u žien malé formy.

Profil záhlavia mužských lebiek bol prevažne plochý až klenutý, na lebkách žien najčastejšie klenutý.

Spina nasalis sa hodnotila u mužov v 6, u žien v 5 prípadoch. Mužské lebky mali formy stupňa 4 (v malej prevahe) a ženské lebky zasa stupňa 3.

Tab. II. Krániu, Absolútne miery a indexy. 2. čas.

Miry a indexy	Hrub čís.	Hrub čís.																		
		9	10	12	14	16	18	20	22	24	31	34	36	38	41	50	51			
1	179	184	—	168?	183	177	164	169	188	—	—	176	182	—	179	191?	—	176	—	
1c	171	184	—	166?	187?	179	167	174	189	—	—	176	182	—	180	192?	—	175	—	
5	95	—	92?	102?	—	—	—	103	—	—	—	102	97	—	97	109	—	98?	—	
8	125	144	128?	143	140	132	126	140	—	—	137	134	—	132	144?	—	125?	—	95	
9	92	96	88	94	98	—	—	102	98	—	—	100	97	—	100	100	—	139?	—	
17	—	132	123?	142?	—	—	—	133	—	—	—	133	132	—	133	137?	—	138?	—	
17a	—	135	124?	145?	—	—	—	131	—	—	—	134	133	—	133	139?	—	139?	—	
40	—	—	—	82?	—	—	—	96	—	—	—	101	90	—	107	—	—	99?	—	
42	—	—	—	—	—	—	—	106	—	—	—	112	101	—	117?	—	—	115?	—	
43	99	104	92	99	108	—	—	104	103	—	—	108	103	—	107	—	—	101?	—	
43 (1)	43	93	86	90	100	—	—	96	91	—	—	101	94	—	99	—	—	93	—	
45	118?	126?	—	—	126?	—	—	124?	—	—	—	126	121	—	131?	—	—	127?	—	
46a	—	—	—	—	—	97	—	94	—	—	—	98	89	—	85	—	—	100	—	
47	—	—	—	—	—	115	—	99	109?	—	—	116	112	—	119?	—	—	108?	—	
48	—	—	—	—	—	70	—	59	71?	—	—	69	68	—	75	—	—	65?	—	
51	dext.	—	—	—	—	43	—	40	—	—	—	44	41	—	43	—	—	41	—	
	sin.	37?	—	—	—	43	—	41	42?	—	—	43	42	—	41?	—	—	41	—	
52	dext.	—	32?	—	—	32	—	30	—	—	—	31	—	—	—	—	—	31?	—	
	sin.	32?	—	—	—	31	—	30	36?	—	—	30	35	—	38	—	—	31?	—	
54	—	—	—	—	20	27	28	—	25	24?	—	25	22?	—	27	—	—	22?	—	
55	—	—	—	—	47?	—	50	—	45	53	—	51	48	—	52	—	—	44?	—	
60	—	—	—	—	—	47	—	47	50	—	—	51?	—	—	41	44	—	48?	—	
61	—	—	—	—	—	64	—	62	66	—	—	58	—	—	55	61	—	62	—	
65	—	—	—	—	—	—	—	109?	115	—	—	124	117	—	113	117	—	115	—	
66	—	—	—	—	122	—	28	—	25	24?	—	25	22?	—	27	—	—	22?	—	
69	36	116	—	—	—	50	—	45	53	—	—	51	48	—	52	—	—	44?	—	
70	dext.	—	31	29	32	31	30?	25	30?	34	—	32	34	—	31	34	—	32	—	
	sin.	31	63	58	—	—	57	60	—	59?	62	—	62	64	—	64	55	—	61	—
71	dext.	—	59	29	27	—	32	30	29	28	—	32	32	—	31	29	—	32	—	
	sin.	—	28	30	—	—	29	29	27	33	25	—	33	—	—	31	29	—	33	—
1 (1)	69,8	78,3	—	76,2?	78,1	79,1	80,5	74,6	74,5	—	—	73,6	73,7	—	73,7	75,4	—	71,0	—	
1 (2)	—	71,7	—	73,2?	77,6?	—	—	78,7	—	—	—	73,1	73,7	—	73,7	71,7	—	79,0	—	
1 (3)	—	91,7	—	96,8?	99,3?	—	—	105,6	—	—	—	99,1	100,0	—	99,1	96,1?	—	111,2?	—	
1 (38)	—	—	—	—	—	91,3?	—	79,8?	—	—	—	92,1	92,6	—	92,6	90,8?	—	85,0?	—	
1 (39)	—	—	—	—	55,5?	—	47,6?	—	—	—	54,8	—	—	56,2	57,2?	—	51,2?	—	—	
1 (42)	dext.	—	86,5?	—	74,4	—	75,0	—	—	—	70,5	—	—	—	93,0	—	—	75,6?	—	
	sin.	86,5?	—	—	72,1	—	73,2	85,7?	—	—	—	69,7	—	—	83,3	92,7?	—	75,6?	—	
I (48)	—	42,6?	—	56,0	—	55,6	45,3?	—	—	—	49,0	—	—	45,8?	51,9	—	50,0	—	—	
I (54)	—	—	—	136,2	—	131,9	132,0	—	—	—	—	—	—	134,2	138,7	—	129,2?	—	—	
I (60)	—	—	89,1	1620?	—	93,2	—	—	—	—	—	99,0	—	92,8	98,2	—	101,2	—	—	
38 (WT)	—	1472	—	—	—	1179	—	—	—	—	—	1350	—	1304	1586?	1240?	—	—	—	
výška n	17,0	12,2	17,7	13,6	19,0	—	20,0	20,7	—	—	—	19,1	—	17,0	18,9	17,0	17,6	27,4	—	
výška ss	—	—	—	22,6	—	24,5	—	—	—	—	—	25,0	—	20,5	138,6?	140,2?	137,8?	139,8?	—	
nazomaxillary uhôl	139,8°	152,3°	146,3°	138,4°	—	134,8°	—	131,3°	—	—	—	127,0°	—	125,9°	—	130,6°	135,0°	122,5°	—	

Profil brady prominoval najčastejšie stredne s tendenciou k silnej prominencii na sánkach u oboch pohlaví.

Zhráz bol hodnotený na 7 mužských a 8 ženských lebkách. V oboch prípadoch slabo prevažuje výskyt labidoncie.

Laterálna časť horného okraja očníc u mužov i žien bola vo veľkej väčšine oblá. Očnice na lebkách u oboch pohlaví boli zastúpené hlavne nízkymi a stredne vysokými formami hranatého tvaru.

Apertura piriformis mužských i ženských lebiek bola väčšinou stredne široká a stredne vysoká. V tvare spodného okraja apertury piriformis prevažoval u mužov typ 4, u žien typ 2 a 3 a fossae caninae lebiek oboch pohlaví boli väčšinou hluboké.

Tubera mentalia na sánkach mužov boli najčastejšie stredne veľké s tendenciou k veľkým a u žien zase väčšinou malé a stredne veľké formy.

Spina mentalis sa na sánkach mužov i žien vyskytla väčšinou v podobe tríňov.

Tvar zuboradia maxily oboch pohlaví bol prevažne parabolický a na mandibulách sa zistil výlučne parabolický tvar zuboradia u oboch pohlaví.

Na lebkách dospelých jedincov sa zuby zachovali prevažne s popráskanou sklovinou a boli väčšinou stredne až silne abradované s relativne početným zastúpením slabo obrúsených zubov u žien. Miskovitý typ abrázie výrazne prevažoval u oboch pohlaví.

Osobitnú pozornosť si zaslhuje umele deformovaná lebka ženy z hrobu 9, ktorá bola in situ poškodená a orientovaná dolu tvárou. Našla sa v sekundárnej polohe spolu s ľavou kľúčnou kostou a niekoľkými rebrami ca 30 cm nad kostrou. Kosti končatín boli uložené pozdĺž tela v anatomickom slede, len pravá dolná končatina bola extrémne ohnutá v kolene do neprirodzenej polohy, takže kosti chodidla ležali na pravej panvovej kosti. Na neobvyklom mieste medzi rebrami na ľavej strane sa našla čepel železného nožika. Porušený hrob bol inak bez archeologických nálezov. Podľa klasifikácie A. Hrdličku (Malý 1935) ide o aymarský typ umelej deformácie lebky. Podrobnejšia dokumentácia a presné zaradenie tejto lebky medzi dosiaľ známe nálezy arteficiálne deformovaných lebiek budú publikované neskôr spolu s nálezmi takýchto lebiek získaných v poslednom období pri terénnych výskumoch Archeologickejho ústavu SAV.

Postkraniálny skelet bolo možné hodnotiť z morfológického hľadiska v 36 prípadoch. Veľkové zaradenie podľa zvyškov postkraniálnej kostry umožnila zachovalosť materiálu až v 51 prípadoch, zistenie jeho stavby v 50 a reliéfu svalových úponov v 49 prípadoch.

Morfologické hodnotenie postkraniálneho skeleta sa upriamilo predovšetkým na evidenciu sexuálne determinovaných sekundárnych znakov na kostre panvy.

Dĺžka krízovej kosti bola hodnotená v 15 prípadoch, šírka v 18 a prehnatosť v 16 prípadoch. Sakrum mužov bolo v rovnakom počte krátke, stredne dlhé a dlhé. U žien mierne prevažovali krátke formy. Obe pohlavia však mali najčastejšie zastúpené široké a zároveň málo prehnuté krízové kosti.

Na panvových kostiach sa sexuálny dimorfizmus prejavil najvýraznejšie. Hodnotil sa sulcus praearicularis (na kostrách dospelých v 28 prípadoch), ostrosť incisura ischiadica major (29 prípadov), zahrotenosť spina ischiadica (5 prípadov), tvar foramen obturatum (10 prípadov) a ostrosť angulus subpubicus (10 prípadov). Frekvencia rozloženia jednotlivých kategórií znakov je výrazne ovplyvnená pohlavím.

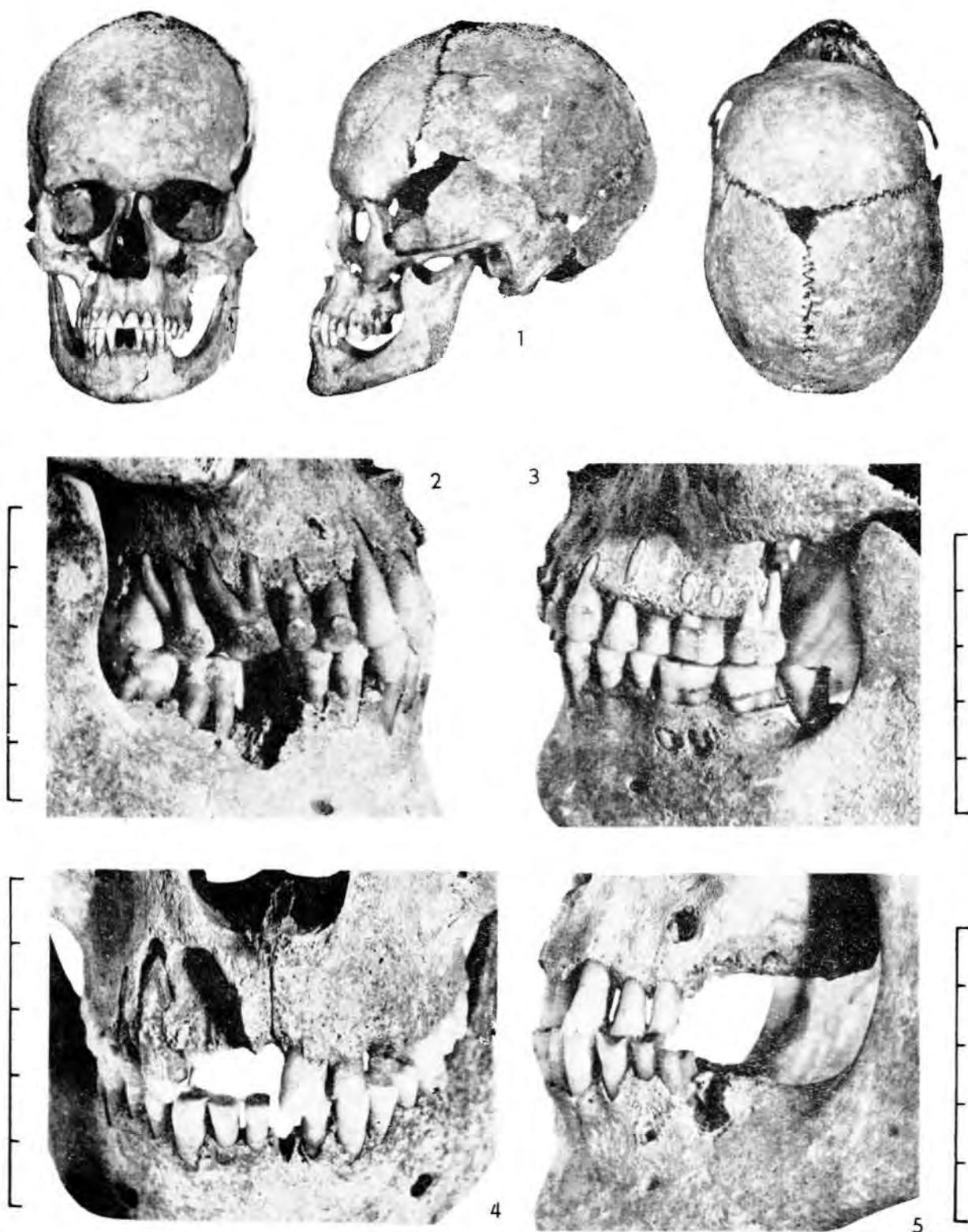
Súhrnná morfológická charakteristika súboru svedčí o jeho heterogénnom charaktere; nevymykána sa z rámca slovanských populácií z územia Československa.

Metrický rozbor materiálu

Metricky bolo možné hodnotiť 37 lebiek a 38 postkraniálnych skeletov. Medzi mužov a ženy boli zaradení aj juvenilní jedinci a ich metrické hodnoty sa brali na zretel pri výpočte základných štatistikých parametrov pre obe pohlavia. Ide o mužskú lebku z hrobu 23 a lebku ženy z hrobu 14. Pri hodnotení postkraniálneho skeleta dospelých boli do súboru zaradení všetci juvenilní jedinci z pohrebiska (hroby 4, 14, 23).

Z celkového počtu 16 mužov sa aspoň čiastočne hodnotila lebka v 12 prípadoch, u žien z 22 kostier 17 lebiek (tab. I a II) a u detí z 13 iba 8 lebiek, resp. ich časti. Aritmetické priemery mier detských kostier sa nezisťovali a neboli použité približne zistiteľné miery ani metrické hodnoty umele deformovanej lebky z hrobu 9.

Okrem výpočtu nazomalárneho a zygomaxillárneho uhla (Roginskij — Levin 1955) a výšky bodov *n* (nasion) a *ss* (subspinale), absolútne mieru a indexy sa zisťovali a označovali podľa R.

Obr. 1. 1 – hrob 51, žena, matus; 2 – hrob 42, paradentosis difusa gravis, cystis radicularis M_1 vpravo dolu, zväčšený zubný kameň; 3 – hrob 34, paradentosis difusa, cystis radicularis M_1 vľavo dolu; 4 – hrob 2, paradentosis difusa, cystis radicularis I_1 až C vpravo hore; 5 – hrob 39, paradentosis difusa, cystis radicularis P_2 vľavo dolu i hore a M_1 vľavo dolu.

Martina — K. Sallera (1957). Výška bodov n a ss sa zisťovala algebraicky ako výška v rovnomennom trojuholníku $fmo-fmo-n$, resp. zm_1-zm_1-ss . Vzdialosti $fmo-n$, resp. zm_1-ss pre

ľavú i pravú stranu boli iba zriedka rovnaké. Preto sa vrchol spomínaných trojuholníkov stanovil z priemeru dĺžok oboch strán mier ako ideálny vrchol rovnoramenného trojuholníka. Tento postup sa volil preto, lebo naše pracovisko zatiaľ nemá koordinačné posuvné meradlo. Predpokladané odchýlky od skutočných hodnôt sú minimálne (desatiny milimetra), a preto vypočítané hodnoty výšky n a ss postačujú z hľadiska poskytovaných informácií.

Okrem rozdelenia nazomalárneho a zygomaxilárneho uhla podľa *J. J. Roginského* a *M. G. Levina* (1955) sa klasifikácia absolútnych mier robila podľa *W. Scheidta* (1930). Indexy sa hodnotili podľa klasifikácií *R. Martina* a *K. Sallera* (1957). Výška postavy sa počítala *Manouvrievrou* metódou a použilo sa jeho rozdelenie. K metrickému vyhodnoteniu postkraniálneho skeletu sa zisťovali miery kostí pravých i ľavých končatín.

Na základe aritmetických priemerov absolútnych mier je neurokránum mužov dlhé, úzke až stredne široké, vysoké a aristekefalné. Splanchnokránum majú stredne vysoké (na hranici nízkych), stredne široké a horná tvár je tiež stredne vysoká. Podľa priemerov indexov je ich neurokránum mezokranné, ortokranné a akrokranné, tvár majú mezoprozopnú a mezennu, ľavú očnicu mezokonchnú a pravú chamekonchnú (hodnoty pre obe strany sú na hranici uvedených kategórií), nos chamerinný (na hranici mezorinie), čeľusť majú výrazne brachyurannú a ortognátnu.

Podľa uvedeného princípu hodnotenia sú femury mužov v priemere platymérne a pilastrické, tibie sú v strede euryknemné a pri foramen nutricium mezoknemné. Výška postavy mužov je v priemere nadstredná.

Neurokránia žien sú v absolútnych mierach v priemere dlhé, úzke až stredne široké, vysoké a aristekefalné. Tvár majú stredne širokú, stredne vysokú a hornú tvár tiež stredne vysokú. V indexoch sú ich neurokránia v priemere mezokranné, ortokranné (na hranici hypsikranných) a akrokranné. Splanchnokránia sú z tohto hľadiska leptopropozopné, lepténne (na hranici s mezennymi), očnice vľavo chamekonchné, vpravo mezokonchné, nos chamerinný, čeľusť výrazne brachyuranná a ortognátna.

Priemery metrického hodnotenia postkraniálneho skeletu žien hovoria, že femury sú hyperplatymérne, vpravo pilastrické, vľavo nepilastrické, tibie sú v strede mezoknemné a pri for-

men nutricium vpravo euryknemné, vľavo mezoknemné, výška postavy je tiež nadstredná.

Pri hodnotení horizontálnej profilácie tváre je priemer hodnôt nazomalárneho uhla mužských lebiek blízko k strednej hodnote pre europidov a v prípade zygomaxilárneho uhla svedčí priemer výrazne o európskom charaktere. Ak posudzujeme horizontálnu profiláciu tváre žien, je situácia obdobná, len priemer zygomaxilárneho uhla nie je taký výrazný v intervale charakteristickom pre európske populácie. Ak hodnotíme v tomto znaku jednotlivé lebky, zisťujeme, že nazomalárny uhol ženy z hrobu 10 má hodnotu typickú pre mongoloïdov a hodnoty tohto uhla na lebkách muža z hrobu 16 a ženy z hrobu 25 sa približujú k hranici intervalu charakteristického pre mongoloidné populácie. Tvárová časť lebky sa ani v jednom z týchto prípadov nezachovala. Pre základnú orientáciu by však bola potrebná konfrontácia hodnôt zygomaxilárneho uhla s inými metrickými a morfologickými charakteristikami tváre, ktoré majú väčšiu výpovedaciu hodnotu. Všetky zistené hodnoty zygomaxilárneho uhla možno zaradiť do intervalu pre európske populácie.

Keď sa sleduje početnosť kategórií rozdelenia indexov neurokránia v súbore globálne, potom výrazne najpočetnejší je interval mezokranných a dolichokranných lebiek, zároveň ortokranných a akrokranných. Brachykrania sa v celom súbore dospelých jedincov vyskytla iba v jednom prípade. Tvár bola najčastejšie mezoprozopná a leptopropozopná, mezenná, očnice chamekonchné a mezokonchné, nos mezorinný a chamerinný, čeľusť brachyuranná a ortognátna a endokranium aristekefalné.

Tab. III informuje o početnom zastúpení kategórií rozdelenia indexov neurokránia, lebečnej kapacity a najčastejšie sledovaných indexov kostí dolných končatín. Kategórie, ktoré sa v súbore nezistili, nie sú zaradené do tabuľky. Neurokránia mužov boli najčastejšie mezokranné s výraznou zložkou dolichokrannov. U žien zase bola najpočetnejšia kategória dolichokranných lebiek s početným zastúpením mezokranných. Neurokránia boli u oboch pohlaví najčastejšie ortokranné (s tendenciou k hypsikranií) a výrazne akrokranné. Tvárová časť lebiek mužov bola prevažne mezoprozopná a mezenná, u žien leptopropozopná a lepténna. Na mužských lebkách boli očnice najčastejšie mezokonchné, na lebkách žien chamekonchné, nosový otvor mužov bol vo väčšine prípadov mezorinný a na lebkách žien boli

Tab. III. Frekvencia kategórií indexov neurokránia, kapacity lebky a niektorých indexov dlhých kostí.

Kategórie indexov		Muži	Ženy	Spolu
I (1)	dolichokran	3	4	7
	dolichokran (?)	—	1	1
	mezokran	5	3	8
	mezokran (?)	1	2	3
	brachykran	—	1	1
	dovedna	9	11	20
I (2)	ortokran	4	3	7
	ortokran (?)	—	2	2
	hypsicran	3	1	4
	hypsicran (?)	1	2	3
	dovedna	8	8	16
	tapeinokran	—	1	1
I (3)	metriokran	2	—	2
	metriokran (?)	—	2	2
	akrokran	6	3	9
	akrokran (?)	—	2	2
	dovedna	8	8	16
	hypereuryprozop (?)	1	1	2
I (38)	euryprozop	1	—	1
	mezoprozop	3	—	3
	mezoprozop (?)	1	1	2
	leptoprozop	1	2	3
	leptoprozop (?)	—	2	2
	dovedna	7	6	13
I (39)	euryén	1	—	1
	euryén (?)	1	1	2
	mezén	2	1	3
	mezén (?)	2	1	3
	leptén	1	1	2
	leptén (?)	—	2	2
	dovedna	7	6	13
I (42)	chamekonch	dext. — sin.	2 3 —	3 6 1
	chamekonch (?)	dext. — sin.	1 — 1	2 — 2
	mezokonch	dext. — sin.	4 — 3	— 1 4
	hypsinkonch	dext. — sin.	— — —	1 1 —
	hypsinkoch (?)	dext. — sin.	— — —	1 1 2
	dovedna	13	13	26
	leptorin (?)	1	3	4
	mezorin	2	1	3
	mezorin (?)	2	1	3
	chamerin	1	3	4
	chamerin (?)	1	—	1
	hyperchamerin	1	—	1
	dovedna	8	8	16

Kategórie indexov		Muži	Ženy	Spolu
I (54)	mezouran (?)	—	1	1
	brachyuran	3	5	8
	brachyuran (?)	1	1	2
I (60)	dovedna	4	7	11
	mezognát	2	2	4
	mezognát (?)	—	1	1
38 (WI)	ortognát	3	2	5
	ortognát (?)	2	1	3
	dovedna	7	6	13
Index platymericus	oligenkefal	1	—	1
	eukenkefal	2	2	4
	aristenkefal	5	5	10
	dovedna	8	7	15
	hyperplatymér	dext. — sin.	8 — 6	12 — 14
	platymér	dext. — sin.	5 — 5	2 — 7
	eurymér	dext. — sin.	2 — 2	1 — 3
	dovedna	27	30	57
	nepilastrický	dext. — sin.	1 — 4	8 — 11
	pilastrický	dext. — sin.	11 — 8	9 — 7
Index pilastri-	dovedna	24	35	59
	platynem	dext. — sin.	— — —	3 — 2
	mezoknem	dext. — sin.	6 — 5	4 — 6
	euryknem	dext. — sin.	7 — 7	6 — 5
	dovedna	25	26	51
Index cnemicus v strede	hyperplastyknem	dext. — sin.	— — —	1 — 1
	platynem	dext. — sin.	2 — 3	— — 2
	mezoknem	dext. — sin.	4 — 6	4 — 11
	euryknem	dext. — sin.	7 — 7	6 — 5
	dovedna	25	26	51
	hyperplastyknem	dext. — sin.	— — —	1 — 1
	platynem	dext. — sin.	2 — 3	— — 3
	mezoknem	dext. — sin.	4 — 6	4 — 8
	euryknem	dext. — sin.	6 — 5	5 — 11
	dovedna	24	27	51
Index cnemicus pri foramen nutricium	hyperplastyknem	dext. — sin.	— — —	1 — 1
	platynem	dext. — sin.	2 — 3	— — 2
	mezoknem	dext. — sin.	4 — 6	4 — 8
	euryknem	dext. — sin.	6 — 5	10 — 9
	dovedna	24	27	51

Pozn.: Do kategórií označených otáznikom boli zaradené prípady, v ktorých sa indexy vyrátili z približne zistiteľných hodnôt daných mier.

najpočetnejšie dve kategórie: leptorinia a chamerinia.

Všetky hodnotené lebky — okrem jednej — mali brachyurannú čelusť, u mužov bola početnejšia ortognatia a u žien boli rovnako zastúpené kategórie ortognatie i mezognatie. Prevažná väčšina všetkých hodnotených lebiek bola aristenkefálna.

Pri hodnotení knemického indexu sa získal prakticky rovnaký obraz u oboch pohlaví — mierne prevažovali euryknemné tibie nad mezoknemnými, rovnako v strede diafýzy i pri foramen nutricium. Femury oboch pohlaví boli najčastejšie hyperplatymérne, pričom u mužov zároveň zväčša pilastrické a u žien nepilastrické.

Výsledky metrického hodnotenia opäť potvrdili predchádzajúce poznatky o Slovanoch z obdobia Veľkej Moravy. Podrobnejšiu analýzu by si vyžadovali príčiny odlišnosti niektorých hodnôt z časovo i teritoriálne korešpondujúceho pohrebiska z Nitry-Lupky (*Thurzo 1969*). Súbor z Nitry-Zobora charakterizujú celkove väčšie hodnoty absolútnych mier a z nich počítaných charakteristik (kapacita lebky, výška postavy). Najväčšia odlišnosť sa zistila v priemerných hodnotách a vo frekvencii jednotlivých kategórií indexov očnic. V spracovanom súbore antropologického materiálu boli očnice charakterizované priemernými hodnotami do mezokonchného a chamekonchného intervalu u oboch pohlaví a pri individuálnom posudzovaní boli očnice mužských lebiek najčastejšie mezokonchné, u žien chamekonchné. Hypsikonchné očnice sa zistili len na ženských lebkách (v 4 prípadoch). Z presných mier bol stanovený index len pre jednu z týchto očnic a ďalšie tri indexy sa počítali z približných rozmerov. V súbore z Nitry-Lupky naproti tomu výrazne prevažujú hypsikonchné očnice.

Porovnaním priemerných hodnôt absolútnych mier všetkých hodnotených kostí a vyrátaných hodnôt kapacity lebky (*Welcker I*) a výšky postavy (*Manouvrier*) mužov i žien s adekvátnymi hodnotami z najznámejších veľkomoravských pohrebísk možno konštatovať, že metrické hodnoty spracovaného súboru patria k najvyšším známym hodnotám z literatúry (*Hanáková 1966; Chochol — Blajerová — Palečková 1960; Pavelčík 1949, 1959; Stloukal 1963, 1964; Thurzo 1969*).

Na základe spomenutých kritérií vykazuje súbor z Nitry pod Zoborom najväčšiu podobnosť s populáciami z Mikulčíc (*Stloukal 1963, 1964*)

a Josefova (*Hanáková 1966*). V mnohých znakoch je podobný aj charakteristikám súborov z lokality Stará Kouřim (*Chochol — Blajerová — Palečková 1960*) a Starého Města (*Pavelčík 1949*).

Globálne metrické hodnotenie antropologickejho materiálu z nitrianskeho pohrebiska oprávňuje konštatovať zhodu s doteraz známymi informáciami o somatometrickej charakteristike slovanských populácií z obdobia počiatkov historie našich národov.

Anomálie a patologické zmeny

V tejto časti práce sú zhrnuté údaje o výskytu a početnosti anomalií a patologických zmien, uvedených osobitne pri základnej charakteristike každej kostry. Sledovala sa väčšina bežných anomalií. Celý súbor vyšetril a z hľadiska výskytu patologických zmien na kostiach diagnostikoval MUDr. F. Novák, prednosta rádiodiagnostického oddelenia Nemocnice s poliklinikou v Galante. V sporných prípadoch bol nález podrobnený röntgenovému vyšetreniu, pretože diagnostika nálezov chorobných zmien na kostiach si tiež vyžaduje morfologicko-anatomické vyšetrenie sledovaných fenoménov s cieľom ich etiologickej determinácie. Kvôli prehľadnosti bola táto kapitola rozdelená na štyri časti.

1. V rodene a nomálie

Sem sú zahrnuté jednak niektoré zvláštnosti na kostiach (forma ich výskytu, resp. absencia patrí do rámca fyziologickej variability morfologických detailov), jednak vrodené odchýlky patologického charakteru.

Do prvej skupiny možno zaradiť niektoré bežné i zriedkavé anomálie. K najpočetnejším patria: ossa Wormiana, registrované v 44,2 % vyšetrených lebiek, a výskyt zväčšenej formy foramen mentale 45,9 % ($\varnothing$ je väčší ako 4 mm; *Stloukal — Hanáková 1967*). Metopický šev sa zistil dvakrát v celej dĺžke priebehu a dvakrát iba nad koreňom nosa, os Incae proprium tiež dvakrát, zdvojenie foramen mentale raz a os epiptericum bilat. tiež iba raz.

Do druhej skupiny sú zaradené vrodené odchýlky na kostiach, zapričinujúce fyzickú menejcenosť indívídov a sú potenciálne patologické. Najpočetnejšia z týchto zmien je spondylolýza L V obojstranne v istme stavcového oblúka (obr. 9: 2); na jednej kostre dospelej ženy (hrob 51) sa zistila táto chyba dokonca na dvoch driekových stavcoch (L IV a L V). Spina bifida sa registro-

Obr. 8. 1–3 — hrob 28, spondylosis deformans lumbalis gravis, výrazná difúzna osteoporóza chrbtice s mikrokompresiami a piškótovým tvarom tel stavcov; 4 — hrob 20, spina bifida Th I.

vala v troch prípadoch. Raz išlo o Th I (hrob 20, obr. 8: 4) a dva razy o S I (hroby 29 a 51). Na chrbtici ženy z hrobu 20 sa zistil aj náznak rázšetu C VII, čiastočná lumbalizácia S I a kongenitálny synostotický blok tel stavcov L II—L III (obr. 10: 2). Sem sa radí aj nález coxa vara s protrúziou acetabula vľavo na primiešaných cudzích kostiach dospelého muža z hrobu 31 (obr. 9: 3).

Pomerne vysoký výskyt degeneratívno-produkčných zmien na chrbtici a kĺboch končatín svedčí o značnom fyzickom zaťažení a nepriazni-

vom vplyve životného prostredia na zdravotný stav tejto populácie.

2. Degeneratívno-produkčné, senilné a posttraumatické zmeny

Z tejto skupiny patologických zmien sú — ako obvykle u všetkých súčasných i historických populácií — najpočetnejšie zastúpené zmeny na kĺbnych plochách. Najrozšíahlejšie zmeny sa vyskytujú na chrbtici, ktorá je za života individua veľmi zafažovaným orgánom. V skúmanom súbore sa najčastejšie vyskytla deformujúca spon-

dylóza (51,5 % vyšetrených kostí chrabtice dospeľých), z čoho v troch prípadoch išlo o fažkú formu tohto ochorenia. Spondylartróza bola registrovaná na kostrách z 13 hrobov, pričom päťkrát boli postihnuté krčné, šesťkrát hrudníkové a päťkrát driekové stavce.

Zriedkavý a významný je nález na chrabtici muža z hrobu 42, kde sa okrem fažkej formy deformujúcej spondylózy diagnostikoval špecifický patologický proces — tuberkulóza hrudníkových stavcov Th IX až Th XII a prvého driekového stavca. Následkom ochorenia došlo k deformácii stavcov so sekundárной uhlovitou kyfózou chrabtice (obr. 9: 1 a 10: 1).

Artróza kĺbov končatín sa zistila v 7 prípadoch, najčastejšie išlo o lakťový kĺb.

Do tejto skupiny ochorení patrí aj nález difúznej osteoporózy chrabtice s početnými mikrokompresiami a s piškotovitým až klinovitým tvarom

stavcov s následným rozšírením medzistavcových štrbín na kostre muža z hrobu 28 (obr. 8: 1—3), ktorý okrem spondylartrózy krčných stavcov a interspinálnej neutrózy driekovej časti chrabtice (m. Bastrup) trpel aj na výraznú artrózu horných končatín. Treba spomenúť ešte nález výraznej sekundárnej atrofie tela sánky muža vo veku maturus (hrob 35) po predčasnej intravitálnej strate väčšiny zubov.

V súbore sa zistili aj nálezy s charakterom použazových zmien na kostiach. Bola to vyliečená zlomenina pravej kľúčnej kosti s dislokáciou u muža z hrobu 2 (obr. 10: 3) a pravdepodobne aj stopa po vyliečenom defekte na ľavom hrbole temennej kosti ženy z hrobu 51.

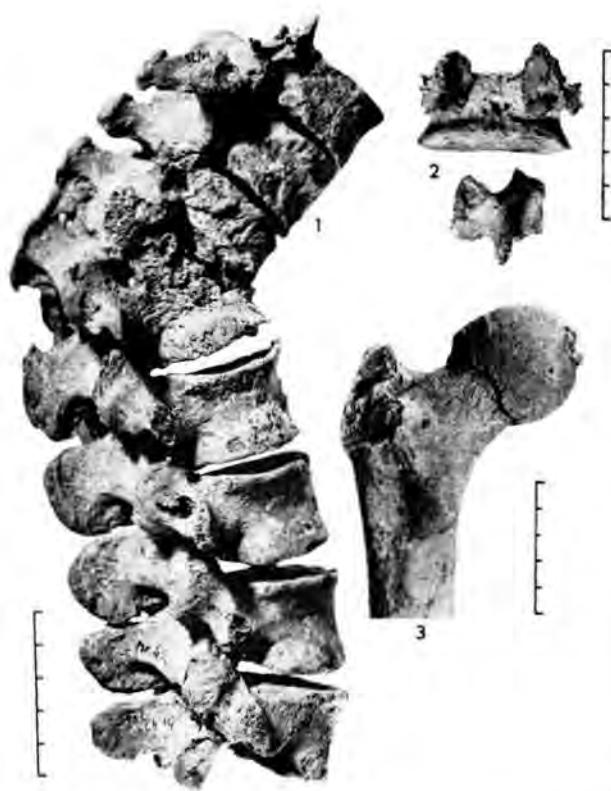
3. Patologické zmeny a anomálie chrupu

Ako obvykle, aj v skúmanom súbore antropologického materiálu z pohrebiska v Nitre pod Zoborom bola najčastejšou sledovanou patologickejou zmenou paradentóza (75,8 % z vyšetrených chrupov) v rôznom štádiu prejavu. Tri razy sa diagnostikovala ako paradentosis difusa gravis (obr. 7: 2—5).

Chrup bolo možné vyšetriť na 29 lebkách dospeľých, pričom na 18 lebkách sa zistili zubné kazy. Frekvencia zubného kazu (F-CE) u mužov činí 58,3, u žien 64,7 a u celého súboru dospeľých jedincov 62,1. Intenzita zubného kazu (I-CE) na lebkách je u mužov 16,7, u žien 12,5 a pri hodnotení súboru dospelých ako celku 14,4.

Radikulárne cysty sa v súbore vyskytli na 10 lebkách (obr. 7: 2—5). Zo zubov boli najviac postihnuté stoličky (M_1 a M_2), potom nasledovali črenové zuby a v jednom prípade sa radikulárna cesta zistila aj pri očnom zube, pri hryzáku a pri tretej stoličke.

Sledovali sa aj anomálie a nepravidelnosti vo vývine chrupu. Ide o nález hypoplázie ľavého očného zuba (hrob 38), anodoncie vonkajších horných hryzákov (hrob 25), diastémy medzi ľavým dolným vonkajším hryzákom a očným zubom (hrob 14), čiastočne rotovaného vonkajšieho hryzáka vľavo dolu (hrob 12) a rotácie očného zuba vpravo dolu okolo pozdĺžnej osi takmer o 90 stupňov s miernym zošikmením zuba dozadu a čiastočným vybočením z radu. Sledoval sa aj výskyt zväčšeného zubného kameňa (24,1 %), ktorý sa ukladá na zuboch v dôsledku nedostatočného prirodzeného čistiaceho procesu v ústach (obr. 7: 2), čo zapríčinuje aj viac alebo menej nepravidelný zhryz, často spojený s asymetriou tvárovej časti kostry lebky.

Obr. 9. 1 — hrob 42, spondylitis deformans gravis thoracalis et lumbalis, spondylitis specifica (tbc) Th XI et Th XII et L I, cum deformatione vertebrarum praecipue corporis vertebrae Th XII – kyphosis columnae vertebrarum sec., spondylitis anterior Th IX et Th X; 2 — hrob 20, spondylolysis L V bilat. v istme stavcového oblúka; 3 — hrob 31, coxarthrosis sec. gravis (na femure primiešaných eudzích kostí dospelého muža v hrobe ženy).

4. Anomálie a patologické zmeny neznámej etiologie

Do tejto skupiny sú zaradené všetky ostatné nálezy, ktoré nebolo možné zaradiť do predošlých skupín.

Ide predovšetkým o evidenciu rôznych foriem výskytu cribra orbitalia (*Nathan — Haas 1966; Uyhánek 1969*). V troch prípadoch sa vyskytli na strope oboch očnic, na štyroch lebkách jednostranne a raz sa zistili len vpravo (pre zlú zachovalosť lebky).

Po rekonštrukcii fragmentov kalvy diefaťa z hrobu 47 sa konštatovalo nápadne zväčšené neurokránum s papierovite stenčenými stenami. Kalvu nebolo možné metricky hodnotiť (*hydrocephalus?*).

Nad ľavým hrboľom čelovej šupiny lebky z hrobu 17 sa našla stopa po vyliečenom zápalovom procese neznámej etiologie (obr. 11: 1).

Lebka ženy z hrobu 41 má nápadne zúžené čelo, pripomínajúce front bombae.

Neznámej etiologie je aj exostóza veľkosti hrachu na mediálnej strane distálneho konca epi-fízy ľavej tibie muža z hrobu 27.

Súhrn

Pohrebisko z 9.—10. stor. v Nitre pod Zoborom bolo odkryté počas záchranného výskumu Archeologického ústavu SAV v Nitre r. 1973. Pretože sa zachránila len asi polovica hrobov z ich predpokladaného počtu na celej rozlohe pohrebiska (51 hrobov), nie je možné robiť demografické závery.

Antropologický materiál sa k odbornej analýze zachoval z každého hrobu. Medzi dospelých boli zaradení aj juvenilní jedinci. Primárna morfologická charakteristika jednotlivých kostier sa v práci neuvádzala.

Morfologický rozbor vychádza z frekvencie hlavných morfologických znakov. Hodnotiť bolo možné 43 lebiek a 36 postkraniálnych skeletov. Obrys neurokránia lebiek skúmaného súboru bol najčastejšie ovoidný a elipsoidný, lícne oblúky fenozygické, tvárový reliéf výrazný, prominencia nosa stredná až veľká, prominencia brady stredná s tendenciou k silnej prominencii, zhryz bol prevažne labidontný, očnice nízke a stredne vysoké, hranatého tvaru, apertura piriformis stredne široká a stredne vysoká. V súbore je lebka s umelou deformáciou neurokránia (aymarský typ). Na postkraniálnej kostre sa sústredila pozornosť na znaky determinované pohlavím.

Metricky sa hodnotilo 37 lebiek a 38 postkraniálnych skeletov. Sledovali sa bežne používané metrické znaky a základné miery na vyjadrenie horizontálnej profilácie tváre (tab. I a II). Metrické hodnoty sa zisťovali na oboch párových orgánoch. Výsledky rozboru boli porovnané s údajmi zo známych veľkomoravských pohrebisk.

Analýza metrických charakteristik vychádzala z distribúcie priemerných hodnôt absolútnych mier, resp. indexov, frekvencie kategórii rozdelenia indexov neurokránia a najčastejšie sledovaných indexov kostí dolných končatín.

Podľa aritmetických priemerov absolútnych mier sú neurokrániá súboru dlhé, úzke až stredne široké, vysoké a aristokefalné. Tváre lebiek sú stredne vysoké a stredne široké. Na základe

Obr. 10. 1 — hrob 42, skiagram, spondylitis deformans gravis thoracalis et lumbalis, spondylitis specifica (tbc) Th XI et Th XII et L I, cum deformatione vertebrarum praecipue corporis vertebrae Th XII — kyphosis columnae vertebrarum sec., spondylitis anterior Th IX et Th X; 2 — hrob 20, kongenitálny synostický blok stavev L II až L III; 3 — hrob 2, status post fracturam extremitatis acromialis claviculae dext. male sanata cum angulatione.

Obr. 11. 1 — hrob 17, stopa po vyliečenom zápalovom procese nad ľavým hrboľom čelovej kosti, postihujúca len vonkajšiu laminu; 2 — hrob 29, spina bifida S I.

priemerov indexov sú lebky v súbore mezo-kranné, ortokranné, akrokranné, mezokonchné a chamekonchné, chamerinné, brachyuranné a ortognátne. Väčšie intersexuálne rozdiely boli evidované len v hodnotách indexov tváre. Lebky mužov boli mezopropozorné a mezénne, lebky žien leptoprozopné a lepténne.

Výška postavy oboch pohlaví súboru bola v priemere nadstredná (muži — 167,0 cm, ženy 156,5 cm).

Na základe početnosti kategórií rozdelenia indexov neurokránia (tab. III) je v súbore výrazne najpočetnejší interval mezokranných a dolichokranných lebiek, ktoré sú zároveň ortokranné, akrokranné a aristokefalné. V súbore dospelých jedincov sa zistila len jedna brachykranná lebka.

Podľa najpočetnejších kategórií indexov tváre boli lebky mezopropozorné a leptoprozopné, mezénne, chamekonchné a mezokonchné, mezo- rinné a chamerinné, brachyuranné a ortognátne.

Výsledky morfológického a metrického hodno- tenia sa nijako nevymykajú z rámca doterajších poznatkov o somatických vlastnostiach slovan- ských populácií z veľkomoravského obdobia.

Pri hodnotení frekvencie výskytu anomalií a patologických zmien sledovali sa vrodené anomálie (ossa Wormiana a iné vsunuté kosti, su-

tura metopica, odchýlky na stavcoch, coxa vara a iné), degeneratívno-produkčné zmeny (na stavcoch, kľboch končatín a inde), posttraumatické zmeny (vyliečená zlomenina kľúčovej kosti s dislokáciou a pravdepodobne stopa po vyliečenom defekte na hrbole temennej kosti), chorobné zmeny a anomália chrupu (paradentóza, frekvencia a intenzita zubného kazu, radikulárne cysty a nepravidelnosti vo vývine chrupu), anomália a patologické zmeny neznámej etiológie (cribra orbitalia, hydrocephalus?, vyliečená stopa po zápalovom procese, nápadne zúžené čelo, malá exostóza na epifýze tibie a iné). Pozornosť si zasluhuje spondylolýza dvoch susedných stavcov driekovej časti chrabtice a špecifický proces — tuberkulóza tiel dvoch hrudníkových a jedného driekového stavca.

Pri posudzovaní celkového zdravotného stavu populácie treba konštatovať pomerne vysokú frekvenciu výskytu patologických zmien a anomalií s prevahou degeneratívno-produkčných zmien, čo dokazuje značné fyzické zaťaženie a nepriaznivý vplyv životného prostredia na organizmy skúmaných jedincov.

Rozbor kostrových zvyškov z pohrebiska v Nitre pod Zoborom umožnil publikovať nové informácie, ktoré prispejú k riešeniu zložitej problematiky objasňovania historických faktov o veľkomoravskej Nitre a jej okolí.

Poznámky

- ALEXEJEV, V. P. — DEBEC, G. F.: Kraniometrija. Metodika antropologičeskikh issledovanij. 1. Moskva 1964.
- HANÁKOVÁ, H.: Staroslovanské pohřebiště v Jozefově. Antropologický rozbor. In: Rozpravy Čs. Akad. Věd. Řada společenských věd, 76, 1966, č. 9.
- CHOCHOL, J. — BLAJEROVÁ, M. — PALEČKOVÁ, H.: Kostrové pozůstatky slovanského obyvatelstva na Staré Kouřimi. První část — Knížecí pohřebiště „U Libuše“. Památ., archeol., 51, 1960, s. 294—331.
- MALÝ, J.: Uměle deformované lebky z Čelákovic u Prahy. In: Anthropologie. 13. Praha 1935, s. 37—53.
- MARTIN, R. — SALLER, K.: Lehrbuch der Anthropologie. Bd. 1, 3. Aufl. Stuttgart 1957.
- NATHAN, H. — HAAS, N.: „Cribra orbitalia“. A Bone Condition of the Orbit of Unknown Nature. In: Israel J. of medic. Sci., 2, 1966, s. 171—191.
- PAVELČÍK, J.: Kosterní materiál z výkopu ve Starém Městě r. 1948. Zprávy Anthropol. Společ., 2, 1949, č. 3—4, s. 1—18.
- PAVELČÍK, J.: Kosterní materiál ze staromoravského po-
- hřebiště ve Velešinách u Uherského Brodu. Acta F. R. N. Univ. Comen., 3, č. 5—8, 1959, s. 237—246.
- ROGINSKIJ, J. J. — LEVIN, M. G.: Osnovy antropologii. Moskva 1955.
- SCHEIDT, W.: Die rassischen Verhältnisse in Nordeuropa nach gegenwärtigem Stand der Forschung. Z. Morph. Anthropol., 28, Stuttgart 1930.
- STLOUKAL, M.: První pohřebiště na hradišti „Valy“ u Mikulčic. Památ., archeol., 54, 1963, s. 114—140.
- STLOUKAL, M.: Čtvrté pohřebiště na hradišti „Valy“ u Mikulčic. Památ., archeol., 55, 1964, s. 479—505.
- STLOUKAL, M. — HANÁKOVÁ, H.: Menschliche Unterkiefer aus Mikulčice. Anthropologie, 5, Brno 1967, s. 33—53.
- THURZO, M.: Antropologický rozbor kostrového pohrebska „Lupka“ v Nitre. Acta Rer. Nat. Mus. Nat. Slov., 15, 1969, s. 77—152.
- VYHNÁNEK, L.: Die pathologischen Befunde im Skelettmaterial aus der altslawischen Fundstätte von Libice. In: Anthropologie, 7. Brno 1969, č. 3, s. 41—53.

Антрапологический анализ могильника IX—X вв. в Нитре под Зобором

Юлиус Якаб

В результате охранных раскопок Археологического института САН в Нитре, в 1973 г. в г. Нитре под горой Зобор был вскрыт могильник IX—X вв. Демографических заключений автор не сделал, поскольку сохранилась приблизительно лишь половина предполагаемой площади могильника (51 могила, см. также предыдущую статью Б. Хроповского).

Антрапологический материал к специальному анализу сохранился из каждой могилы. Первичная морфологическая характеристика и документация метрического анализа отдельных скелетов в статье не приводятся.

Морфологическую оценку можно было осуществить на 43 черепах и 36 посткраниальных скелетах. В комплексе находится череп с искусственной деформацией неврокрания (аймарский тип).

Метрической оценке подверглось 37 черепов и 38 посткраниальных скелетов, причем внимание обратилось на метрические признаки и основные меры горизонтальной профилировки лица. Результаты анализа автор сравнил с данными из известных великоморавских могильни-

ков. На основе численности распределения индексов неврокрания, выразительно наиболее численный интервал мезокранных и долихокранных черепов, которые одновременно ортокранные, акрокранные и аристенкефальные. В комплексе взрослых автор установил лишь один брахиокранный череп. По средним арифметическим абсолютным мерам являются неврокрании длинными, от узких до средне широких, высоких и аристенкефальных. Лица черепов средней высоты и средней ширины. Исходя из средних индексов, находятся в комплексе черепа мезокранные, ортокранные, акрокранные, мезоконхные и хамеконхные, хамеринные, брахиуранные и орфогнатные. Более значительные междуполовые различия наблюдаются лишь в величинах индексов лица. Черепа мужчин были мезопропозиные и мезенные, черепа женщин лептопропозиные и лептенные. Длина тела у обоих полов комплекса была в среднем выше среднего.

Результаты морфологической и метрической оценок однозначно свидетельствуют о гетерогенном характере комплекса.

При оценке частоты наличия аномалий и па-

тологических изменений костей автор уделял внимание конгениタルным аномалиям, дегенеративно-продуктивным и посттравматическим изменениям, болезненным изменениям, аномалиям зубов, отклонениям и патологическим изменениям неизвестной этиологии. Интересен спондилолиз двух соседних поясничных позвонков и специфический процесс — туберкулез тел двух грудных и одного поясничного позвонков. Сравнительно высокая частота наличия па-

тологических изменений и аномалий с перевесом дегенеративно-продуктивных изменений, свидетельствует о значительной физической нагрузке и неблагоприятном влиянии окружающей среды на состояние здоровья популяции.

Опубликование результатов анализа скелетных остатков из могильника в Нитре под Зобором внесет вклад в решение некоторых вопросов лояснения исторических факторов о великоморавской Нитре и ее окрестностях.

Перевод Е. Голой

Anthropologische Analyse des Gräberfeldes aus dem 9.—10. Jahrhundert in Nitra am Fuß des Zobor

Július Jakab

Bei einer Rettungsgrabung des Archäologischen Institutes der SAW zu Nitra wurde im J. 1973 in Nitra am Zobor-Fuß ein Gräberfeld aus dem 9.—10. Jh. abgedeckt. Es wurden keine demographischen Rückschlüsse gemacht, weil nur ungefähr die Hälfte der vorausgesetzten Gräberfeldfläche gerettet wurde (51 Gräber; siehe auch den vorangehenden Beitrag B. Chropovskýs).

Anthropologisches Material für eine sachgemäße Analyse erhielt sich in jedem Grab. Die primäre morphologische Charakteristik und die Dokumentation der metrischen Analyse der einzelnen Skelette ist in der Arbeit nicht angeführt.

Die morphologische Analyse konnte an 43 Schädeln und 36 postkranialen Skeletten durchgeführt werden. Im Verband befindet sich ein Schädel mit künstlich deformiertem Neurokranium (Aymarer Typus).

Metrisch hat man 37 Schädel und 38 postkraniale Skelette gewertet. Aufgrund der Häufigkeit der Verteilung der Indexe des Neukraniums ist im Verband der Intervall mesokraner und dolichokraner Schädel, die zugleich orthokran, akrocran und aristokran sind, am zahlreichsten. Im Verband der Erwachsenen wurde nur ein einziger brachykraner Schädel festgestellt. Nach arithmetischen Durchschnitten absoluter Maße sind lange, schmale bis mittelbreite, hohe und aristokratische Neurokranien vertreten. Die Gesichtsschädel sind mittelhoch und mittelbreit. Aufgrund der Durchschnitte der Indexe sind die Schädel des Verbandes mesokran, orthokran,

akrocran, mesokonch und chamaekonch, chamaerrhin, brachyuran und orthognat. Ausgeprägte intersexuelle Unterschiede wurden nur in den Werten der Gesichtsindexe evidiert. Die Männerköpfe waren mesoprosop und mesen, die Frauenschädel leptoprosop und lepten. Die Gestalt beider Geschlechter des Verbandes war im Durchschnitt übermittelhoch.

Bei der Wertung der Frequenz von Anomalien und pathologischen Veränderungen an Knochen beobachtete man kongenitale Anomalien, degenerativ-produktive und posttraumatische Veränderungen, krankhafte Veränderungen und Anomalien des Gebisses und Abweichungen und pathologische Veränderungen unbekannter Ätiologie. Interessant ist die Entdeckung von Spondylolyse zweier benachbarter Lendenwirbel und ein spezifischer Prozeß — Tuberkulose der Körper von zwei Brust- und einem Lendenwirbel. Die relativ hohe Frequenz pathologischer Veränderungen und Anomalien mit dem Übergewicht degenerativ-produktiver Veränderungen spricht für eine erhebliche physische Belastung und einen ungünstigen Einfluß des Lebensmilieus auf den Gesundheitszustand der Population.

Die Publizierung der Analysenergebnisse der Skelettreste aus dem Gräberfeld am Zobor-Fuß trägt zur Lösung mancher Fragen bei der Beleuchtung historischer Tatsachen über das großmährische Nitra und seine Umgebung bei.

Übersetzt von B. Nieburová

VÝSKUM A REKONŠTRUKCIA FORTIFIKÁCIE NA SLOVANSKOM HRADISKU V POBEDIME

DARINA BIALEKOVÁ

(Archeologický ústav SAV, Nitra)

Slovanské hradisko a jeho fortifikácia sa stali jednou zo sledovaných otázok systematického výskumu v Pobedime (okr. Trenčín). Typ opevnenia sa v podstate včleňuje do známej schémy slovanských hradísk, jednako počas výskumu sa zistili mnohé stavebné detaily ovplyvnené väzbou na súveký ekosystém a použitý stavebný materiál z miestnych zdrojov, ktorými sa hradisko v Pobedime čiastočne odlišuje od známych lokalít tohto druhu. Čiastkové vyhodnotenie získaných poznatkov (Bialeková 1963, s. 349—364, 369—372; 1965, 516, 530—538; 1972a, s. 121—129; 1972b, s. 103—110; 1975, s. 6—7) dostáva po výskume v rokoch 1972 a 1975 širšie dimenzie. Cieľom tohto príspevku je sumarizácia doterajších poznatkov a náčrt možnosti ich využitia na interpretáciu. Pri tejto príležitosti ďakujem inž. H. Albrechtovi, autorovi technickej dokumentácie, kresbových rekonštrukcií stavieb a technických výpočtov ku konštrukcii valu a jeho stavbe. Ďakujem aj dr. H. Quittovi (Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie v Berlíne) za analýzy C¹⁴, ktoré v článku využívam.

Veľkosť a vnútorné členenie hradiska boli determinované historickými a spoločenskými faktormi, no tvar hradiska sa prevažne prispôsoboval konfigurácii terénu. Pobedimské hradisko je lokalizované juhovýchodne od dnešnej obce, v inundácii Dudváhu a Dubovej, a zaberá celú polohu Hradištia a takmer polovicu polohy Podhradišťia. Úžitková plocha prvej časti (Hradištia) je 4,1 ha, úžitková plocha druhej časti (Podhradišťa) 3,9 ha. V podstate je to neveľké hradisko. Jeho skoršie pomenovanie bolo Hradište, čo dokumentuje katastrálna mapa z r. 1900 (obr. 1). V r. 1959, teda v čase začatia výskumu, poloha, na ktorej sa hradisko rozkladá, bola už v katastrálnej mape označená ako Hradištia a Podhradištia, a preto bolo po-

užité toto pomenovanie polôh (obr. 2). Na katastrálnej mape z r. 1900, ktorá prezentuje stav po komasácií, rozloženie parciel ešte prísne rešpektuje pôvodný územný rozsah hradiska aj napriek tomu, že vtedy val na Podhradištiach bol zväčša už odstránený a odvodňovacie jarky, na ktoré sa prv využívala pôvodná slovanská priekopa, boli posunuté o 150—200 m južne a juhovýchodne.

Prvý náčrt pôdorysu hradiska v r. 1953 urobil inž. D. Tomeček (1959, s. 148, 149, obr. 1, 2), ktorý za hradisko považoval len Hradištia a ostatnú časť z neho striktne vylúčil. Jeho záznamy a skice sú cenné najmä preto, lebo je z nich jasné, že v tom čase juhovýchodný ohyb a južné rameno valu na Hradištiach už neexistovali a aj západný val Hradišť bol značne zrovnaný s okolitým terénom. Archeologický výskum fortifikácie hradiska, najmä v mieste juhovýchodného ohybu valu (obr. 2, obr. 10; 1, obr. 16), priniesol presvedčivé dôkazy o tom, že najprv boli opevnené Hradištia a čoskoro nato aj areál Podhradišť (Bialeková 1963, s. 351—352). Tažko však povedať, či si aj potom Hradištia podržali prioritné postavenie, teda funkciu akropolu, pretože nálezy z obidvoch častí hradiska sú datované rovnako, vypovedacou hodnotou sú rovnocenné a aj v rozmiestnení objektov možno konštatovať podobné tendencie (inklináciu objektov do blízkosti valu). Ani v jednej z oboch častí hradiska sa nenašli stopy po významnejšej profánej alebo sakrálnej architektúre.

V čase začatia výskumu sa na severnej a západnej strane hradiska rozprestieral močaristý terén bývalého očkovského chotára, ktorý bol odvodnený až po roku 1959 (obr. 3). Priečne rezy valom a priekopou na severnej a západnej strane hradiska (sondy VII, XI a XIII) svedčia o pôvodnom zvýšení terénu vzhľadom k súčasnej situácii o jeden, mestami jeden a pol metra, čo

Obr. 1. Pobedim (okr. Trenčín). Katastrálna mapa z r. 1900.

malo zrejme rozhodujúci význam pri výbere miesta na vybudovanie tohto opevneného centra. Prihliadajúc na niekdajší tok Dudváhu, ktorý pravdepodobne meandroval v blízkosti hradiska, treba predpokladať, že priestor medzi potokom a hradiskom bol vždy natoľko močaristý, že sa stal prirodzenou ochranou hradiska po jeho celej severnej, západnej, juhozápadnej a čiastočne aj južnej strane.

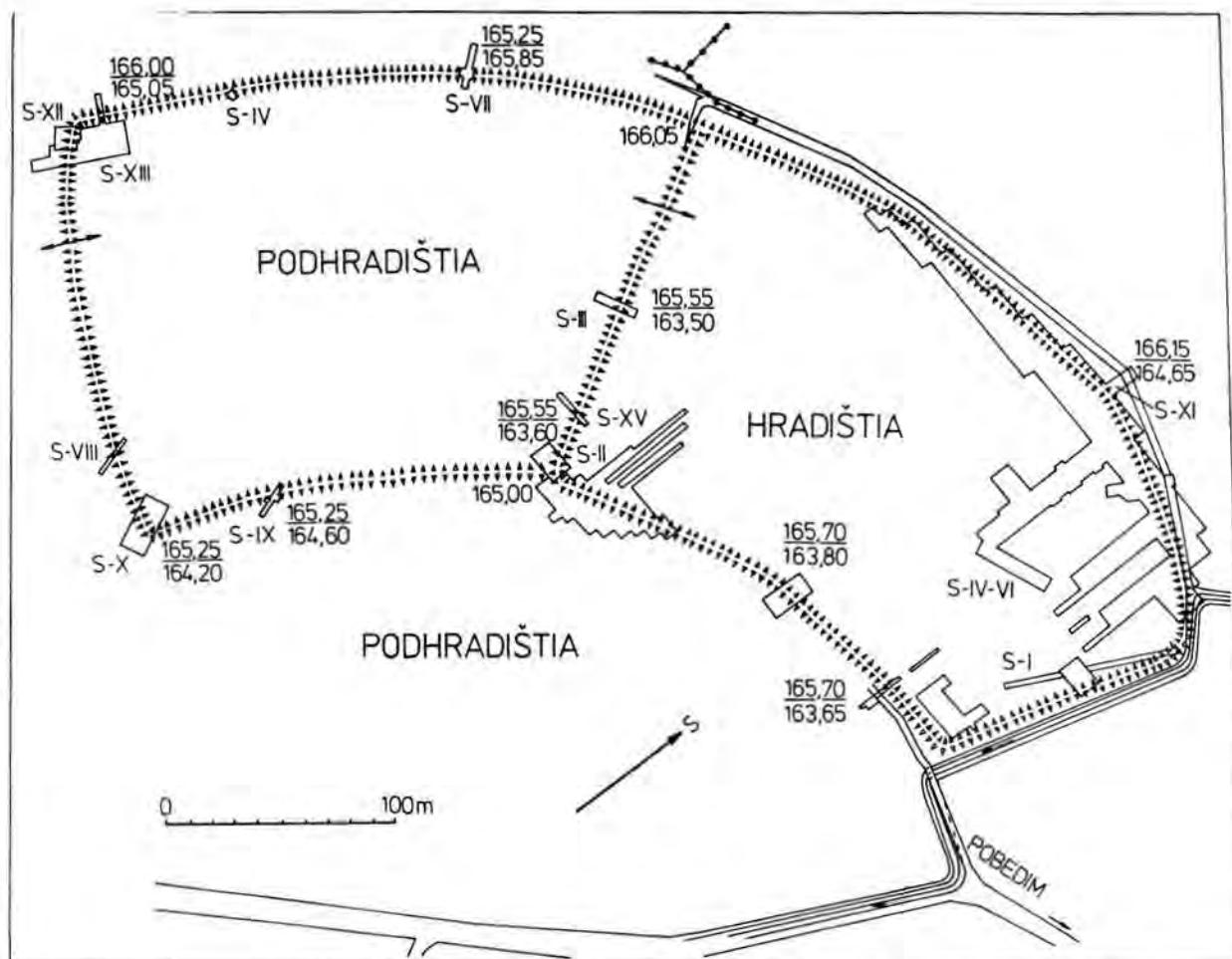
Nivelácia hradiska z r. 1960, ktorú urobil inž. H. Albrecht, zachytáva pozoruhodné detaily. Z nich vyplýva, že severná a východná časť Hradíšť bola položená vyššie než ostatný areál hradiska. Rozdiel medzi niveletou slovanského sídliskového niveau a niveletou dna priekop je numericky vyjadrený na pláne lokality (obr. 2) a ukazuje, že na Hradištiach sa pohyboval od 1,50 do 2,05 m, zatiaľ čo na Podhradištiach len od 0,60 do 1,05 m. Odtok vody pri stúpajúcej hladine Dudváhu a zaplavovaní okolitého terénu sa teda musel regulaovať aj prostredníctvom priekopy, vedúcej popri západnom vale Hradíšť; odtiaľ sa voda odvádzala smerom na východ do koryta potoka Dubová. Takto spád vody naznačuje situácia zistená archeologickým výskumom (obr. 2).

Pobedimské hradisko možno charakterizovať ako jedno z nemnohých typických, nížinných hradísk na našom území, využívajúcich prírodný vodný režim ako ochranu — napr. Mikulčice

(Poulik 1957, s. 241—374), Pohansko pri Břeclavi (Kalousek 1972; Dostál 1976), Majcichov (Chropovský 1964, s. 15, 17) a ďalšie.

Najstaršie zmienky o valoch pôvodnej slovanskej fortifikácie sú z konca minulého storočia. P. Jedlicska (1891, s. 262—263) uvádzá, že chotárska hranica medzi Ostrovom a Pobedimom bola tesne vedľa juhozápadného valu hradiska, presnejšie povedané — touto hraničnou medzou bol odvodňovací jarok vyhlbený v starej slovanskej priekope. Na inom mieste sa hovorí, že val na severnej strane Hradíšť bol hranicou medzi pobedimským a očkovským chotárom. V opise obce Pobedim v diele *Magyarország vármegeyei és városai — Nyitravármegye* sa spomínajú zvyšky múru v mieste zvanom Hradište, kde „mohlo byť nejaké opevnenie“ (Sziklay — Borovszky 1898, s. 166). Po r. 1959 došlo k výmene pozemkov medzi očkovským a pobedimským JRD a pristúpilo sa k rozsiahlym prípravám novej parcelácie poľnohospodárskej pôdy. V rámci tohto projektu sa rozhodlo, že zvyšky valu na Hradištiach, ako aj všetky odvodňovacie jarky, budú zrovnané s okolitým terénom. Je pochopiteľné, že práve z týchto dôvodov sa archeologický výskum upriamil predovšetkým na preskúmanie a zdokumentovanie najviac ohrozených častí hradiska (Bialeková 1963, s. 349—350; 1965, s. 516). Niekoľkoročný výskum slovanského hradiska v Pobedime priniesol tieto poznatky:

Tvar fortifikácie sa prispôsoboval pôvodnej terénnej konfigurácii, a preto val nie všade prebiehal tak, ako by sme dnes očakávali. Isté vybočenie z predpokladaného smeru (napr. na severnej a juhovýchodnej strane Hradíšť, v severozápadnej a juhovýchodnej časti Podhradišť) si vynutilo korekciu plánu hradiska, ktorý bol zhodený hned na začiatku výskumu. Areál Hradíšť obopínila hradba dlhá 812 m, areál Podhradišť hradba dlhá 665 m. Jej výskum sa robil sondami a plošnou sektorovou odkrývkou. Sumárne bolo na Hradištiach preskúmané opevnenie v dĺžke 325 m, na Podhradištiach v dĺžke 62 m. Plošná odkrývka fortifikácie slovanského hradiska na ploche takmer 3000 m² musela teda priniesť dostatočné množstvo konkrétnych dokladov, ktoré možno využiť na interpretáciu. Treba zdôrazniť ešte jednu závažnú skutočnosť, na ktorú sa poukázalo už v minulosti: súbežne s výskumom fortifikácie sa robil aj výskum sídliskových a výrobných objektov, sústredených na hradisku najmä v blízkosti opevnenia. Tam sa

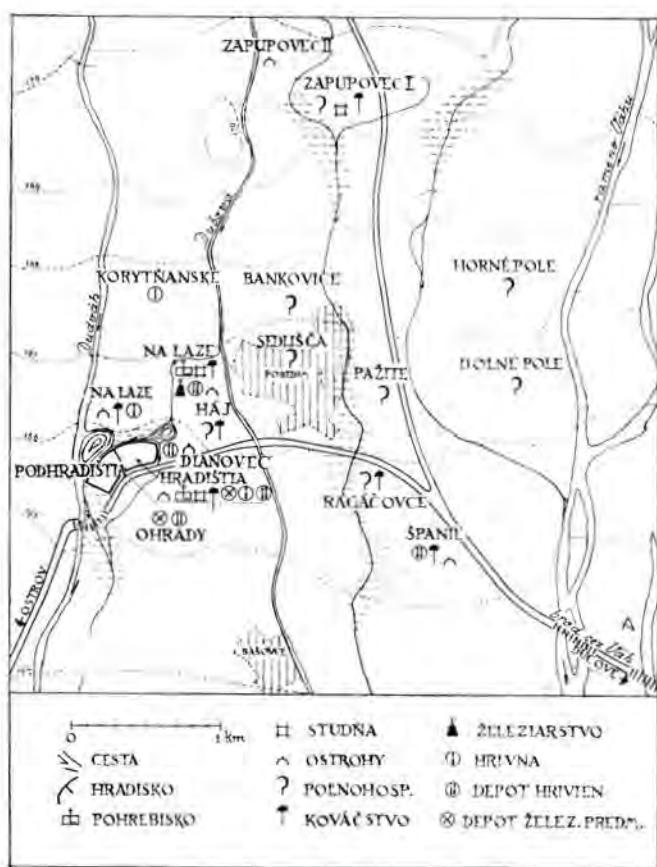
Obr. 2. Pobedim (okr. Trenčín). Plán hradiska s vyznačením preskúmanej plochy. Horné číslice označujú niveletu slovanského sídliskového niveau, dolné číslice niveletu dna slovanskej priekopy. Šípky označujú predpokladané vchody do prvej a druhej časti hradiska.

koncentrovalo aj gros všetkých nálezov i de-potov sekrovitých hrivien a tam bola viacnásobne overená vertikálna stratigrafia hradiska i pohrebiska, ktorá je závažným prínosom k datovaniu samotného hradiska (Bialeková 1963, s. 349—364, 369—375; 1965, s. 516, 530; 1972a, s. 121—124). Na niektorých úsekoch bolo opevnenie preskúmané v celej šírke, inde sa výskum obmedzil iba na sledovanie jeho vnútornej strany, teda smerom dovnútra hradiska. Tento spôsob odkryvky bol preferovaný tam, kde boli v stredoveku a novoveku do zvyškov valu nasadené stromy a krovinatý porast (obr. 4: 1, 2), ktoré nielenže výskum sťažovali, ale aj zničili pôvodnú situáciu. Tento nedostatok bol kompenzovaný sondami vytýčenými kolmo na val a presekávajúcimi ho po celej šírke, vrátane priekopy (sonda III, XI, XV, sektory VIII/5, B-D, IX/5 B-D, X/5 A). Tak sa získali údaje o mocnosti

hradby, hĺbke a tvare priekopy, ako aj o stavbejnej technike. V súvislosti s konštrukciou fortifikácie mal výskum sledovať aj spôsob jej ohybu v rohoch hradiska. Preto bola na Hradištiach preskúmaná sonda II a sektory VIII/3 F, G, H, L, P, VIII/4 D, G, H, IX/3 E, I, M, IX/4 A, E, na Podhradištiach sondy X, XII, XIII.

Výskum fortifikácie na Hradištiach

V juhozápadnom rohu Hradišť bola sonda II vytýčená tak, aby sa ju zachytil ohyb fortifikácie. Počas výskumu sa zistilo, že juhozápadný roh hradiska je o niečo južnejšie, než to naznačovala situácia na povrchu (Bialeková 1963, s. 352). Dislokovanie deštrukcie do oblúka však ukazovalo na spôsob ohybu valu (obr. 10: 1). Úplný obraz o situácii sme získali až v r. 1975, keď sa sektorová odkryvka pripojila na sondu

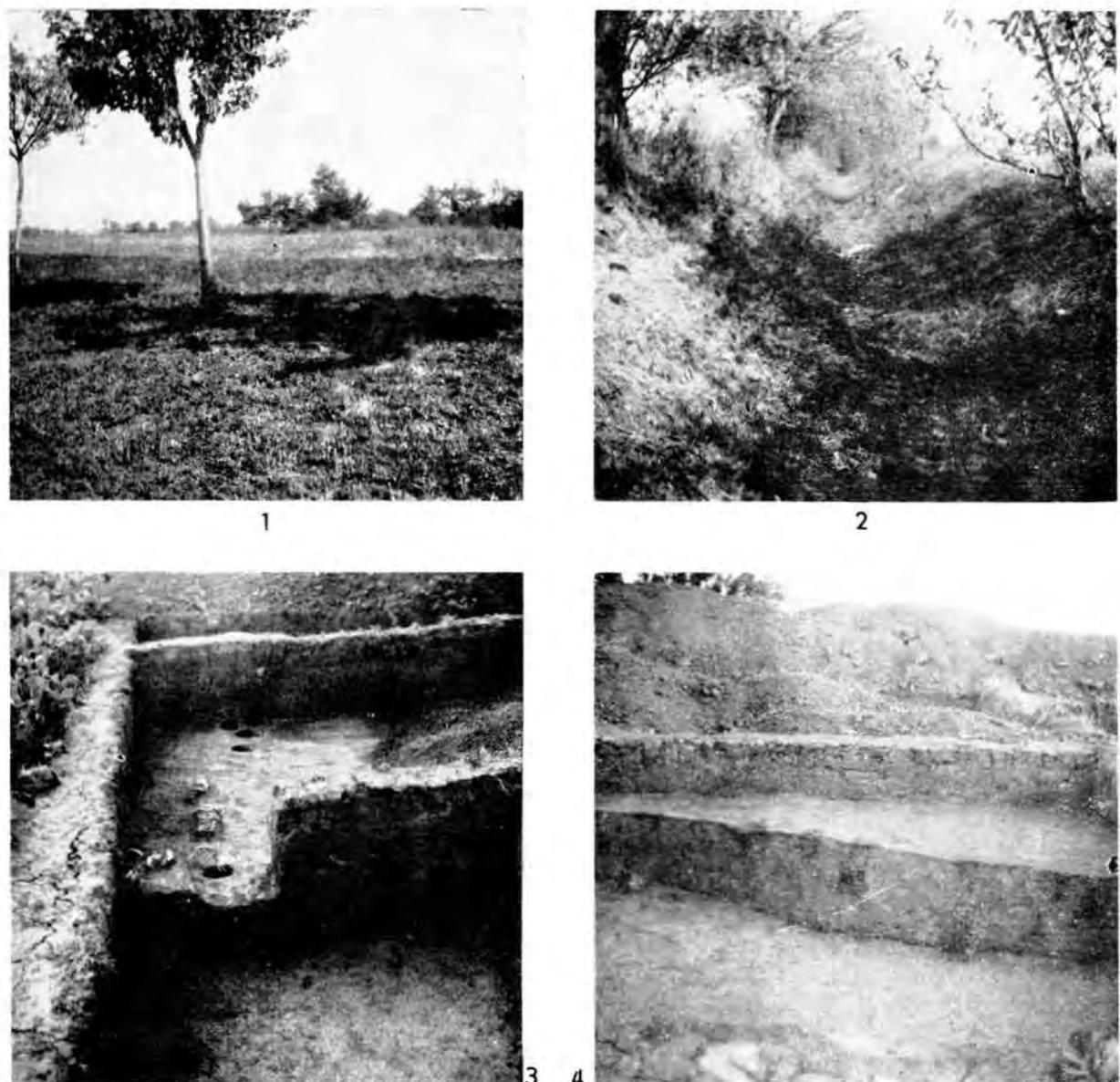
Obr. 3. Rekonštrukcia obrazu osídlenia Pobedima a okolia v 9. stor.

II (obr. 17), v ktorej tvorili jadro hradby komory s rozmermi ca 4×4 m. V sonda II z vnútornej strany, teda smerom do hradiska, ležali dve pozdĺžne brvná (obr. 10: 1) vo vzdialosti asi 1 m od seba. Vnútorné brvno pochádzalo zo základov komorovej konštrukcie, vonkajšie pôvodne spevňovalo šikmé vzpery. Priestor medzi nimi vyplňala prepálená hlina z deštrukcie fortifikácie zničenej ohňom. Z vonkajšej strany komôr ležala masa lomových kameňov z múru lícujúceho drevo-zemné jadro hradby. Napriek tomu, že na tomto mieste val veľmi utrpel neskôršimi zemnými úpravami, na úrovni pôvodného slovanského niveau bolo zreteľne vidieť sklon týchto kameňov smerom do priekopy. Komory dreveného skeletu v sonda II boli vyplnené dobre ubitou hlinou a špáry medzi brvnami stien boli vymazané mazanicou. Väčšie a menšie kusy mazanice s odtlačkami dreva sa našli v povrchovej vrstve i na úrovni základov opevnenia.

Poznatky o konštrukcii hradby na západnej strane Hradíšť poskytol výskum v sonda III, ktorá kolmo presekávala val (obr. 5). Tým sa

získali údaje o šírke komôr, stavebnej technike, hrúbke kamenného múru, hlbke a tvare priekopy. V prednej časti sondy sa opakovala situácia zo sondy II. Aj tu boli dve silnejšie, súbežne ležiace, asi 1 m od seba vzdialené brvná, ktoré interpretujeme podobne ako v sonda II. Roztrúsené lomové kamene sa v menšej miere vyskytli v blízkosti prednej strany opevnenia ako výsledok zosuvu kamenného pokrovu vrchu hradby; v súvislosti zosupení na vonkajšej strane hradby kamene predstavovali deštrukciu vonkajšieho kamenného múru, zboreného do priekopy. Os valu v sonda III je od osi priekopy vzdialenosť 9,45 m. Nivelácia zachovaných základov hradby a priekopy ukazuje, že hlbka slovanskej priekopy oproti slovanskému sídliskovému niveau je 2,05 m (obr. 8). Priekopa mala pravidelný zahrotený tvar a pri vrchnom okraji bola 5,70 m široká. Na jej dne sa nachádzala usadená vrstvička ilu a lastúrok. Podobná situácia a rozmerы priekopy sa zistili v sonda XV, ktorá bola vyhľbená medzi sondou II a sondou III. Podľa týchto zistení možno povedať, že fortifikácia na západnej strane Hradíšť bola po celej dĺžke vybudovaná rovnakou technikou pri použití rovnakého stavebného materiálu. Na otázku, či tento poznatok možno aplikovať aj na ostatnú časť opevnenia na Hradíštiach, priniesol pozoruhodnú odpoveď ďalší výskum.

Južný val Hradíšť bol skúmaný na štyroch miestach. Sektorovou odkrývkou (sektory VIII/3 F, G, H, L, P, VIII/4, D, G, H, IX/3 E, I, M, IX/4 A, E.) sa mal zachytiť juhovýchodný ohyb opevnenia, prípadne vstupná brána. Ukázalo sa, že val, pôvodne situovaný asi 5 m južnejšie ako sa zdalo na povrchu, bol pri zemných úpravách v r. 1935 úplne rozkopaný a rozhrenutý. Aby sa prístup na parcely na Hradíštiach zlepšil, splanirovali aj ďalší úsek južného valu. Toto sa zistilo v kontrolnej sonda, prechádzajúcej cez sektory VIII/5 B-D, XI/5 B-D a X/5 A. Sonda presekávala poľnú cestu, ktorá viedla prevažne po korune valu, rozhrenutého kvôli tejto ceste. V južnej časti sondy sa odkryli základy hradby a priekopa. Stavebná technika zodpovedá zisteniam zo sondy II a III. Pozoruhodná je aj rovnaká hlbka (2,05 m), šírka (6 m) a tvar priekopy — korespondujúce s parametrami zo sondy III (obr. 6). Z vnútornej strany hradby sa našli zvyšky zuhoľnatenej dreva z drevenej konštrukcie. Kamenná stena, dnes už vyexploatovaná, lícovala hradbu z vonkajšej strany. Zo steny sa zachovali len zvyšky kameňa, zosunutého do

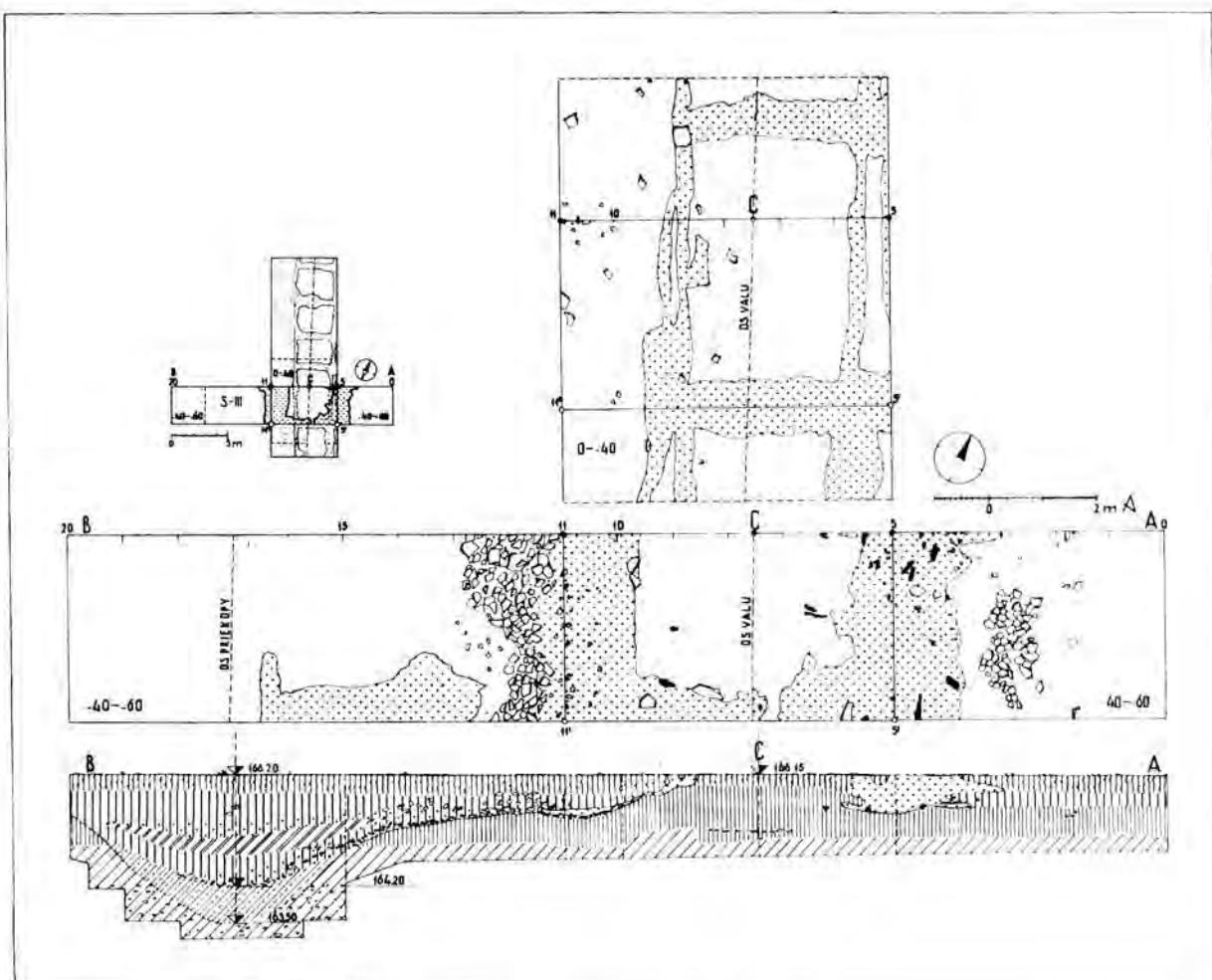
Obr. 4. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko (Hradišťia); 1 – pohľad na lokalitu pred začatím výskumu; 2 – novoveký odvodňovací jarok; 3 – rad kolových jamiek z vnútornej strany valu v sektore II/12 H; 4 – rez kolovými jamkami v sektore II/3 P.

priekopy. Na tomto úseku fortifikácia hradiska pravdepodobne nepodľahla požiaru. Chýba tu charakteristická, do tehlovočervena prepálená hlina. Zachované zvyšky dreva nie sú zuhoľnatené požiarom, ale suchou destiláciou. V stene priekopy sa našiel pod vrstvou deštrukcie depot železných predmetov a sekrovitých hrivien (depot II).

V roku 1969 bola preskúmaná ďalšia časť južného valu Hradišť. V sektورoch IX/7 O, P, IX/8 C, D, X/7 M, N, X/8 A, B sa na väčšej ploche skúmali zvyšky hradby. Odkrytá bola aj priekopa so všetkými detailmi deštrukcie kamen-

ného múru, zosunutého po svahu priekopy. Fortifikácia zničená požiarom má tú istú konštrukciu ako na západnej strane Hradišť. Z kamenného múru sa na úseku dlhom 10 m zachovalo pôvodné kamenné lícovanie komôr (obr. 12). Masa kamenej z tohto múru deštruovala do priekopy (obr. 11), ktorá tvarom a rozmermi (šírka 6 m, hĺbka 1,9 m) zodpovedá rozmerom už opísanej priekopy zo sondy III a zo zisťovacej sondy v sektورoch VIII/5 B-D, IX/5 B-D a X/5 A.

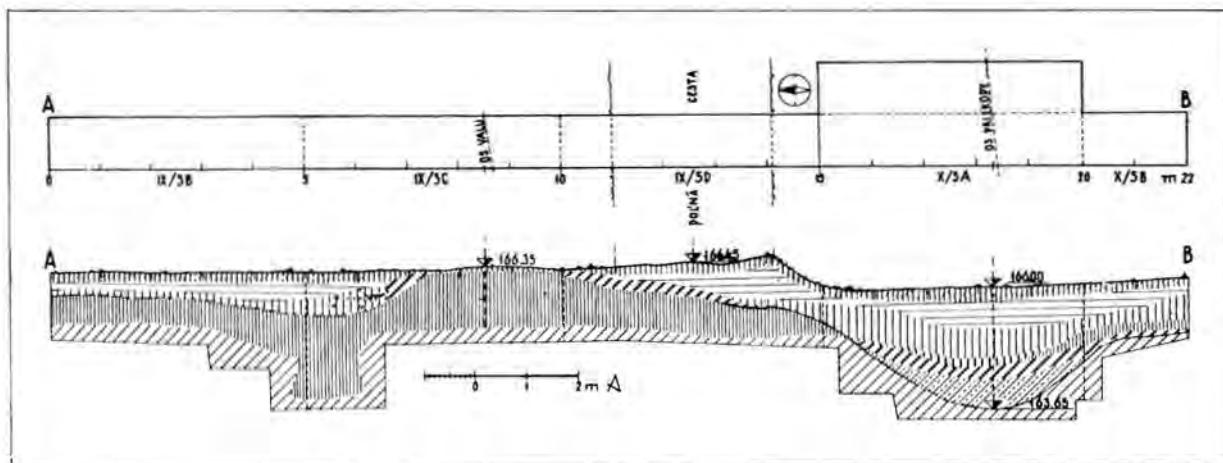
Najväčší plošný výskum južnej časti fortifikácie sa uskutočnil v r. 1975 (sektory XI/11 B, F, G, K, L, O, P, XI/12 C, D, H, XII/12 A, B,

Obr. 5. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko (Hradišťa). Plán sondy III. Legenda: 1 – ornica; 2 – slovanská kultúrna vrstva; 3 – sekundárne premiestená slovanská kultúrna vrstva; 4 – staršia kultúrná vrstva; 5 – stredoveká vrstva; 6 – flové podložie; 7 – il v sekundárnom uložení; 8 – naplavcena vrstva; 9 – lomový kameň; 10 – okruhliaky; 11 – riečny štrk; 12 – sekundárne prepálená hlina 15 – popol; 16 – žarnov.

E, F, I, J, K, M, N, O, P, XII/13 B, C, F, G); nadviazal na sondu II. Týmto výskumom sa získal konečný obraz ohybu fortifikácie v južnom rohu Hradišť. Išlo o použitie zložitejšieho stavebného prvku, pri ktorom sa plynulý (vejárovity) ohyb dosiahol zmenou tvaru komôr z pravidelných štvorcovitých na lichobežníkové (obr. 16). Kamenný mûr, ktorý hradbu lícoval, sa potom vytáčal v poloblúku, a nie v pravom uhle. Použitie tohto stavebného prvku bolo zrejme determinované funkčnosťou priekopy na odtok vody. Takto vybudovaný ohyb fortifikácie bol stabilnejší a menej ohrozený podmývaním odvá-

dzanou vodou, než ohyb v pravom uhle. Nevieme, akým spôsobom bol vyriešený severovýchodný a juhovýchodný ohyb opevnenia Hradišť, pretože pôvodná situácia sa tam v dôsledku zemných úprav a zásahov nedala zistíť. Nebol skúmaný ani severozápadný ohyb hradiska na Hradištiach, avšak geomagnetickou metódou sa na tomto mieste zistil ohyb valu v pravom uhle (pozri príspevok K. Ludikovského, U. Haška a T. Obra v tomto čísle Slov. archeológie, obr. 3). Je pozoruhodné, že na Podhradištiach, kde priekopa nemala spomenutú funkciu, sa fortifikácia ohýbala v pravom uhle (sonda X a XII).

Obr. 6. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko (Hradišťia). Zisťovacia sonda v sektóroch VIII/5 B-D, IX/5 B-D a X/5A. Legendu pozri pod obr. 5.

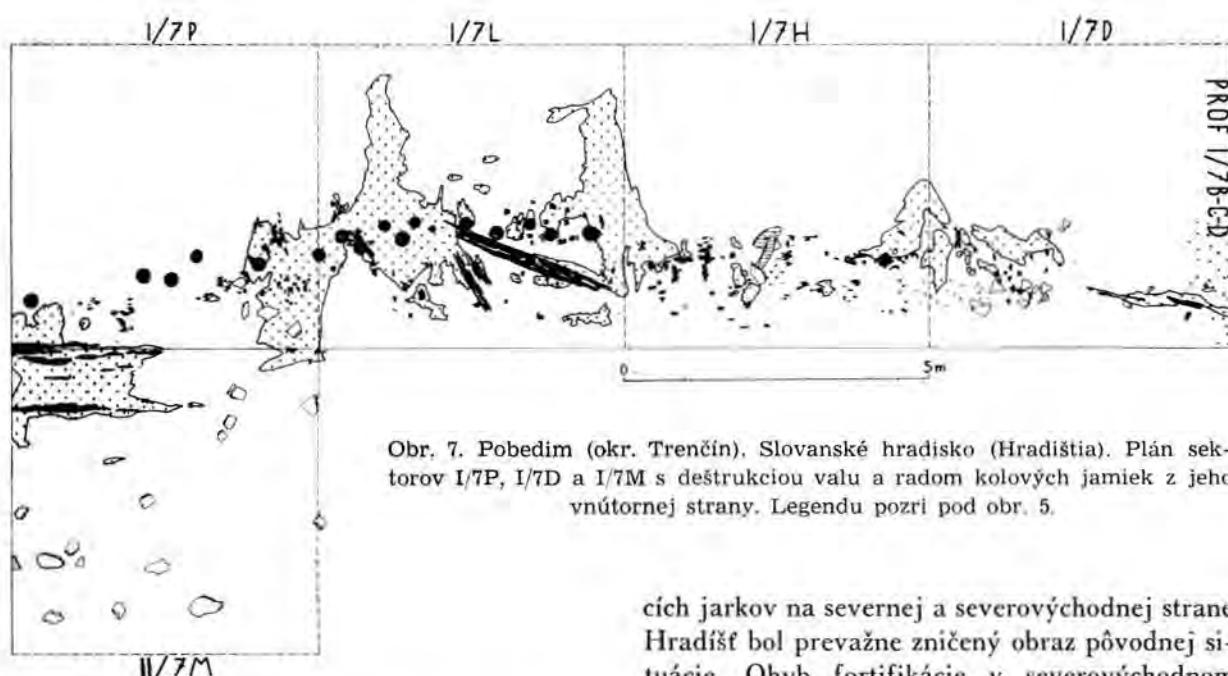
Hradba skúmaná v uvedených sektóroch bola budovaná komorovým spôsobom so základnou kolovou konštrukciou — podobne ako na západnej strane Hradišť, pričom sa nepravidelne striedali komory širšie s užšími i veľmi úzkymi (obr. 14 a 15). K uspokojivému objasneniu tohto stavenejného detailu sa nedospelo. Načrtnutá rekonštrukcia (obr. 16) môže a nemusí zodpovedať skutočnosti. Je možné, že spomenuté striedanie komôr nerovnakých rozmerov je len dôsledkom opráv poškodenej fortifikácie, ktorá sa v zachovaných, dnes už len najspodnejších častiach javí spomenutým spôsobom. Steny komôr hradby boli na vonkajšej strane zdvojené (rozstup driev ca 60 cm), ale tým sa základná šírka hradby (ca 4 × 4 m) nemenila. Toto zdvojenie vonkajšej steny bolo zrejme vynútené palisádou, ktorá bola vsadená do koruny hradby, teda do priestoru zdvojenej vonkajšej steny komôr (obr. 17), čím sa zabezpečila jej stabilita. Vnútro komôr vypĺňala pevne ubitá zem, v ktorej sa nenašiel ani jedený slovanský črep alebo predmet.

Vonkajšiu stranu drevo-zemnej hradby lícoval kamenný mûr, hrubý v základoch ca 1,50 m. Jeho pozitív sa zachoval v sektóroch XI/11 P, L. Kameň bol prevažne vyexploatovaný a na pôvodnom mieste zostala väčšinou iba kamenná drvina. Priekopa na tomto úseku nebola odkrytá ani preskúmaná. Požiar, ktorý zničil hradisko, tu musel byť veľmi intenzívny. Drevá konštrukcie miestami zhoreli na popol, ktorý sa v jemných vrstvičkách nachádzal medzi hlinou priečok komorej konštrukcie, prepálenou do tehlovočervena. Prepálenej mazanice s odtlačkami guľatiny

tu bolo viac než v iných častiach hradiska. Pozoruhodný je výskyt mazanice s odtlačkami štiepaného dreva a dosák použitých pri stavbe fortifikácie (obr. 18). Stavebným materiálom v tejto časti hradiska bol predovšetkým dub (najmä letný), menej jaseň. Iné dreviny sa tu nevyskytli. Výplet z prútov sa pri odkrývke fortifikácie na západnej a južnej strane Hradišť neobjavil.

Vo východnej časti Hradišť bol val zničený zemnými úpravami a početnými sondážami amatérov. Optimálne podmienky pre výskum boli v jeho strednej časti. V sektóroch VI/2, E, F, I, J, M, N sa prišlo na zhorenú komorovú konštrukciu hradby (Bialeková 1963, s. 363). Pôvodná slovanská priekopa na východnej strane Hradišť bola zničená niekoľkonásobnými úpravami stredovekých a novovekých odvodňovacích jarkov (obr. 4: 2).

Pozoruhodné poznatky o stavebnej technike fortifikácie na Hradištiach priniesla plošná odkrývka severného valu v sektóroch I/6 D, H, L, P; I/7 D, H, L, P, M; I/8 D; II/3 D, H, K, L, O, P; II/4 C, D, F, G, H, J, K, N; II/5 E, F, I, J, M; II/6 A, E, I, M; II/8 A, E, I, J, M, N; II/9 A, B, F, J, N; II/10 B, F, G, K, O; II/11 C, G, H, K, L, P; II/12 D, H, L; III/2 C-J, M, N; III/3 A, E; III/11 M; III/12 A, E, M; III/13 A, B. Podrobnejší opis konštrukcie fortifikácie bol už publikovaný (Bialeková 1963, s. 362—363, 370; 1965, s. 516, 530), preto zhrniem len základné poznatky. Hradba na tejto strane, chránenej močaristým terénom, bola vybudovaná kombinovanou technikou, pri ktorej sa použilo aj menej hodnotné drevo. Množstvo kvalitného tvrdého dreva

Obr. 7. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko (Hradišťia). Plán sektorov I/7P, I/7D a I/7M s destrukciou valu a radom kolových jamiek z jeho vnútornej strany. Legendu pozri pod obr. 5.

sa ušetrilo tým, že v časti opevnenia hradba nebola vydrevená, ale mala iba vypletené steny. Stavebný komorový typ s kolovou konštrukciou bol sice zachovaný, ale steny boli vypletané konármami alebo prútmi. Vychádzajúc z nálezovej situácie možno usudzovať, že steny boli zdvojené (šírka ca 60 cm) a medzi ne bola ubitá prevlhčená zem, ktorá po uschnutí a stvrdení dobre nahradzala vydrevenie stien. Pri zničení hradiska požiarom sa tieto steny sekundárne prepálili do tehlovočervena. Spôsob „nabíjania“ stien (tiež „nabíjanica“) v Pobedime a na juhozápadnom Slovensku sa udržal až do 20. stor. (Bialeková 1963, s. 363, 370; Mjartan 1975, s. 900).

Aby bol val budovaný týmto spôsobom statický a bezpečný, na základovú kolovú konštrukciu, klieštiny a šikmé vzpery sa používalo — ako ukazujú archeobotanické analýzy — kvalitné dubové drevo, zriedkavejšie brest, ktorý sa svojimi vlastnosťami vyrovna dubu. Na výplet stien slúžila víba a iné ohybné, no menej kvalitné dreviny. Do zdvojenej stienky zadnej strany komory bola zapustená palisáda a potom nasledoval kamenný mûr, ktorý hradbu licoval (obr. 13).

Hlina na výplň komôr sa získavala z nehlbokej širokej priekopy z vonkajšej strany hradby a z vnútorného areálu Hradišť (obr. 8 a 9). V sektorech I/6 H, L, P, II/3 O, II/5 A, E, I, II/12 H, III/12 D, H a na ďalších úsekoch sa zachovali jamy po silnejších koloch (priemer ca 20 cm), ktoré spevňovali vnútornú stenu hradby (obr. 4: 3, 4, obr. 7). Úpravami odvodňova-

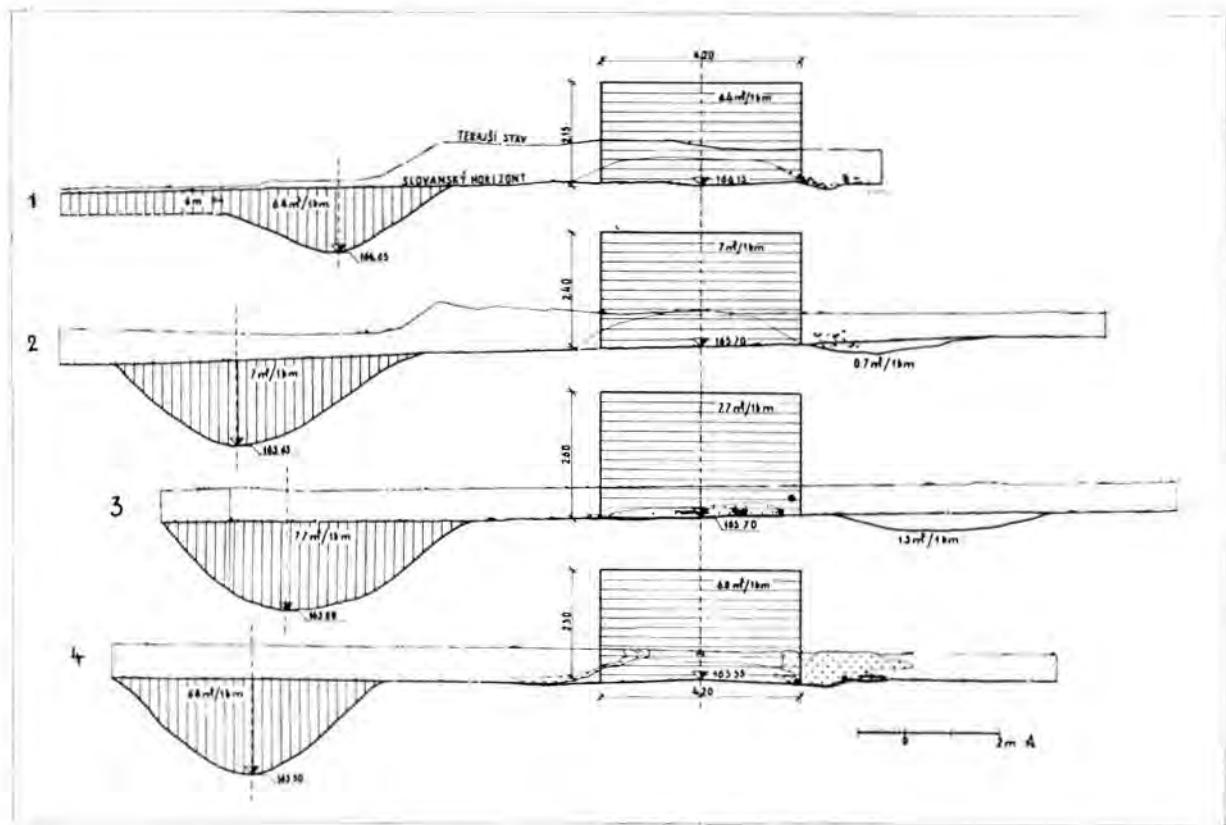
cích jarkov na severnej a severovýchodnej strane Hradišť bol prevažne zničený obraz pôvodnej situácie. Ohyb fortifikácie v severovýchodnom rohu Hradišť bude sledovaný geomagnetickou metódou.

Na severnej strane Hradišť bola preskúmaná sonda XI (5 × 30 m), ktorá kolmo presekávala val. V destrukcii fortifikácie, hlavne smerom do hradiska, sa našlo veľa zuhoľnatených konárov a hrubších prútov z výpletu stien hradby. Kamenný mûr deštruuval do priekopy, ktorá ani nie je priekopou v pravom zmysle slova (obr. 8: 1), ale iba jamou na získanie potrebnej zeme na výplň komôr. Na tejto strane bol terén hradiska natoľko zvýšený oproti okoliu, že močaristá pôda hradisko chránila, ale ho neohrozovala. Neskorší odvodňovací systém, ktorý sa zachoval až do začiatku výskumu lokality, bol vlastne vklinený medzi val a pôvodnú slovanskú priekopu a vznikol zrejme až vtedy, keď bola priekopa pozdĺž západného valu Hradišť zasypaná.

Výskum fortifikácie na Podhradištiach

Fortifikácia na Podhradištiach bola zničená dávno pred začatím výskumu a to bol aj dôvod, prečo sa väčšia pozornosť venovala Hradištiám, kde ešte existujúce zvyšky valu boli bezprostredne ohrozené a pred ich rozhrnutím museli byť preskúmané. Ako sa už spomenulo, pri komasácii v r. 1900 bol val Podhradišť zväčša zničený. V mieste, kadiaľ prebiehala fortifikácia slovanského hradiska, má rastlinný porast dodnes tmavšie sfarbenie (obr. 10: 2).

Pozoruhodné výsledky priniesla sonda VII na severozápadnej strane Podhradišť. Vytýčená bola na takom mieste, kde sa koncentrovalo väč-

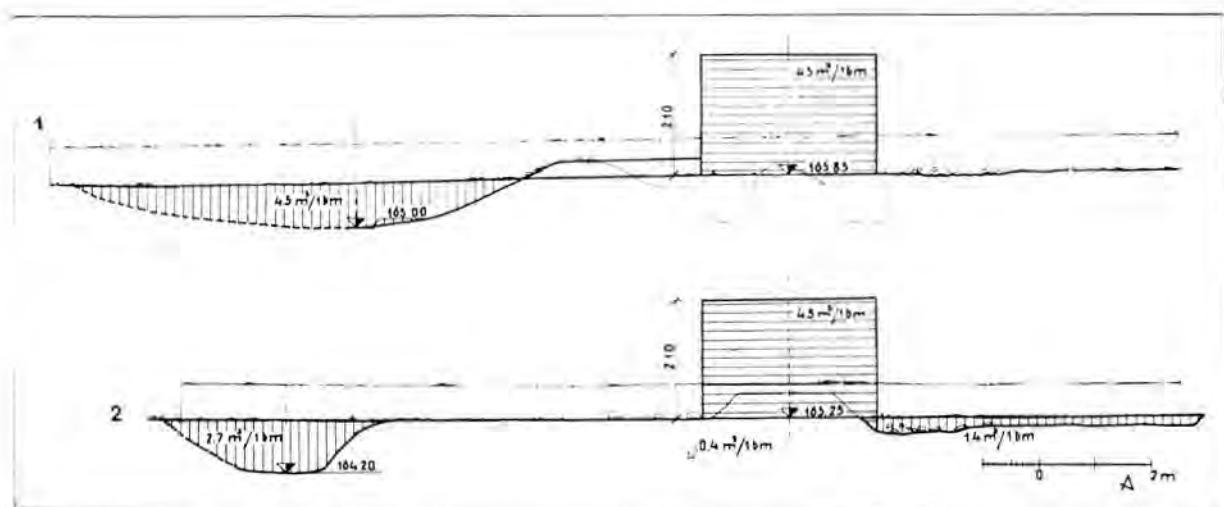
Obr. 8. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko (Hradišťa). Rezy valom a priekopou a výpočet kubatúry zeme. 1 – sonda XI; 2 – zisťovacia sonda vedúca cez sektory VIII/5 B–D, IX/5 B–D, X/5 A; 3 – sektory IX/7 O, P, IX/8 C, D a X/8 A, B; 4 – sonda III.

šie množstvo prepálenej hliny, indikujúce rozsiahlejšiu deštrukciu fortifikácie. Sonda presekla val kolmo. Hned po odstránení vrchnej vrstvy v 5.–9. metre sondy sa prišlo na drevený rošt z mohutných drieb, potom nasledovala kamenná sutina a nehlboká priekopa, porušená neskoršími odvodňovacími jarkami. V nižšej vrstve rošt nepokračoval, ale sa objavila štvorica jám, vytvárajúca rozložením pravidelný štvorec (*Bialeková 1963, s. 359–360*). Skutočnosť, že smerom dovnútra hradiska chýbala obvyklá kamenná deštrukcia z pokrovu hradby, naznačuje, že tu ide o inú úpravu. Rozmiestnenie kolových jám je natoľko pravidelné (2.6×2.6 m), že s najväčšou pravdepodobnosťou tu možno hovoriť o nosnej konštrukcii strážnej veže (obr. 19), ktorá mohla mať východ do močaristého zázemia. Prístup k tomuto objektu z vonkajšej strany bol porušený neskorším odvodňovacím systémom, a preto nemožno zaujať konkrétnejšie stanovisko k úprave východu do močiarov. Usudzujúc podľa rozmerov kolových jám, nosnosť kolovej konštrukcie, zapustenej do pravidelných a hlbokých

jám s rovným dnom, bola taká veľká, že je celkom reálna predstava o dvojpodlažnej strážnej veže (obr. 20). Zistený drevený rošt môže byť pozostatkom spodného podlažia.

Južný cíp hradiska na Podhradištiach sa sledoval sondami VIII, IX a X. Sondy VIII a IX boli zisťovacie a podľa poznatkov z nich sa realizovala odkrývka fortifikácie v sonda X (*Bialeková 1963, s. 360–361*). Sonda X (obr. 21), pôvodne široká 1,5 m, bola rozšírená na $11,5 \times 25$ m a rozdelená na sektory a-j. Touto plošnou odkrývkou sa obnažil ohyb fortifikácie v pravom uhle. Kamene z vnútornej strany hradiska sčasti spevňovali ohyb hradby, sčasti popadali z pokrovu hradby (obr. 22: 1, 2); z vonkajšej strany pochádzali z kamenného múru. V sektore X/d sa prišlo na väčší úsek pôvodného múru, širokého v základoch 1,5 m.

Základom hradby bola drevená komorová konštrukcia, ktorá v týchto miestach nepodľahla požiaru. Svedčí o nej len prázdny priestor, lemovaný po obidvoch stranách kameňmi (obr. 21). Šírka komôr, vypočítaná z nálezovej situácie, je

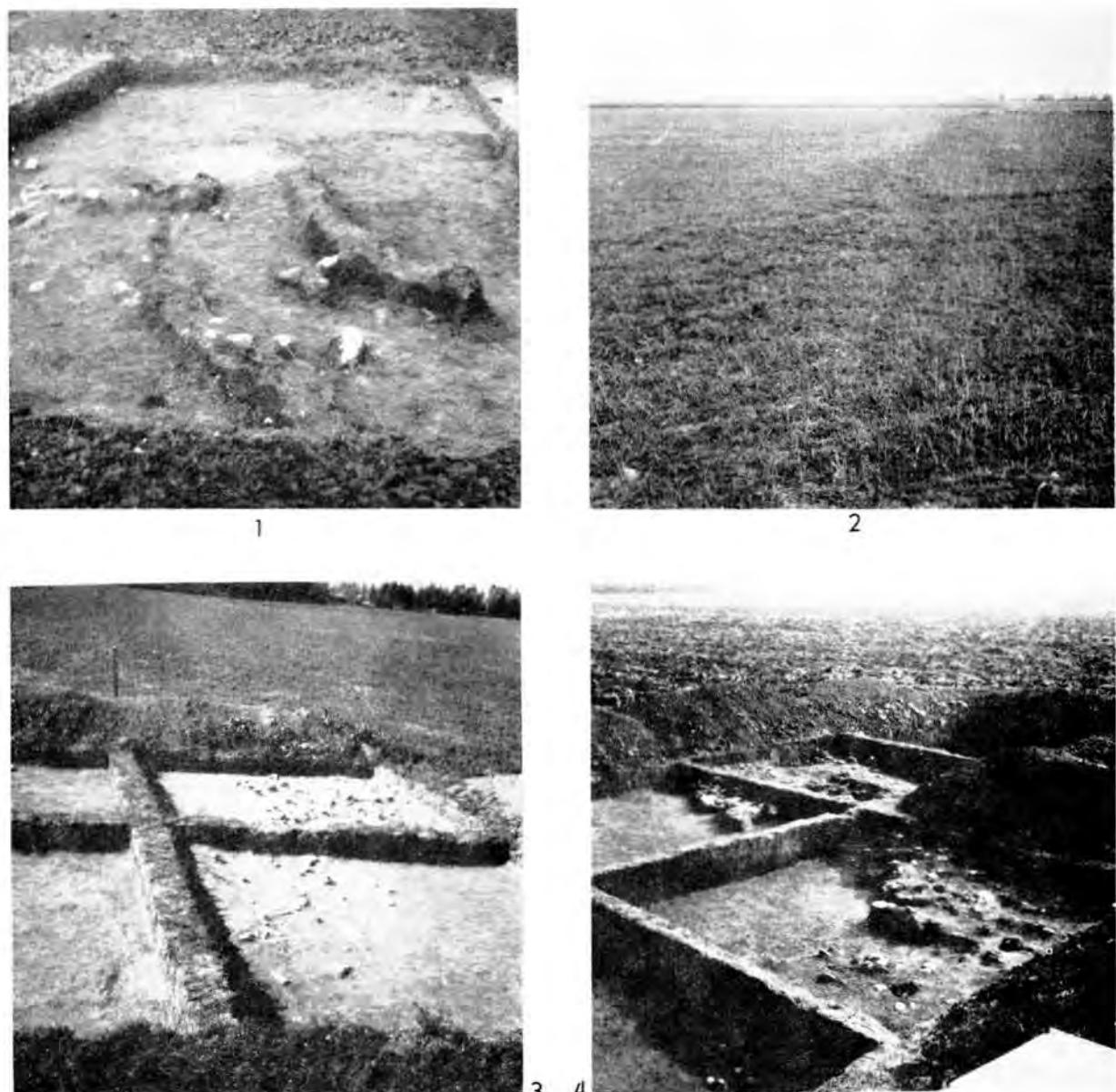
Obr. 9. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko (Podhradišťia). Rezy valom a priekopou s výpočtom kubatury zeme. 1 – sonda VII; 2 – sonda X.

3 m. Ide teda o jeden meter užšie jadro fortifikácie, než sa zistilo na Hradištiach. Zem na výplň komôr, ako sa počas výskumu ukázalo, sa získala vybratím priekopy z vonkajšej strany hradby a čiastočne z priestoru pred ňou na vnútornnej strane hradiska (obr. 9: 2). Slovanská priekopa na Podhradištiach nemala z obranného hľadiska veľký význam, lebo bola plynká a značne vzdialená od hradby (os priekopy od osi hradby je vzdialenosť takmer 9 m). Jej funkcia okrem toho, že sa z nej získavala zem na výplň hradby, snáď spočívala v odvode vody z predvalia, ktoré malo nekompaktné štrkovité a piesčité podložie; voda pri záplavách totiž mohla ohrozovať stabilitu fortifikácie. Pri výskume sa skutočne zistilo, že z vonkajšej strany hradby a v mieste priekopy sa nachádza množstvo riečneho štrku, čo by mohlo dokazovať, že voda Dudváhu zaplavovala okolie Podhradišť až do bezprostrednej blízkosti fortifikácie.

Ohyb fortifikácie v západnom rohu Podhradišť bol sledovaný sondami XII a XIII. V obidvoch prípadoch išlo o plošnú odkrývku. Pri vytýčovaní sondy XII sa zistilo, že ohyb fortifikácie bol už v minulosti sekundárne zničený osadením stípa triangulačného bodu. Plošnou odkrývkou sa mal teda zistiť aspoň ďalší priebeh opevnenia, konštrukčné detaily, stavebný materiál i celková sídlisková situácia, pretože z tohto miesta pochádzala depot sekerovitých hrievien a železných predmetov. V sonda XII, rozdelenej na sektory A-E, dokumentuje dislokácia prepálennej hliny, zvyškov drevenej konštrukcie a kameňov

z múru šírku hradby stavanej komorovým spôsobom (obr. 10: 3) a devastované požiarom. Šírka komôr je 3 m a zodpovedá zisteniam zo sondy X. Situácia v sonda XII/B, E a v sonda XIII dokazuje, že opevnenie v západnom rohu Podhradišť, podobne ako v sonda X, sa ohýbalo v pravom uhle.

Ďalšie detaily ku konštrukcii hradby, hlbke a tvaru priekopy priniesol výskum v sonda XIII (obr. 10: 4), ktorá nadviazala na sonda XII. Opäťovo možno konštatovať, že fortifikácia po celom obvode Podhradišť bola komorového typu, no jednoduchšia. Pozostávala z dreveného skeletu s kolovou konštrukciou a opletanými stenami (šírka komôr ca 3×3 m), z kamenného múru (šírka 1,5 m), ktorý licoval zadnej strane hradby, a napokon na severnej a južnej strane z plynkej priekopy (hlbka 0,95 m), značne vzdialenej od hradby. Do koruny drevo-zemnej hradby bola zapustená palisáda. Vnútornú stenu hradby dopierali šikmé vzpery, zafixované pozdĺžne uloženým a kolíkmi upevneným trámom (obr. 23). Miestami boli vzpery vystužené aj kameňmi. Paleobotanická expertíza uhlíkov z miesta výskumu na Podhradištiach dokladá použitie duba ako základného stavebného materiálu. Okrem neho boli upotrebené aj iné menej hodnotné dreviny. V sonda XII sa zistili vŕbové konáre a prúty, čo dokazuje, že steny komôr boli zhotovené výpletom, hoci nie je vylúčené, že aj tu na istých úsekoch — podobne ako na Hradištiach — mohli byť obkladané brvnami alebo doskami. Omazanie stien mazanicou dokladajú početne väčšie aj

Obr. 10. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko. 1 — Hradištia, sonda II; 2 — Podhradištia, tmavšie sfarbenie porastu v mieste bývalej slovanskej fortifikácie; 3 — Podhradištia, sonda XII; 4 — Podhradištia, sonda XIII.

menšie kusy prepálenej mazanice s odtlačkami dreva a prútov.

Na vybudovanie kamennej steny sa použil taký istý lomový kameň ako pri stavbe opevnenia na Hradištach. Nad západným a južným ohybom boli pravdepodobne strážne veže. Predpokladá to ohyb hradby v pravom uhle, čím vznikla komora s rozmermi 3×3 m, ktorá mohla dobre uniesť jednopodlažnú nadstavbu veže. Je to však len prezumpcia, pretože južná časť opevnenia na Podhradištach nebola súčasťou zasiahnutá požiarom, no aj napriek tomu zmizli všetky stopy po drevenej konštrukcii i prípadnej deštrukcii drevenej

veže. Pôdny typ na Podhradištach neboli totiž vhodným prostredím na zachovanie organických zvyškov. Len čiernošedé sfarbenie zeme v mieste hradby indikuje prítomnosť organických látok, zaniknutých suchou destilačiou. Opevnenie v západnom rohu Podhradišť bolo súčasťou devastovaného požiarom, ktorý sčasti konzervoval zvyšky drevenej konštrukcie, no práve toto miesto ohybu bolo aj sekundárne zničené osadením stĺpa triangulačného bodu.

Prirodzenú ochranu väčšej časti Podhradišť poskytoval inundačný terén, zaplavovaný Dudváhom, a azda aj samotný Dudváh. Množstvo

Obr. 11. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko (Hradištia). Destrukcia kamenného múru v priekope (sektory IX/7 O, P, IX/8 C, D, X/7 M, N a X/8 A, B).

riečneho štrku a lastúr na úrovni vtedajšieho slovanského sídliskového niveau, zistené v sondách X, XII a XIII z vonkajšej strany opevnenia, svedčí o močaristom ráze okolia a častých záplavách. Tento vodný režim sa uchoval až do vybudovania Dudvázskeho kanála.

Z nálezovej situácie skúmaných častí hradiska vysvitá, že budovatelia fortifikácie slovanského hradiska v Pobedime boli dobre oboznámení s vodným režimom okolitého terénu. Na jednej strane ho využili ako prirodzenú ochranu a na druhej strane upravili fortifikačný systém tak, aby voda v časoch zvýšenia hladiny neohrozovala život na hradiske. Z tohto aspektu si treba všimnúť priekopu. Skutočnú funkciu priekopy s regulovaným prietokom vody plnila priekopa

Obr. 12. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko (Hradištia). Pôvodný kamenný mûr (sektory IX/7P, IX/8D, X/7M a X/8A).

obopínajúca západný a juhovýchodný val Hradíšť. Pri jej hĺbení sa uplatnili isté striktné kritériá, evidentné pri porovnaní terénnej dokumentácie, ako jej tvar, hĺbka, šírka a vzdialenosť od hradby (obr. 2, 8 a 9). Podobnú funkciu mohla mať priekopa pozdĺž juhozápadného valu Podhradíšť, kde by podľa výsledkov geomagnetického prieskumu mal byť vstup do areálu Podhradíšť (obr. 2). Výskum priekopy na juhozápadnej strane Podhradíšť sa však dosiaľ neuskutočnil. K údržbe fortifikácie patrilo čistenie dna a udržiavanie svahov priekopy, aby nedošlo k zaneseniu dna bahnom a k destrukcii hornej časti priekopy. Na reguláciu vody, najmä po pripojení Podhradíšť k areálu Hradíšť, slúžilo pravdepodobne stavidlo. Pripojenie hradby Podhradíšť k fortifikácii na Hradištach sa muselo uskutočniť premostením priekopy. Tieto otázky ostávajú zatiaľ ešte nejasnené a vyriecknuté úvahy nepresahujú rámec pracovných hypotéz.

Rekonštrukcia fortifikácie pobedimského hradiska je tesne spojená s rekonštrukciou prostredia. Úzka väzba osídlenia na určitý ekosystém bola jednou zo základných podmienok jeho prosperity (*Filip 1929—1930*, s. 169—188; *Böhm 1941*, s. 91—110), z hľadiska obživy (voda, pôda, lesy, pastviny, lovná zver, lesné plody), surovinových zdrojov (nerastné bohatstvo) i ochrany (*Kudrnáč 1961*, s. 609, 611, 613, 615; *1970*, s. 11—19; *Hrubý 1955*, s. 295—297 atď.). Pri voľbe miesta pobedimského hradiska mal svoju úlohu nielen výber najvhodnejšieho miesta z hľadiska obrany, hoci tento aspekt sa tu výrazne uplatnil, ale dôležité bolo najmä ekonomické zázemie už existujúcej sídliskovej ekumény, ktorá zasa závisela od prírodných podmienok. Typ pobedimskej fortifikácie sa popri spoločných znakoch líši od podobných objektov v detailoch súvisiacich s miestnymi podmienkami a miestnym stavebným materiálom.

Z geografického hľadiska sa pobedimská oblasť nachádza vo výbežku Podunajskej nížiny, v severnej časti Trnavskej pahorkatiny. Kvarterný pokrov tohto územia, zaberajúceho približne 130 km², v povodí Váhu tvoria povodňové hliny, riečne i potočné piesky a štrkopiesky, v povodí Dudváhu vápnito-nivné uloženiny a vápnitné slatiny. Ostatnú časť zaberajú spráše. Pre túto oblasť sú charakteristické nivné pôdy, a to v poriečí Váhu hnedozem s pásmi černozeme a v povodí Dudváhu semigleyové nivné pôdy s prechodom k černozemi (*Lukniš — Plesník 1961*, s. 60).

Podrobnejšiu charakteristiku klimatických a pôdnych podmienok obsahuje Atlas podnebí Československej republiky (Karšký — Konček — Petrovič — Rein 1958) a pôdoznalecký prieskum v Pobedime v r. 1968—1969.¹ Podľa neho reliéf územia, do ktorého patrí Pobedim, je veľmi jednoduchý, tvorí ho široká rovina — niva Váhu s nadmorskou výškou 166—170 m. Klimatické podmienky sú veľmi priaznivé, pretože kataster obce patrí do teplej oblasti, mierne suchej podoblasti, teplého a mierne vlhkého okrsku s mierou zimou. V období rokov 1901—1950 priemerná ročná teplota bola 9,2 °C (v apríli až septembri 15,7 °C), so zrážkami v priemere 625 mm ročne (v apríli až septembri 352 mm). S uvedenými priemernými teplotami a zrážkami, ako aj s nadmorskou výškou súvisia dobré fenologické pomery tohto územia. V rokoch 1901—1950 bol priemerný nástup a koniec fenologických fáz medzi 12. marcom a 21. septembrom.

Z geologicko-litologického hľadiska sú v pobedimskej oblasti tieto pôdne substraty:

a) Vápenato-nivné uloženiny ako výsledok sedimentačnej činnosti Váhu, ktorý ich v dávno-veku prinášal z horného toku a okolitých oblastí. Následok toho je veľké množstvo piesku až štrkopiesku v podorničí a v spodnej časti pôdneho profilu.

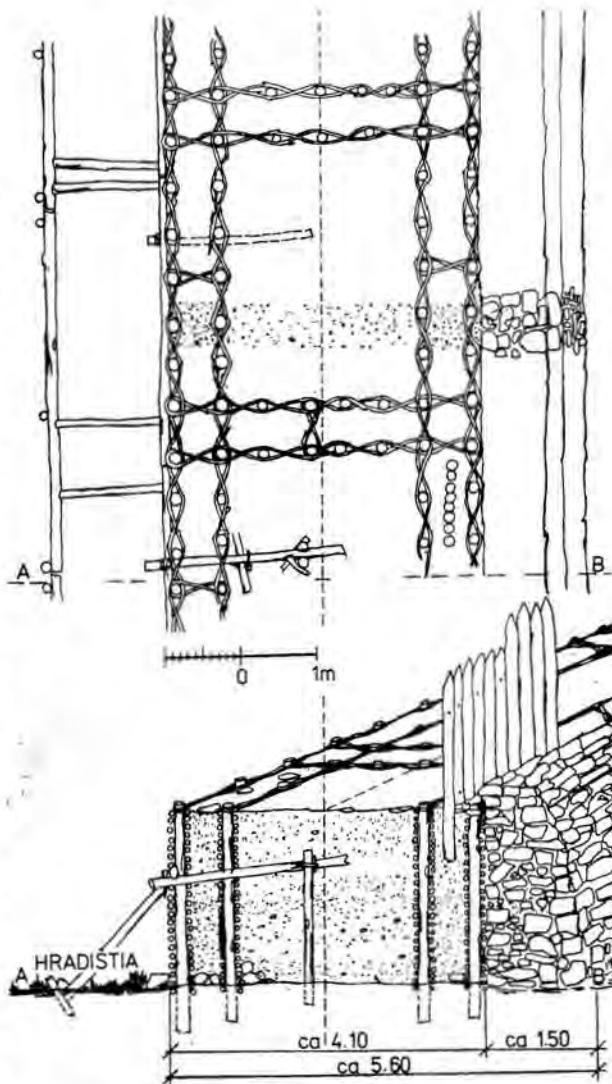
b) Nevápenaté alebo slabo vápenaté nivné uloženiny, ktoré vznikli podobne ako predchádzajúce pôdy, ale bez obsahu CaCO_3 a celkovej pôdnej reakcie (pH); javia sa ako chemicky kyslé usadeniny. Tieto pôdy zaberajú len malú časť chotára obce. Z hľadiska pôdných typov teda ide o lužnú (černozem a lužná oglejovaná pôda) a nivnú karbonátovú pôdu.

Povrchová voda v Pobedime sa nateraz odvádzá už len potokom Dubová, avšak staré koryto Dudváhu nedaleko hradiska a početné stopy po meandrovitých ramenach Dubovej a Váhu dokumentujú veľmi zmenené hydrologické pomery v tejto oblasti. Podobne je to aj so spodnou vodou. Jej stav v čase pôdoznaleckého prieskumu bol už determinovaný odvodnením chotára. V dôvode minulosti mala však podzemná voda podstatne väčší vplyv na celkové klimatické i hydrologické pomery a fytocenózu. Podzemná voda totiž podstatne ovplyvňuje vzdušno-tepleno-vodný režim pôd, spôsobuje špecifické pôdne dejey (tzv. glejový proces), obohacuje pôdu o rôzne látky a podmieňuje prítomnosť vlhkomilných a močaristých biocenóz (Mičian 1972, s. 364).

V Pobedime sa stav spodnej vody zmenil po

vybudovaní kanála pri Čachticiach a umelým odvedením časti vody Dubovej do Váhu už nad Hornou Stredou (Šimo 1972, s. 288). Tým sa sice výrazne zmenšila možnosť záplav, ktoré spôsoboval Dudváh a Dubová, ale nepriaznivo sa to prejavilo na zmene vegetácie tejto oblasti, ktorá z hľadiska fytogeografického členenia patrí do oblasti a podoblasti panónskej flóry (Eupannonicum). Rekonštrukcia prírodného prostredia okolia Piešťan (Michalko — Berta 1972, s. 433, obr. 114) ešte pred veľkými zásahmi človeka, ktorú možno vzťahovať aj na Pobedim, poukazuje na pôvodné rastlinné spoločenstvo dubovo-brestovo-jaseňových lesov (Michalko — Berta 1972, s. 484—495).

Archeobotanická analýza vzoriek dreva z fortifikácie hradiska a sídliskových objektov v hrad-

Obr. 13. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko (Hradištia). Rekonštrukcia valu.

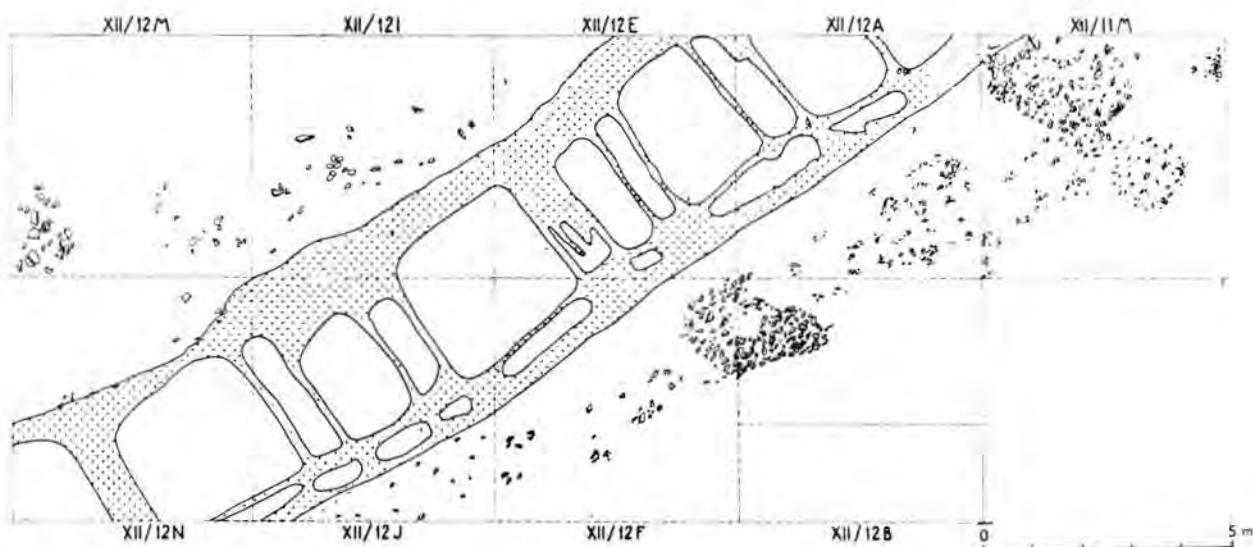
Obr. 14. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko (Hradištia). Výskum valu v južnej časti.

nom areáli, ktorú urobila E. Hajnalová, je publikovaná za týmto príspevkom a potvrdzuje prítomnosť uvedených drevín s dominantným zastúpením duba (*Quercus cerris*, *Quercus robur*), menej iných drevín, ako sú brest (*Ulmus carpinifolia*), jaseň (*Fraxinus excelsior*), hrab (*Carpinus*), víba (*Salix spec.*), topoľ (*Populus spec.*), buk (*Fagus*), lípa (*Tilia*), trnka (*Prunus*), jedľa (*Abies*), borovica (*Pinus*) a lieska (*Corylus*). Rušivým zásahom človeka do prírodného prostredia sa natoľko zmenila biocenóza pobedimskej oblasti, že v súčasnosti sa tu dub už vôbec nevyskytuje a aj ďalšie dreviny (brest, buk, hrab) sú zastúpené solitérne a netvoria súvislý lesný porast. Na dakedajšiu prevahu duba v tejto oblasti poukazuje hydronym Dubová i zaniknuté chotárne názvy, ako napr. „Za Dubovím“, „Dubovie“ a pod.

Pri budovaní fortifikácie slovanského hradiska v Pobedime sa získaval stavebný materiál z najbližšieho okolia v okruhu 5—10 km. Vápencový

a pieskovcový kameň, z ktorého bol vybudovaný vonkajší obvodový mür a pokrývka koruny valu, lámal sa vo výbežkoch Malých a Bielych Karpát. Najprístupnejšie miesta na jeho vylamovanie sú až dodnes v okoli Čachtíc a Nového Mesta nad Váhom. V slovanskom období sa odtiaľto pravdepodobne splavoval po Dudváhu alebo Dubovej takmer až k hradisku. Časť kameňov podľa ich petrografického zloženia mohla byť explootovaná z riečiska Váhu, ktorý pri zvýšenom stave vody naplavoval zo vzdialených oblastí aj kamene väčších rozmerov.²

Stavba komorovej konštrukcie s odrevením, ktorá sa na Hradištiach tiahne na úseku dlhom 472 m, si na jeden bežný meter opevnenia vyžadovala približne nasledujúce množstvo stavebného materiálu: guľatina $2,3 \text{ m}^3$ (kolová konštrukcia, výdreva stien, vzpery, palisáda, klieštiny), zemina 7 m^3 (výplň komôr, ktorá sa získovala z priekopy na vonkajšej strane fortifikácie, prípadne aj z vnútorného areálu hradiska).

Obr. 15. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko (Hradišťia). Plán sektorovej odkrývky valu v južnej časti.
Legendu pozri pod obr. 5.

kameň $3,2 \text{ m}^3$ (stavba kamenného múru z vonkajšej strany komorovej konštrukcie a pokrovu koruny hradby).

Na pletivovú, 340 m dlhú konštrukciu Hradišť sa spotrebovalo na bežný meter opevnenia približne toto množstvo stavebného materiálu: guľatina $0,8 \text{ m}^3$ (nosná kolová konštrukcia, vzpery, klieštiny a palisáda), pletivo z prútov a konárov menej hodnotných drevín 15 m^2 , zem 7 m^3 (výplň stienok komorovej konštrukcie — „nabíjanica“ a výplň komôr), kameň na vonkajší mûr a pokrov koruny hradby $3,2 \text{ m}^3$.

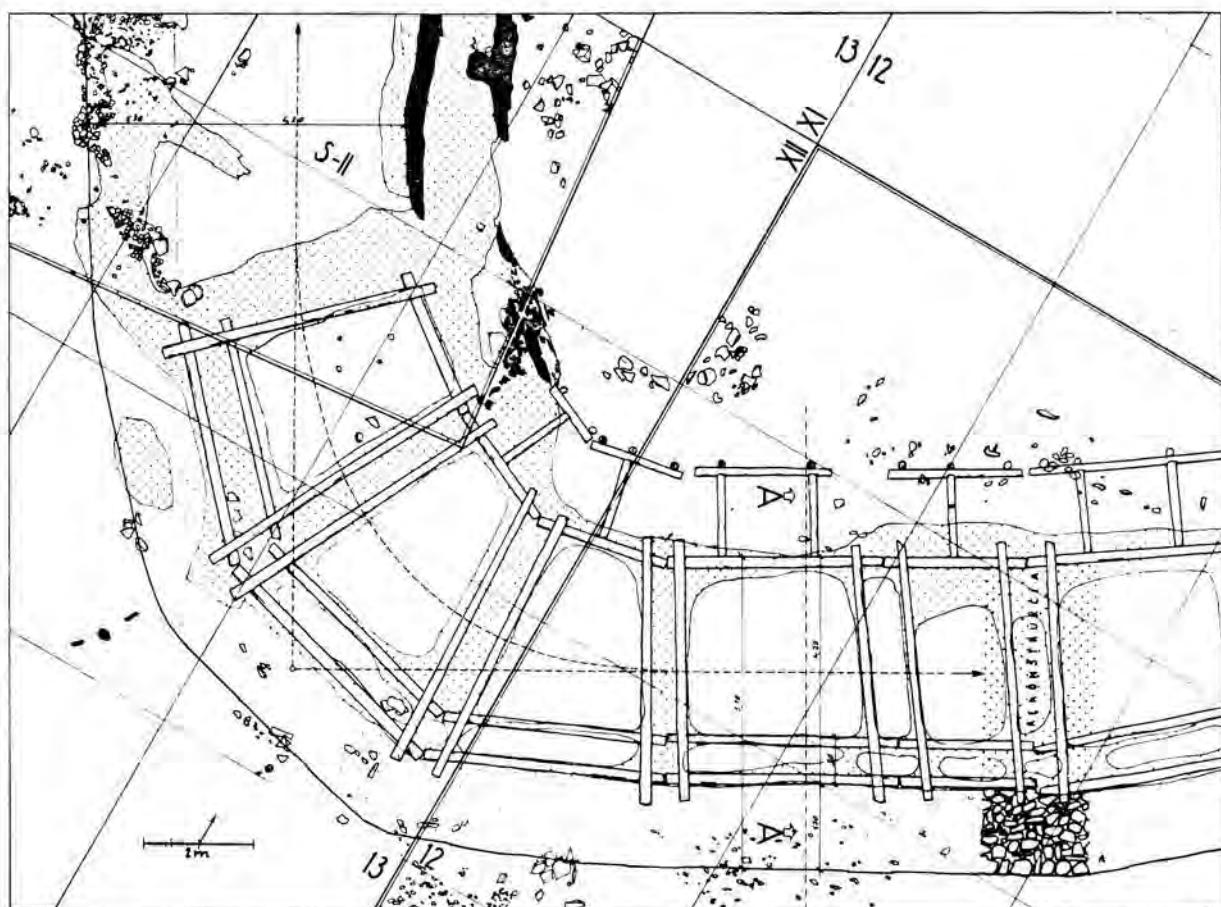
Úhrnná spotreba stavebného materiálu na výbudovanie opevnenia na Hradištiach v reálnom odhade mohla byť teda takáto (bm = bežný meter): guľatina alebo dosky na úsekoch valu s vydrenenými stenami 1085 m^3 ($472 \text{ bm} \times 2,3 \text{ m}^3$), na pletivovú konštrukciu 272 m^3 ($340 \text{ bm} \times 0,8 \text{ m}^3$), spolu 1357 m^3 , pletivo 5100 m^2 ($340 \text{ bm} \times 15 \text{ m}^2$), zemina 5684 m^3 ($812 \text{ bm} \times 7 \text{ m}^3$), stavebný kameň 2598 m^3 ($812 \text{ bm} \times 3,2 \text{ m}^3$). Spotreba stavebného materiálu na Podhradištiach bola vzhľadom na dĺžku opevnenia a jednoduchší stavebný typ menšia.

Stavebným drevom bol predovšetkým dub (prevládal dub letný — *Quercus robur*), vyhľadávaný pre trvácnosť a tvrdosť. Je známe, že vo vhodnom prostredí dub letný vydrží až 200 rokov, zatiaľ čo iné dreviny (okrem brestu, ktorý má podobné vlastnosti ako dub) pomerne rýchlo práchnivejú a hnijú. Tento proces urýchľuje voľný prístup vzduchu. Tieto vlastnosti dreva museli byť staviteľom hradiska dobre známe,

protože vzorky dreva, z ktorých boli urobené paleobotanické analýzy, priniesli zaujímavý obraz o dislokácii jednotlivých druhov drevín v skelete valu. Dreviny nižšej stavebnej kvality stavitelia nepoužili vôbec alebo len výnimcoľne na vzpery, klieštiny a základnú kolovú konštrukciu, ale použili ich hojne na vnútorné členenie valu. Tým, že komory boli až po vrch vyplnené zeminou, zamrazil sa prístup vzduchu a rozkladný proces mäkších a menej trvácných drevín sa výrazne spomalil. Prítomnosť viacerých druhov tohto menej hodnotného stavebného dreva na takých miestach, kde sa predpokladajú strážne veže (napr. v sonde VII topol, v sonde XI borovica, trnka, lípa, hrab), dokumentuje jeho využitie na vnútorné zariadenie alebo iné, nie stavebné účely.

Vzorky prútov a konárov vrby (*Salix spec.*) a liesky (*Corylus*), zachované v zuhoľnateneom stave alebo ako odtlačky v mazanici, našli sa predovšetkým v severnej časti fortifikácie na Hradištiach in situ ako súčasť výpletu vonkajších stien alebo ako výplet stienok „nabíjanice“ vnútri valu (sektory I/7 L, P, II/3 D, H, O, II/4 C, K, II/5 A, E, M, II/6 A, E, I, II/12 D, H, L a v sonde XI). Ich výskyt na Podhradištiach (sondy XII, XIII) sa viaže tiež na výplet stien komorovej konštrukcie.

Pozoruhodné je, že v istých preskúmaných časťach hradiska má prevahu určitý druh drevín. Z opísanej nálezovej situácie vyplýva, že opevnenie na Hradištiach nebolo po celej dĺžke vybudované rovnakým spôsobom. Základný stavebný

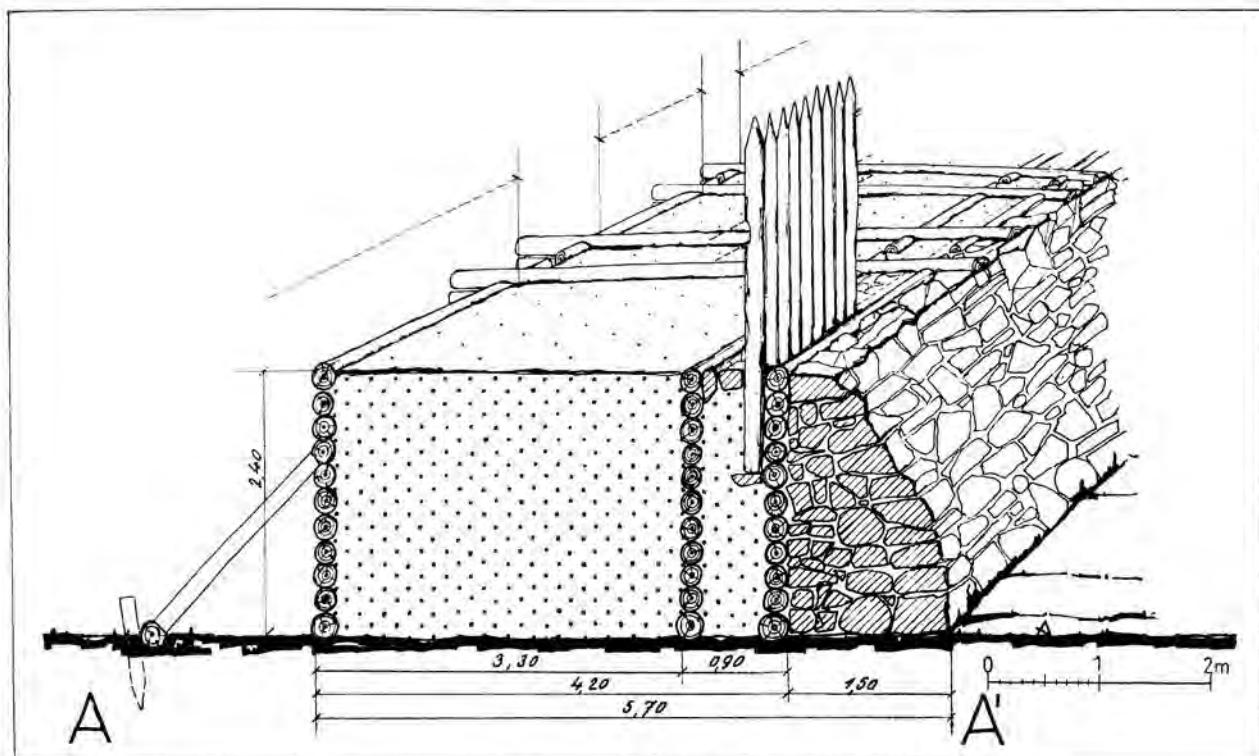
Obr. 16. Pobedim (okr. Trenčín), Slovanské hradisko (Hradišťia). Ideálna rekonštrukcia situácie v južnej časti hradiska s technickými údajmi. Legendu pozri pod obr. 5.

typ sice zostal, ale pri stavbe skeletu sa použil rôzny materiál, ktorý si vyžiadal odlišnú stavebnú techniku pri zachovaní rovnakých kvalít a parametrov fortifikácie. Na severnej, severozápadnej a čiastočne i východnej strane to bola „nabíjanica“ (Bialeková 1963, s. 363, 370), na južnej, západnej a čiastočne východnej strane výdrevu komorového skeletu prevažne dubovým drevo. Opevnenie na Podhradištiach má pomerne jednotný charakter (komorový typ s kolovou konštrukciou a s opletanými nezdvojenými stenami).

Použitie rôznej stavebnej techniky na tom istom hradisku v slovanskom fortifikačnom stavebničstve sa občas vyskytuje (napr. Libušín — Böhm 1950, s. 79—81; Stará Kouřim — Šolle 1950, s. 93; 1961, s. 527, Devínska Nová Ves — „Na pieskach“ — Kraskovská 1962, s. 241—252). Na hradisku v Jure pri Bratislave mal každý z troch valov opevnenia inú konštrukciu (Kraskovská 1961, s. 44—48; 1963, s. 67—102). Tento jav sa vysvetľuje rôzne: ako odraz etapovitého budovania fortifikácie, alebo ako výsledok práce

rôznych pracovných skupín, stavajúcich súčasne na viacerých miestach opevňovanej plochy (Šolle 1961, s. 27), prípadne ako súčasť obrannej taktyky (Turek 1963, s. 159). Na pobedimskom hradisku bola použitá rozdielna stavebná technika pri opevnení jednej (Hradišťia) a druhej časti (Podhradišťia). Je to nesporne odraz časovej následnosti, teda etapovitého budovania tohto opevneného centra (najprv boli opevnené Hradišťia a potom Podhradišťia), avšak aj tu sa uplatnil ekonomický aspekt. Opevnenie Podhradišť je už úspornejšie na čas i materiál než opevnenie na Hradištiach (hradba je užšia o jeden meter, komorový skelet s kolovou konštrukciou a opletanými stenami je jednoduchý). Vybudovanie fortifikácie na Hradištiach dvojakou technikou tiež vychádzalo z úspory kvalitného stavebného materiálu na tej strane hradiska, ktorá bola okolitým terénom chránená.

Správne postavený drevený komorový skelet s kolovou konštrukciou a opletanými stenami, vyplnený pevne ubitou zemou, plnil rovnako dobre

Obr. 17. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko (Hradištia). Rekonštrukcia valu v južnej časti.

svoju funkciu ako zrubová či rošťová konštrukcia. Preto sa často tento stavebný prvk, najmä pri starších slovanských hradiskách, používal vo väčšom či menšom rozsahu pri stavbe hradieb alebo ich vstupných brán. V Zalavári obopínila celý areál hradiska drevo-zemná hradba s kolo-vou konštrukciou a opletanými stenami, širokými 2 m. Tou istou technikou bola postavená aj vstupná brána (Sós 1973, s. 105, 112, obr. 32, tab. 9: 1, 2).

Plošná odkrývka fortifikácie v Pobedime na Hradištiach poukazuje na zanedbanie istej pravidelnosti rozmerov komôr konštrukcie. Pravidelné štvorcové komory (4×4 m) sa tu striedajú s užšími i veľmi úzkymi, a naopak, miestami sú komory priestrannejšie. Predstavu o rozmeroch komôr máme vďaka tomu, že hradisko bolo devastované požiarom, pričom došlo k vytvoreniu takého silného žiaru, že sa „nabíjanica“ i mazanica z konštrukcie valu vypálili do tehlovočervenej a „nabíjanica“ dostala až granulovanú štruktúru. Tam, kde oheň neprenikol ku skeletu hradby, drevo zaniklo prirodzeným spôsobom — suchou destiláciou — a bez stopy zmizlo. Je to evidentné na viacerých úseku plošne odkrývaného valu. V žiadnom prípade nemožno zem prepálenú vysokým žiarom vysvetlovať ako tech-

niku tzv. spečených valov (Fridrich 1946, s. 88—90; Novotný 1962, s. 216—217). Správne stanovisko k tejto otázke zaujal už v minulosti L. Niederle (1925, s. 689; 1931, s. 110), ktorý zdôraznil, že vitrifikácia hlinitých valov je výsledkom ich devastácie ohňom, a nie osobitnou stavebnou technikou. Výskum v Pobedime túto interpretáciu potvrdzuje (Bialeková 1963, s. 370).

Hradba pobedimského hradiska, bez ohľadu na to, či jej steny boli zhotovené vydrevením alebo výpletom (obr. 13 a 17), musela byť za-bezpečená klieštinami (Kabát 1953, s. 746; Šolle 1966, s. 101—104; Kavan 1970, s. 181—184, 195, obr. 62), a to predovšetkým v hornej časti komôr, prípadne aj nižšie. Klieštiny sa upevňovali kolíkmi (hrúbka ca 5 cm, dĺžka ca 10 cm), ktoré zniesli aj veľmi veľké zaťaženie. Pre svoje malé rozmery sa kolíky klieštin nezachovali; jediný neúplný exemplár sa našiel na dne prie-kopy v sektore X/7 N.

Pri výskume fortifikácie pobedimského hradiska sa zistilo, že komory hradby na všetkých skúmaných úseku boli zámerne vyplnené zemou, ktorá bola potom dobre ubitá. Týmto sa zmenšíl trecí uhol zeme (Weber 1969, s. 228) a zvýšila sa stabilita hradby. Aj omazanie stien

Obr. 18. Pobedim (okr. Trenčín). Mazanica s odtlačkami brvien a dosák z južnej časti Hradišť.

mazanicou, v ktorej sa zachovali odtlačky gufatiny, dosák alebo prúteného výpletu, malo zamedziť prepadávanie zeminy špárami, čo by mohlo zapričíniť uvoľňovanie konštrukcie valu a jeho postupnému deštrukciu.

Proti nepriaznivému vplyvu erózie vody bolo treba povrch hradby chrániť. Mohlo sa to robiť drevenou mostovinou, ale rovnako dobre na tento cieľ mohol slúžiť kamenný pokrov koruny hradby. K tomuto názoru som dospela podľa terénnej situácie, ktorá dokladá zosuv lomového kameňa v malom množstve aj na vnútornej strane hradiska. Je nepravdepodobné, že by to bol kameň z vonkajšieho múru, pretože ten zreteľne deštruoval smerom do priekopy, kam deštruovala aj palisáda. Okrem ochrannej funkcie a úspory dreva kamenný pokrov koruny hradby značnou vähou tlačil na horné klieštiny, a tým zvyšoval stabilitu valu.

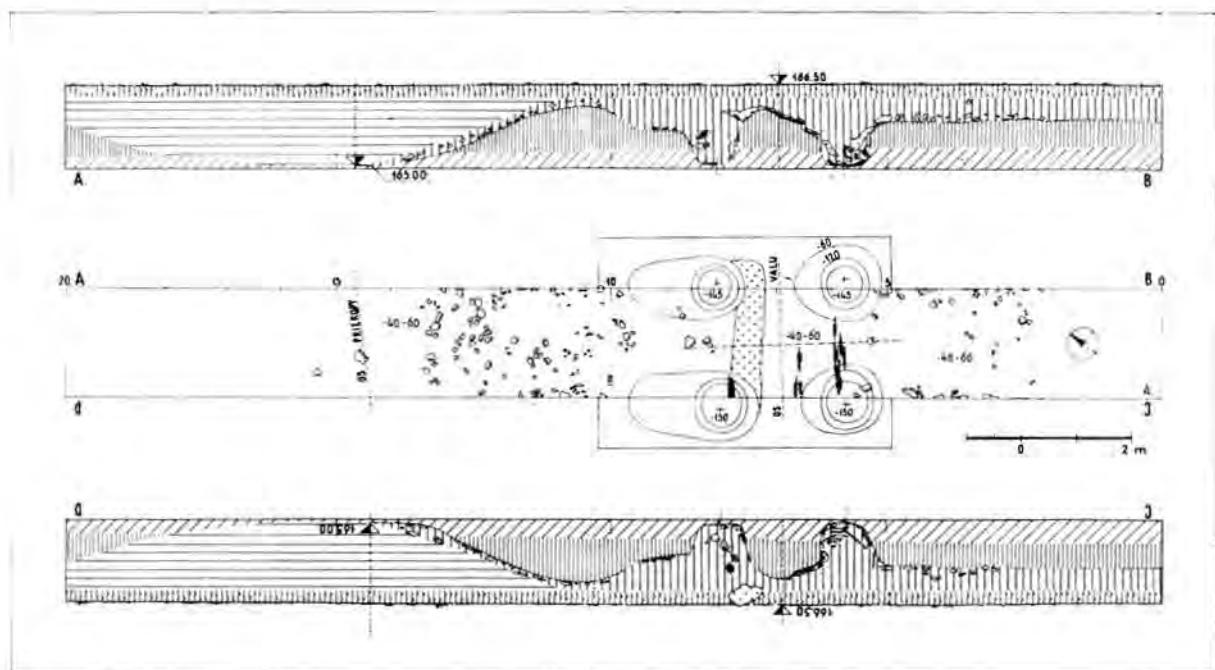
Aj ďalšie technické opatrenia zvyšovali stabilitu hradby. Smerom znútra hradiska udržiavalí hradbu v 60° uhlé šikme dubové vzpery. Takto umiestnené vzpery — podľa analógií — mohli udržať val vysoký 2—3 m (*Kavan 1960*, s. 182—183), čo je reálny odhad aj v prípade Pobedima. V opise nálezovej situácie som uviedla, že na viacerých úsekoch skúmaného valu bolo pozdĺžne

uložené drevo, vzdialené ca 1 m od steny hradby, pri ktorom sa zistili aj zvyšky šikmo zahľbených kolov. Nemožno v tom vidieť nič iné, než spôsob zafixovania vzper v požadovanom uhle. Rozstup vzper, opäť podľa analógií a zistení počas výskumu, musel byť 1—1,50 m. Stabilitu hradby z vonkajšej strany zvyšoval mŕt z lomového kameňa kladeného nasucho, zakotvený drevenými klieštinami (*Kabát 1953*, s. 746, obr. 321). Báza tohto múru, zistená in situ na viacerých miestach skúmaného valu, je široká 1,50 m. Predpokladáme, že smerom nahor sa mŕt zužoval. Podobná šírka kamenného múru sa zistila napr. na hradisku v Tlmačoch (*Habovštia 1975*, s. 110, obr. 7: 2; 8: 1; 9: 1—2; 10) i na ďalších slovanských hradiskách. Mŕt tesne priliehal ku korpusu hradby, teda licoval ju a určite dosahoval aspoň jej výšku, možno čiastočne chránil aj spodnú časť palisády (*Turek 1946*, s. 14, 16).

Priekopa, či už funkčného alebo nefunkčného charakteru (*Turek 1946*, s. 12; *Bialeková 1957*, s. 50), bola z bezpečnostných dôvodov hodne vzdialená od vlastnej hradby. Ak by v pôdnych podmienkach pobedimskej oblasti priekopu vyhlobili bližšie k hradbe, vplyvom nekompletnosti pôdy uvoľňovanej pôsobením vody by dochádzalo k jej zosúvaniu, a tým aj k porušovaniu pôdneho podkladu hradby.

Pri vypočítaní ideálnej výšky hradby sa vychádzalo z kubatúry zeme potrebné na výplň komôr. Na pláne rezov priekopami v rôznych častiach hradiska (obr. 8: 1—4; 9: 1—2) možno dobre sledovať, že kubatúra zeme z vonkajšej priekopy zodpovedá približne výplni komôr. Tam, kde zem z vonkajšej priekopy nepostačovala, vybrala sa z vnútorného areálu hradiska, čo sa pri nivelačii a dokumentácii skúmaných plôch výrazne prejavilo (obr. 8: 1—3, 9: 2). Podľa týchto prepočtov je priemerná výška hradby na Hradištiach 2,4 m, na Podhradištiach 2,3 m. Väčšiu výšku vlastného korpusu hradby pri použítej stavebnej technike ani nemožno predpokladať, pretože hradba by sa bola zrútila.

Výška hradby sa kompenzovala osadením palisády do drevo-zemného korpusu. Aby účinnosť palisády bola náležitá, drevá museli dosahovať takú výšku, aby dostatočne kryli dospelého človeka. To znamená, že palisáda nad korunu hradby presahovala 2,5—3 m. Zabezpečiť stabilitu takejto palisády bolo možné len tak, že päťina celkovej dĺžky použitého dreva ($\varnothing$ ca 13—21 cm) bola zahľbená a potom zafixovaná dobre ubitou zemou (*Weber 1969*, s. 219—220).

Obr. 19. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko (Podhradišťia). Plán sondy VII. Legendu pozri pod obr. 5.

Zvládnutie týchto náročných technických požiadaviek takejto stavby si vyžadovalo špecialistov na budovanie fortikačných objektov. Palisáda po celom obvode hradiska bola nepochybne zaľbená do vonkajšej steny korpusu hradby, zdvojenej na tento účel (obr. 13 a 18). Ináč si totiž spomenuté zdvojenie nemožno vysvetliť.

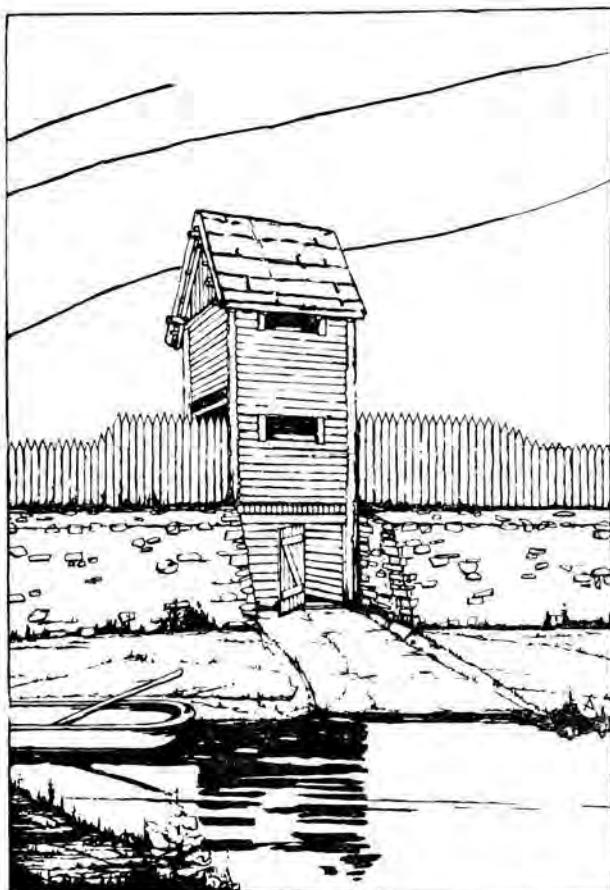
Stabilitu palisády z vnútornnej strany umocňovali vzpery a viazanie priečnym drevom (obr. 23). Na palisádu sa použilo zdravé a dobre rastené drevo, v našom prípade dlhé 3—3,5 m. Opierajúc sa o analógiu z iných slovanských hradísk, najmä v Poľsku a Nemeckej demokratickej republike, kde sa drevo v dôsledku priaznivých prírodných podmienok veľmi dobre zachovalo, možno oprávnenne tvrdiť, že aj pobedimská palisáda bola zahrotená a v istých rozstupoch mala priezory pre stráž. Na hradbu sa vystupovalo cez strážne veže (obr. 23) alebo po schodíkoch či rebríkoch.

Celková šírka hradby na Hradištiach (rozmery komôr ca 4×4 m) je spolu s kamenným múrom 5,5 m. Nerátame do tohto zakotvenie šikmých vzpier z vnútornej strany hradiska. Na Podhradištiach bol val užší (komory s rozmermi ca 3×3 m); šírka hradby spolu s kamenným múrom je tu 4,5 m. Tieto rozmery zodpovedajú zisteniam aj na iných slovanských hradiskách s drevo-zemnou hradbou a kamenným múrom

(*Niederle 1931, s. 194—118; Eisner 1933, s. 270—276; Chropovský 1964, s. 15; 1975, s. 5—8; Kraskovská 1962, s. 241—252; 1963, s. 91; 1966, s. 147—161; Štefanovičová 1975, s. 50—55; Poulik 1957, s. 250—253; Choc 1957, s. 1—25; Knor 1951, s. 16—26; Staňa 1967, s. 699—704; Šolle 1966, s. 104; Kudrnáč 1970, s. 37, 188—205 — a ďalší*). Uvedený typ hradby s lokálnymi odchýlkami, pôvodne označovaný ako „přemyslovský“ (*Turek 1946a, s. 12—16; 1946b, s. 148—153; Šolle 1947, s. 6—13*), sa časovo i geograficky uplatňoval širšie, než sa pôvodne predpokladalo (*Hensel 1952, s. 213, 242—243; Coblenz 1966, s. 191—199; 1970, s. 150; Herrmann 1967, s. 225—231; Rusu 1973, s. 114—116 — a ďalší*) a bol rozšírený predovšetkým na území západných Slovanov.

Súčasťou fortifikácie každého hradiska bol vchod a strážne veže; ich umiestnenie záviselo od polohy hradiska, od terénu a tiež od použitej stavebnej techniky (*Šolle 1966, s. 104—109, obr. 21—25; Kudrnáč 1970, s. 44—47, obr. 22 a 23; Habovštiak 1975, s. 111*).

Vchod do pobedimského hradiska sa doposiaľ nepodarilo s istotou zistieť. Prístup na hradisko z defenzívneho hradiska by bol možný aj od Dudváhu, ale na 225 m dlhom úseku preskúmaného severného valu Hradišť sa na bránu ne-

Obr. 20. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko (Podhradišťia). Rekonštrukcia strážnej veže v sonde VII.

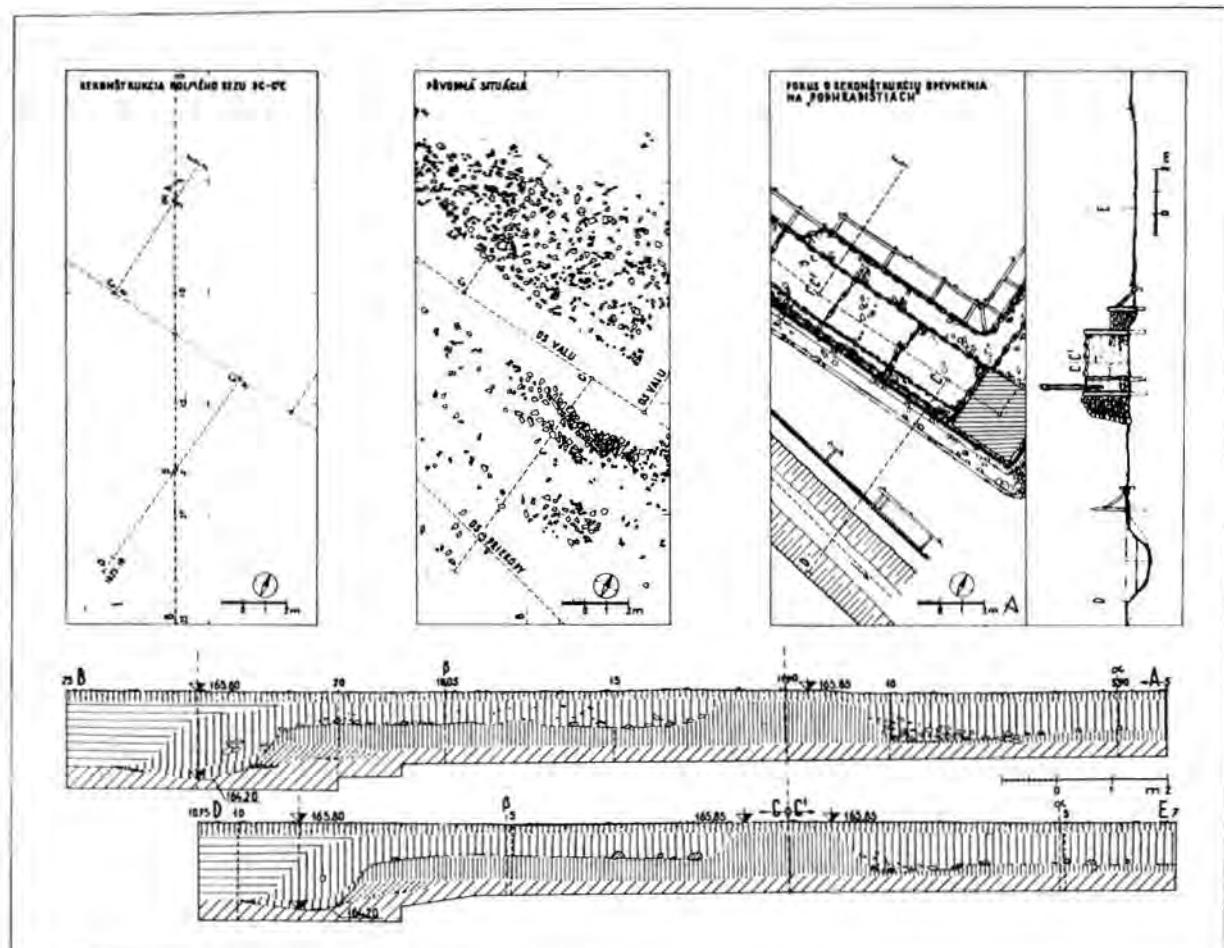
prišlo, hoci pred výskumom konfigurácia terénu akoby takúto možnosť na dvoch miestach naznačovala; výskum však nepriniesol pozitívne výsledky. Na severozápadnej strane Podhradišť bola objavená nosná kolová konštrukcia veže, azda aj s núdzovým východom (obr. 19 a 20). Terénna nivelačia a údaje v starých katastrálnych mapách naznačujú, že v 9. stor. za Podhradišťami mohla existovať prirodzená vodná nádrž, do ktorej azda vyúsfoval spomínaný núdzový východ (Bialeková 1963, s. 360; 1972a, s. 121; 1975, s. 6, obr. 2).

Výskum v r. 1975 v južnej časti Hradišť (obr. 15) vylúčil možnosť vstupu do hradiska z tejto strany. Nie je známe, aká bola situácia vo východnej časti Hradišť, pretože tam bol val ešte v r. 1935 totálne zničený (Tomeček 1959, s. 151). Hlavný vstup na Hradišťa bol pravdepodobne na západnej strane, pričom súčasťou vstupného telesa musel byť aj most cez hlbokú a pravidelnú priekopu (zistenú v sondách III a XV), ktorá slúžila aj ako regulátor vody. V prípade nebezpečia priekopu bolo možné vždy naplniť vodou

z prírodného zdroja, a tak chrániť prístup do hradiska. Treba však poznamenať, že v r. 1959, krátko po tom, čo boli zvyšky západného valu Hradišť splanírované buldozérom, na väčšej časti valu sa zreteľne črtali základy ohňom devastovanej fortifikácie s pravidelnými, husto vedľa seba radenými komorami. Časť z nich je zachytená na pláne sondy III (obr. 5), časť na dobovej leteckej snímke. Komory sú bez výraznejšej anomálie, ktorá by poukazovala na prerušenie ich systému alebo jeho inú úpravu, prípadne na nahromadenie väčšieho množstva deštrukcie (ako to bolo v sonda VII), pochádzajúcej z mosta alebo brány. To vlastne bolo hlavnou príčinou, prečo sa vstup na Hradišťa spočiatku hľadal na inom mieste. Táto situácia, ako sa neskôr ukázalo, neodráža adekvátnie skutočnosť, lebo práve západný val Hradišť bol najväčšou prekážkou pri obrábaní pôdy, a preto dochádzalo k jeho sústavnému znižovaniu a napokon k úplnému odstráneniu. Pri týchto ničivých zásahoch Tahko zmizli všetky markantnejšie stopy, ktoré by už pri povrchovom prieskume mali signalizovať deštrukciu vstupnej brány, najmä ak šlo o jednoduchý typ.

Spôsob rozšírenia pôvodného areálu hradiska umožňuje predpokladaf vstupného bránu do Hradišť v ich západnej časti. Zo strategických dôvodov nie je pravdepodobné, že sa do každej časti hradiska vchádzalo samostatnou bránou. Prichádzalo by to do úvahy iba vtedy, ak by obidva vchody boli chránené ešte ďalším predhradím s centrálnou bránou. Vzhľadom na isté detaily v katastrálnej mape z r. 1900 uvažovalo sa aj o tejto možnosti (Bialeková 1963, s. 349), ale terénny výskum túto prezumpciu nepotvrdil. Rozšírenie hradiska juhovýchodným (a nie južným) smerom dokazuje, že súčasne bola vyriešená nielen obrana Podhradišť na väčšom úseku prirodzeným močaristým terénom a riekou, ale aj vnútornej brány spájajúcej oba areály hradiska. To však nevylučuje ohradenie predpolia hradiska na juhovýchodnej strane nejakým jednoduchým spôsobom, napr. ohradou pre dobytok a kone alebo oplotením obrábaných polí patriacich obyvateľom hradiska (Kudrnáč 1961, s. 614).

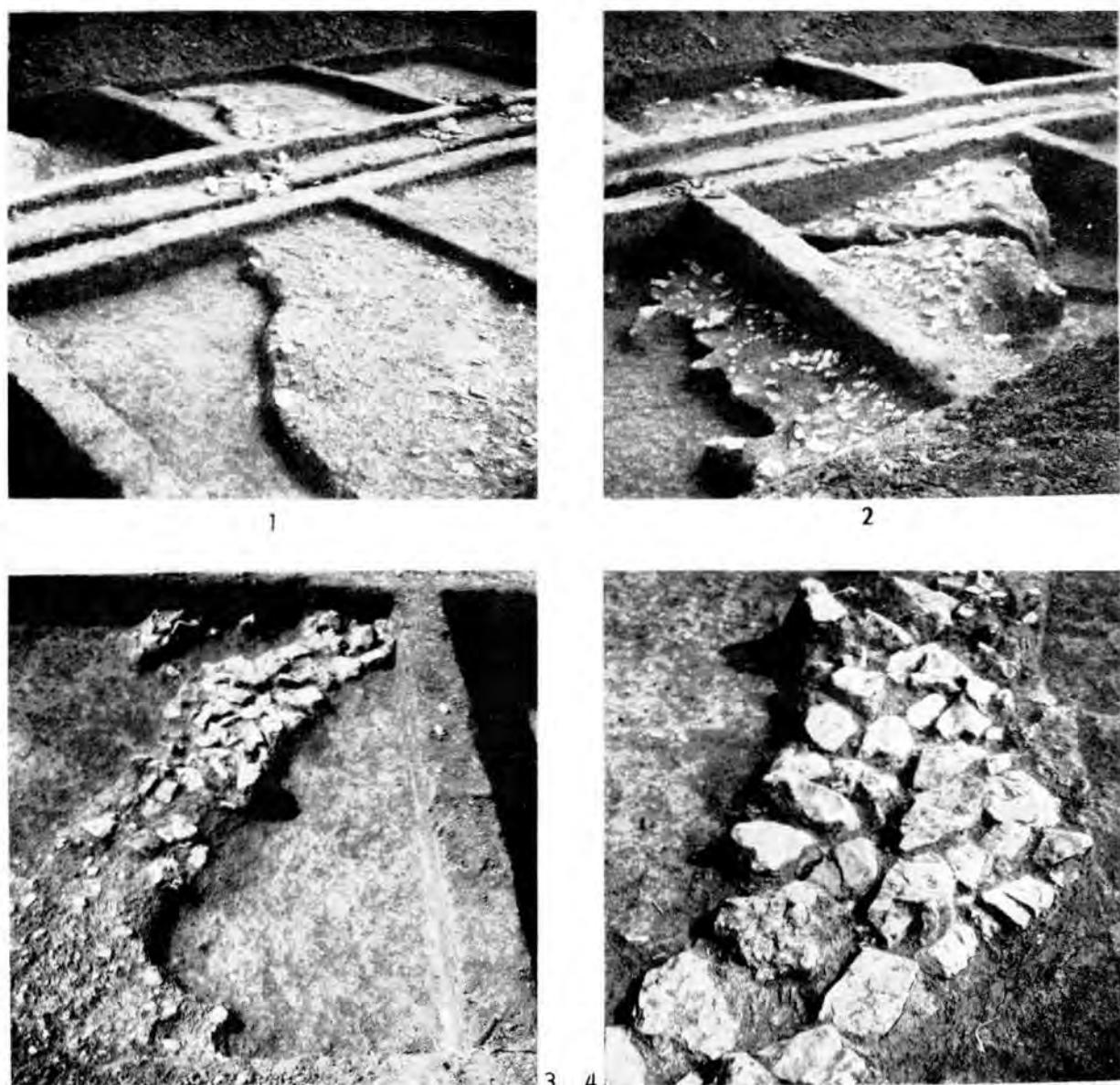
S cieľom zistiť vchod do hradiska uskutočnil sa geofyzikálny prieskum, ktorý robili brnianski členovia Interdisciplinárnej racionalizačnej brigády. Získané poznatky sú samostatne publikované za týmto príspevkom. Načrtne iba to, čo z výsledkov tohto výskumu možno využiť na interpretáciu spomenutého vchodu.

Obr. 21. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko (Podhradišťa). Plán sondy X. Legendu pozri pod obr. 5.

V novembri 1976 sa robili geomagnetické merania severozápadnej časti valu Podhradišť. Po vyhodnotení získaných údajov sa ukázalo, že val je na jednom mieste evidentne prerusený. Tento poznatok bol konfrontovaný s existujúcimi katastrálnymi mapami a zistilo sa, že aj na katastrálnej mape z r. 1900 (obr. 1 a 2) rozloženie parciel rešpektuje na tomto mieste pravdepodobne pôvodný zaniknutý prístup na hradisko, ktorý neskôr slúžil ako prechod do ďalšej časti chotára. V apríli 1977 sa uskutočnili ďalšie geomagnetické merania, tentoraz pozdĺž západného valu Hradišť. Tu sa opäť na jednom úseku severozápadnej časti valu zistilo jeho prerusenie. Ani na jednom zo sledovaných miest nebolo možné urobiť ihneď aj archeologický zisťovací výskum, ale už i tieto údaje sú veľmi podnetné pre úvahy o vstupe do hradiska. Obidve anomálie rozsahom aj rozložením korešpondujú a je pravdepodobné, že skutočne zodpovedajú pôvodnej komunikácii do jedného i druhého areálu hradiska. Ak

aj archeologický výskum tieto výsledky geomagnetického merania potvrdí, potom sa úplne zmení doterajší názor na vchod do hradiska. Dosiaľ sa preferoval prístup po súši z východnej, resp. juhovýchodnej strany. Podľa nových zistení by prístup na hradisko nebol od dnešného Pobedima, ale smerom od obce Orvište alebo Ostrov, pričom komunikácia by viedla cez severozápadnú časť Podhradišť. Smer tejto komunikácie a možné vstupné brány sú naznačené na pláne hradiska (obr. 2). Avšak spôsob prístupu do Podhradišť (uveďem niekoľko alternatív: premostenie priekop, prístup cez močaristý terén po ceste na drevených koloch, prechod cez koryto Dudváhu) nateraz nebol ani archeologickými ani geofyzikálnymi metódami objasnený. Možno tiež predpokladať, že aj cesta Považím v tomto kraji neviedla v blízkosti toku Váhu, ktorý často zaplavoval rozsiahle územie, ale po terase nad Dudváhom, teda pod úpätiami Malých a Bielych Karpát.

Obr. 22. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko (Podhradišťia). Sonda X. 1, 2 – destrukcia valu dovnútra hradiska; 3, 4 – originál kamenného muru v ohybe valu.

Súčasťou pobedimskej fortifikácie boli strážne veže. Pôdorys jednej z nich sa podarilo objaviť v tej časti hradiska (Podhradišťia), ktorá bola v bezprostrednej blízkosti prírodného vodného rezervoára (obr. 19 a 20). Existenciu strážnych veží treba predpokladať aj pri bránach a v rohoch fortifikácie na Podhradištiach a na Hradištiach.

Technické údaje o mocnosti a stavebnej technike fortifikácie pobedimského hradiska, ako aj o jeho tvaru a type, sú veľmi blízke údajom *Ibrahíma ibn Jákúba* z druhej polovice 10. stor. o budovaní hradísk u Slovanov (*Niederle 1931*,

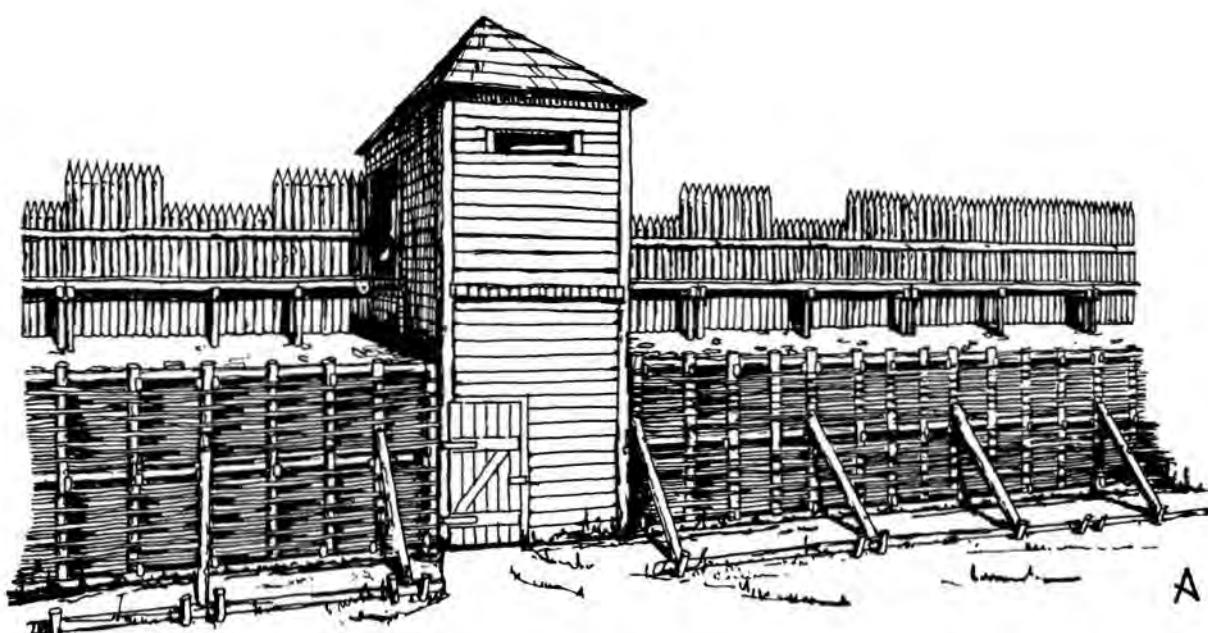
s. 106, 108). V správe sa hovorí: „Takto Slovania budujú najväčšiu časť svojich hradísk; vyhľadávajú nízke luhy bohaté na vodu a trstinu a naznačia si tam okrúhle alebo štvorcové miesto podľa toho, aký tvar chce daf pevnosti a tiež podľa rozsiahlosťi miesta. Okolo tohto miesta vykopú priekopu a vyhádzanú pôdu navŕšia na spôsob valov tým, že ju doskami a trámcami upevnia a ubijú, až stena dosiahne žiadanú výšku. Potom sa na strane, kde sa im to hodí, vymeria brána, ku ktorej sa prichádza po drevenom moste“. Aj drevo-hlinitá hradba zo sklonku 8. stor. v Panónii, ktorú spomína vo

svojej správe mnich svätohavelského kláštora, technickými parametrami a stavebným materiáлом pripomína skôr slovanské fortifikácie než avarské hrinky, a preto *H. Mitscha-Märheim* (1963, s. 155—158) opodstatnene zapochyboval o správnosti etnickej príslušnosti takejto stavby, ktorú svätohavelský mnich pripísal Avarom. V správe sa udáva konkrétna výška a šírka valu — 20 stôp, t. j. 5,92 m (rímska stopa 29,6 cm), ako aj stavebný postup zodpovedajúci poznatkom zo slovanských hradísk (*Kudrnáč* 1970, s. 46—47). Aj použitý stavebný materiál (dub, buk, jedľa) je podobný stavebnému materiálu, ktorý je známy z Pobedima a iných slovanských hradísk (*Dohnal* 1958, s. 499—512; *Hajnalová* 1978; *Dzieduszycki* 1976, s. 35—40, 52—53).

Vznik hradísk sa viazal na určitý stupeň historického a spoločenského vývoja staroslovanskej society (*Janšák* 1938; *Böhm* 1951, s. 177; *Šolle* 1961, s. 528, 1966, s. 60—68, 1966a, s. 115—117; *Poulik* 1956, s. 254; *Borkovský* 1956, s. 348—361; *Turek* 1963, s. 131—132; *Chropovský* 1964, s. 12, 19—20 atď.). Vybudovať fortifikáciu hradiska bolo možné iba vtedy, keď medzi vlastníkom prevažnej časti pôdy, čiže veľmožom-feudálom žijúcim s rodinou a družinou na hradisku, a pospolitým ľudom z okolitých osád bola vzájomná väzba. Obyvateľstvo takejto sídliskovej ekumény bolo nútene dávať hradisku (resp. jeho majiteľovi) nielen naturálne dávky, ale i robiť isté práce, poskytovať služby a v prípade nebez-

pečia aj ozbrojených bojovníkov na ochranu hradiska (*Vanček* 1949, s. 60; *Šolle* 1966, s. 210; *Uignatiová* 1971, s. 199—203). Na druhej strane v čase nepriateľských útokov obyvateľstvo osád našlo útočište pre seba a svoj majetok na hradisku (*Ratkoš* 1964, s. 202—203).

Pri stavbe hradiska sa vyžadovala dobrá organizácia jednotlivých úkonov, koordinácia práce a zainteresovanie remeselníkov-odborníkov (tesárov, stolárov, kamenárov, kováčov atď. — *Kavan* 1960, s. 184; *Šolle* 1961, s. 528). Podľa technických výpočtov inž. *H. Albrechta* na vybudovanie celého opevnenia v Pobedime na Hradištiach (dĺžka 812 m) bolo potrebných 49 300 pracovných smien. Do pracovných smien je rátaná príprava, dovoz materiálu a vlastná stavba fortifikácie. Pri desahodinovom pracovnom dni to predstavuje prácu 190 ľudí a čas 260 dní; pri väčšom počte pracovníkov by sa čas budovania hradiska skrátil. Vybudovanie opevnenia na Podhradištiach si vzhľadom na jednoduchšiu techniku a menšiu dĺžku opevnenia vyžiadalo menej práce. Vybudovanie fortifikácie jednej časti hradiska v priebehu kalendárneho roka je teda celkom reálne. Podobné údaje sú známe aj z iných lokalít (napr. Stará Kouřim — *Šolle* 1966, s. 208—210; Feldberg — *Herrmann a kol.* 1970, s. 181), zodpovedajú však miestnym pomery. Možno povedať, že medzi veľkosťou hradiska a jeho ekonomickej zázemia je v 8.—9. stor. priama závislosť.

Obr. 23. Pobedim (okr. Trenčín). Slovanské hradisko (Podhradištie). Rekonštrukcia valu.

Počet pracovníkov zúčastnených na budovaní fortifikácie je zhruba taký, ako počet obrancov nevyhnutný v čase nebezpečia (*Kudrnáč 1970*, s. 147; *Solle 1963*, s. 67, 1966, s. 210; *Choc 1967*, s. 318; *Herrmann 1965*, s. 158). V Pobedime bolo potrebných na obranu hradiska približne 260 ľudí (na každých 5 m jeden obranca). Časť z nich tvorili obyvatelia hradiska, väčšinu však obyvatelia okolitých osád. Ekonomicke zázemie pobedimského hradiska v 9. stor. tvoril približne areál dnešného chotára obce, čiže ca 900 ha. Na tomto území bolo objavených počas archeologickeho výskumu 8 osád súčasných s hradiskom. Čiastkové poznatky z výskumu sídlisk a pohrebísk v Pobedime (*Uendtová 1965*, s. 538—549, 1969, s. 119—232; *Bialeková 1975*, s. 14—22) nám umožňujú urobiť si približný obraz o veľkosti osád a počte ich obyvateľstva. V Panónii územný rozsah jednej usadlosti v r. 864 bol 90 jutár pôdy a 1 míľa lesa (*Ratkóš 1964*, s. 170), vo včasnom stredoveku na Slovensku existenčné minimum jednej usadlosti tvorilo 2,1 ha ornej pôdy; priemerné vybavenie usadlosti si vyžadovalo 8,5 ha pôdy (*Kučera 1974*, s. 151), čo zhruba korešponduje s údajmi uvedenými v súvise so stavbou a ochranou hradiska.

Fortifikácia hradiska si žiadala stálu údržbu a v čase nepokojo aj obranu. I tieto práce museli byť organizované tak, aby na nich boli zainteresovaní nielen obyvatelia hradiska, ale aj okolitých osád, závislí na hradisku a jeho feudálovi. Veľmi zaujímavé údaje o takejto povinnosti stavby, údržby a obrany hradiska prináša anglosaský prameň *The Burhal Hidage* zo začiatku 10. stor. z oblasti Wessexu (*Uignatová 1971*, s. 199—203). Tu sa konkrétnie uvádzia, koľko pôdy patrilo jednotlivým hides (hide = lán) a aký počet ľudí z každého lánu mal byť hradisku k dispozícii v čase mieru i v čase nebezpečia. Na 1 aker šírky valového telesa bola povinnosť dodať pracovníkov zo 16 lánov. Ak bol lán zastúpený jedným mužom, tak na 1 yard pripadli 4 muži; na

20 yardov opevnenia boli potrební ľudia z 80 lánov (hides) a na 1 furlong obrancovia zo 160 lánov (1 aker = 0,404 ha; 1 gyrd = 0,25 hide = 1 yard; 1 furlong = 201,168 m). Plošné údaje (aker, yard — 16 mužov na ploche 64 × 64 m) asi vyjadrujú pracovnú povinnosť (stavba, údržba), diaľkové údaje (furlong) počet obrancov — 160 mužov na 200 m dĺžky opevnenia (*Uignatová 1971*, s. 201, pozn. 22—24). Tieto zaujímavé údaje sú názorným vyjadrením stavu závislosti obyvateľstva osád voči hradisku vo Wessexe a zároveň upozorňujú na možnosť analógií aj na našom území v 9.—10. stor. Údržbu fortifikácie v Pobedime predpokladám na základe dvoch zistení: nápadná hustota kolov v sektoroch I/7D, H, M, P a nepravidelnosť komôr v južnej časti Hradíšť, čo môže byť výsledkom reparácie poškodeného opevnenia.

— — —

Pobedimské hradisko patrí k najstarším slovanským hradiskám na Slovensku. Archeologický materiál a najnovšie aj rádiokarbónová metóda (Bnl-1563: 1170 ± 60 BP [AD 780]) ho radia do obdobia pred vznikom Veľkej Moravy (blatnicko-mikulčický horizont). Pravdepodobne v čase paralelne postupujúcej christianizácie a zjednocovacieho procesu pobedimské hradisko násilne zaniklo (*Bialeková 1972*, s. 129). V tom čase boli na Slovensku devastované aj niektoré ďalšie hradiská, ktoré možno považovať za najstaršie, vzniknuté pred rokom 800 alebo krátko po tomto dáte, napr. Majcichov (*Chropovský 1964*, s. 16, 19), Vyšný Kubín (*Čaplovič 1975*, s. 75—78), Spišské Tomášovce (*Javorský 1978*). Charakteristiku najstarších českých hradísk, ktorú urobil J. Kudrnáč (1970, s. 204—205) možno v plnej miere aplikovať aj na najstaršie hradiská na Slovensku. Príkladom toho je aj Pobedim.

Poznámky

¹ Za poskytnutie správy na nahliadnutie a použitie v článku ďakujem vedeniu JRD v Pobedime (Pôdoznalecký prieskum v r. 1968, správa vypracovaná v marci 1969. Pôdoznalec J. Kasala. Vedúci okresnej pôdoznaleckej skupiny inž. B. Hrtánek. Metodický inštruktor inž. B. Juráni).

² Za poskytnutie údaju ďakujem inž. H. Albrechtovi, realizátorovi prieskumu a autorovi správy (Sondovanie pre projekt stavby kanálov hydrocentrály II. skupiny na Váhu v úseku Trenčín—Piešťany v r. 1935. Technická správa: Pomery v teréne).

Literatúra

- BIALEKOVÁ, D.: K problémom slovanských hradísk na území ČSR na základe najnovších výskumov. Diplomová práca. Bratislava 1957. Filozofická fakulta Univerzity Komenského.
- BIALEKOVÁ, D.: Výskum slovanského hradiska v Pobedime v rokoch 1969—1962. Archeol. Rozhl., 15, 1963, s. 349—364, 369—372.
- BIALEKOVÁ, D.: Výskum slovanského hradiska v Pobedime r. 1964. Archeol. Rozhl., 17, 1965, s. 516, 530—538.
- BIALEKOVÁ, D.: Výskum slovanského hradiska v Pobedime, okr. Trenčín. Archeol. Rozhl., 24, 1972a, s. 121—129.
- BIALEKOVÁ, D.: Influence carolingienne sur l'art de la Slovaquie du sud-ouest sous le jour des recherches effectuées à Pobedim — distr. Trenčín. In: Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpates du VIIIe au Xe siècle. Conférence Internationale 1971 à Szeged. Budapest 1972b, s. 103—110.
- BIALEKOVÁ, D.: Pobedim. Überblick über die slawischen Fundstellen. Nitra 1975.
- BORKOVSKÝ, I.: Přemyslovská hradiště jako pramen historického zkoumání. Památ. archeol., 47, 1956, s. 348—361.
- BOHM, J.: Kronika objeveného věku. Praha 1941.
- BOHM, J.: Výzkum libušinského hradiště. Archeol. Rozhl., 2, 1950, s. 79—87.
- BOHM, J.: K otázce o vzniku feudalismu v českých zemích. Čes. Lid., 6, 1951, s. 162—180.
- COBLENZ, W.: Frühmittelalterliche Burgen mit steinerner Blendmauer aus dem Gebiet nördlich und südlich des Erzgebirges. In: Sbor. Nár. Mus. A-20. Praha 1966, s. 191—199.
- COBLENZ, W.: Zum Wechsel der Befestigungsfunktion vom IX. bis zum XI. Jahrhundert im ostsaalischen Gebiet (am Beispiel des Meissner Landes). Slov. Archeol., 18, 1970, s. 137—152.
- ČAPLOVIČ, P.: Ostrá Skala nad Vyšným Kubínom (Púchovské a slovanské sídlisko). Vlastivedný Čas., 26, 1977, s. 75—78.
- DOUHAL, Z.: Užitkové rostliny a jejich upotřebení na slovanském hradišti v Klučově u Českého Brodu. Památ. archeol., 49, 1958, s. 499—512.
- DOSTÁL, B.: Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec. Brno 1975.
- DZIEDUSZYCKI, W.: Wykorzystywanie surowca drzewogwiego we wczesnośredniowiecznej i średniowiecznej Kruszwicy. Kwart. hist. Kult. mater., 22, 1976, s. 35—53.
- EISNER, J.: Slovensko v pravčku. Bratislava 1933.
- FILIP, J.: Porost a podnebí Čech v pravčku. Památ. archeol., 36, 1929—1930, s. 169—188.
- FRIDRICH, F. C.: Otázka spečených valů. Obzor prachist., 13, 1946, s. 88—90.
- HABOVŠTIAK, A.: Hradisko z 9.—10. storočia v Tlmačoch. Slov. Archeol., 23, 1975, s. 97—118.
- HAJNALOVÁ, E.: Aussagefähigkeit slawischer archäobotanischer Reste aus der Slowakei. In: Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. Vol. 2. Nitra 1978 (v tlači).
- HENSEL, W.: Słowiańska wczesnośredniowieczna. Poznań 1952.
- HERRMANN, J.: Gemeinsamkeiten und Unterschiede im Burgenbau der slawischen Stämme westlich der Oder. Z. f. Archäol., 1, 1967, s. 206—258.
- HERRMANN, J. et al.: Die Slawen in Deutschland. Berlin 1970.
- HRUBÝ, V.: Staré Město — velkomoravské pohřebiště „Na valách“. Praha 1955.
- CHOC, P.: Stavební technika našich hradišť jako doklad vývoje společenských vztahů. In: Sbor. Vys. školy pedagog. v Praze. Filosofie-historie. I. Praha 1957, s. 1—25.
- CHOC, P.: S mečem a štítem. Praha 1967.
- CHROPOVSKÝ, B.: K otázke postavenia slovanských hradísk na Slovensku a úloha ich výskumu. In: Sbor. Filoz. Fak. Univ. Komenského. 15. Bratislava 1964, s. 9—29.
- CHROPOVSKÝ, B.: Nitra — archeologický výskum slovanských lokalít. Nitra 1975.
- JANŠÁK, Š.: Staré osídlenie Slovenska. Dolný Hron a Ipeľ v pravčku. Turčiansky Sv. Martin 1938.
- JAVORSKÝ, F.: Výsledky archeologického výskumu v Slovenskom rajci. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1976 (v tlači).
- JEDLICKA, P.: Kiskárpáti emlékek. Eger 1891.
- KABĀT, J.: Výzkum a restaurace středního valu na slovanském hradišti v Libušíně. Archeol. Rozhl., 5, 1953, s. 744—748, obr. 321.
- KALOUSEK, F.: Břeclav-Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela. Brno 1971.
- KĀRSKY, V. — KONČEK, M. — PETROVIČ, Š. — REIN, F.: Atlas podnebí Československé republiky. Praha 1958.
- KAVAN, J.: Některé zvláštnosti v konstrukci valů slovanských hradišť v 9.—10. stol. Archeol. Rozhl., 7, 1960, s. 181—184.
- KNOR, A.: Slovanské hradiško v Jenišově-Tašovicích. Archeol. Rozhl., 3, 1951, s. 16, 22, 25—26, 88, 92—93.
- KRASKOVSKÁ, L.: Slovanské hradiško pri Devínskej Novej Vsi. Slov. Archeol., 10, 1962, s. 241—252.
- KRASKOVSKÁ, L.: Velkomoravské hradiško v Jure pri Bratislavě. In: Sbor. Slov. Nár. Múz. 57. História 3. Bratislava 1963, s. 67—102.
- KRASKOVSKÁ, L.: Slovanské hradiško v Devínskej Novej Vsi Nad lomom. Slov. Archeol., 14, 1966, s. 147—161.
- KUČERA, M.: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava 1974.
- KUDRNÁČ, J.: Rekonstrukce přirozené krajiny v okoli zkoumaných hradišť a osad. Památ. archeol., 52, 1961, s. 609—615.
- KUDRNÁČ, J.: Klučov. Staroslovanské hradiště ve středních Čechách (K počátkům nejstarších slovanských hradišť v Čechách). Praha 1970.
- LUKNIŠ, M. — PLESNIK, P.: Nižiny, kotliny a pohoria Slovenska. Bratislava 1961.
- MIČIAN, L.: Pôdy. In: Slovensko 2. Príroda. Bratislava 1972, s. 361—403.
- MICHALKO, J. — BERTA, J.: Lesné spoločenstvá. In: Slovensko 2. Príroda. Bratislava 1972, s. 486—531.

- MITSCHA-MÄRHEIM, H.: Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren. Wien 1963.
- MJARTAN, J.: Staviteľstvo. In: Slovensko 3. Ľud, časť II. Bratislava 1975, s. 897—945.
- NOVOTNÝ, B.: K otázkce vztahů mezi středohradištním a pozdně hradištním osídlením na území dnešní Moravy. Památ. archeol., 53, 1962, s. 211—218.
- NIEDERLE, L.: Slovanské starožitnosti III-2. Praha 1925.
- NIEDERLE, L.: Rukovět slovanské archeologie. Praha 1931.
- POULÍK, J.: Nové výzkumy slovanské na Moravě. In: Vznik a Počátky Slovanů. I. Praha 1956, s. 246—258.
- POULÍK, J.: Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti „Valy“ u Mikulčic. Památ. archeol., 48, 1957, s. 241—388.
- RATKOŠ, P.: Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava 1964.
- RUSU, M.: Castrum, Urbs, Civitas, Transsilvanische Burgen und „Städte“ des 9. bis 13. Jahrhunderts. In: Berichte über den III. Internationalen Kongress für slawische Archäologie. Bd. 3. Berlin 1973, s. 109—117.
- SÓS, Cs., Á.: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. München 1973.
- STAŇA, Č.: K poznání vývoje velkomoravských výšinných hradišť. Archeol. Rozhl., 19, 1967, s. 699—704.
- SZIKLAY, J. — BOROVSZKY, S.: Magyarország vármegyéi és városai — Nyitramegye, Budapest 1898.
- SOLLE, M.: Nové poznatky o slovanské hradištní technice. Zprávy památ. Péče, 7, 1947, s. 6—13.
- SOLLE, M.: Stará Kouřim po nových objevech v r. 1949. Archeol. Rozhl., 2, 1950, s. 87—93.
- SOLLE, M.: Hradisko jako doklad pokročilé společenské organizace v době hradištní. Památ. archeol., 52, 1951, s. 522—531.
- SOLLE, M.: Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách. Praha 1966.
- SOLLE, M.: Zur gesellschaftlich-geschichtlichen Entwicklung der westslawischen Burgwälle nach archäologischer Forschung. In: Vznik a Počátky Slovanů. 6. Praha 1966a, s. 115—151.
- SIMO, E.: Povrchové vody. In: Slovensko 2. Príroda. Bratislava 1972, s. 283—342.
- STEFANOVIČOVÁ, T.: Bratislavský hrad v 9.—12. storočí. Bratislava 1975.
- TOMEČEK, D.: Pobedinské „Hradišťa“. In: Stud. Zvesti Archeol. Úst. SAV. 3. Nitra 1959, s. 148—152.
- TUREK, R.: Pôvodná podoba staročeských valov. Obzor prehist., 18, 1946a, a. 12—16.
- TUREK, R.: Prachovské skály na úsvitě dějin. Praha 1946b.
- TUREK, R.: Čechy na úsvitě dějin. Praha 1963.
- VANEČEK, V.: Prvňich tisíc let. Praha 1949.
- VENDTOVÁ, V.: Slovanské sídlisko v Pobedime „Na laze“. Archeol. Rozhl., 17, 1965, s. 538—549.
- VENDTOVÁ, V.: Slovanské osídlenie Pobedima a okolia. Slov. Archeol., 17, 1969, s. 119—232.
- VIGNATIOVÁ, J.: K otázkám obrany a údržby velkomoravských valov. In: Sbor. Prací Filos. Fak. Brněnské Univ. E 16. Brno 1971, s. 199—204.
- WEBER, Z.: O třetím rozměru v archeologii (k rekonstrukci palisádového opěvnení dvorce na Pohansku u Břeclavi). In: Sbor. Prací Filos. Fak. Brněnské Univ. E 14. Brno 1969, s. 219—222.

Исследование и реконструкция фортификации славянского городища в Победиме

Дарина Бялекова

В статье автор занимается фортификацией славянского пойменного городища в Победиме (рай. Тренчин), обследованного и частично рассмотренного в 1959—1975 гг. (Bialeková 1963, с. 346—349, 369—372; 1965, с. 516, 530—538; 1972а, с. 121—129; 1972б, с. 103—110; 1975). Городище расположено в пойме р. Дудваг и Дубэва (рис. 3). Оно состоит из двух частей, причем полезная площадь первой части (урочище Градиштъя) составляет 4,1 га, второй части (урочище Подградиштъя) — 3,9 га (рис. 1 и 2). Пространство первой части городища было охвачено валом длиной 812 м, пространство второй части валом длиной 665 м. Исследова-

ние осуществлялось щурфами, а также плоскостной секторной вскрышой. Длина обследованного вала на Градиштъях — 325 м, на Подградиштъях 62 м, плоскостное обнажение вала составляет почти 3000 кв. м.

Фортификация городища не однородна. Детерминировано это отчасти последовательностью во времени (раньше были укреплены Градиштъя, немного позже Подградиштъя), отчасти экономическими аспектами (экономия качественной деловой древесины). Строительный тип одинаковый (камерная конструкция с каменной стеной снаружи вала), разница лишь в отделке стен крепостного вала и его толщине. Фортификация

той части городища, которая была засыщена болотистой местностью (северо-западная, отчасти северно-восточная стороны), построена камерной системой, основанной на свайной конструкции с удвоенными, глиной набитыми и прутьями оплетенными стенами т. наз. «набияница» (*Bialeková 1963, c. 362—363, 370; 1965, c. 615, 530; Mjartan 1970, c. 900*). Остальная часть фортификации в урочище Градиштья состояла также из камерной свайной конструкции, но ее стены были креплены бревнами или досками, о чем свидетельствует обнаруженная обстановка, а также отпечатки обмазки (рис. 16, 17 и 18). В урочище Подградиштья вал имеет одинаковый характер (камерная свайная конструкция с простоями оплетенными стенами; рис. 21, рис. 22: 1, 2).

Толщина вала в урочище Градиштья достигает 5,5 м (камеры размеров около 4×4 м), в урочище Подградиштья 4,5 м (камеры размеров около 3×3 м). Снаружи вала в обеих частях городища была каменная стена (база около 1,5 м), построена из уложенного насухо и схватками укрепленного камня (рис. 11, 12, 21 и 22). Камеры вала были вплоть до верху наполнены крепко набитой глиной, приобретенной из наружного рва или из внутреннего пространства городища. Хорошо это иллюстрировано разрезами вала и рвов (рис. 8 и 9). На основании приобретенной таким образом кубатуры земли возможно было вычислить высоту стены вала (на Градиштьях около 2,4 м, на Подградиштьях около 2,3 м).

С статической точки зрения корпус вала обеспечивали схватки и подкосы. Можно предполагать, что в гребень вала был запущен частокол (явно с этой целью была удвоена задняя стена вала).

Строительный материал был приобретен из ближайших окрестностей. По палеоботаническому анализу на основную свайную конструкцию, подкосы, схватки и частокол было использовано (см. статью Е. Гайналовой в этом номере журнала) качественное дерево, прежде всего дуб, менее вяз и на остальную часть вала и оплетку

стен менее прочные древесные породы (ясень, граб, ива, тополь, бук, липа, терн, пихта, бор и лещина). В комплекс фортификации в северо-западной части урочища Подградиштья была включена сторожевая вышка (шурф № XII, рис. 19 и 20). Остальные вышки можно предполагать у ворот и в углах городища. Въезды в первую и вторую части городища пока были определены лишь геомагнитическим методом и они обозначены стрелками на рис. 2.

В статье приводятся технические вычисления об употреблении строительных материалов и о количестве принявших в стройке фортификации, в текущем ремонте вала и в обороне городища лиц. Очевидна связь городища с экономической базой (поселение распространялось на площади сегодняшней территории села, на которой было установлено 8 современных с городищем поселков), и наоборот, зависимость обитателей поселков от владельца городища — вельможи и его дружины.

Городище в Победиме принадлежит к древнейшим обследованным в Словакии славянским городищам. Археологический материал вместе с радиоуглеродным анализом (BnI — 1563: 1170 ± 60 BP [AD 780]) относят его в период до возникновения Великой Моравии (латинско-микульчицкий горизонт). По всей вероятности, в период расширяющейся христианизации и объединительного процесса было Победимское городище насильственно уничтожено пожаром (*Bialeková 1972, c. 129*). В то время в Словакии прекращают свое существование и некоторые другие городища, которые по праву можно считать древнейшими славянскими городищами возникшими до 800 г. или незадолго после него, напр. Майцихов (*Chropovský 1964, c. 16 и 19*), Вышны Кубин (*Čaplovic 1977*), Спишске Томашовце (*Javorský 1978*). Характеристику Я. Кудрнача (1970, с. 204—205) о древнейших чешских городищах можно в полной мере применить к древнейшим славянским городищам в Словакии. Примером этого является и Победим.

Перевод Э. Громовой

Grabung und Rekonstruktion der Fortifikation auf dem slawischen Burgwall in Pobedim

Darina Bialeková

Im Beitrag befaßt sich die Autorin mit der Fortifikation des slawischen Talburgwalls in Pobedim (Bez. Trenčín), der in den J. 1959—1975 untersucht und teilweise ausgewertet wurde (Bialeková 1963, S. 346—349, 369—372; 1965, S. 516, 530—538; 1972a, S. 121—129; 1972b, S. 103—110; 1975). Der Burgwall liegt im Inundationsgebiet des Dudváh und der Dubová (Abb. 3). Er besteht aus zwei Teilen, der erste (in der Flur Hradišťia) hat eine Nutzfläche von 4,1 ha, der zweite (in der Flur Podhradišťia) eine Fläche von 3,9 ha (Abb. 1 und 2). Das Areal des ersten Teiles (Hradišťia) war von einem 812 m langen Wall umfaßt und das Areal des zweiten Teiles (Podhradišťia) von einem 665 m langen. Die Grabung erfolgte in Schnitten wie auch flächenmäßig mit der Sektorenmethode. Die Länge des abgedeckten Walles in Hradišťia beträgt 325 m, in Podhradišťia 62 m und die Flächenabdeckung des Walles macht 3000 m² aus.

Die Fortifikation des Burgwalls ist nicht einheitlich. Dies ergab sich teils aus der zeitlichen Abfolge (zuerst wurde Hradišťia befestigt, bald danach Podhradišťia), teils aus ökonomischen Aspekten (Sparren mit qualitativem Bauholz). Der Bautypus (Kastenkonstruktion und Steinmauer an der Wallaußenseite) war einheitlich, abweichend war nur die Gestaltung der Wallwände wie auch die Wallbreite. In Hradišťia hat jener Teil der Burganlage, die von sumpfigem Gelände geschützt war (Nordwest-, teilweise Nordostseite), die Fortifikation im Kastensystem erbaut, dessen Grundlage eine Pfostenkonstruktion und doppelte, mit gestampftem Lehm ausgefüllte Flechtwände bilden (Bialeková 1963, S. 362—363, 370; 1965, S. 516, 530; Mjartan 1970, S. 900). Der übrige Teil der Fortifikation von Hradišťia hat ebenfalls eine Holzkastenkonstruktion, doch waren die Wände mit Bohlen oder Balken verkleidet, wovon die Fundumstände wie auch Lehmabdrücke zeugen (Abb. 16—18). In der Flur Podhradišťia hat die Wallanlage einheitliches Gepräge (Holzkastenkonstruktion mit Flechtwänden; Abb. 21; 22: 1, 2).

Die Wallbreite beträgt in Hradišťia 5,5 m

(Kasten 4 × 4 m) und in Podhradišťia 4,5 m (Kasten von 3 × 3 m Größe). In beiden Teilen des Burgwalls war an der Außenseite eine in der Art einer Trockenmauer geschichtete Steinmauer (Basis etwa 1,5 m) mit Zangenholz als Verankerung (Abb. 11, 12, 21 und 22). Die Kästen des Walles waren bis oben mit festgestampfter Erde aus dem Grabenauhub von der Außenseite evtl. aus dem Innenareal der Burganlage ausgefüllt. Recht gut illustrieren dies die Schnitte durch den Wall und Graben (Abb. 8 und 9). Aufgrund der so gewonnenen Erdkubatur ließ sich die Wallhöhe errechnen (in Hradišťia etwa 2,4 m, in Podhradišťia etwa 2,3 m). Den Wallkörper sicherten in statischer Hinsicht Zangenholz und Schräganker. Wir nehmen an, daß in die Wallkrone eine Palisade eingesetzt war (zu diesem Zweck war etwa die Rückwand des Walles verdoppelt).

Das Baumaterial wurde aus der nächsten Umgebung gewonnen. Für die grundlegende Pfostenkonstruktion, das Zangenholz, die Verankerungen und Palisade wurde, wie archäobotanische Analysen beweisen (siehe den Beitrag von E. Hajnalová in dieser Nummer), gutes, qualitatives Holz verwendet, vor allem Eiche (*Quercus cerris*, *Quercus robur*), weniger Ulmenholz (*Ulmus carpinifolia*), für den übrigen Teil des Bollwerkes und die Flechtwände weniger wertvolles Holz, wie Esche (*Fraxinus excelsior*), Hagebutte (*Carpinus*), Weide (*Salix spec.*), Pappel (*Populus spec.*), Buche (*Fagus*), Fichte (*Pinus*), Linde (*Tilia*), Schlehe (*Prunus*), Tanne (*Abies*), Kiefer (*Pinus*) und Hasel (*Corylus*). Ein Bestandteil der Fortifikation war der Wachturm (Schnitt VII, Abb. 19 und 20) im nordwestlichen Teil von Podhradišťia; weitere Türme sind bei den Toren und in den Ecken des Burgwalls anzunehmen. Eingänge in den ersten und zweiten Teil der Burganlage wurden vorderhand nur mit Hilfe der geomagnetischen Methode festgestellt und sind auf Abb. 2 mit Pfeilen bezeichnet.

Im Beitrag sind technische Berechnungen zum Verbrauch des Baumaterials, die Zahl der beim Bau der Fortifikation und bei der Erhaltung und

beim Schutz der Burgenanlage benötigten Menschen angeführt. Klar erkennbar ist die Bindung der Burg an das ökonomische Hinterland (die Besiedlungsfläche erstreckte sich über die gesamte Gemarkung der heutigen Gemeinde. Es wurden acht mit dem Burgwall zeitgleiche Siedlungen festgestellt) und umgekehrt die Bindung der Siedlungsbewohner an den Burgeigentümer, also an den Adeligen und dessen Gefolgschaft.

Der Burgwall von Pobedim gehört zu den ältesten untersuchten slawischen Burgenanlagen in der Slowakei. Das archäologische Material und neuestens auch die Radiokarbonmethode (Bnl-1563: 1170 ± 60 BP [AD 780]) verweisen ihn in die Zeit vor der Entstehung Großmährens (Blatnica-Mikulčice-Horizont). Der Pobedimer

Burgwall wurde wahrscheinlich in der Zeit der zunehmenden Christianisierung und des Vereinheitlichungsprozesses durch eine Feuersbrunst vernichtet (Bialeková 1972, S. 129). In jener Zeit gingen auch einige weitere Burgenanlagen unter, die berechtigt als die ältesten slawischen Burgwälle betrachtet werden können und vor 800 oder kurz danach entstanden, z. B. Majcichov (Chropovský 1964, S. 16, 19), Vyšný Kubín (Čaplovič 1977), Spišské Tomášovce (Javorský 1978). Die Charakteristik der ältesten böhmischen Burgen von J. Kudrnáč (1970, S. 204—205) kann vollauf auch auf die ältesten slawischen Burgwälle in der Slowakei appliziert werden. Ein Beispiel dafür ist auch Pobedim.

Übersetzt von B. Nieburowá

ZUHOĽNATENÉ ZVYŠKY DREVÍN Z VALU SLOVANSKÉHO HRADISKA V POBEDIME

EVA HAJNALOVÁ
(Archeologický ústav SAV, Nitra)

Počas archeologického výskumu slovanského hradiska v Pobedime (okr. Trenčín) našlo sa väčšie množstvo archeobotanického materiálu (p. príspevok *D. Bialekovej* v tomto čísle Slovenskej archeológie). Všetky nálezy zvyškov rastlín sa uchovali v dôsledku požiaru alebo znehodnotenia potravín nepozornou manipuláciou pri príprave jedál. Semená a plody pestovaných rastlín z Pobedima sú už publikované (*Hajnalová 1975, Bialekovič 1972*) a zaoberala som sa nimi aj v prednáške na III. medzinárodnom kongrese slovanskej archeológie (*Hajnalová 1977*).

Vzorky zuhoľnatených drevín nájdených v sektorech a sondách sa odoberali počas terénnych výskumov v rokoch 1959—1975 a boli analyzované. V tomto príspevku sa zaoberám drevom, resp. drevinami z priestorov fortifikačného systému hradiska na Hradištach a Podhradištach.

Vyzdvihnutý analyzovaný materiál pozostáva z 967 uhlíkov a je prehľadne uvedený na tab. I; predstavuje sedminu až osminu zistených zuhoľnatených zvyškov dreví, ktoré pôvodne boli súčasťou konštrukcie valu z prvej polovice 9. stor. n. l. Drevá sme analyzovali na základe stavby pletív, zreteľnej z priečneho rezu. Na pozorovanie sme použili recentnú zbierku, ako aj práce *P. Gregussa* (1945, 1955). Väčšina analyzovaných dreví patrila dubu (*Quercus spec.*), ktorý sme zistili v 55 vzorkách z celkového počtu 81. V 10 vzorkách sme pri štúdiu transverzálneho rezu nevedeli rozhodnúť, či ide o jaseň (*Fraxinus spec.*), alebo dub (*Quercus spec.*). Obidve drevá majú kruhovito pôrovitú stavbu na priečnom reze. Zuhoľnaté drevo, ktoré je vo vlhkom prostredí deformované bočným tlakom, sa fažko bližšie rozlišuje bez detailnejšieho anatomického štúdia, ktoré sme však na daný účel vzhľadom na malý počet sporných nálezov nepovažovali za potrebné.

Zaujímavý súbor druhov predstavujú nálezy duba. Na základe variability v anatomickej stavbe dreva, počte, rozmiestení výrazných ciev jarného a menej výrazných ciev letného dreva sa (v rámci hypotézy) domnievame, že v súbore z Pobedima boli zastúpené najmenej tri druhy duba. Veľmi častý bol dub cerový, častý dub letný, zriedkavý dub zimný. Zistili sme aj štruktúry, ktorých druhovú príslušnosť nevieme jednoznačne určiť.

Medzi zuhoľnatenými drevami sme našli aj uhlíky vŕby (vzorky zo sektorov II/6 I, II/5, M a zo sond XI, XII), jaseňa (vzorky zo sektorov III/3 E, II/6 I, II/8 E a zo sond II, XI), brestu (vzorky zo sektorov I/7 D, II/6 I), topoľa (vzorky zo sektoru II/6 I a sondy VII), buka (zo sektoru II/6 I), hrabu (vzorky zo sektoru II/3 E a zo sond II a XI), lípy (vzorky zo sondy XI), liesky (vzorky zo sondy XI), trnky alebo slivky (vzorky zo sondy XI), borovice (vzorky zo sondy IX) a jedle (vzorky zo sektoru II/6 I). Tieto dreviny nie sú také časte ako dub.

Ak hodnotíme nálezy rôznych druhov drevín vo vzťahu k rôznym polohám v tom-ktorom úseku obranného systému, naskytá sa otázka, či nemali rozdielne úlohy pri konštrukcii jednotlivých článkov valu vzhľadom k svojim stavebným vlastnostiam. Aby sme mohli tieto problém riešiť, musíme si uvedomiť, že nie všetky drevá, ktoré pôvodne tvorili kostru valu, sa rovnakou mierou uchovali. V Pobedime sú to väčšinou drevá z najnižších úrovni pôvodnej základnej valu, kde malo dôležitejšiu úlohu akiste dubové drevo vsadené kolmo do pôdy (koly). S týmto drevom sme sa stretli najčastejšie. Nálezy ostatných druhov dreví možno charakterizovať najdôležitejšími vlastnosťami využiteľnými pri stavbe valu, a to je trvanlivosť (*Balabán 1955, s. 99*) a pevnosť v tlaku i pri ohýbaní, teda vlastnosťami rovnakými ako u dubového dreva (*Kavina 1932, s. 103*). Pravdepodobne iba brest,

Tabuľka I. Zuhodnotené zvyšky drevín z konštrukcie valu v Pobedime

Poradové číslo	Miesto nálezu														Poznámka		
		Quercus	Fraxinus	Quercus/Fraxinus	Salix	Ulmus	Populus	Fagus	Carpinus	Tilia	Corylus	Prunus	Pinus	Abies	Neurčité/iné	Spolu uhlíkov	
1	XII—12 J	10													1	10	priečka valu trám
2	XII—12 J														1	1	
3	XII—12 E	1													1	1	
4	XII—12 E	2													2	2	
5	XII—12 F	2													2	2	
6	XII—12 J	4													4	4	
7	XI—11 P														1	1	
8	XI—11 P														1	1	
9	XI—11 O	27			1										27		
10	XI—11 O	7													7	7	
11	XI—11 O	12													12		
12	XI—11 O	3													3	3	
13	XI—11 O	4													4	4	trám
14	XI—11 P														2	2	
15	XI—11 P	1													1	1	
16	XI—11 P	1													1	1	
17	XI—11 P														3	3	priečka valu
18	XI—11 L	1													1	1	trám
19	XI—11 O														9	9	uholný prach
20	XI—11 O	9													6	6	
21	XI—11 O	6															
22	XI—11 L														1	1	uholný prach
23	XI—11 K														2	2	
24	XI—11 K														1	1	
25	XI—11 K	1													4	4	kôl
26	XI—11 K	1													4	4	
27	XI—11 K	4													2	2	priečka
28	XI—11 K	4													1	1	
29	XI—11 K	2													11	11	trám
30	XI—11 K	7													6	6	kôl
31	XI—11 K	3															
32	XI—11 K	11															
33	XI—11 K														5	5	
34	XI—11 K	12													5	5	
35	XI—11 K	9													9	9	
36	XI—11 F	11													11	11	
37	XI—11 F														5	5	
38	XI—11 F	5													6	6	
39	XI—11 F	4													6	6	
40	XI—11 F	7													7	7	
41	XI—11 F	6													6	6	
42	XI—11 F	8													8	8	
43	XI—11 F														5	5	
44	XI—11 F	12													12	12	
45	XI—11 B														5	5	
46	XI—11 B	7													7	7	
47	XI—11 B														4	4	
48	XI—11 B														5	5	
49	XI—11 B														3	3	
50	XI—11 B														3	3	
51	I/7 D														6	12	
52	III/3 E	25													25	vzpera	
53	III/3 E														2	2	
54	III/3 E	8													8	8	
55	III/3 E	8													8	8	kôl
56	III/3 E	13													13	13	
57	III/3 E	19													19	19	
58	II/3 E														29	29	
59	II/3 E	22													22	22	
60	II/3 D														1	1	
61	II/3 L	11													11	11	
62	II/6 I	2													2	2	
63	II/6 I														12	12	
64	II/6 I		12		15										15	15	

Poradové číslo	Miesto nálezu	Quercus	Fraxinus	Quercus/Fraxinus	Salix	Ulmus	Populus	Fagus	Carpinus	Tilia	Corylus	Prunus	Pinus	Abies	Neurčiteľné	Spolu uhlíkov	Poznámka	
65	sektor	II/6 I	6	3		4	3	4	1						1		22	uhlíky z konštrukcie valu
66		II/5 M	3			5										8		
67		II/8 E	95	5												95		
68		II/8 E														5		
69		II/11 K	2													2		
70		II/11 K	6													6		
71		II/11 K	13													13		
72		II/11 K	7													7		
73		II/12 D	17													17		
74		XI	57			5										65		
75		XI	10	9												41		
76		II	17													17		
77	sonda	II														40		uhlíky z trámu
78		II	16	20												97		
79		VII														3		
80		XII	77		3		3									80		
81		XII	6		11											17		
Dovedna		644	51	35	43	9	7	1	135	2	1	16	3	1	21	967	= súčty oboch časti tabuľky	

ak bol použitý takým istým spôsobom ako dub, mohol plniť všetky naň kladené požiadavky. Ostatné dreviny, ktorých stavebné vlastnosti obyvatelia Pobedima iste poznali, mohli sa použiť v konštrukcii vnútornej časti telesa valu a tu mohli mať dôležitú úlohu pri spevnení zeminy použitej na stavbu valu. Predpokladáme, že sa drevo našlo v primárnej, zväčša však v sekundárnej polohe (zvislé — koly, vodorovné — trámy, šikmé — vzpery, pozri tab. I). Pri komorovej konštrukcii valu (Bialeková 1963), ktorá sa črtala v čase odberu vzoriek drev zo sond XI a XII, nebolo možné presne zistieť pôvodne polohu jednotlivých drev. Podľa zistených a zaznačených nálezových okolností možno v niektorých prípadoch uvažovať aj o použití prútov výby, no aj iných drev s malým priemerom, pri konštrukcii stredu telesa valu (pravdepodobne na výplet).

Ak hodnotíme nálezy rôznych druhov drev vzhľadom na ich umiestenie na celej ploche hradiska a ak pritom uvažujeme, že podmienky pre prirodzenú deštrukciu, ale aj pre neuvedomelé ničivé zásahy človeka boli približne rovnaké, zaujímavý je väčší podiel nedubových drev v sektore II/3 E, II/6 I, II/8 E, sonda II a XI. Nálezy zo sondy II a XI by azda mohli poukazovať na iné konštrukčné prvky v súvislosti s bezprostredným susedstvom s vodnou nádržou, ktorá

teraz už neexistuje (Bialeková 1972, s. 121). Sortiment drevín zo sondy II ľahko logickým spôsobom z pohľadu archeobotanika ozrejmí.

Možno predpokladať, že dubové drevo sa používalo na stavbu fortifikácie hlavne pre svoju trvákosť a vhodné vlastnosti stavebného dreva — tvrdosť a pevnosť. Trvanlivosť dreva použitého na fortifikačné účely je podstatne ovplyvňovaná kolísaním vlhkosti dreva pri styku s pôdou. Podľa Mottesa (Balabán 1955, s. 99) je trvanlivosť duba pri premenivej vlhkosti za pohybu vzduchu 120 rokov, v uzavretom priestore bez pohybu vzduchu až 200 rokov. Je však veľké množstvo ekologických faktorov pôsobiacich v čase rastu dreviny na jej neskoršiu trvanlivosť v čase použitia a neskôr. Drevo duba bolo najvhodnejším materiálom na stavbu fortifikačného systému, ktorý mal pretrvať dlhší čas pri nezmenenej úžitkovej a účelovej hodnote. Dubové drevo sa dobre hodilo na stavbu roštovnej komorovej konštrukcie, ale aj na výstavbu palisády.

Dubové drevo bolo použité pri stavbe opevnenia komorovej konštrukcie v Mikulčiciach (Opravil 1972, s. 22), konštrukcie vnútorného aj vonkajšieho opevnenia slovanského hradiska v Klúčove (tu sa zistilo dubové drevo v oveľa väčšom množstve ako iné dreviny; Kudrnáč 1970, s. 14 a 35), na slovanskom hradisku „Na pieskoch“

pri Devínskej Novej Vsi (*Kraskovská* 1962, s. 246), kde sa našlo väčšie množstvo trámov uložených *in situ* v kombinácii roštovej a komorovej konštrukcie.

Konečným cieľom archeobotanických analýz zuhoľnatených zvyškov drev, plodov a semien mala by byť okrem zodpovedania archeobotanických otázok tiež čo najúplnejšia rekonštrukcia životného prostredia v danej dobe. Podrobnejšia rekonštrukcia fytocenózy, ktorá je výsledkom dlhodobého konkrétneho vývoja biologických činiteľov a mechanických zásahov človeka, je možná len u nálezisk s relatívnym množstvom nálezov rastlinných zvyškov. Nálezy na lokalite Pobedim z tohto hľadiska nemôžeme považovať za dokonale reprezentatívne, preto ich možno využiť skôr na objasnenie niektorých otázok týkajúcich sa konštrukcie valov; rekonštrukciu životného prostredia v čase vzniku a používania hradiska môžeme podľa doterajších zistení iba naznačiť.

V lesnom zázemí Pobedima v 9. stor. bolo drevo duba, s ktorým sme sa najčastejšie stretli v nálezoch, určite najdostupnejšou drevinou. Dokazuje to poloha lokality v najsevernejšej časti Podunajskej nížiny, ktorá podľa fytogeografického členenia Slovenska patrí do oblasti panónskej flóry a podoblasti vlastnej panónskej flóry, v ktorej sa dnes nachádzajú teplomilné druhy rastlín. Aj mapka rekonštrukcie vegetácie okolia Piešťan pred veľkými zásahmi človeka (*Michalko — Berta* 1972, s. 484) jasne dokumentuje v širšom okolí Pobedima dubovo-brestovo-jaseňové lesy. Archeobotanické analýzy potvrdili prítomnosť zuhoľnateného dreva drevín typických pre rastlinné spoločenstvo lesov, v ktorom boli prevládajúcimi stromovými druhami *Quercus cerris*, *Quercus robur*, *Ulmus carpinifolia*, *Fraxinus excelsior*, ale zistili sa aj *Populus spec.* a *Salix spec.*, ktoré rastli v blízkosti vodného toku a prirodenej vodnej nádrže na severnom okraji lokality.

Literatúra

- BALABÁN, K.: Anatomie dřeva. Praha 1955.
- BIALEKOVÁ, D.: Výskum slovanského hradiska v Pobedime r. 1964. Archeol. Rozhl., 17, 1965, s. 530—538.
- BIALEKOVÁ, D.: Výskum slovanského hradiska v Pobedime. Archeol. Rozhl., 24, 1972, s. 121—129.
- GREGUSS, P.: Bestimmung der mitteleuropäischen Laubhölzer und Sträucher auf xylotomischer Grundlage. Budapest 1945.
- GREGUSS, P.: Xylotomische Bestimmung der heute lebenden Gymnospermen. Budapest 1955.
- HAJNALOVÁ, E.: Archeologické nálezy kultúrnych rastlín a burín na Slovensku. Slov. Archeol., 23, 1975, s. 227—254.
- HAJNALOVÁ, E.: Aussagefähigkeit slawischer archäo-
- botanischer Reste aus der Slowakei: In: Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. Vol. 2. (v tlači).
- KAVINA, K.: Anatomie dřeva. Praha 1932.
- KRASKOVSKÁ, L.: Slovanské hradisko pri Devínskej Novej Vsi. Slov. Archeol., 10, 1962, s. 241—249.
- KUDRNÁČ, J.: Klučov — staroslovanské hradiště ve středních Čechách. Praha 1970.
- MICHALKO, J. — BERTA, J.: Slovensko. Príroda. Bratislava 1972.
- OPRAVIL, E.: Rostliny z velkomoravského hradiště v Mikulčiciach. Studie Archeologického ústavu ČSAV v Brne, 1972—2. Praha 1972.

Обугленные остатки древесных пород из вала славянского городища в Победиме

Ева Гайналова

Статья занимается анализами обугленных древесных пород фортификационной системы славянского городища в Победиме (район Тренчин) в урочищах Градиштья и Подградиштья, датированного первой половиной 9-го в. н. э. (см. также статью Д. Бялековой в настоящем номере журнала).

Автор кроме перечисления отдельных родов древесных пород (табл. I). приводит состав сортов рода *Quercus*, который преобладал в находках. Предполагается, что в комплексе 967 угольков, которые автор отдельно анализировала, представлены сорта *Quercus cerris* и *Quercus robur*; *Quercus petraea* попадалась редко.

Она занимается также оценкой находок разных родов древесных пород в отношении к разным местам того или другого участка оборонительной системы. Но указывает на тот факт, что находки дров, первоначально образующих каркас вала, сохранились не все в одинаковой мере. Это более крупные находки дров происходящие из самого нижнего уровня первоначального фундамента вала, где важнейшую роль неизменно играли дрова дуба, вделанные отвесно в почву (столбы). Интересна в этом отношении доля побольше недубовых древесных пород на

месте, на котором во время существования городища, как предполагается на основе исторических данных, находилась вода на большой площади.

Автор описывает конструктивные качества разных древесных пород в отношении к их применению и предполагаемой прочности постройки, указывая на известные аналогии в литературе.

В заключении статьи автор уделяет внимание также показательной способности находок для реконструкции фитоценоза местности. На основе анализированных ею находок, а также на основе научных работ (Михалко — Берта 1972), в 9 в. в лесистом тылу Победима предполагает наличие дуба как наиболее доступной древесной породы. Дуб составлял существенную часть дубово-берестово-ясеньевых лесов. Палеоботанические анализы подтвердили наличие обугленных древесных пород типичных для растительных сообществ лесов, в которых преобладающими видами деревьев были *Quercus cerris*, *Quercus robur*, *Ulmus carpinifolia*, *Fraxinus excelsior*, но попались также *Populus sp.*, *Salix sp.*, которые росли близ течения и естественного водохранилища на северной окраине местонахождения.

Перевод Е. Голой

Verkohlte Holzreste aus dem Wall der slawischen Fortifikation in Pobedim

Eva Hajnalová

Die Autorin befaßt sich im Beitrag mit Analysen verkohlter Holzreste aus dem Fortifikationssystem der in die erste Hälfte des 9. Jh. u. Z. datierten slawischen Burg von Pobedim (Bez. Trenčín) in den Fluren Hradištia und Podhradištia (siehe auch die Arbeit D. Bialekovás in dieser Zeitschriftnummer).

Außer der Aufzählung der einzelnen Holzgattungen (Taf. I) ist im Beitrag auch die artmäßige Zusammensetzung der Gattung *Quercus* angeführt, die im Fundverband überwiegt. Die

Autorin setzt voraus, daß in dem Verband von 967 Holzkohlestückchen, die sie einzeln analysierte, die Arten *Quercus cerris* und *Quercus robur* vertreten waren; *Quercus petraea* kam seltener vor.

Die Autorin befaßt sich ebenfalls mit der Wertung von Funden verschiedener Holzgattungen in bezug zu verschiedenen Fundplätzen im betreffenden Abschnitt des Befestigungssystems. Doch verweist sie auf die Tatsache, daß nicht alle Holzfunde aus dem Wallskelett in gleichem

Maße erhalten waren. Es sind größere Funde von Holz aus den untersten Lagen der ursprünglichen Wallbasis, wo sicherlich das vertikal in den Boden eingesetzte Eichenholz (Pfosten) die bedeutendste Rolle gespielt hat. Interessant ist in diesem Zusammenhang der größere Anteil von Nicht-Eichenholz an der Stelle, wo während der Existenz des Walles aufgrund historischer Dokumente eine größere Wasserfläche vorausgesetzt wird.

Im Beitrag wurden auch die Konstruktions-eigenschaften verschiedener Holzgattungen in bezug auf ihre Verwendung und die vorausgesetzte Dauerhaftigkeit mit dem Hinweis auf bekannte Analogien aus der Literatur besprochen.

Die Autorin erörtert abschließend auch die Aussagefähigkeit der Funde über die Rekon-

struktion der Phytozönose der Lokalität. Im waldigen Hinterland Pobedims setzt sie im 9. Jh. aufgrund der analysierten Funde, aber auch aufgrund wissenschaftlicher Arbeiten (*Michalko — Berta 1972*) das Vorhandensein der Eiche als des zugänglichsten Gehölzes voraus. Die Eiche bildete den wesentlichen Teil der Eichen—Ulme—Eschen—Wälder. Die paläobotanischen Analysen bestätigten das Vorhandensein ver-kohlter Gehölze, die für die Pflanzengesellschaf-ten der Wälder typisch sind, in denen von Baumgattungen *Quercus cerris*, *Quercus robur*, *Ulmus carpinifolia*, *Fraxinus excelsior* domi-nierten, aber auch *Populus sp.*, *Salix sp.* vorka-men, die in der Nähe des Wasserlaufes und des natürlichen Wasserbassins am Nordrand der Lo-kalität wuchsen.

GEOFYZIKÁLNI VÝZKUM PŘÍČNÉHO VALU NA SLOVANSKÉM HRADISKU V POBEDIMI

KAREL LUDIKOVSKÝ – VLADIMÍR HAŠEK – FRANTIŠEK OBR

(Archeologický ústav ČSAV, Brno – Geofyzika, n. p., Brno – Čs. uranový průmysl, Stráž pod Ralskem)

Výzkum slovanského hradiště v Pobedimi (okr. Trenčín), který je realizován již po řadu výzkumných sezón Archeologickým ústavem SAV v Nitře pod vedením D. Bialekové, přinesl řadu velmi cenných poznatků k nejstarším, především hospodářským dějinám střední doby hradištní na jihozápadním Slovensku. Pozoruhodná je především nebývalá koncentrace skladů sekerovitých hřiven. Jen z vlastního hradiska pochází 15 depotů, další byly odkryty v osadách nálezejících do sidlištní aglomerace pobedimské oblasti. Za součastného stavu výzkumu je to největší koncentrace sekerovitých hřiven a depotů na území naddunajských Slovanů v 9. stol., související úzce s funkcí hradiska, které lze považovat za výrobní a obchodní centrum středního Pováží (Bialeková 1975, s. 9). Připravované dilčí studie k jednotlivým problémům si vyžádaly upřesnění a doplnění poznatků i k jiným otázkám, jakou je např. interpretace fortifikačního systému, z něhož do popředí vystupuje především stanovení průběhu valu vlastního hradiště oproti předhradí. (Viz také článek D. Bialekové v tomto čísle Slovenské archeologie.)

Důvodem k využití geofyzikálních metod k tomuto cíli je terénní situace, která vznikla úpravami zemědělské půdy v tomto areálu. K odstranění nerovností použilo místní jednotné rolnické družstvo k scelení a uzavření rovinné plochy buldozeru a převýšení terénu valem srovnalo. Tímto způsobem nastalo zkreslení jeho průběhu, který se v terénu jeví jen nepatrno a ne zcela výraznou vlnou; bližší detaily pak nejsou vůbec čitelné.

Konference o aplikaci geofyzikálních metod v archeologii, pořádaná z iniciativy Archeologického ústavu SAV ve Vozokanech, umožnila moravské řídící skupině interdisciplinární rationalizační brigády Archeologického ústavu

ČSAV v Brně seznámit pracovníky Archeologického ústavu SAV s některými výsledky svých prací (Hašek – Ludikovský 1977). Na požádání ředitele Archeologického ústavu SAV v Nitře, prof. dr. B. Chropovského, DrSc., provedl kolektiv pracovníků uvedené brigády ve složení V. Hašek, V. Pantl, S. Mayer a J. Menšík z Geofyziky n. p. Brno, Fr. Obr. z Čs. uranového průmyslu Stráž pod Ralskem a K. Ludikovský z Archeologického ústavu ČSAV Brno detailní měření na tomto úseku.

K řešení požadovaných úkolů bylo využito magnetometrie, kterou můžeme s ohledem na rozdílné fyzikální vlastnosti archeologických objektů a okolního prostředí považovat za nejvhodnější geofyzikální metodu k získání optimálních podkladů pro vlastní odkryvné práce.

Metodika geofyzikálních prací byla stanovena na základě pokusných prací provedených na zkoumané lokalitě v r. 1976 (Hašek – Ludikovský 1977) a za úzké spolupráce s pracovníky Archeologického ústavu SAV v Nitře.

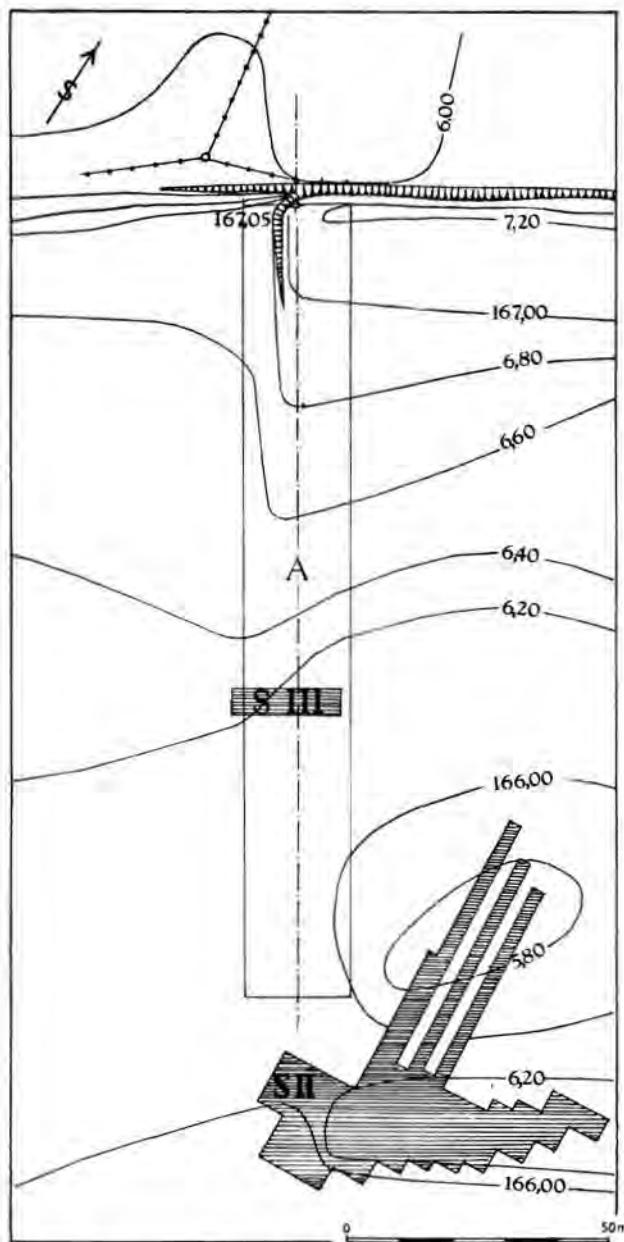
V proměřované ploše 35×151 m (obr. 1) byly geofyzikální profily s ohledem na řešenou problematiku situovány do pravidelné sítě 1×1 m ve směru VSV–ZJZ. Tato orientace profilů byla volena s ohledem na průběh valu, který se dle dosavadních výzkumů předpokládá ve směru SSZ–JJV.

K vlastnímu měření bylo použito protonového magnetometru G-816 firmy GeoMetrics. Protonové magnetometry se principiálně liší od dříve používaných magnetometrů, u kterých se pro měřicí systémy používalo feromagnetických materiálů tím, že pracují na principu využití vnitrojaderných procesů k měření totální intenzity geomagnetického pole.

Totální intenzita geomagnetického pole (T) byla měřena s přesností $\pm 1\gamma$. Denní variace

magnetického pole byly určovány z opakovaného měření na zvoleném základním bodu, mimo magneticky porušené území každých 5 minut.

Při řešení úkolu bylo dvěma magnetometry změřeno na 1 staničení při dvojím čtení stupnice celkem 5300 magnetických bodů. Celková pracovní doba nutná k proměření plochy uvedené na obr. 1 je 14 hod.

Obr. 1. Pobedim (okr. Trenčín). Situace geofyzikálních prací. Tečkovaně jsou vyznačeny prozkoumané plochy; S-III = sonda řezu valem.

Fyzikální vlastnosti hornin a objektů

Základními parametry pro úspěšnou aplikaci magnetometrie při archeologické prospekcii va-

lového tělesa i železných depotů je magnetická susceptibilita (χ) a remanentní magnetizace (J_n) půd a sledovaných objektů. Susceptibilita půd má velmi blízký vztah k χ horniny, ze které tato složka vznikla. Magnetit, který nepodléhá procesům zvětrávání, je v půdách v poměrně značném % zastoupen. Organické sloučeniny v humusovitých zeminách napomáhají vzniku magnetického minerálu maghemitu z nemagnetických kysličníků železa. Zvětšení χ , a tedy i indukované magnetizace (J_i) mohou způsobit magnetické minerály obsažené v připovrchové vrstvě, které se stávají také zdrojem šumu při podrobných měřeních, neboť vytvářejí drobné shluky v mikroreliéfu proměřované plochy. Remanentní magnetizace může vzniknout zahřátím jílů obsahujících magnetit, ale převážně viskozní magnetizací, získanou dlouhodobým působením magnetického pole na horninu (Breiner 1973). Tato magnetizace je běžná v připovrchových vrstvách půdy a bývá porušena pouze umělými zásahy do tohoto prostředí.

Průměrné hodnoty χ půd jsou v našem případě $0,15 \cdot 10^{-3}$ CGSM. Většina archeologických objektů má vyšší magnetizaci, čímž se podstatně odlišuje od jinak přibližně homogenně magnetizovaného okolního prostředí.

Nejvýraznější anomálie vyvolává termoremanentní magnetizace (TRM) u materiálů, které prodělaly zahřívání. Vektor TRM je závislý na velikosti a směru intenzity magnetického pole vytvořeného zmagnetizováním jílů při zahřátí. Jelikož při tomto procesu vzniká i vysoká koercitivní síla, TRM zachovává původní směr magnetického pole i tehdy, když již toto pole přestává působit a jeho směr se mění, na rozdíl od indukované magnetizace. Největší TRM vzniká při zahřátí pelitů s velkým obsahem magnetitu, nejmenší u jílů obsahujících hematit.

Intenzita magnetizace feromagnetik závisí na teplotě, na velikosti působícího pole, na obsahu magnetických minerálů a v neposlední řadě i na metalurgických vlastnostech Fe.

Magnetická susceptibilita vzorků z vypálené vrstvy jílů tělesa valu se pohybuje v intervalu $0,4 - 0,86 \cdot 10^{-3}$ CGSM.

Zpracování naměřených hodnot

Magnetický efekt změřený protonovým magnetomerem na zemském povrchu je roven součtu magnetických efektů jak vlastního an-

málního tělesa a chyb při měření, tak i mělce uložených předmětů. Při řešení jakékoliv úlohy je nutné znát anomální pole vytvořené pouze určitými zdroji spojenými se zkoumaným tělesem. Všechny ostatní nehomogenity a také chyby měření jsou poruchy – „šumy“. Vlnové délky těchto tzv. „umělých anomálií“ jsou většinou mnohem kratší než takové, které jsou předmětem našeho zájmu, a musíme je proto z dalších úvah vyloučit.

Při odstraňování těchto poruch z naměřených křivek byla použita numerická metoda, jejíž principem je proložení křivky šumem pomocí tříbodového vzorce vážených průměrů, který můžeme napsat ve tvaru

$$T_i = \frac{T_{i-1} + 2T_i + T_{i+1}}{4}$$

kde T_i = opravená hodnota pole,

T_{i-1} , T_i , T_{i+1} = naměřené hodnoty.

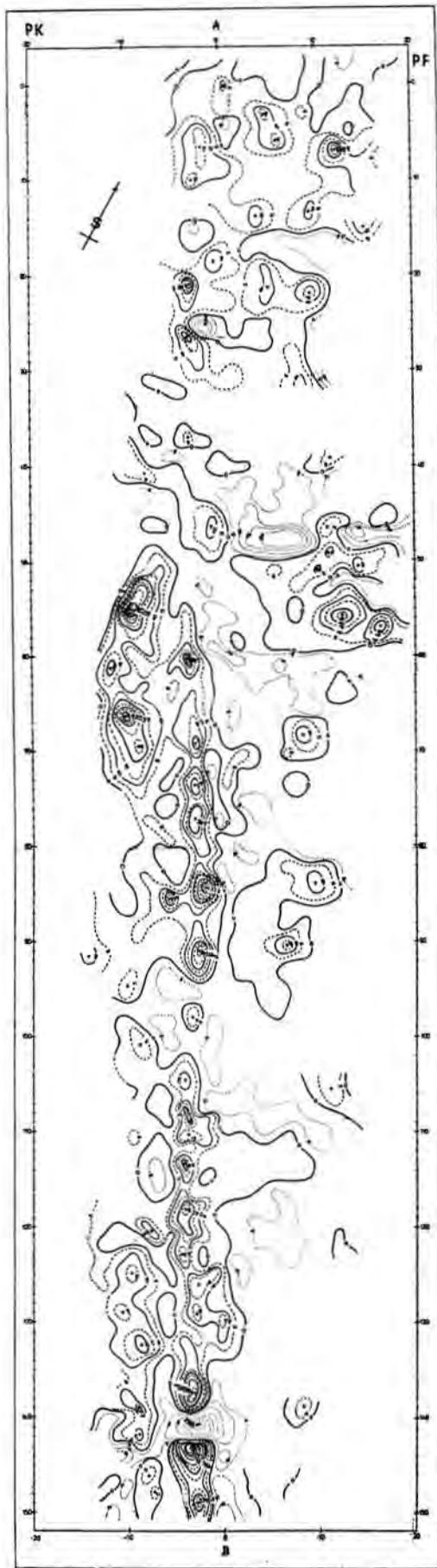
Tento výpočet provádíme postupně ve všech bodech měření a na každém geofyzikálním profilu. Zpracování je možné převést i do počítačové formy.

Další zpracování opravených naměřených křivek bylo provedeno podle vzorce $\Delta T = T_{\text{nam}} - T_n$ za pomoci statisticky určeného normálního pole (T_n), platného pro daný prostor, neboli mapa izanomál na obr. 2 zobrazuje průběh totálního vektoru ΔT geomagnetické intenzity.

Z obecného hlediska předpokládáme, že na tvar a velikost anomálií ΔT mohou mít vliv různé faktory, které způsobují, že nad zkoumanými objekty naměříme někdy i poměrně složité anomálie magnetického pole, neboť zdroje těchto anomálií ve většině případů jsou relativně v malé hloubce pod povrchem terénu ($h = 0,4$ až $0,7$ m).

Celkový charakter magnetického pole ovlivňují ve zkoumaném prostoru v podstatě tři druhy „poruch“ archeologického původu. Jsou to jednak anomálie vytvořené účinkem propálené destrukce stěny valu, dále anomálie, které lokalizují větší aglomerace Fe-depotů v jeho těsné blízkosti, a konečně i anomálie vzniklé nad objekty vyplňnými popelovitou (kulturní) vrstvou.

Pro přesnější lokalizování jednotlivých zdrojů magnetických anomálií je vhodné na určitých profilech provést i výpočet prvních

a druhých derivací (ΔT_x , T_{xx}). Derivační křivky lépe rozčleňují složitější anomálie ΔT a vyznačují mělké zdroje v blízkosti povrchu (obr. 3).

Geochemický výzkum

Semikvantitativní spektrální analýzou a diferenční termickou analýzou byly ověřovány 2 vzorky vypáleného materiálu z valu, odebrané pomocí pedologického vrtáku při geofyzikálních pracích.

Chemické složení obou vzorků (Pobedim 60 a Pobedim 85/2) je prakticky identické a lze je prezentovat průměrnou hodnotou: N 0% Mg; 1 0% Fe, Ti; 0,0N 0% P; 0,08 0% Ba; 0,045 0% Zr, Mn; 0,02 0% V, Cr; 0,0045 0% Ni, B; 0,002 0% Cu, Be; stopy: Pb, Y, Zn, Sr; pod hranicí citlivosti stanovení: As, Sb, W, Ge, Sn, Bi, Mo, In, Ag, Co, La, Cd, Sc, Ta, Te, Nb, Li.

Diferenční termickou analýzou (DTA) byly zjištěny v teplotním rozmezí 80 až 780°C výrazné exotermní i endotermní reakce. Z celkového průběhu křivky DTA vzorku Pobedim 60 vyplývá, že val je tvořen směsí těchto složek: illit 54 0%, kaolinit 16 0% (jedná se o jílovité minerály); podstatnou složku tvoří i podil organického materiálu a pyrit, jejich množství nelze procentuelně stanovit pro vzájemné překryvání termických reakcí.

Z DTA vzorku Pobedim 85/2 bylo interpretováno: illit 57 0%, kaolinit 11 0%, příměs křemene a pravděpodobně organického materiálu s pyritem.

Výrazné termické reakce během DTA i úbytek hmotnosti dokládají, že kaustická metamorfóza (teplotní přeměna) výplně valu nebyla příliš vysoká, eventuálně působila jen krátkodobě. Celková masa vypálených částí valu nebyla prohřáta na teplotu vyšší než 150–200°C, pokud ovšem výplň valu netvoří redeponovaný materiál s rozhodujícím podílem termicky nemetamorfovaných složek.

Analytický výzkum byl proveden v Ústřední laboratoři Československého uranového průmyslu ve Stráži pod Ralskem.

Interpretace výsledků provedených prací

Ve vlastní mapě anomalií ΔT (obr. 2) lze po celé délce valového tělesa vyčlenit pravidelně se opakující oblasti relativně kladných hodnot ΔT (až do +50γ), které lze sledovat ve dvou liniích, probíhajících paralelně v odstupu průměrně

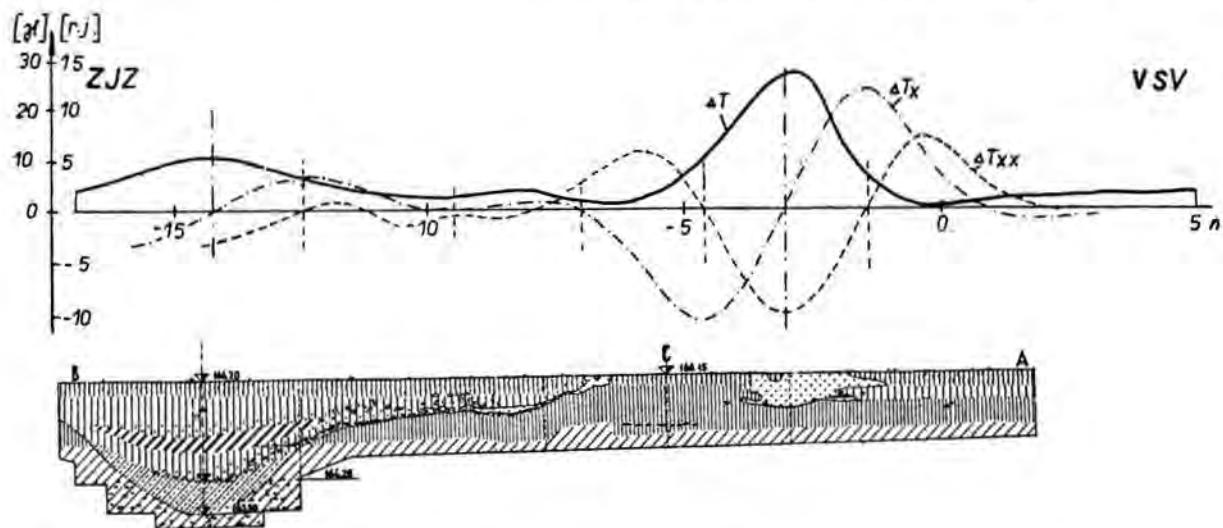
5 m a opakujících se rytmicky v rozmezí 3–8 m. Srovnáme-li tyto výsledky s archeologickými poznatkami příčného řezu valu, který provedla D. Bialeková (obr. 3), zjišťujeme, že na vnitřní straně hradiště se nachází do června propálená destrukce valové stěny, v základových místech dochovaná v šíři cca 1,0 m širokou mazanicovou krou, která je pozůstatkem vyhořelé hradby. Celkovou stavební konstrukci interpretuje autorka výzkumu takto: „Val bol budovaný komorovým spôsobom; svetlosť komôr na hradištiach je asi 4×4 m, na Podhradištiach asi 3×3 m. Konštrukcia komôr na Hradištiach má špecifický charakter. Na stavbu komorovej konštrukcie boli použité kvalitné (dub) i menej trvanlivé dreviny (vŕba, osika) z miestnych zdrojov. Steny komôr pozostávali z dvojice stienok vypletaných prútmi, medzi ktorými bola nabitá hlina (odtlačky prútovej alebo ich zuhoľnatenej časti sa našli v spálených priečkach valu). Predná a čiastočne aj vonkajšia strana valu boli miestami spevnené radom mohutných kolov. Komory boli vyplňné hlinou, ktorá obsahovala nálezy zo spodného predslovanského horizontu... Z vonkajšej strany valového telesa bol kamenný mûr široký asi 150 cm... Za kameným mûrom nasledovala 1–3 m široká plošina a za ňou priekopa, ktorá nemala po celom obvode hradiska rovnakú šírku, hĺbku ani tvar...“ Bialeková 1975). „Počas výskumu v r. 1975 sa zistilo, že drenený korpus hradby v západnej a južnej časti Hradišť neboli zhotovený „nabíjanicou“, ale odrenením stien brvnami alebo doskami“ (Bialeková 1978). (Vybrány pouze části dotýkající se interpretace s ohledem na geofyzikální měření).

Naměřené magnetické anomálie lze interpretovat jako uzlové body podélných a přičných valových stěn s příčnými dělicími stěnami komor. Nahromadění větších kvant propálených hmot s vyšší diferenční magnetizací se projevuje i zvýšenými hodnotami magnetického pole. Občasné přerušení pravidelného rytmu nebo relativní snížení hodnot ΔT lze vysvětlit recentními zásahy (setřením situace buldozerem, event. možným nižším stupněm propálení při požáru hradiště). Méně výrazné hodnoty anomálií ΔT směrem severním jsou opodstatněné menším množstvím propálených hmot (přítomnost kamenné zdi, splachy směrem do blízkého příkopu atp.) a jsou zřejmé i z terénní dokumentace autorky výzkumu. Výplň komor, která má již nižší mag-

netizaci (byla tvořena různorodým materiélem), neprojevuje se již tak výrazně, i když ji lze odlišit od propálených (dusaných) stěn. Plocha vlastního příkopu nebyla již zahrnuta do mě-

může souviset s jihovýchodní obrannou částí brány.

Je nasnadě, že z buldozerem narušené situace nelze vyvzakovat zcela detailní závěry, avšak přesto považujeme její výklad jako branového

Obr. 3. Pobedim (okr. Trenčín). Porovnání výsledků geofyzikální interpretace se sondou S-III (D. Bialeková). ΔT = křivka anomalií intenzity totálního magnetického pole; ΔT_x , ΔT_{xx} = křivka prvních, resp. druhých derivací.

řené plochy z důvodů celkového nárstu práci a provedeného výzkumu. Ve vzdálenosti 100 m od severozápadního okraje proměřeného prostoru (profil 95–105) je val přerušen. Tento pokles hodnot magnetického pole vznikl průkopem valového tělesa sondou S-III. Další přerušení ve značném rozsahu se jeví v severní části západního valu, v blízkosti návaznosti na vnější (obvodovou) hradbu. Spojení obou valů se z interpretaci geofyzikálních měření předpokládá v pravém úhlu, nikoli obloukem. Ponekud dále jihovýchodním směrem (profil 13–23) byla zjištěna oblast rozsáhlých magnetických anomalií, za niž následuje relativně klidné pásmo, které lze považovat za podstatně nedotčené (profil 30–35) a od něho jihovýchodním směrem se vyčleňuje opět zóna intenzivnějších magnetických anomalií ΔT i směrem západním (vnější strana valu směrem k příkopu [profil 45–70]).

Obě tyto polohy výraznějších anomalií magnetického pole tvoří rozsahově zhruba stejné útvary přibližně podobné obdélníkům. Lze je interpretovat jako základy (pozůstatky) obranných bastionů, srubů či podobných staveb, chránících zmíněnou nedotčenou část – vstup do hradiště. Zesílení hradby (profil 45–70)

systému se dvěma věžemi za velmi pravděpodobný.

Výrazné kladné izometrické anomálie ΔT v severozápadní části (profil 27, staničení-3) a jihovýchodní části (profil 143, staničení-4), doprovázené zápornými hodnotami (zobrazenými dobovým průběhem), naznačují uložení velmi silně magnetických těles – depotů železných hřiven. Anomálie lokálnějšího charakteru (cca 4×4 m ap.), např. profil 68, staničení 7–8, souvisejí s největší pravděpodobností se sídlištními objekty.

Z provedených geofyzikálních měření lze vyvodit následující závěry:

1. Průběh valu lze stanovit korelací kladných anomalií magnetického pole, a to jak vnější, tak i vnitřní stěny včetně celé řady příček (komorových článků).
  2. Lze zcela přesně koordinovat průkop valem v místě S-III,
  3. určit pozici brány a obranných bastionů a
  4. polohu depotů železných hřiven.
- Geochemickým výzkumem byly získány poznatky o mineralogickém a chemickém složení vypálené části valu. Diferenční termické analýzy naznačují možnost, že hmota tvořená přepáleným materiélem je redeponována.

Další detailní geomagnetická měření, která lze na tomto hradisku doporučit, mohou obsahovat průběh příkopu před opevněním ze strany jihozápadní. Velmi vhodné by bylo provést měření po severovýchodní straně valového opevnění jak hradiště, tak i předhradi, s účelem zjistit, do jaké míry se v nížinném terénu posunulo řečiště Dudváhu, neboť jakou úlohu sehrálo původní řečiště v obranném systému pobedimského hradiště v 9. stol.

Závěrem můžeme konstatovat, že použití geofyzikálních metod na zkoumané lokalitě se v průběhu prací ukázalo jak ekonomicky, tak i časově velmi výhodné. Náklady spojené s geofyzikálním měřením činily pouze malý zlomek

z celkové částky potřebné na vlastní archeologický výzkum. S ohledem na nesporné výhody těchto nedestruktivních metod k rychlé a přehledné informaci o ploše, kterou nelze v drahodné době odkrýt, u níž však je možné vyčlenit archeologicky závažné, resp. ohrožené části k přednostnímu výzkumu, měl by racionalně volený komplex geofyzikálních metod tvořit součást každé akce zabývající se regionálnější problematikou. Podstatné urychlení zpracování výsledků s vyloučením individuálního prvku přináší grafické znázornění výsledků geofyzikálního měření pomocí počítacích strojů v plošném i trojrozměrném zobrazení.

Literatura

- BIALEKOVÁ, D.: Pobedim — slovanské hradisko a sídliško z 9. storočia. Nitra 1975 (tam viz také soupis literatury k danému tématu).
 BIALEKOVÁ, D.: Výskum a rekonštrukcia fortifikácie na slovanskom hradisku v Pobedime. Slov. Archeol., 26, 1978, s. 149–177.

- BREINER, S.: Application Manual for portable Magnetometers GeoMetrics. USA 1973.
 HAŠEK, V. — LUDIKOVSKÝ, K.: Výroční zpráva úkolů aplikace geofyzikálních metod v archeologii. Archiv Geofyzika, n. p. Brno 1977.

Геофизическое исследование вала славянского городища в Победиме

Карел Лудиковский — Владимир Гашек — Франтишек Обр

Исследование славянского городища в Победиме (рай. Тренчин), осуществленное в течение ряда сезонов исследовательской работы Институтом Археологии Словацкой Академии Наук в Нитре под руководством Д. Бялековой, привнесло ряд ценных сведений о древнейшей, прежде всего экономической, истории среднего городищного периода в Юго-Западной Словакии. Внимания заслуживает прежде всего чрезвычайное накопление топоровидных грифен.

Подготавливаемые к отдельным проблемам частичные статьи требовали уточнения и дополнения сведений также к таким вопросам, как напр. интерпретация системы фортификации, из которой на передний план выступает прежде всего определение линии вала собственного городища в сравнении с его окрестностями. (См. также статью Д. Бялековой в этом номере журнала).

Причиной использования в этих целях геофизических методов является обстановка местности, возникшая обработкой сельскохозяйственной земли в пространстве городища. С учетом разных физических свойств археологических объектов и окружающей среды для решения требуемых задач была использована магнитометрия, которую можно считать самым выгодным геофизическим методом для обеспечения оптимальных основ полевых работ. Главные резуль-

таты геофизического исследования приводятся на рис. 2 в форме карты аномалий напряженности тотального магнитного поля (ΔT).

По осуществленным геофизическим съемкам можно сделать следующие заключения:

- а) линию вала можно определить соединением высших крайних величин аномалий ΔT наружной и внутренней стен, включая также целый ряд камерных единиц,
- б) полностью точно можно координировать проход вала в шурфе S-III,
- в) определить местоположение ворот и оборонительных бастионов и
- г) местоположение клада железных грифен.

Геофизическим исследованием были получены сведения о минералогическом и химическом составах сожженной части вала. Дифференциальные термические анализы подсказывают, что из сожженного материала возникшее вещество рецидивировано.

Из приведенного вытекает, что использование геофизического метода для обследования местонахождения является как с экономической так и с временной точек зрения очень выгодным. Связанные с геофизической съемкой расходы представляли лишь незначительную часть из общей суммы, необходимой для собственного археологического исследования.

Перевод Э. Громовой

Geophysikalische Untersuchungen des Querwalles auf dem slawischen Burgwall in Pobedim

Karel Ludíkovský — Vladimír Hašek — František Obr

Die Abdeckung des slawischen Burgwalls in Pobedim (Bez. Trenčín) in einer Reihe von Grabungsjahren des Archäologischen Institutes der SAW zu Nitra unter der Leitung D. Bialekovás lieferte viele wertvolle Erkenntnisse über die

älteste, vor allem wirtschaftliche Geschichte der mittleren Burgwallzeit in der Südwestslowakei. Beachtenswert ist insbesondere die ungewöhnliche Konzentration von Axtbarrendepots. Die vorbereiteten Teilstudien zu den einzelnen Prob-

lemen erforderten eine Präzisierung und Ergänzung des Wissensstandes auch zu anderen Fragen, wie z. B. die Interpretierung des Fortifikationssystems, davon in erster Linie die Bestimmung des Wallverlaufes der eigentlichen Burg in bezug zur Vorburg. (Siehe auch den Beitrag *D. Bialeková* in dieser Nummer der Zeitschrift.)

Der Grund zur Ausnützung der geophysikalischen Methode für dieses Ziel ist die Geländesituation, die durch die Gestaltungen des landwirtschaftlichen Bodens in diesem Areal entstand. Zur Lösung der geforderten Aufgaben wurde die Magnetometrie angewandt, die in Anbetracht der unterschiedlichen geophysikalischen Eigenschaften der archäologischen Objekte und des umliegenden Milieus als die geeignete geophysikalische Methode zur Gewinnung optimaler Unterlagen für die eigentlichen Grabungsarbeiten betrachtet werden kann. Die Hauptergebnisse der geophysikalischen Arbeiten in Form einer Karte von Anomalien der Intensität des totalen magnetischen Feldes (AT) sind auf Abb. 2 dargeboten.

Aus den durchgeführten geophysikalischen Messungen lassen sich folgende Rückschlüsse ableiten:

a) Der Wallverlauf kann durch die Verbindung der höchsten Gipfelwerte der Anomalien AT der Außen- und Innenwand samt einer ganzen Reihe von Kastengliedern bestimmt werden,

b) es kann ganz genau der Wallquerschnitt an der Stelle des Schnittes S-III koordiniert werden,

c) es ist die Position des Tores und der Verteidigungsbasteien bestimmbar und ebenfalls

d) die Lage der Eisenbarrendepots.

Durch geochemische Untersuchungen wurden Erkenntnisse über die mineralogische und chemische Zusammensetzung des gebrannten Wallteiles gewonnen. Thermische Differenzierungsanalysen deuten auf die Möglichkeit, daß die durch die Brennung des Materials gebildete Masse redeponiert ist.

Aus der angeführten Arbeit geht hervor, daß sich die Verwendung geophysikalischer Methoden auf der untersuchten Lokalität im Verlauf der Arbeit ökonomisch wie auch zeitlich als recht günstig erwiesen hat. Der mit den geophysikalischen Messungen verbundene Kostenaufwand betrug nur einen Bruchteil der für die eigentliche archäologische Grabung benötigten Gesamtkosten.

K VÝSKYTU PREDMETOV ZÁPADNÉHO PÔVODU NA POHREBISKÁCH Z OBDOBIA AVARSKEJ RÍŠE V DUNAJSKEJ KOTLINE

JOZEF ZÁBOJNÍK
(Archeologický ústav SAV, Nitra)

Táto práca sa zaoberá často prediskutovaným, doteraz však nedoriešeným problémom vzťahov obyvateľstva Dunajskej kotliny v období avarskej ríše k západným oblastiam, osídleným germánskymi kmeňmi. Bádatelia zaobrajúci sa touto problematikou hodnotili výskyt predmetov západného pôvodu na spomenutých pohrebiskách z chronologického hľadiska. Už menej sa výsledky rozborov nálezových celkov s týmito predmetmi využívali na interpretáciu vzájomných ekonomických alebo politických vzťahov oboch oblastí. Naším hlavným cieľom okrem chronologickej využitia predmetov západného pôvodu je ich interpretácia z hľadiska geografického, a to alebo v širších územných celkoch, alebo v rámci niektorých mikroregiónov. Nie sú zanedbateľné ani možnosti ich interpretácie v určitých etnickej súvislostiach.

Pri práci sme sa stretli s viacerými problémami. Nie zriedka možno využiť nálezový materiál z pohrebísk len jednostranne. Vo väčšine prípadov ide o nedostatočne datované predmety na základe ich typologickej analýzy alebo sprievodného materiálu. Značné ťažkosti však spôsobuje aj izolovanosť výskytu malého počtu predmetov, resp. ojedinelých exemplárov v širších územných celkoch. Tažko možno využiť i niektoré sporadicky sa vyskytujúce predmety. Väčšinou ide o niekoľko unikátnych šperkov alebo niektoré druhy predmetov úžitkového charakteru. Pri kartografickom zhodnocovaní berieme do úvahy len tie predmety, z rozboru ktorých rezultujú závery geografického charakteru.

Ako „predmety západného pôvodu“ charakterizujeme tie nálezy, ktoré majú pôvod v germánskych oblastiach strednej a západnej Európy a boli rôzny spôsobom dopravené do Dunajskej kotliny v období od príchodu avarskej drží do oblasti stredného Dunaja až po zánik avarskej ríše. Sortiment výrobkov germánskych dielní

z pohrebísk obdobia avarskej ríše je rôznorodý. Súvisí to podľa nášho názoru predovšetkým s rôznorodosťou vzťahov obyvateľstva Dunajskej kotliny v 7. a 8. stor. ku germánskemu svetu. Podľa funkcie sme rozdelili sledované výrobky do štyroch skupín: I. zbrane; II. garnitúry opaskových kovaní; III. dekoratívne predmety a IV. ostatné (úžitkové) predmety. V rámci každej skupiny možno určiť niekoľko podskupín.

I. Zbrane

Počtom patria zbrane medzi najčastejšie sa vyskytujúce predmety západného pôvodu na pohrebiskách z obdobia avarskej ríše. Podľa spôsobu použitia ich delíme na tri podskupiny: sečné zbrane (saxy, meče, spatha), bodné zbrane (kopyje) a strelné zbrane (strelky s tordovaným kŕčikom).

Sečné zbrane

Saxy

Tieto jednosečné zbrane sú najpočetnejšie zastúpeným druhom zbraní. Vyskytujú sa na pohrebiskách v hroboch jazdcov — Devínska Nová Ves, hroby 412, 524, 633, 840 a azda i hrob 124 (*Eisner 1952*, s. 289), sú však známe aj z hrobov peších bojovníkov, napr. z hrobu 208 na pohrebisku v Stúrove (*Točík 1968b*, s. 55), z hrobu 331 v Želovciach (*Cilinská 1973*, s. 24) a z hrobu 38 v Münchendorfe (*Mitscha-Märheim 1941*, s. 52). Na pohrebiskách z doby avarskej ríše v Dunajskej kotlinе sme zistili 16 publikovaných nálezov saxy. Význačné postavenie má pohrebisko v Devínskej Novej Vsi, kde sa našli železné saxy v štyroch, resp. v piatich hroboch, pretože nie je isté, či v prípade hrobu 124 ide skutočne o sax (*Eisner 1952*, s. 289, pozn. 12). Okrem Devínskej Novej Vsi poznáme v Dunajskej kotlinе len tri pohrebiská, na ktorých sa vyskytli sečné zbrane západného pôvodu vo väčšom počte ako

jedna: v Želovciach bol objavený jednosečný meč a sax (Čilinská 1973, s. 23—24), vo Všechnsvätých sa našli dva saxy (za poskytnutie informácie ďakujem J. Pastorovi) a z pohrebiska Wien-Liesing pochádza meč a sax (Mossler 1948, s. 233).

K časovému výskytu saxy z obdobia avarskej ríše možno povedať, že sa nachádzajú v staršom, i v mladšom horizonte pohrebísk. Dosvedčuje to napr. sax z hrobu 311 v Želovciach, ktorý Z. Čilinská datovala na základe lisovanej striebornej (alebo len postriebrenej) garnitúry kovaní opaska do staršieho horizontu pohrebiska; presnejšie časové určenie nie je možné (Čilinská 1973, s. 23). Z jazdeckého hrobu 53 v Bernolákove pochádza sax a garnitúra opaska pozostávajúca z plechových i liatych kovaní (Kraskovská 1962, s. 436—437, tab. XI: 5). V tomto hrobe sa našla i kopija, ktorej analógiu z hrobu 616 v Devínskej Novej Vsi považuje F. Steinová (1968, s. 244, pozn. 78) za kopiju typu Egling a datuje ju do neskorého 7. a včasného 8. stor. Hoci sa domnievame, že v prípade kopije z Bernolákova môže ísť aj o domácu napodobeninu kopije západného pôvodu, súhlasíme s datovaním hrobu do neskorého 7., prípadne do včasného 8. stor.; dokladá to prítomnosť kombinovanej garnitúry kovaní opaska v hrobovom inventári. Jedinec pochovaný v hrobe 127 na pohrebisku v Čunove bol vybavený saxyom a liatou garnitúrou kovaní opaska, zdobenou motívom grifa (Hampel 1905, II, s. 158, tab. 134); podľa bronzovej garnitúry možno hrob datovať do poslednej štvrtiny 7. stor. Sax z hrobu 208 v Štúrove (Točík 1968b, s. 55, tab. XLII: 19) nemožno datovať podľa sprievodného materiálu, pretože spolu s ním sa našla iba železná pracka a nádoba podunajského typu. Na pohrebisku vo Všechnsvätých sa vo dvoch hroboch vyskytli aj saxy. Žiaľ, nálezové celky týchto hrobov nám nie sú známe. Môžeme len podotknúť, že na pohrebisku sa vyskytujú prevažne predmety typické pre mladší horizont pamiatok z doby avarskej ríše.

Nálezy saxy na Slovensku uzavrieme saxmi z Devínskej Novej Vsi — v štyroch alebo piatich hroboch sa našlo vždy po jednom exemplári (hroby 412, 524, 633, 840 a snáď i hrob 124 — Eisner 1952, s. 289, tab. 47: 1, tab. 71: 1, tab. 73: 1, tab. 85: 1, tab. 19: 5). V jazdeckom hrobe 412 boli okrem saxy dva strmene, dve oválne liate pracky, nomádske zubadlo s rovnými bočnicami, kovanie vedierka a iné nedatovateľné predmety. Strmene možno zaradiť do IV. typu

Z. Čilinskéj (1966, s. 190, 192), ktorý je civilizačným prejavom 7. stor. v celej Dunajskej kotline. Uvedomujeme si, že datovanie saxy na základe spolu s ním nájdených strmeňov nie je spoľahlivé, no ostatný sprievodný materiál neposkytuje žiadne možnosti na presné časové určenie. Sax z hrobu 524 možno podľa kopije s krídelkami z toho istého hrobu datovať najskôr do tretej štvrtiny 8. stor. (Stein 1968, s. 240). V hrobe 524 sa našla okrem zbraní i pozlátená bronzová liata garnitúra opaskových kovaní, zdobených úponkovým ornamentom. Ide o neskorý typ liatych bronzových garnitúr, a preto je datovanie tohto hrobu pomerne spoľahlivé. V hrobe 633 sa okrem saxy našlo aj kovanie opaska zdobené motívom grifa, dva strmene a iné chronologicky nepreukazné predmety; spomenuté kovanie umožňuje zaradiť hrob do staršej fázy horizontu s liatou industriou. Sax z hrobu 840 nemožno na základe sprievodných predmetov datovať, lebo ide o materiál bez chronologickej vypovedacej hodnoty. Datovanie posledného zo saxy v Devínskej Novej Vsi (z hrobu 124) je iné než u predchádzajúcich zbraní, hoci nie je vylúčené, že nejde o sax (Eisner 1952, s. 41—42). Sprievodný materiál zaraďuje túto zbraň do najstaršej fázy pochovávania na pohrebisku, teda do prvej polovice 7. stor. (Keller — Bierbrauer 1965, s. 378).

Pomerne veľkú koncentráciu nálezov saxy v Dunajskej kotline badať vo východnom, resp. severovýchodnom Rakúsku a v príľahlej časti Maďarska, teda na tom území avarskej ríše, ktoré bezprostredne susedilo s bajuvarskou oblasťou. V jazdeckom hrobe 48 v Mistelbachu boli popri saxe aj dva okrúhle strmene (Mitscha-Märheim 1941, s. 8, 52) typu II podľa Z. Čilinskéj, ktoré sa vyskytujú na pohrebiskách, resp. v hroboch z obdobia avarskej ríše z druhej polovice 7. stor. (Čilinská 1966, s. 190). Fragment nezvyklého saxy sa našiel v jazdeckom hrobe I na pohrebisku Wien-Liesing (Mossler 1948, s. 219, 223, obr. 62: 5). Medzi ukončením držadla a čepelou je zdobený hviezdicovitou okrasou z pozláteného strieborného plechu. Podobná okrasa zdobí šabľu z pohrebiska v Igare (Rhé — Fettich 1931, tab. XIX: 32). V hrobe I na pohrebisku Wien-Liesing sa okrem saxy našli aj dve bronzové kovania zdobené pletencom, podľa ktorých možno datovať tento nálezový celok do druhej polovice 7. stor. Na saxe z hrobu 3 v Zwölfxingu je v tej časti čepele, ktorá prechádza v trň, bronzové kovanie s dvoma nitmi, ktoré slúžilo ako okrajové kovanie koženej pošvy čepele (Lippert 1969,

s. 29, 56, tab. 3: 5). V hrobe sa našli aj štvorcovité bronzové tepané kovania, zdobené na okraji perlovcom, ako aj rovnako zdobené pukličky. Autor zaradil tento hrob do najčasnejšej fázy pohrebiska, ktorej začiatok kladie pred rok 680 (*Lippert 1969*, s. 103). Domnievame sa, že hrob 3 možno datovať už do prvej polovice 7. stor., prípadne okolo roku 650, pretože štvorcovité plechové kovania, zdobené na okraji perlovcom a s plastickým výčnelkom uprostred, sa nachádzajú na maďarských pohrebiskách z doby avarskej ríše v najstaršom horizonte a pokladajú sa za napodobeniny kovaní zdobených vloženým drahokamom (*Kovrig 1963*, s. 106). Z hrobu 1 v Micheldorfze a z hrobu 38 v Münchendorfe pochádzajú saxy, ktoré sa našli spolu s liatymi garnitúrami opaskových kovaní zdobených motívom grifa; hroby teda patria do staršej fázy horizontu s liatou industriou (*Kaschnitz — Abramič 1909*, s. 215, obr. 1: 2; *Mitscha-Märheim 1941*, s. 52, tab. 17: 10). Sax sa našiel aj v neurčenom hrobe na pohrebisku v Traiskirchene (*Wurth 1938*, s. 156, 163, tab. I: 26). Nálezové okolnosti hrobu ani sprievodný materiál nie sú bližšie udané, avšak hroby na pohrebisku obsahovali mladší inventár: liatu industriu zdobenú grifom a úponkou, oválne náušnice so skleným príveskom a i. N. Fettich (1929, s. 80; 1943, s. 45) uvádza, že na pohrebisku v Mosonszentjánosi a v Hédervári sa vyskytli železné saxy, bližšie podrobnosť nie sú však uvedené, a preto sa nemôžeme vyjadriť k ich datovaniu. Z ostatného územia Maďarska je nám známy jediný nález saxu z hrobu 77 na pohrebisku v Úllő (*Sós 1955*, s. 199, tab. LXIV: 13), avšak ani v tomto prípade sprievodný materiál neumožňuje datovanie. *F. Steinová (1968, s. 239)* sa domnieva, že hrob 77 treba datovať po roku 680.

Meče

Na pohrebiskách z doby avarskej ríše sa meče západného pôvodu nachádzajú len ojedinele. V hrobe 124 v Želovciach, v ktorom bol pochovaný muž s malým dieľačom, sa takýto meč našiel (*Cilińska 1973*, s. 23—24, 57, tab. XII: 16); má širokú čepel a plochý jednoduchý gombík. V hrobe bola popri meči i liata garnitúra kovaní opaska, zdobená motívom grifa. Podľa nej možno meč datovať do staršej fázy horizontu s liatou industriou. Meč patrí do IX. skupiny mečov *E. Behmera*, ktoré sú datované v západných oblastiach do 6., hlavne však do 7. stor. (*Behmer 1939*, s. 190—194). Prehodnotením datovania týchto mečov zistila *F. Steinová (1968, s. 239)*,

že ich nemožno datovať pred rok 680, ale že sa skôr môžu vyskytovať v prvej polovici 8. stor. Nálezový celok zo Želovca totiž datovanie potvrdzuje. Meč rovnakého typu sa našiel v jazdeckom hrobe III na pohrebisku Wien-Liesing v sprievode lisovaných bronzových kovaní s košoštvcovou výzdobou (*Mossler 1948*, s. 231, 233, obr. 63: 8). *F. Steinová (1968, s. 239)* datovala tento hrob do neskorého 7. stor., no nevylučuje ani mladšie datovanie. Na základe lisovaných kovaní sa domnievame, že bojovník v spomennom hrobe bol pochovaný v prvých desaťročiach po roku 650.

So zvláštnym typom meča sa stretáme v ženskom hrobe 196 v Jutasi (*Rhé — Fettich 1931*, s. 54, 56, tab. X: 7). Je to krátky mečík s anténovite ukončenou rukoväťou, ktorá má na jednej strane závesný krúžok. Podobný meč sa našiel v ženskom hrobe 1 na longobardskom pohrebisku vo Várpalote (*Bóna 1956*, s. 214). Takéto meče sa vyskytli aj v troch ženských hroboch na pohrebisku Longobardov v Nocera Umbra (*Bóna 1956*, s. 214). *Gy. Rhé* interpretoval meč na základe etnografických analógií ako tkáčsky nôž, ktorý slúžil na obracanie nití a odrezávanie pokazených vlákien; podľa neho v žiadnom prípade nemohol mečík slúžiť ako zbraň (*Rhé — Fettich 1931*, s. 36). Hrob 196 obsahoval okrem meča aj iné predmety západného pôvodu, ktorými sa budeme zaoberať neskôr. Podľa týchto pamiatok datovali autori hrob do neskorého 6., prípadne do prvého desaťročia 7. stor.

Spatha

Z Dunajskej kotliny je nám známy jediný nález spathy na pohrebisku z doby avarskej ríše. Hrob 30 v Pécsu obsahoval longobardskú spathu s bronzovým gombíkom v podobe pyramídy (*Marosi 1909*, s. 107). V hrobe sa našli aj bronzové nášivky a lisované kovania zdobené pletencovým vzorom, teda predmety charakteristické pre včasné fázy pohrebísk z doby avarskej ríše. *F. Steinová (1968, s. 234)* tiež priradila tento hrob do svojej prvej fázy vzťahov medzi avarskou oblasťou a bajuvarsko-alamansko-longobardským prostredím, t. j. do prvej polovice 7. stor.

B o d n é z b r a n e

Kopije

Podobne ako niektorými druhmi sečných zbraní (meč, spatha), aj kopijami západného pôvodu boli bojovníci v hroboch na pohrebiskách z doby avarskej vybavení veľmi zriedkavo. Dôvod možno vidieť v tom, že Avari a Slovania používali

kopije východného, resp. domáceho pôvodu, a preto o kopije zo Západu neboli taký záujem ako napríklad o saxy. V hrobe 524 v Devínskej Novej Vsi sa okrem už spomenutého saxu našla i kopija s krídelkami, teda zbraň, ktorej pôvod treba hľadať v západnej Európe. J. Eisner (1932, s. 557—558) pôvodne datoval túto zbraň do doby merovinskej, pretože ju považoval za kopiju s výčnelkami. Naproti tomu F. Steinová (1968, s. 239—240) ju považuje za kopiju s krídelkami, a preto ju na základe presvedčivých analógií datuje najskôr do tretej štvrtiny 8. stor. Ako už bolo spomenuté v kapitole o saxoch, hrob je na základe sprievodnej pozlátenej bronzovej garnitúry datovaný do najmladšieho horizontu pohrebiska.

V Devínskej Novej Vsi sa našli aj ďalšie kopije, ktoré F. Steinová nepovažuje za domáce výrobky. Zbraň z hrobu 616 (Eisner 1952, tab. 65: 8) považuje za kopiju typu Egling a datuje ju do neskorého 7. až včasného 8. stor. Kopije z hrobov 95 a 777 (Eisner 1952, tab. 28: 1, tab. 84: 6) podľa nej patria k typu Pfullingen a sú z prvej polovice 8. stor. (Stein 1968, pozn. 78). Sprievodný materiál z týchto hrobov neumožňuje datovanie. J. Eisner (1952, s. 290—291) považoval tieto zbrane za výrobky domáčich — slovanských — kováčov podľa západných predlôh. V hrobe 53 v Bernolákovom bolo kopija veľmi podobná zbrani z hrobu 616 v Devínskej Novej Vsi (Kraskovská 1962, tab. XI: 1); našla sa v hrobe spolu so saxom a pravdepodobne tiež patrí k typu Egling. Neďaleko od Devínskej Novej Vsi a Bernolákova sa našla kopija západného pôvodu na pohrebisku v rakúskom Mistelbachu (Mitscha-Märheim 1941, s. 6—7, 52—53, tab. 1: 15). V hrobe bol pochovaný neobyčajne vysoký muž (190—200 cm) a okrem kopije mu dali do hrobu liatu bronzovú garnitúru kovanú opasku, zdobenú motívom grifa. Domnievame sa, že pravdepodobne ide o kopiju typu Pfullingen. Jej výskyt v hrobe potvrzuje datovanie na základe garnitúry do prvých desaťročí 8. stor. Z ostatného územia Dunajskej kotliny je nám známy už len jeden nález kopije západného pôvodu z doby avarskej ríše: v jazdeckom hrobe 5 z pohrebiska na ostrove Csepel (Sós 1961, s. 32—33, tab. IV: 1). Sprievodné nálezy (plechové tepané rozetovité kovania, tepané strieborné nákončia) majú starobyľý charakter. Á. Cs. Sós (ibid.) interpretuje kopiju ako bojovú koruť Avarov zo severného Talianska, pretože v panónskom longobardskom mate-

riáli sa takýto typ kopij nevyskytuje, ale naopak, je častý na pohrebiskách Alamanov a najmä Longobardov zo 6. až 8. stor. v západnej Európe. Starobylosť sprievodného materiálu nám dovoľuje datovať tento hrob do najstaršieho horizontu hrobov z doby avarskej ríše. Aj F. Steinová (1968, s. 234) považuje kopiju za doklad kontaktov Avarov s oblasťou na západ od avarskej ríše.

Strelky s tordovaným kŕčikom

Výnimočné postavenie z hľadiska výskytu a počtu streliek tohto druhu v avarskej oblasti má pohrebisko v Želovciach. Našli sa tu štyri takéto strelky: v hroboch 219, 733, 740 a 787 (Čilinská 1973, s. 24, tab. XXXVII: 16, CXVI: 16, CXVII: 16, CXXV: 21). Žiaľ, sprievodný materiál vo všetkých štyroch hroboch tvoria nožky, pracky, prípadne keramika, teda inventár, ktorý neumožňuje časové určenie. V bajuvarskej oblasti sa používali strelky tohto typu počas dlhého časového úseku. Napríklad na pohrebiskách v Barlingu-Irlmauthe a Regensburgu-Kumpfmühle sa vyskytli spoločne s pamiatkami datovanými do prvej polovice 6. stor., no v Ittlingu-Hofstettene a v Kelheimer-Gmünde sa našli v hroboch zo 7. stor., resp. z jeho druhej polovice (Koch 1968, s. 91—92).

Napokon chceme spomenúť aj predmet objevený v inventári hrobu 758 v Želovciach (Čilinská 1973, tab. CXXI: 18): 100 mm dlhý železný štvorhranný hrot s tordovaným kŕčikom a časťou tuťajky. Či je to strelka, nedá sa zistiť, tordovanie však naznačuje, že ide pravdepodobne o predmet západného pôvodu. Sprievodný materiál — strieborná tepaná garnitúra kovaná opasku — má starobyľý charakter.

Strelky s tordovaným kŕčikom sa na pohrebiskách z doby avarskej ríše v Dunajskej kotline vyskytujú len ojedinele. Okrem Želovca sú nám známe len dva exempláre. Na pohrebisku vo Všechnsvätých (obec Valalíky) sa našla strelka tohto typu v hrobe 10 (Pástor 1961, s. 188—189, obr. 11: b); okrem nej bola v hrobe len železná pracka a dva nožky. Posledný nám známy exemplár strelky s tordovaným kŕčikom pochádza z jazdeckého hrobu 125 na pohrebisku v Szobe (Kovrig 1975, s. 182—183, obr. 14: 12). Okrem strelky sa v hrobe našli štyri plechové faléry so stopami po postriebrení; podľa nich možno hrob rámcovo datovať do 7. stor.

* * *

Zbrane na pohrebiskách z doby avarskej ríše patria medzi tie výrobky západného pôvodu.

ktoré sa vyskytujú relatívne častejšie ako iné predmety. Z chronologického hľadiska možno konštatovať, že prvé doklady stykov obyvateľov Dunajskej kotliny s bajuvarsko-alamanským prostredím sú doložené na niekoľkých pohrebiskách. Tieto pamiatky (ojedinelé predmety z pohrebísk v Pécsi, Csepeli, Devínskej Novej Vsi) interpretujeme ako vojenskú korist z obdobia zvýšenej vojenskej aktivity Avarov a ich spojencov v západnej Európe, pretože obchodné spojenia sú vzhľadom na nepatrny počet nálezov zbraní málo pravdepodobné. Napriek tomu, že niektoré predmety sú datované len rámcovo, všeobecne možno konštatovať, že v sledovanej oblasti sa častejšie vyskytujú zbrane západného pôvodu v neskorších obdobiah. Z druhej polovice 7. stor. sú saxy z Mistelbachu a Wien-Liesingu ako aj meč z naposledy uvedeného pohrebiska. Najväčší počet zbraní však pochádza z obdobia nástupu liatej industrie. Saxy z hrobu 633 v Devínskej Novej Vsi, z Čunova, Münchendorfu a Bernolákova, ako aj meč zo Želoviec, sú sprevádzané liatou industriou zdobenou motívom grifa. Tento typ garnitúr opaskových kovaní sa v rámci liatych kovaní považuje za relatívne najstarší (Čilinská 1966, s. 176) a začiatky jeho výskytu sa datujú do doby okolo roku 670 (Marosi — Fettich 1936, s. 96). O tom, že styky so západnými oblasťami pokračovali i v druhej polovici 8. stor., svedčí sax a kopija s krídelkami z hrobu 524 v Devínskej Novej Vsi.

Z geografického hľadiska možno konštatovať niekoľko zaujímavých skutočností (obr. 1). Zatiaľ čo prvá fáza stykov medzi obyvateľmi Dunajskej kotliny a germánskymi kmeňmi sídliacimi na západ od uvedenej oblasti sa prejavuje výskytom zbraní západného pôvodu v Zadunajsku, v neskoršom období absolútne prevládajú nálezy spomínaných zbraní na severnom a severozápadnom okraji Dunajskej kotliny, teda na periférii avarskej ríše. Ďalej chceme zdôrazniť významné postavenie pohrebísk vo Wien-Liesingu, v Devínskej Novej Vsi, Bernolákove, Želovciach a Všechnsvätých, ktoré relativne väčším počtom zbraní západného pôvodu dokladajú nielen obchodné spojenie, ale aj presnú trasu obchodu so Západom do Dunajskej kotliny (obr. 2). Domnievame sa ďalej, že južný okraj stredného Slovenska bol tým územím, ktoré spájalo severovýchodnú časť Dunajskej kotliny s oblasťou severne od Dunaja, teda s juhozápadným Slovenskom a príahlou časťou Rakúska. Do-

kladom spojenia týchto dvoch oblastí Dunajskej kotliny práve prostredníctvom južnej časti stredného Slovenska je pohrebisko v Želovciach, bohaté na predmety západného pôvodu. Výskyt týchto nedomáčich zbraní od nástupu liatej industrie v tomto období nepovažujeme za výsledok vojenskej koristi nielen vzhľadom na štruktúru nálezov západného pôvodu, ale ani vzhľadom na ich pomerne veľký počet. Pri absolútном vyjadrení počtu zbraní je pozoruhodné zistenie, že z územia, ktoré tvorí severný a severozápadný okraj Dunajskej kotliny, pochádza 23 zbraní; osem exemplárov sa našlo v oblasti ohraničenej Dunajom a Rábou, v Zadunajsku sa vyskytli len tri zbrane (dve z nich bezprostredne pri Dunaji — Szob, Csepel). Na východ od Dunaja sa našiel jedený exemplár — sax z Üllő. Relatívne veľký počet zbraní severne od Dunaja nemožno vysvetliť len tým, že tieto oblasti susedili s územím osídleným germánskymi kmeňmi, pretože tomuto tvrdneniu odpovedajú pomerne vzdialé pohrebiská v Želovciach a vo Všechnsvätých. Napokon treba ešte spomenúť, že len severne od Dunaja sa vyskytli hroby, v ktorých boli zomrelí vybavení dvoma zbraňami západného pôvodu (Devínska Nová Ves — hrob 524, Bernolákovo — hrob 53).

II. G a r n i t ú r y o p a s k o v ý c h k o v a n í

V inventári pohrebísk z doby avarskej ríše sa zriedkavo stretáme s garnitúrami opaskových kovaní, ktoré sa tvarom a výzdobou nápadne líšia od opaskových garnitúr typických pre obyvateľstvo Dunajskej kotliny. Ich pôvod treba hľadať na západ od uvedenej oblasti, kde sa často vyskytujú na pohrebiskách Bajuvarov, Alamanov a Longobardov. Napriek ich zriedkavému výskytu patria tieto garnitúry k početnejšie zastúpeným predmetom západného pôvodu. Ak hovoríme o garnitúrach opaskových kovaní, treba pripomenúť, že toto pomenovanie nezodpovedá skutočnému stavu, pretože kompletne garnitúry sa vyskytujú iba ojedinele. Častejšie sa nachádza v jednom hrobe iba niekoľko kovaní a nie sú zriedkavé prípady, že sa v hrobovom inventári nájde iba jedno kovanie.

Z typologického hľadiska sme rozdelili garnitúry opaskových kovaní alebo ich súčasti do dvoch skupín: železné (tauzované i netauzované) a bronzové garnitúry.

Prv než sa začneme zaoberať týmto dvoma skupinami predmetov západného pôvodu, chceli by sme sa zmieniť o kovaniach s puncovanou výzdobou. F. Steinová (1968, s. 235) ich považuje za prvé doklady stykov obyvateľstva Dunajskej kotliny so západnými oblasťami, pretože sa vyskytujú v merovinských hroboch z neskorejho 6. a zo začiatku 7. stor. Rovnaké kovania sa však našli aj na neskorogeipidských pohrebiskách v Potisi (Csallány 1961, s. 279—280). Ich výskyt na pohrebisku v Környe a v niekoľkých včasnoavaruských hroboch (Salamon — Erdélyi 1971, s. 69) dokladá vzájomné kultúrne ovplyvňovanie porazených Gepidov a novoprišlého ľudu.

Železné (tauzované i netauzované) garnitúry kovani opaskov

Podobne ako Avari, i germánske kmene v západnej časti strednej Európy používali opasok zdobený kovanicami, ktorý sa však odlišoval od opasku avarského. Železné kovania na opaskoch sú podľa J. Eisnera (1952, s. 282) napodeninami avaruských opaskových garnitúr, pretože na západ od Dunajskej kotliny bol zvykom používať namiesto bronzu železo. Táto kovania sa našli v hrobe 205 v Devínskej Novej Vsi (Eisner 1952, s. 61, 282, tab. 33: 1—2, 4—13, 15, tab. 107: 7—9); garnitúra pozostáva zo 16 častí. Pretože mnoho kovaní sa zachovalo len vo fragmentoch, ich umiestenie na opasku možno určiť len s ľažkostami. Najdlhšie kovanie (nezachovalo sa celé) zrejme slúžilo ako nákončie remeňa. Garnitúru ďalej tvorila masívna pracka so silným trňom a ostatné kovania, ktoré boli upevnené na opasku, resp. ukončovali bočné remienky. Hrob bol na základe tejto garnitúry datovaný do staršej fázy pohrebiska, presnejšie do druhej polovice 7. stor. (Keller — Bierbrauer 1965, s. 378).

Rovnako možno datovať i analogické železné nezdobené kovania z hrobu 6 v Kesztelyi-Sörkerte, ktoré sa našli spolu s bronzovým pánskym náramkom so zdegenerovanými hadími hlavičkami (Kovrig 1960, s. 141, 151, tab. 14: 5—8). Podobne ako na kovaniach z Devínskej Novej Vsi, aj na týchto sa zachovali zvyšky nitu, pomocou ktorého boli na opasok upevnené. Hoci sa na pohrebisku v Kesztelyi-Sörkerte našli predmety avarského rázu, I. Kovrigová (1960, s. 166) sa domieva, že tu nejde o pochovaných Avarov, ale skôr o romanizované domáce obyvateľstvo. Ďalšie železné kovania pochádzajú z včasnoavaruských hrobov v Cikó (Ham-

pel 1905, III, tab. 210), Kiskőrös-Vágóhíde (László 1955, s. 37, tab. XXI: 12—18) a Hárosi (hrob 17 — Sós 1961, s. 42, tab. 16: 5—7). Hroby, resp. pohrebiská, na ktorých sa tieto kovania vyskytli, patria do najstaršieho horizontu pohrebísk z doby avarskej ríše.

Druhú podskupinu v rámci železných garnitúr tvoria železné súčasti opaska, zdobené tauzovaním alebo platovaním pomocou iného kovu. F. Steinová (1968, s. 32) uvádza, že trojdielne pásové súpravy sa používali v alamanskej a viacdielne garnitúry v bajuvarskej oblasti. Jedinečným reprezentantom naposledy uvedeného typu je striebrom tauzovaná garnitúra z hrobu 20 v Záhorskej Bystrici (Kraskovská 1970, s. 23; 1972, s. 14—15, obr. 13: 1—6, obr. 14: 1, 2). Hoci garnitúra nie je kompletná (chýba veľké nákončie), pretože hrob bol vykradnutý, predstavuje unikátny nález na pohrebiskách z doby avarskej ríše. L. Kraskovská (1970, s. 27) dátuje garnitúru na základe analógií do druhej polovice 7. stor. a uvádza, že do zeme bola uložená okolo roku 700. Interpretuje ju ako vojenskú korist, pretože obchodné spojenie pre ojedineenosť výskytu týchto kovaní nepovažuje za pravdepodobné.

Z Maďarska je známych niekoľko kovaní, zdobených tauzovaním, ktoré I. Bóna (1963, s. 65) spomína bez bližšieho určenia, nakoľko prevažne nie sú publikované. V Csákberényi, Környe a v Szekszárde sa našli len ojediné exempláre. Vo vykradnutom mužskom hrobe 14 v Kezsthelyi-Sörkerte sa našlo železné kovanie zdobené striebornou tauziou v sprívode troch trojbrýtych streliciek (Kovrig 1960, s. 141, 164, tab. 16: 1). Ako už bolo uvedené, autorka sa domnieva, že na tomto pohrebisku pochovávali svojich mŕtvych zvyšky romanizovaného obyvateľstva. V mužskom hrobe 520 v Alattyáne sa našlo veľké nákončie remeňa zdobené tauzovaním zo striebra. Ďalšie menšie nákončie a tri podlhovasté železné kovania mali stopy strieborného tauzovania (Kovrig 1963, s. 42, tab. XXXIV: 47—51). I. Kovrigová (1963, s. 135—136) datovala hrob 520 podľa analogických kovaní z bajuvarskej a alamanskej pohrebísk na koniec 7. stor.

Od predchádzajúcich garnitúr kovaní opaska sa odlišuje železná, tauzovaním zdobená garnitúra z hrobu 200 v Előszállási-Bajcsihégyi (Bóna 1963, s. 64—68) nielen výzobnými motívmi (ľudská maskovitá tvár), ale aj náleزوverymi okolnosťami hrobu, z ktorého pochádza. Ide

o hrob silného, pevne stavaného muža, objavený asi 100 m od pohrebiska. Na základe detailného rozboru výzdoby a zvláštnych nálezových okolností interpretoval I. Bóna hrob 200 v Előszállási-Bajcsihégyi ako hrob Germána žijúceho v avarskej spoločnosti; jeho odlišné postavenie vnútri tejto spoločnosti mu predurčilo aj odlišný spôsob a miesto pochovania. Na základe koncentrácie výskytu analogických garnitúr v západných oblastiach možno hľadať dielňu na ich výrobu severne od Álp, v okolí Mnichova. Väčšina takýchto garnitúr zo spomennutej oblasti je datovaná do poslednej tretiny 7. stor., prípadne na jeho koniec, a preto I. Bóna (1963, s. 67–68) datoval garnitúru zo spomenného hrobu do poslednej tretiny 7. stor. s poznámkou, že do hrobu sa mohla dostat i neskôršie.

Bronzové garnitúry opaskových kovani

Tieto garnitúry západného pôvodu sa vyskytujú na pohrebiskách z obdobia avarskej ríše relativne častejšie. Ich zápona sa skladá z vlastnej pracky, ktorá má zvyčajne trojbokú tylovú doštičku, a kovania, ktoré sa po zapnutí opaska dostalo pred ňu. Je podobné ako tylová doštička, ale namiesto čapu na upevnenie vlastnej pracky má výrez, do ktorého po zapnutí opaska zapadol tŕň pracky. Pretože nemáme pre toto kovanie (nem. *Gegenbeschlag*) presný názov, budeme ho ďalej nazývať trojbokým kovaním. I. Bóna, ktorý vypracoval typológiu kovania podľa nálezov z Maďarska a ich severotalianskych analógií, ich pokladá za opaskový šperk Longobardov v severnom Taliansku (Bóna 1963, s. 56). Hoci je pravda, že veľkú koncentráciu týchto garnitúr badal na území talianskych Longobardov, vyskytujú sa aj v hroboch iných germánskych kmeňov, napr. Bajuvarov (Ladenbauer-Orel 1960, tab. 29) a Frankov (Fremersdorf 1955, s. 45, tab. 6: 2, tab. 13: 45). Bónovo datovanie týchto garnitúr (koniec 6. až prvá polovica 7. stor.), vypracované na základe severotalianskych nálezov, bolo poopravené (druhá polovica 7. stor.) po rozboore nálezov tohto typu z bajuvarských pohrebísk (Stein 1968, s. 237).

V inventári slovansko-avarských pohrebísk na Slovensku sa vyskytli štyri nálezy tohto typu. K najdôležitejším z nich z hľadiska chronologického patria dve trapézovité liate kovania z porušeného jazdeckého hrobu 126 v Štúrove (Točík 1968b, s. 38, tab. XXX: 18, 19), ktoré sa našli spolu s nádobou potiského typu a bronzo-vými lisovanými rozetovitými kovanicami. Keďže

takéto rozetovité kovania sa vyskytujú na pohrebiskách v Maďarsku v hroboch z konca 6. a z prvej polovice 7. stor. (Kovrig 1963, s. 135), hrob 126 v Štúrove patrí k najstarším na pohrebisku a možno ho datovať do prvej polovice 7. stor.

Ziaľ, ostatné nálezy garnitúr z územia Slovenska nemožno podľa sprievodného materiálu presne datovať. Detský hrob 209 v Nových Zámkoch neobsahoval okrem liatej bronzovej garnitúry západného pôvodu taký inventár, ktorý by umožňoval presné časové určenie garnitúry kovaní opaska. V hrobe sa našli štyri kovania tohto typu (Čilinská 1966, s. 166, tab. XL: 2–5). Trojboké kovanie zdobené tromi nitmi patrí k typu B3a podľa I. Bónu (1963, s. 52). Bónov typ C1a je zastúpený v Nových Zámkoch kvadratickým kovaním so štyrmi nitmi v rohoch. Ďalšie dve štvorcové kovania nemajú analógiu v Maďarsku, a preto ani I. Bóna tento typ neurčil. Sú však známe z niektorých franských pohrebísk, napr. z hrobu 23 v Kölne-Müngersdorfe (Fremersdorf 1955, s. 45, tab. 6: 2, tab. 13: 45). Z. Čilinská (1966, s. 166) datuje hrob 209 s garnitúrou západného pôvodu do druhej polovice 7. stor. a uvádzá, že tento druh kovania sa na územie Slovenska dostal prostredníctvom kontaktov obyvateľov avarskej ríše s Bajuvarmi v priebehu 7. stor., najmä v jeho druhej polovici, po zániku Samovej ríše. Menej časté z hľadiska výzdoby sú niektoré kovania z hrobu 370 v Holiaroch (Točík 1968a, s. 68, tab. LXI: 15–21) a z hrobu 298 v Želovciach (Čilinská 1973, s. 31, tab. L: 11–13, 15–17). Oba nálezy pochádzajú z hrobov, v ktorých sa popri garnitúrah nenašiel inventár umožňujúci presnejšie datovanie. Z Holiar pochádza sedem týchto kován: dvojdielne nákončie z bieleho kovu v podobe kačacieho zobáka s dvoma nitmi (Bónov typ A2), malé nezdobené nákončie s jedným nitom (typ A1), pracka s tylovou doštičkou (v typológií I. Bónu nemá obdobu), trojboké kovanie (typ B2a alebo B3a) a napokon tri štvorcovité kovania, z ktorých dve majú v strede oválny otvor. Podobné kovania sú z Novým Zámkom z už spomínaného hrobu 209 (Čilinská 1966, tab. XL: 4, 5), ale nemajú otvor. V Želovciach sa našla v hrobe 298 garnitura pozostávajúca z nákončia, na ktorom sú dva nity (typ A2), z pracky s tylovou doštičkou (typ B2 alebo B3), trojbokého kovania (typ B2a alebo B3a), štvorcovitého, na konci srdcovite ukončeného kovania (snáď variant typu C2a) a z dvoch štvorcovitých kován,

z ktorých jedno má v strede obdlžnikovitý otvor; tvarom sú podobné kovaniam z uvedených hrobov v Holiaroch a Nových Zámkoch.

Ako sme už spomenuli, lišia sa niektoré kovania z Holiar a Želoviec (Holiar — tylová doštička pracky, trojboké kovanie, všetky tri štvorcové kovania; Želovce — tylová doštička pracky, trojboké kovanie, všetky tri štvorcové kovania) od ostatných výzdobou. Namiesto výzdoby nitmi, ktorých hlavičky sú obrúbené drôtikom, častejšie však jeho imitáciou (Bóna 1963, s. 59), boli tieto kovania zdobené vybíjanými koncentrickými krúžkami, teda výzdobou, s akou sa stretávame i na iných predmetoch z tejto doby. Podobne sú zdobené dve kovania z hrobu 110 na pohrebisku v Leithaprodersdorfe (Mitscha-Märheim 1957, s. 30, 40, tab. X: 9, 10). Ide o trojboké a kvadratické kovanie s obdlžnikovitým vybraním v strede. Výzdoba vybíjanými koncentrickými krúžkami je na Západe menej častá, vyskytuje sa však na výrobkoch Longobardov, a preto Mitscha-Märheim (1957, s. 40) považuje tieto kovania za výrobky longobardských dielní.

V severnejších germánskych oblastiach sú takéto kovania len ojedinelé (Behrens 1947, s. 46, obr. 102). Naopak, v Dunajskej kotline sa okrem hrobov s predmetmi avarskejho rázu vyskytli i na pohrebisku v Keszthelyi, teda v hroboch, ktoré zrejme patria buď Longobardom, alebo romanizovanému obyvateľstvu Panónie (Hampel 1905, II, s. 195; III, tab. 157: 8, 9). V Maďarsku sa našli bronzové garnitúry kovaní opaskov západného pôvodu na ôsmich pohrebiskách z doby avarskej ríše (Bóna 1963, s. 49—50; Bakay 1973, s. 5, tab. IV: 1—6). Kvôli lepšiemu prehľadu si ich rozdelíme na dve skupiny: a) náleziská v Zadunajsku (Cikó, Előszállás-Óreghegy, Előszállás-Bajcsihégy — dva hroby, Mártonvásár, Zamárdi); b) náleziská východne od Dunaja (Abony, Szeged-Kundomb, Nagykörű). Ziaľ, väčšina týchto nálezov pochádza z porušených včasnoavarískych hrobov, ktorých nálezové okolnosti sú nejasné a ich sprievodný materiál je chronologicky neprekazný. Okrem toho v hroboch v Cikó, Abonyi a Előszállási-Bajcsihégyi (hrob 251) sa našlo len po jednom kovaní, hrob v Előszállási-Óreghegyi obsahoval dva exempláre a po troch kovaniach sa našlo v Nagykörű a Mártonvásári. Najbohatšie boli zastúpené kovania v hroboch v Szegede-Kundombe a Előszállási-Bajcsihégyi (hrob 210), kde sa našlo po 5 exemplárov. Ani jedna gar-

nitúra však nie je kompletnej. Gy. László (1955, tab. XVII: 13) vyobrazuje štvorcovité kovanie s obdlžnikovitým vybraním v strede a so štyrmi nitmi v rohoch z hrobu LVI v Kiskőrös-Vágóhíde. Okrem tohto kovania západného pôvodu pochádzajú z hrobu i zlomky lisovaných plechových kovaní, ktoré patria do najstaršieho horizontu pohrebísk z doby avarskej ríše (László 1955, tab. XVII: 13—22). Garnitúra podobného rázu je aj z hrobu 10 na pohrebisku v Zamárdi (Bakay 1973, s. 5, tab. IV: 1—6). Skladá sa z pracky s tylovou doštičkou, trojbokého kovania, veľkého nákončia a štvorcovitého kovania. Pohrebisko sa inventárom hlási do najstaršieho horizontu pohrebísk z obdobia avarskej ríše. V hrobe sa našla popri garnitúre západného pôvodu i druhá garnitúra, pozostávajúca z bronzových pozlátených kovaní, vykladaných striebornými platničkami a kameňmi (Bakay 1973, tab. III: 1—15).

Kvôli úplnosti treba ešte uviesť významné nálezisko týchto garnitúr — Keszthely (Hévíz)-Dobogó, kde sa našlo 7 praciek a 23 iných kovaní, preto rátav prinajmenšom so siedmi mi pôvodnými garnitúrami. Garnitúry však nepochádzajú z avarskej hrobov, pretože v tej časti pohrebiska v Keszthelyi-Dobogó, kde sa kovania vyskytli, pochovávalo svojich mŕtvyh starousadlē romanizované obyvateľstvo okolo rokov 560—580 (Bóna 1963, s. 50, 58).

Ak spočítame nálezy bronzových garnitúr opaskových kovaní západného pôvodu v Maďarsku, zistíme, že v deviatich hroboch sa našlo spolu 26 kovaní. Z prehľadu vidíme, že azda okrem garnitúry z hrobu 10 v Zamárdi nejde o kompletne okrasy opaska, ale len o ojedinelé kovania. Tiež je pozoruhodné, že na mnohých z nich vidno stopy opotrebovania a takmer sa ne-našla garnitúra, na ktorej by nechýbala určitá súčasť, napr. nity, rámčeky praciek, trne a pod. Zdá sa, že tieto fakty sú dokladom ich dlhého používania, a teda i skorého výskytu v Dunajskej kotline. Spomenuté hroby s kovaniemi západného pôvodu sa nelisia v pohrebnom ríte od súvekých pohrebísk v Dunajskej kotline, teda možno súhlasí s názorom I. Bónu (1963, s. 50), že používateľmi týchto garnitúr boli Avari, ktorí ich získali buď obchodom, alebo ako vojnovú korist. Ak rátame na pohrebiskách z obdobia avarskej ríše na území Slovenska s prevládajúcim slovanským etnikom, musíme pripraviť obchodné alebo vojenské spojenie Slovanov s Germánnimi žijúcimi na západ od Dunajskej kotliny.

Chceli by sme sa vrátiť ešte k niektorým kovaniam zo Slovenska. Väčšina kovanií zo Želoviec a kovania z Holiar sú vyrobené dosloveno nedbalo z hrubšieho plechu, teda zrejme nie sú odlievané ako iné kovania. Ak dodáme, že holianske kovania sú vyrobené z bieleho kovu a pracka je spojená s typovou doštičkou pomocou železnej tyčinky, zdá sa, že v tomto prípade ide o domáce napodobeniny výrobkov západných dielni.

Ak si zrekapitulujeme chronologické postavenie jednotlivých garnitúr západného pôvodu na pohrebiskách z obdobia avarskej ríše, vybadáme niekoľko fáz stykov obyvateľstva Dunajskej kotliny so západnými oblasťami. Dokladom včasných kontaktov týchto dvoch oblastí je hrob 10 v Zamárdi a hrob LVI v Kiskőrös-Vágóhíde, kde sa okrem bronzových kovanií západného pôvodu našli aj kovania reprezentujúce najstarší horizont pohrebísk v Dunajskej kotline. Podobne, alebo o niečo mladšie, možno datovať železné nezdobené kovania z Cikó, Hárosu a Kiskőrös-Vágóhídu. Prvú polovicu 7. stor. reprezentujú časti garnitúry z hrobu 126 v Štúrove a snáď i niektoré maďarské nálezy bronzových garnitúr. Najbohatšie sa prejavujú kontakty germánskeho sveta s Dunajskou kotlinou v 2. polovici 7. stor.; dosvedčuje ich väčšina náleزوў železnych (tauzevaných i nezdobených), ale najmä bronzových garnitúr. Napriek faktu, že v mnohých hroboch boli kovania sprevádzané len nedatovateľným materiálom, domnievame sa, že ich možno rámcovo datovať do 7. stor. V takomto prípade je zaujímavá absencia garnitúr západného pôvodu alebo ich častí v hroboch z 8. stor., keď sa prejavuje intenzita stykov oboch spomenutých oblastí najmä v početných náleزوach zbraní.

Koncentráciu výskytu západných okrás možno pozorovať najmä v Zadunajskej a na Slovensku (obr. 3). Zo Zadunajska poznáme 10 hrobov so súčasťami garnitúr západného pôvodu, na Slovensku 6 hrobov; rozsiahlu oblasť východne od Dunaja reprezentujú nálezy len zo 6 hrobov. Dosloveno zarážajúce je, že z územia ohraničeného Dunajom a Rábom poznáme len jediný hrob s kovaniami západného pôvodu. Ak porovnáme počet hrobov s týmito predmetmi z územia východne od Dunaja s nálezoami na Slovensku, prejavuje sa výrazná diskrepancia medzi počtom všetkých pohrebísk, resp. hrobov, a množstvom garnitúr, prípadne len kovaní západného pôvodu v oboch uvedených oblastiach. Treba konštatovať, že kým z Potisia poznáme len ojedinele sa vyskytujúce kovania, zo Slovenska sú známe tak-

mer kompletné garnitúry západného pôvodu. Opäť sa nám črtá, podobne ako u zbraní, určité špecifické postavenie oblasti na sever od Dunaja. Ak si všimneme polohu nálezisk na juhozápadnom Slovensku, je nápadné, že okrem jednej výnimky (Nové Zámky) sú všetky rozložené pozdĺž Dunaja alebo Ipľa. Chceme ešte zdôrazniť význačné postavenie okolia Bratislavskej brány, kde sa našli dve takmer kompletné garnitúry, ktoré sú dokladom intenzívnych stykov tohto pomore malého územia so západnými oblasťami.

Sme si vedomí faktu, že pri štúdiu predmetov západného pôvodu nám mohli niektoré nálezy uniknúť, a tým i absolútne počty jednotlivých predmetov by boli iné; okrem toho nálezy z mnohých pohrebísk na území Maďarska neboli dosiaľ súborne publikované. Napokon, v budúcnosti môže byť objavené väčšie množstvo týchto predmetov na území, kde sa doteraz nevyskytli. Z týchto dôvodov môže neskôr dôjsť ku skorigovaniu našich záverov.

III. Dekoratívne predmety

Túto skupinu predmetov západného pôvodu tvoria náušnice, bronzové terčíky a niektoré ojedinele sa vyskytujúce ozdobné predmety. Okrem náušníčiek je výskyt predmetov tejto skupiny pomore zriedkavý a ich sortiment rôznorodý. Preto môžeme väčšinu náleزوў využiť len z hľadiska chronologického.

Zo Slovenska poznáme tri hroby z obdobia avarskej ríše, v ktorých sa vyskytli výrobky západného pôvodu tejto skupiny. V jazdeckom hrobe 131 v Devínskej Novej Vsi sa našiel rozdeľovač remeňov z bieleho kovu, pozostávajúci z kotúča, na ktorom sú umiestené tri závesky (*Eisner 1952*, s. 44, tab. 20: 2). Kotúč i trojuholníkovité závesky sú zdobené na obvode vkolkovanými kružkami. *J. Eisner (1952, s. 280)* datoval tento predmet do 7. stor. a poukázal na jeho západný pôvod. Novšie sa inventárom z hrobu 131 zaoberali *E. Keller a U. Bierbrauer (1963, s. 378)*, ktorí na základe sprievodného materiálu (lisované strieborné kovanie) datovali rozdeľovač remeňov do prvej polovice 7. stor., prípadne do jeho stredu. Podobne datovala tento hrobový celok i *F. Steinová (1968, s. 235)*. V Devínskej Novej Vsi sa našla v jazdeckom hrobe 533 tyčinka pokrytá strieborným plechom a zdobená vloženými farebnými sklíčkami; z hrobu pochádza aj bronzová faléra s pozláteným gombíkom, bronzový terčík a iné menej výrazné

predmety (*Eisner 1952*, s. 121—122, tab. 69: 4—7, 11, 15, tab. 57: 6, 9). Strieborná tyčinka je podľa *J. Eisnera* (1952, s. 286) západného pôvodu; domnievame sa však, že je dedičstvom predchádzajúceho obdobia, pretože má analógie v kostrových hroboch z doby sfahovania národov v Podébradoch a Prahe-Podbabe (*Svoboda 1965*, s. 188).

Na pohrebisku v Želovciach sa našli predmety reprezentujúce túto skupinu pamiatok západného pôvodu vo dvoch hroboch. V ženskom hrobe 176 boli okrem iných príloh i dve strieborné náušnice s dutým guľkovitým záveskom (*Cilinská 1973*, s. 18, tab. XXXII: 1, 2), ktorých výzdoba — horný oblúk ovinutý jemným zlatým drôtikom a koniec oblúka stočený do uška — poukazuje na západný pôvod (*Werner 1959*, obr. 1). Skutočnosť, že vplyv západného umeleckého remesla na materiálnu kultúru obyvateľstva Dunajskej kotliny v období avarskej ríše sa prejavuje v prvej polovici 7. stor. (*Stein 1967*, s. 63—64), dokladá i nález týchto dvoch náušnic na pohrebisku v Želovciach. V hrobe 396 na tom istom pohrebisku sa našiel prelamovaný bronzový ozdobný terčík s tromi stylizovanými hlavičkami zvierat (*Cilinská 1973*, s. 26, tab. LXII: 18). Podobné terčíky sa objavujú vo veľkom množstve v ženských hroboch na ostrove Gotland (*Nerman 1924*, s. 59), na pohrebiskách v južnom Nemecku a Švajčiarsku (*Uogt 1960*, s. 70—90) i vo Francúzsku (*Boulanger 1909*, tab. XXXVIII: 1, 2, XXXIV: 5, 10), kde sa vysvetlujú ako ozdoby na kabelky žien.

V Rakúsku sa zistili náušnice západného pôvodu v niekoľkých hroboch. Najbohatšie na náušnice je pohrebisko v Zwölfxingu, kde sa vyskytli v troch hroboch, vždy po dva kusy. Hroby 4 a 33 obsahovali podobné náušnice, pozostávajúce zo závesku pretiahnutého tvaru, ktorý je upevnený na oblúk buď pomocou cylindrického medzičlánku, alebo troch dutých guliek. Spodný oblúk náušnic je stočený do uška (*Lippert 1969*, s. 37, 126, 130—131). Zatiaľ čo sprievodný materiál z hrobu 33 je nedatovateľný, hrob 4 obsahoval okrem uvedených náušnic i dve náušnice so skleným záveskom, ktoré predstavujú mladý horizont pohrebísk. V hrobe 198 sa našli dve bubienkovité strieborné náušnice, ktorých spodný oblúk je esovite ukončený a zvinutý do očka (*Lippert 1969*, s. 155, tab. 70: 1, 2), a fragmenty ďalších strieborných bubienkov z náušnic. Zatiaľ, nevýrazný sprievodný materiál neumožňuje ich časove zaradiť. Podobné náušnice na slo-

venských pohrebiskách z doby avarskej ríše sú datované do druhej polovice 7. stor. (*Cilinská 1966*, s. 143—144). Hrob 8 v Leithaprodersdorfe obsahoval dve zlaté náušnice, zdobené na spodnom oblúku štyrmi guľkami v podobe pyramídy (*Mitscha-Märheim 1957*, s. 8, tab. II: 2, 3). Zvláštnosťou týchto náušnic je uškovité ukončenie oboch oblúkov, pričom obe ušká do seba zapadajú, čím uzatvárajú krúžok náušnice. Sprievodný inventár — liate bronzové kovanie zdobené úponkou a perly tvaru melónového jadra — datuje hrob 8 do mladšieho horizontu pohrebísk z obdobia avarskej ríše.

V Maďarsku sa našli náušnice na pohrebisku v Pilismaróte. Hrob 39, v ktorom boli pochovaní traja jedinci, obsahoval okrem iných pomerne chudobných milodarov i dve bronzové náušnice s dutým dvojkónickým záveskom (*Szabó 1975*, s. 256—257, obr. 5: 1, 2). Pozoruhodné je, že horný koniec oblúka je stočený do očka a naň je zavesený menší oblúk a na ňom upevnený vlastný prívesok; aj menší oblúk má uškovite ukončenú spodnú časť. Pretože sprievodný materiál neumožňuje presnejšie časové zaradenie, náušnice z hrobu 39 možno rámcove datovať do 7. stor. Na tom istom pohrebisku sa v hrobe 71 našla jednoduchá krúžková náušnica so spodným oblúkom stočeným do uška (*Szabó 1975*, s. 258, obr. 7: 2). Podľa ďalšej bronzovej náušnice s dutým kovovým príveskom možno hrob opäť iba rámcove datovať do 7. stor. *Gy. Szabó* (1975, s. 277) sa domnieva, že používateľmi týchto šperkov mohli byť Slovania alebo postupne slovanizovaní potomci Gepidov, Sarmatov, prípadne neskororímskeho obyvateľstva, a dodáva, že podobný druh šperku sa vyskytuje i na slovanských pohrebiskách z 9. stor.

Uvedené náušnice sú pozoruhodné najmä tvarom. Podľa našej mienky sú v nich spojené dva prvky: domáci, prejavujúci sa nielen tvarom, ale i technikou výroby, a cudzí — západný, dokladom ktorého je typický znak germánskeho šperkárstva — stočenie konca oblúka do očka, prípadne uška. Zatiaľ čo v prvej polovici 7. stor. sa prejavuje vplyv západného šperkárstva na oblasť Dunajskej kotliny (*Stein 1967*, s. 63—64), druhá polovica spomenutého storočia je poznačená spätným prúdom vplyvov, čo potvrdzujú na germánskych pohrebiskách západne od Dunajskej kotliny náušnice, ktoré sú napodobeninami výrobkov dielní z avarskej oblasti (*Koch 1968*, s. 47). Hoci sa zdá, že uvedené náušnice sú výsledkom prelínania sa oboch prúdov a že boli

vyrobené v germánskych dielňach, nie je vylúčené, že ich výrobcami boli obyvatelia Dunajskej kotliny. Túto domnenku by potvrdzoval i fakt, že ich najväčšia koncentrácia je práve v oblasti medzi obidvoma kultúrnymi a geografickými celkami.

Z územia Dunajskej kotliny poznáme ešte viaceré predmety dekoratívneho charakteru, ktoré majú pôvod v západných oblastiach. V porušenom hrobe 21a v Bolyi sa spolu s dvoma striebornými náramkami typu Szentendre, zlatou náušnicou a strieborným prsteňom našiel zlatý prsteň zdobený kosoštvorcovitými mandľovitými perlami, lemovanými strieborným filigránom (Papp 1963, s. 184, tab. XX: 3). F. Steinová (1968, s. 237) považuje tento prsteň za exemplár veľmi rozšíreného mediteránneho typu a uvádza, že „*hrob 21a v Bolyi je jediný uzavretý nálezový celok v strednom Podunajsku, ktorý umožňuje presné datovanie*“ a datuje ho do prvej polovice 7. stor. Kúpou získalo Maďarské národné múzeum v Budapešti striebornú sponu z okolia obce Regöly. Podľa I. Bónu (1956, s. 197, 242, tab. LVI: 6) ide o severotaliansku formu, pretože takéto spony sa v panónskom longobardskom materiáli nevyskytujú; sponu datuje do 7. stor., teda nemožno v tomto prípade hovoriť o prežívani Longobardov v Panónii, ale ide o avarskej korisť z výprav do severného Talianska. Podobne možno interpretovať a datovať i striebornú sponu s polkruhovitou záhlavnou doštičkou a fialovú almandínovú platničku, pravdepodobne zo spony z neurčeného hrobu v Kápolnásnyéku (Horváth 1935, s. 90–92, tab. XXV: 13, 14). Na pohrebiskách z obdobia avarskej ríše v Maďarsku sa našli zrejme i ďalšie výrobky západných dielní, avšak mnohé pochádzajú zo starých nesystematických výskumov alebo sú tvarom ojedinelé, a preto ich nemožno ani z chronologického ani z geografického hľadiska využiť.

Nakoniec sa budeme zaoberať predmetmi západného pôvodu z pohrebiska v Jutasi. Popri už spomínanom meči, či pracovnom nástroji, poškytlo pohrebisko viaceré výrobky západných dielní. V štyroch hroboch sa našli bronzové terčíky, ktoré slúžili ako ozdoba kabeliek (Rhé — Fettich 1931, s. 53—54). K ich časovému výskytu možno povedať, že sa nachádzajú v hroboch staršej fázy, napr. v hrobe 116 datovanom mincou Phokasa (Rhé — Fettich 1931, s. 55), výnimocne i v mladom horizonte — hrob 47 možno podľa liatych kovaní zdobených úponkou datovať do

najmladšej fázy pohrebiska (Rhé — Fettich 1931, s. 53). Okrem terčíkov pochádzajú z pohrebiska aj iné dekoratívne predmety. V spomínanom hrobe 196 sa našla esovitá spona, dve strieborné spony s polkruhovitou záhlavnou doštičkou a náhrdelník, pozostávajúci okrem zo sklených aj z troch zlatých, filigránom zdobených periel (Rhé — Fettich 1931, s. 54, obr. 13, tab. X: 1—4). Hrob 196 datovali autori do druhej polovice 6. stor. alebo najneskoršie do prvého desaťročia 7. stor. (Rhé — Fettich 1931, s. 56). V ženskom hrobe 116 sa popri ozdobnom terčíku našli aj predmety západného pôvodu: terčovitá spona zdobená sklíčkami, perla z náhrdelníka, bronzové zrkadlo s ušom a bronzová pracka s polkruhovitou záhlavnou doštičkou (Rhé — Fettich 1931, s. 54, tab. III: 1, 4, 6—8, 12); hrob je datovaný mincou do prvej polovice 7. stor. Napokon hrob 204 obsahoval okrem prelamovaných bronzových terčíkov náhrdelník a dva prstene (Rhé — Fettich 1931, s. 54, tab. XI: 1—3, 6, 9). V piatich hroboch pohrebiska v Jutasi sa našlo spolu 17 dekoratívnych predmetov (okrem nich meč a hrebeň). Všetky tieto predmety boli v ženských hroboch a keďže väčšina z nich má dekoratívnu funkciu, môžeme ich výskyt interpretovať ako prejav exogamie. Tento predpoklad by potvrdzovala skutočnosť, že v dvojhrobe 47, v ktorom bol pochovaný avarskej bojovník so ženou, sa nachádzali pri kostre muža predmety východoázijského charakteru, pričom žena bola vybavená predmetmi západného pôvodu (Rhé — Fettich 1931, s. 17—18, 53). Väčšina predmetov západného pôvodu na pohrebisku v Jutasi má analógie v hroboch severotalianskych Longobardov, a teda nie je kultúrnym dedičstvom longobardského Iudu Panónie. Ak uvažujeme o exogamii, prichádzajú do úvahy dve alternatívy: 1. ide o ženy severotalianskych Longobardov, alebo 2. ide o príslušníčky skupín Longobardov, ktorí v Panónii zostali po odchode väčšej časti národa do severného Talianska, ale neprerušili kultúrne styky so svojimi príbuznými. Doklady týchto kontaktov vidíme v predmetoch severotalianskeho pôvodu v hroboch.

Chceli by sme ešte zdôrazniť jednu skutočnosť. Bronzový terčík z hrobu 47 v Jutasi sa našiel v sprievode liatych kovaní zdobených úponkou, teda pamiatok, ktoré reprezentujú najmladší horizont pohrebísk z doby avarskej ríše. Tento hrobový celok má výnimočné postavenie vzhľadom na dekoratívne predmety západného pôvodu, pretože všetky ostatné pamiatky tejto skupiny sú

datované do staršieho horizontu. Ako sme už spomenuli, pre ojedinelosť výskytu predmetov tejto skupiny je ich kartografické zhodnotenie bezpredmetné. Len výskyt náušníc poukazuje na významné postavenie severozápadnej a severnej časti Dunajskej kotliny v dobe avarskej ríše (obr. 4), ktoré je pravdepodobne spôsobené zvýšenou obchodnou aktivitou v tejto oblasti.

IV. Ostatné (úžitkové) predmety

Do tejto skupiny sme zaradili pamiatky západného pôvodu, ktoré nemožno z hľadiska funkcie priradiť do predchádzajúcich. Predstavujú ju hrebene a ostrohy.

Hrebene

Obojstranné i jednostranné hrebene sú cudzorodým prvkom v tej skupine predmetov materiálnej kultúry, ktorá je typická pre obyvateľov Dunajskej kotliny v období avarskej ríše, ich častý výskyt možno však pozorovať na pohrebiskách z doby sfahovania národov. Na spomínanom území sa vyskytujú v hroboch Longobardov a Gepidov (Bóna 1956, s. 213—214). Nálezy na pohrebiskách z doby avarskej ríše však nemožno spájať s germánskymi kmeňmi obdobia sfahovania národov, pretože — okrem hrobu 196 v Jutasi (Rhé — Fettich 1931, s. 35—36, tab. X: 5, 6) — sa našli v hroboch, ktoré buď nemožno na základe sprievodného materiálu datovať, alebo patria do mladšieho obdobia — do druhej polovice 7. stor. V ich výskytu možno badať určitú prestávku medzi dobowou sfahovania národov a obdobím avarskej ríše, ale na druhej strane sa hrebene (jednostranné i obojstranné) nachádzajú na pohrebiskách germánskych kmeňov na západ od Dunajskej kotliny v ženských, mužských i detských hroboch (Koch 1968, s. 101). Pretože sú tieto nálezy hrebeňov súčasné s ich výskytom na pohrebiskách z doby avarskej ríše, možno oprávnene uvažovať o západnom pôvode hrebeňov v oblasti Dunajskej kotliny.

Zo sledovanej oblasti poznáme viacero pohrebísk s nálezmi hrebeňov. Význačné postavenie medzi nimi má pohrebisko v Želovciach, kde sa našli hrebene v štyroch hroboch (Čilinská 1973, s. 25). Hroby 463, 476, 577 obsahovali obojstranné exempláre, v hrobe 628 sa našiel hrebien so zubami na jednej strane (Čilinská 1973, tab. LXXVIII: 31, LXXX: 8, XCII: 34, XCIV: 14). Hrebene sa vyskytli vo dvoch ženských hroboch (463 a 476) a dva pochádzajú z detských hrobov (577 a 628); len tieto dva posledné hroby

možno datovať na základe sprievodného materiálu. Oba hroby svojimi striebornými náušnicami s veľkým guľovitým príveskom a kovovými perlami patria do staršieho horizontu pohrebiska (Čilinská 1973, s. 20). Ojedinely čo do výskytu hrebeňov na pohrebiskách z doby avarskej ríše je nález dvoch hrebeňov v hrobe 93 v Bernolákove (Kraskovská 1962, s. 442, 453, obr. 18, tab. XV: 13—17). V hrobe bola pochovaná dospelá osoba, ktorá okrem hrebeňov nemala inú výbavu. V oblasti Bratislavskej brány sa našiel kostený hrebeň i v hrobe v Devínskej Novej Vsi (Kraskovská 1956, s. 731—733, obr. 275: 1). Tento obojstranný exemplár bol uložený do hrobu spolu s keramikou, ktorú L. Kraskovská datovala do 8. stor.

Okrem už spomínaného hrobu 196 v Jutasi, v inventári ktorého bol tiež obojstranný kostený hrebeň (Rhé — Fettich 1931, s. 56), sa našlo na území Maďarska niekoľko týchto výrobkov západných dielní. V ženskom hrobe 7 na pohrebisku v Pilismaróte bol obojstranný kostený hrebeň a spolu s ním dve okrúhle náušnice so skleným príveskom (Szabó 1975, s. 255, obr. 3: 1). Na základe analógií z bajuvarských pohrebísk datoval Gy. Szabó (1975, s. 274) hrob do druhej polovice 7. stor. V hrobe 48 v Bolyi bol obojstranný kostený hrebeň spolu s nedatovateľným materiálom. V hrobe bola pochovaná chudobne vybavená dospelá osoba v skrčenej polohe na ľavom boku (Papp 1963, s. 177, tab. XII: 3). Na nedalekom pohrebisku v Nagyharsányi sa našiel v detskom hrobe 2 popri iných milodaroch ďalší obojstranný exemplár (Papp 1964, s. 116—117, tab. II: 7). Pohrebisko je zaujímavé tým, že okrem malých výnimiek neobsahovalo inventár typický pre tzv. avarsú kultúru, ale naopak, možno sa tu stretnúť s nálezmi, aké sa vyskytujú v hroboch neskororímskeho obyvateľstva v okolí Balatonu. Pozoruhodné je aj neobyčajne vysoké percento zastúpenia keramiky v hroboch, či už ide o hrubšie nádoby, alebo dokonale tvary tzv. šedej a žltej keramiky.

V Potisi poznáme nálezy hrebeňov z pohrebiska v Abonyi a v Alattyáne. Hrob 21 v Abonyi obsahoval popri jednostrannom hrebeni, ktorý sa tu našiel spolu s puzdrom, štyri bronzové krúžky, náušnice, dve plechové kovania a iný nedatovateľný materiál (Hampel 1905, II, s. 787; III, tab. 465: 9). Plechové kovania dovoľujú datovať hrob len rámcovo do 7. stor. V detskom hrobe 180 na pohrebisku v Alattyáne sa našiel obojstranný hrebeň (Kovrig 1963, s. 23, 148, tab.

XIV: 77). Pretože inventár hrobu je nedatovateľný, možno uviesť iba to, že hrob sa nachádza v časti pohrebiska patriacej do druhej chronologickej skupiny, ktorú *J. Kovrigová* (1963, s. 188) datovala do druhej polovice 7. stor. Ako vidno z tohto prehľadu, niektoré hroby, v ktorých sa vyskytli obojstranné alebo jednostranné kostene hrebeňe, nemožno podľa sprievodného materiálu presnejšie datovať. Tak isto nemožno hroby datovať na základe západných analógií hrebeňov, pretože tie sa v západnej Európe vyrábali a používali dlhšie bez toho, že by sa na nich prejavili zmeny, ktoré by sa z chronologického hľadiska dali využiť (*Koch* 1968, s. 101). Napriek tomu možno konštatovať, že väčšina z nich sa nachádza spolu s tou skupinou pamiatok, ktorá je charakteristická pre starší horizont pohrebísk. Z geografického hľadiska opäť vidno väčšie zastúpenie kostených hrebeňov na pohrebiskách na Slovensku, od kiaľ poznáme sedem exemplárov, pričom v celom Maďarsku (Zadunajsko a Potisie spolu) je nám známych len päť pohrebísk, na ktorých sa našlo iba po jednom hrebeni (obr. 4). Pozoruhodné je aj zastúpenie tohto druhu predmetov západného pôvodu v štyroch hroboch v Želovciach, ako aj nález dvoch hrebeňov z jedného hrobu v Bernolákove.

Ostrohy

J. Eisner (1952, s. 304, tab. 13: 5, tab. 15: 13, tab. 17: 10) uvádzá z pohrebiska v Devínskej Novej Vsi nálezy ostrôh z hrobov 79, 104, 116 a dodáva, že sa nezachovali celé, a preto nevedno ako boli ukončené ich ramená. Hrob 79 obsahoval okrem ostrôhy dve plechové strieborné kovania s kosoštvorcovou výzdobou, šabľu, sekuru a iné železné predmety. Podľa strieborných kovaní sa *E. Keller* a *U. Bierbrauer* (1965, s. 378) domnievajú, že hrob je o niečo mladší ako prvá polovica 7. stor. Ostrohu z hrobu 194 možno zasa na základe spolu s ňou nájdenej garnitúry opaskových kovaní zdobených úponkou datovať do mladého horizontu pohrebiska (*Eisner* 1952, tab. 15: 1—5). Aj hrob 116, v ktorom bola ostroha, obsahoval liatu bronzovú garnitúru opaskových kovaní, zdobených motívom grifa a úponkou, a teda tiež patrí do mladšieho horizontu pohrebiska (*Eisner* 1952, tab. 16). Viaceré podobné ostrohy sa našli aj v predveľkomoravskej vrstve v Mikulčiciach. Ide o ostrohy s háčikmi, z ktorých niektoré starobylé exempláre datuje *J. Poulik* (1963, s. 40) už do prvej polovice 7. stor. *J. Eisner* (1952, s. 304) interpretuje prítomnosť ostrôh v Devínskej Novej Vsi ako doklad kontaktu oby-

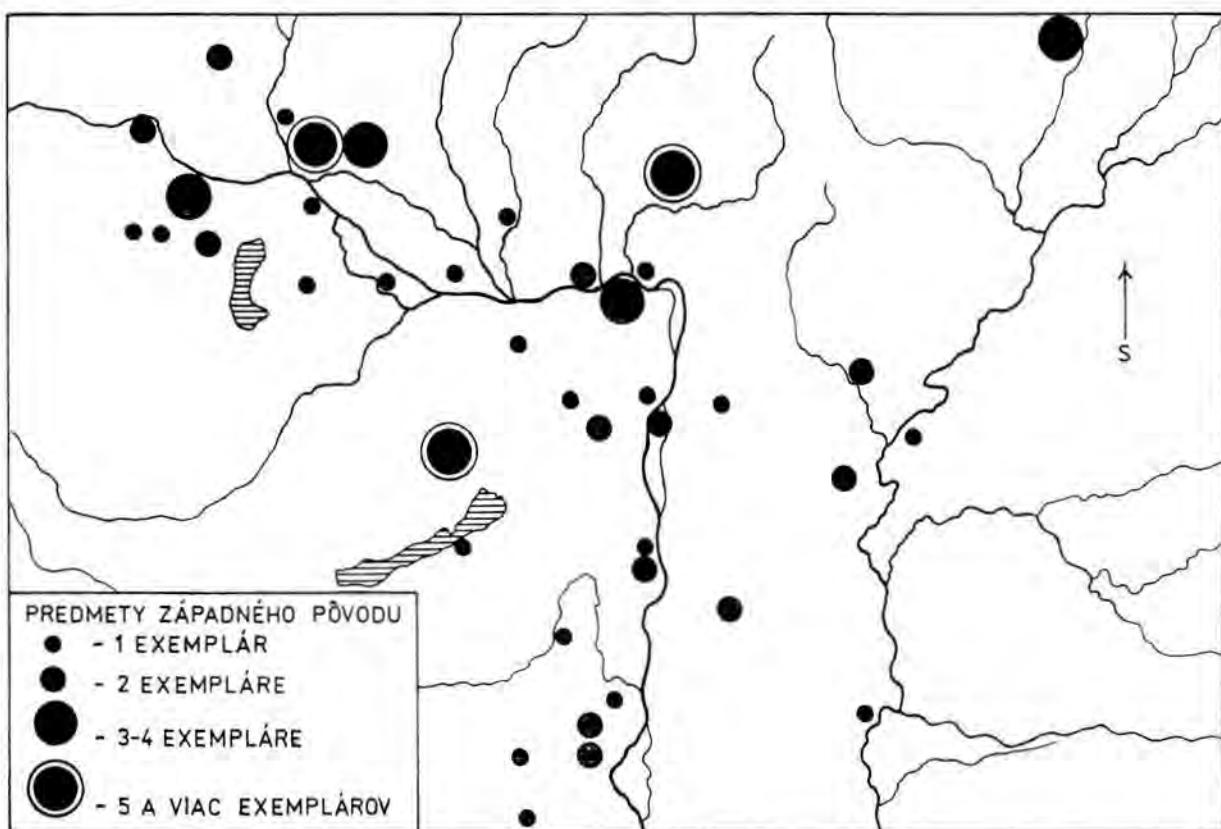
vateľov okolia tohto pohrebiska v dobe avarskej ríše s bajuvarskou oblasťou. *J. Poulik* (1963, s. 40) sa domnieva, že ostrohy z predveľkomoravskej vrstvy v Mikulčiciach boli vyrobené v miestnych dielňach. Okrem oboch spomenutých nálezov našlo sa viac ostrôh tohto typu aj na hradisku Staré Zámky pri Líšni, presnejšie v predveľkomoravskej vrstve tohto hradiska (*Poulik* 1963, s. 40). Zaujímavý je i nález rímskej ostrohy z hrobu 140 v Záhorskej Bystrici. Zrejme pod vplyvom styku tu žijúceho obyvateľstva s bajuvarskou oblasťou si tunajší jazdec osvojil používanie snáď náhodne nájdenej ostrohy, hoci nález tohto predmetu možno interpretovať i ako starozitnosť uloženú do hrobu (*Kraskovská* 1972, s. 81, obr. 34: 4).

— — —

Predmety, ktorími sme sa v práci zaoberali, sú novým fenoménom v materiálnej kultúre obyvateľstva Dunajskej kotliny v dobe avarskej ríše. Všímali sme si ich z dvoch hľadísk: a) chronologického, b) geografického.

a) Ak zhrnieme získané poznatky z hľadiska chronologického, možno povedať súhlasne so závermi *F. Steinovej* (1968, s. 240), že prílev predmetov západného pôvodu do oblasti Dunajskéj kotliny nie je krátkodobý, ale naopak, kontakty medzi oboma oblasťami možno sledovať v časovom úseku presahujúcim dve storočia. Tento dlhý časový úsek člení *F. Steinová* na tri fázy. O prvej fáze stykov oboch kultúrnych oblastí je pomerne málo dokladov; začiatok týchto kontaktov pravdepodobne predstavujú pamiatky z hrobu 196 v Jutasi, datované do druhej polovice 6., alebo nanajvýš do prvého desaťročia 7. stor. Hoci koniec prvej fázy nemožno časovo presne určiť, výsledky rozboru pohrebiska v Linz-Zizlau z hľadiska horizontálnej stratigrafie naznačujú jej ukončenie v polovici 7. stor. (*Stein* 1968, s. 240).

Väčšia intenzita kontaktov sa prejavuje v nálezoch typických pre druhú polovicu 7. stor., v období po Samovej smrti (*Mitscha-Märheim* 1949, s. 129—130). Čažkosť spočíva v určení konca tejto fázy, lebo ako už *F. Steinová* (1968, s. 240) poukázala, z posledných troch desaťročí 7. stor., teda z obdobia, keď sa ráta s nástupom liatej industrie, nemáme z pohrebísk v Dunajskej kotline také uzavreté nálezové celky, ktoré by umožnili presné datovanie. Do akej miery je možné prelínanie druhej a tretej fázy, nemožno

Obr. 1. Mapa rozšírenia predmetov západného pôvodu na pohrebiskách z obdobia avarskej ríše v Dunajskej kotline.

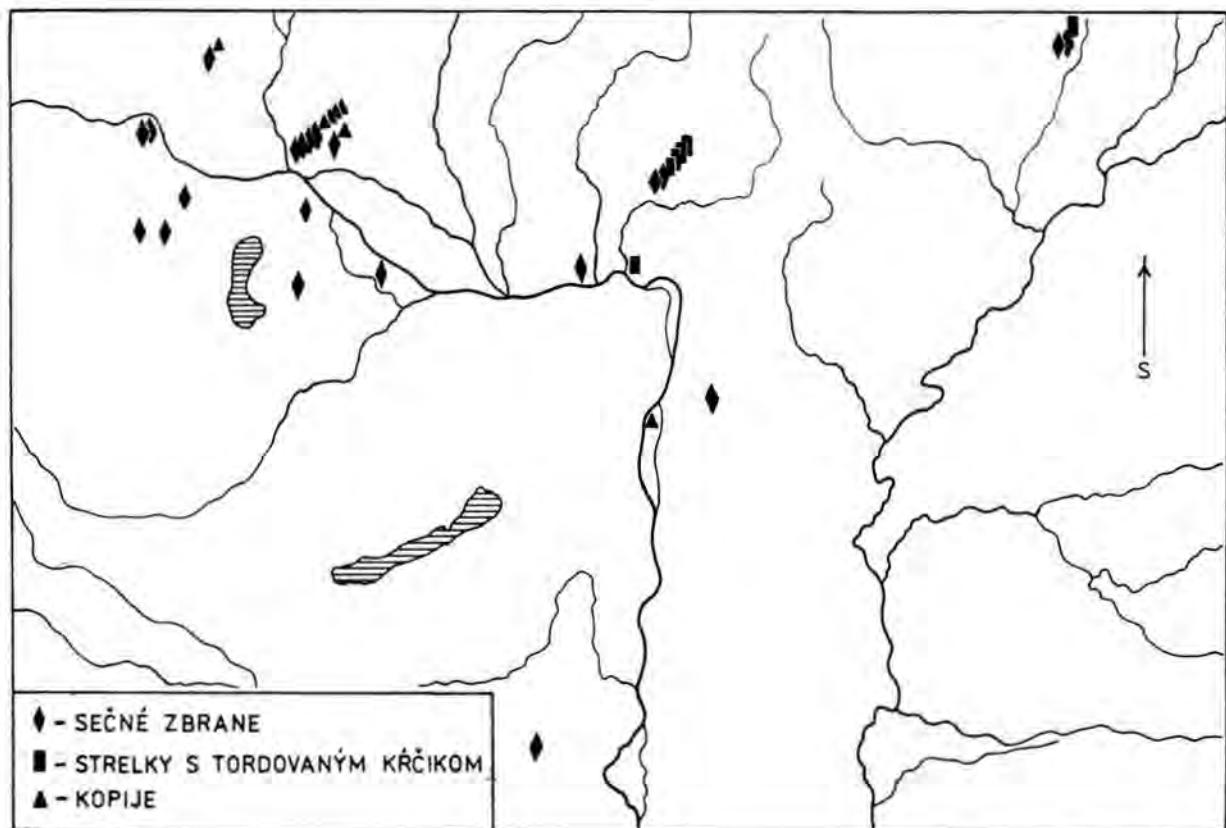
na základe nálezov, ktoré máme k dispozícii, určif. V období výroby a používania liatej industrie sa styky obyvateľov avarskej ríše so západnými oblasťami prejavovali najmä importom zbraní. Dokladom ich pretrvávania aj v mladšej fáze s liatou industriou (liata industria zdobená úponkou) je napr. sax a kopija s krídelkami z hrobu 524 v Devínskej Novej Vsi z poslednej treteiny 8. stor.

b) Pri rozbore sledovaných predmetov z geografického hľadiska sa v Dunajskej kotline črtajú štyri viac-menej svojrázne oblasti: I. juhzápadné Slovensko a naddunajská časť Rakúska; II. územie tvaru trojuholníka okolo Neziderského jazera, ohraničené na severe Dunajom a na juhu Rábou; III. Zadunajsko vymedzené Rábou, Dunajom a Drávou; IV. medziriecie Dunaja a Tisy a Potisie.

Na základe kartografického zhodnotenia jednotlivých predmetov (obr. 2—4) i celkovej mapy výskytu predmetov západného pôvodu (obr. 1) si môžeme urobiť predstavu o ich koncentrácií. Na mape rozšírenia zbraní (obr. 2) vidíme ich koncentráciu v oblasti I a II, pričom sa ich málo

nachádza v oblasti III a jediná sa vyskytla v oblasti IV. Aj v absolútном vyjadrení je markantný rozdiel medzi oblasťami I—II a III—IV. Prvé dve oblasti poskytli 28 zbraní (oblasť I 19 exemplárov: 9 saxy a mečov, 6 kopijí a 4 strelky; oblasť II 9 sečných zbraní). Oblasť III reprezentuje jedna sečná zbraň a jedna kopija. Z oblasti IV je nám známy len sax a jedna strelka. Treba však podotknúť, že strelka sa našla na pohrebisku v Szobe, teda blízko Štúrova a nedaleko Želoviec. Keď k tomu pridáme skutočnosť, že v okolí samotnej Bratislavskej brány sa našlo 10 zbraní západného pôvodu a tiež pohrebisko v Želovciach poskytlo 6 týchto predmetov, javia sa nám akéosi okrajové body oblasti I, vyznačujúce sa i strategickou polohou. Nie je celkom jasné postavenie saxy a strelky z pohrebiska vo Všechny, domnievame sa však, že tieto predmety sa dostali na východné Slovensko nie cez Potisie, ale pozdĺž Dunaja a Ipľa, ako to naznačuje i koncentrácia nálezov zbraní na Slovensku.

Oblasť II bezprostredne susedila s územím osídleným Bajuvarmi, prostredníctvom ktorých

Obr. 2. Mapa rozšírenia zbraní západného pôvodu na pohrebiskach z obdobia avarskej ríše v Dunajskej kotline.

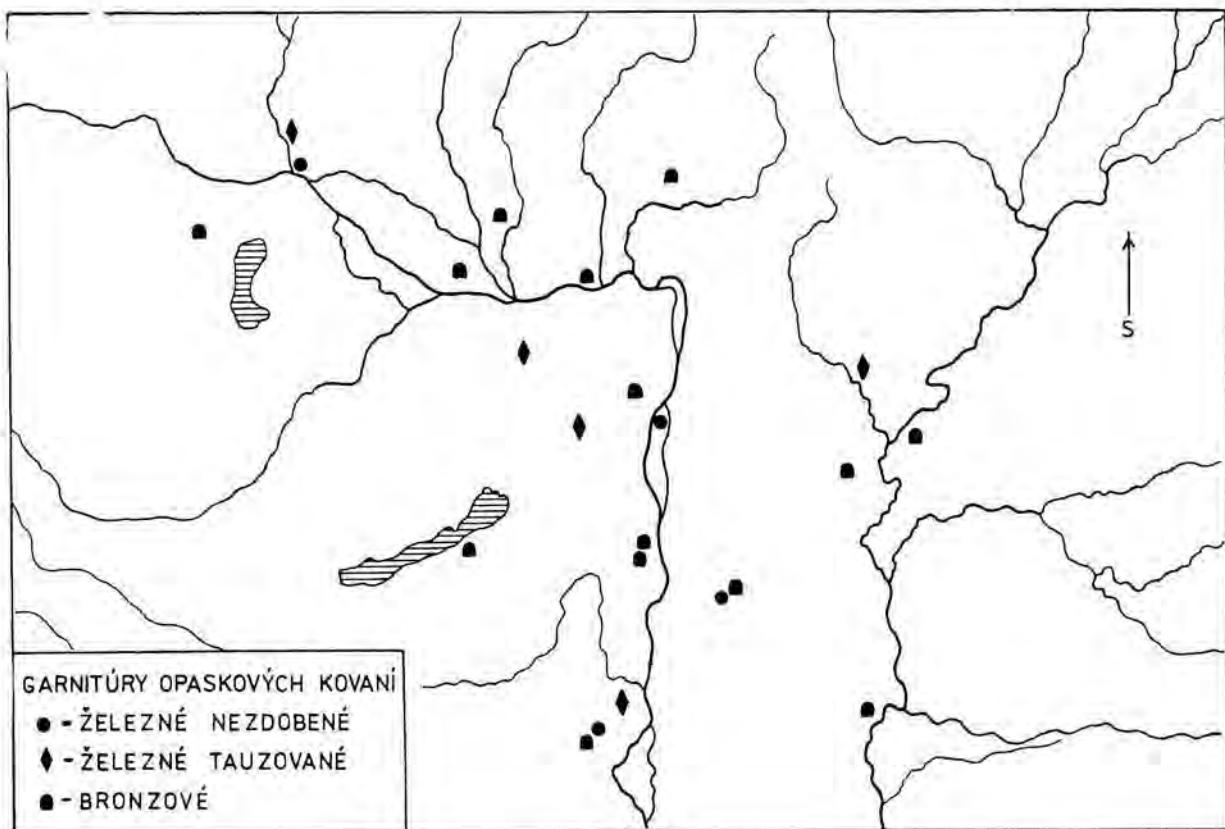
sa tieto zbrane pravdepodobne dostali k jej obyvateľstvu. Menej intenzívne styky západných oblastí so Zadunajskom a Potisím (oblasti III a IV) sa prejavujú menším výskytom, resp. takmer absenciou zbrani na tomto území.

Iná je situácia v druhej skupine pamiatok, kde pomer jednotlivých oblastí nie je taký výrazný (obr. 3). Oblast I reprezentuje šesť hrobov s garnitúrami opaskových kovaní alebo iba jednotlivými kovaniami západného pôvodu. Zarážajúci je minimálny výskyt týchto predmetov v oblasti II, ktorá je stretávacím územím kultúrnych vplyvov, a teda tu by sa mali nálezy garnitúr objavovať častejšie. Azda sa to dá vysvetliť tým, že pohrebiská v Rakúsku sú väčšinou z mladšieho horizontu, v ktorom sa už tak výrazne neprejavujú kontakty oboch kultúrnych celkov importom západných garnitúr do oblasti stredného Dunaja. Oblast III je relatívne najbohatšia, hoci treba podotknúť, že súčasti garnitúr sa často vyskytujú v hroboch v malom počte, dokonca nie je zriedkavé iba jediné kovanie v hrobovom inventári. Podobne ani v oblasti IV sa nenachádzajú kompletné garnitúry. Tu je okrem toho i malý

počet hrobov s týmito pamiatkami. Treba zdôrazniť aj skutočnosť, že z okolia Bratislavskej brány pochádzajú obe takmer kompletné garnitúry, teda znova je doložené akési prioritné postavenie tohto malého regiónu v rámci Dunajskej kotliny, ktoré sme už zdôraznili v kapitole o zbraniach.

Kartografickým zhodnotením pamiatok tretej skupiny nemôžeme doložiť poznatky získané rozborom zbraní a garnitúr západného pôvodu, pretože týchto predmetov je pomerne málo a poznáme len niekoľko pohrebísk, na ktorých sa vyskytli. Výnimkou je pohrebisko v Jutasi, ktoré sa počtom a bohatstvom nálezov vymyká z rámca ostatných nekropolí. Napriek tomu nálezy náušnic západného pôvodu (obr. 4) opäť poukazujú na dôležitosť severnej periférie Dunajskej kotliny v obchodnej aktivite medzi obooma kultúrnymi oblasťami, pretože výskyt náušnic na pohrebiskách ako výsledok vojnových vzťahov sa nám zdá málo pravdepodobný.

Podobne je to aj pri štvrtej skupine pamiatok západného pôvodu. Relatívne vysoký počet hrebeňov zo Želoviec a z okolia Bratislavskej

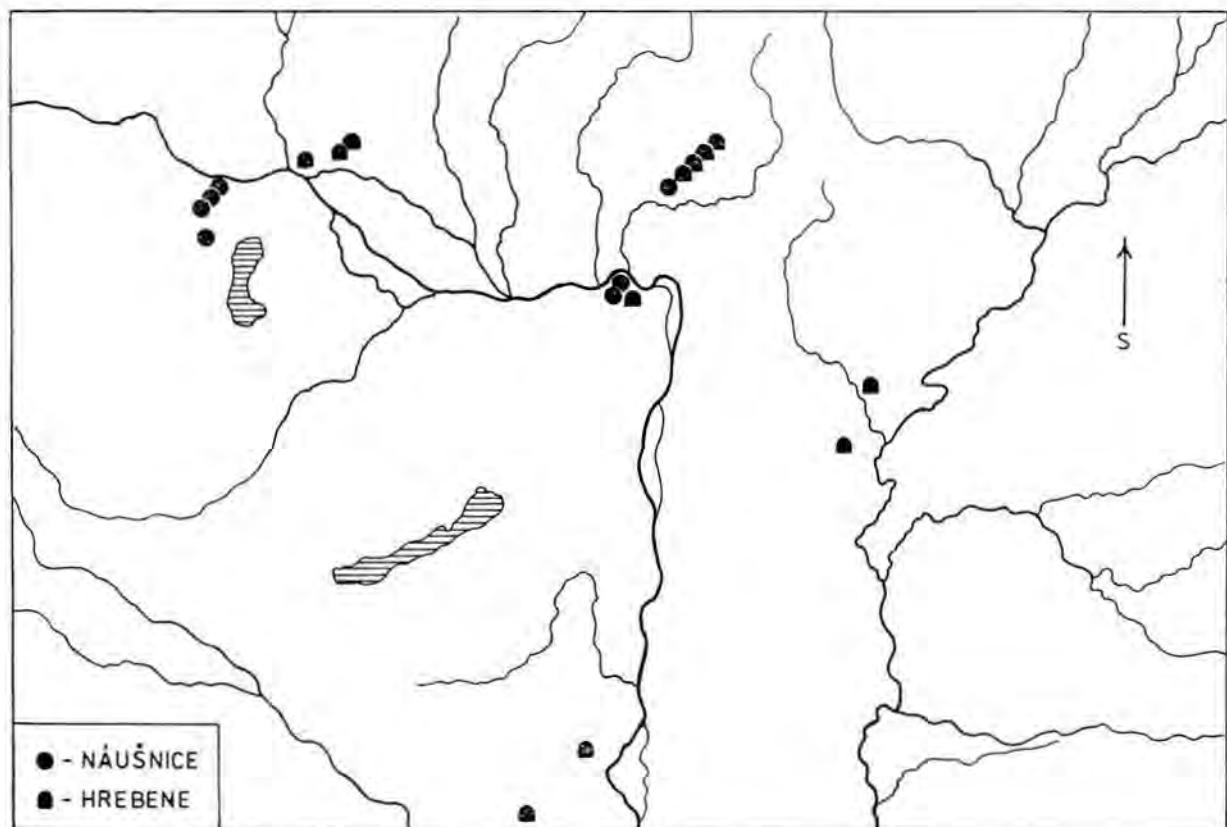
Obr. 3. Mapa rozšírenia garnitúr opaskových kovaní západného pôvodu na pohrebiskách z obdobia avarskej ríše.

brány je ďalším dokladom význačného postavenia naddunajského územia v dobe avarskej ríše (obr. 4). Aj nálezy ostrôh s háčikmi v Devínskej Novej Vsi túto skutočnosť dokladajú, pretože na ostatnom území Dunajskej kotliny sa absolútne nevyskytli.

Svojráznosť jednotlivých oblastí, ktoré sme vymedzili, spočíva v nerovnakom zastúpení predmetov západného pôvodu nielen z hľadiska počtu, ale i sortimentu. Zatiaľ čo v oblasti I a II sú prevládajúcim druhom pamiatok západného pôvodu zbrane, v oblastiach III a IV sa vyskytujú len ojedinele. Naproti tomu oblasť III poskytla pomerne veľké množstvo predmetov dekoratívneho charakteru. Oblasť IV je sice zastúpená predmetmi každej skupiny, avšak ich počet je malý a nenachádzajú sa tu pohrebiská s väčším počtom výrobkov západného pôvodu. Treba zdôrazniť aj územnú rozlohu jednotlivých oblastí. Oblasti I a II tvoria pomerne úzky pruh pozdĺž Dunaja a Ipľa. Naproti tomu oblasti III a IV sú neporovnatne rozsiahlejšie, teda i koncentrácia premetov západného pôvodu je v nich oveľa menšia. Bohatosť severnej a severozápadnej pe-

riférie Dunajskej kotliny na výrobky germánskych remeselníkov je zdôraznená aj diskrepanciou medzi počtom týchto predmetov a počtom hrobov, resp. pohrebísk v jednotlivých oblastiach.

Ak sme konštatovali určitú svojráznosť uvedených oblastí, treba sa zamyslieť aj nad jej príčinami. Domnievame sa, že rozdiely sú spôsobené nielen rôznym stupňom sociálno-ekonomickej vývoja, ale aj určitými etnickými a geografickými špecifikami jednotlivých časťí Dunajskej kotliny. Naddunajská oblasť svojou polohou na križovatke troch kultúrnych prúdov sa prejavuje v materiálnej kultúre zmicením prvkov slovanských s pamiatkami avarskej rázu i predmetmi západnej proveniencie. Nepochybne dôležitú úlohu vo vývoji tohto územia zohral i Samov kmeňový zväz a neskôr jeho politické a ekonomicke dedičstvo, ktoré sa prejavilo prevahou slovanského živlu a pretrvávajúcimi, najmä obchodnými kontaktmi so západnými oblasťami. Priame susedstvo obyvateľov avarskej ríše s Germánmi sa prejavilo v materiálnej kultúre pohrebísk oblasti II, pričom treba poukázať na jej značnú príbuznosť s oblasťou I.

Obr. 4. Mapa rozšírenia hrebeňov a náušnic západného pôvodu na pohrebiskách z obdobia avarskej ríše.

Prvky kultúry zvyškov romanizovaného obyvateľstva bývalej rímskej provincie Panónie aj kultúry germánskych Longobardov sa prejavujú pri prevládajúcich pamiatkach avarského rázu na pohrebiskách v III. oblasti. IV. oblasť bola centrálou časťou avarskej ríše. To je zrejme z hľadiska tohto rozboru príčinou pomerne jednotne sa prejavujúcej materiálnej kultúry pohrebísk, hoci aj tu treba rátať s určitými prvkami kultúrneho dedičstva Gepidov.

Pri práci sme vychádzali zo štúdia publikovaných prameňov. Sme si vedomí skutočnosti, že sprístupnenie dôležitých nálezov zo starších výskumov v Maďarsku, prípadne novoobjavených pohrebísk, môže zapríčiniť určitú modifikáciu, eventuálne i vyvrátenie našej koncepcie. Interpretácia bližších historických súvislostí konštatovaných faktov bude predmetom ďalšieho príspevku.

Literatúra

- BAKAY, K.: Az Avarok időrendjéről. In: Somogyi Múz. Közlem. I. Kaposvár 1973, s. 5—86.
- BEHMER, E.: Das zweischneidige Schwert der germanischen Völkerwanderungszeit. Stockholm 1939.
- BEHRENS, G.: Merowingerzeit. Römisch-Germanisches Zentral-Mus. zu Mainz. Katalog 13. Mainz 1947.
- BÓNA, I.: Die Langobarden in Ungarn. Acta archaeol. Acad. Sci. hung., 7, 1956, s. 183—242.
- BÓNA, I.: Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6.—7. Jahrhunderts in Westungarn. In: Alba Regia. 2/3, 1961—1962. Pécs 1963, s. 49—68.
- BOULANGER, CH.: Le cimetière franco-mérovingien et carolingien de Marchélepot. Paris 1909.
- CSALLANY, D.: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubekken. Archaeol. hung. XXXVIII. Budapest 1961.
- ČILINSKÁ, Z.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava 1966.
- ČILINSKÁ, Z.: Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. Bratislava 1973.
- EISNER, J.: Merovejské zbraně na pohřebišti v Děvinské Nové Vsi u Bratislav. In: Bratislava. 6. Bratislava 1932, s. 553—559.
- EISNER, J.: Devínska Nová Ves. Slovenské pohřebiště. Bratislava 1952.
- FETTICH, N.: Bronzeguss und Nomadenkunst auf Grund der ungarländischen Denkmäler. Seminarium Kondakovianum. 2. Praha 1929.
- FETTICH, N.: Győr a népvándorlásban. In: Győr szabad királyi város monografiái. 3. Győr 1943, s. 3—57.
- FREMERSDORF, F.: Das fränkische Gräberfeld Köln-Müngersdorf. Berlin 1955.
- HAMPEL, J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I—III. Braunschweig 1905.
- HORVÁTH, T.: Az üllői és kiskörösi avar temető. Die awarischen Gräberfelder von Üllő und Kiskörös. Archaeol. hung. XIX. Budapest 1935.
- KASCHNITZ, Q. — ABRAMÍC, M.: Funde aus der Zeit der Völkerwanderung bei Kirchhof-Micheldorf. In: Jb. f. Altertumskunde. III. Wien 1909, s. 214—222.
- KELLER, E. — BIERBRAUER, V.: Beiträge zum awarenzeitlichen Gräberfeld von Devínska Nová Ves. Slov. Archeol., 13, 1965, s. 377—397.
- KOCH, U.: Grabfunde der Merowingerzeit aus dem Donautal um Regensburg. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit. Ser. A, Bd. X. Berlin 1968.
- KOVRIG, I.: Újjab kutatások a keszthelyi avarkori temetőben. Archaeol. Ért., 87, 1960, s. 136—166.
- KOVRIG, I.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Archaeol. hung. XL. Budapest 1963.
- KOVRIG, I.: The Szob cemetery. In: Avar Finds in the Hungarian National Museum. Budapest 1975, s. 157—208.
- KRASKOVSKÁ, L.: Nový nález slovanského hrobu v Devínskej Novej Vsi. Archeol. Rozhl., 8, 1956, s. 731—732.
- KRASKOVSKÁ, L.: Zelezné kovania zo slovansko-awarských hrobov v Záhorskej Bystrici. Slov. Archeol., 18, 1970, s. 23—28.
- KRASKOVSKÁ, L.: Slovansko-awarské pohrebisko pri Záhorskej Bystrici. Bratislava 1972.
- LÁSZLÓ, Gy.: Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. Archaeol. hung. XXXIV. Budapest 1955.
- LIPPERT, A.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zwölfxing in Niederösterreich. Prähist. Forsch. H. 7. Horn-Wien 1969.
- MAROSI, A.: Ásatás a pécsi népvándorlás korai sírmezőn. Múz. és Könyvt. Ért., 3, 1909, s. 103—111.
- MAROSI, A. — FETTICH, N.: Dunapentelei avar sírleletek. Trouvailles avares de Dunapentele. Archaeol. hung. XVIII. Budapest 1936.
- MITSCHA-MÄRHEIM, H.: Die frühmittelalterlichen Gräberfunde von Mistelbach, Katzenbach, Münchendorf und Schwechat. Natur und Kultur. H. 8. 1941.
- MITSCHA-MÄRHEIM, H.: Awarisch-bayerische Wechselbeziehungen im Spiegel der Bodenfunde. In: Archaeol. austriaca. H. 4. Wien 1949, s. 125—131.
- MITSCHA-MÄRHEIM, H.: Der Awarfriedhof von Leithaprodersdorf. Eisenstadt 1957.
- MOSSLER, G.: Ein frühgeschichtliches Gräberfeld in Wien-Liesing. In: Jh. d. Österr. archäol. Inst. 37. Wien 1948, s. 217—238.
- NERMAN, B.: Gravfynden på Gotland under tiden 550—800 E. K. Antiquarisk Tidskrift för Sverige. Del 22. Nr. 4, 1924.
- PAPP, L.: A bolyi avarkori temető I. In: Janus Pannonius Múz. Évk. 1962. Pécs 1963, s. 163—189.
- PAPP, L.: A nagyharsányi avarkori temető I. In: Janus Pannonius Múz. Évk. 1963. Pécs 1964, s. 113—139.
- PASTOR, J.: Cmentarzysko we Všechnvátych, okr. Košice (Košice). Acta archaeol. Carpathica. 3. 1961, s. 185—200.
- POULÍK, J.: Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích. Praha 1963.
- RHE, Gy. — FETTICH, N.: Jutas und Uskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn. Seminarium Kondakovianum. IV. Praha 1931.
- SALAMON, A. — ERDÉLYI, I.: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Budapest 1971.
- SÓS, Á. Cs.: Le deuxième cimetière avar d'Üllő. Acta archaeol. Acad. Sci. hung., 6, 1955, s. 193—227.
- SÓS, Á. Cs.: Újabb avarkori leletek Csepel szigetről. Archaeol. Ért., 88, 1961, s. 32—51.
- STEIN, F.: Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit. Ser. A, Bd. 9. Berlin 1967.
- STEIN, F.: Awarisch-merowingische Beziehungen. Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der awarenzeitlichen Funde. In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV. 16. Nitra 1968, s. 233—244.
- SVOBODA, B.: Čechy v době stěhování národů. Praha 1965.
- SZABÓ, Gy. J.: The Pilismarót cemetery. In: Avar Finds in the Hungarian National Museum. Budapest 1975, s. 241—281.
- TOČÍK, A.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holíare. Bratislava 1968a.

- TOČÍK, A.: Slawisch-awarisches Gräbersfeld in Stúrovo. Bratislava 1968b.
- VOGTL, E.: Interpretation und museale Auswertung alamannischer Grabfunde. *Z. f. schweiz. Archäol. u. Kunstgesch.*, 20, 1960, s. 70—90.

- WERNER, J.: Frühkarolingische Silberohrringe von Rastede (Oldenburg). *Germania*, 37, 1959, s. 179—192.
- WURTH, K. E.: Awarische Gräber in Guntramsdorf und Traiskirchen (Niederösterreich). *Wiener Prähist. Z.*, 25, 1938, s. 1938, s. 152—167.

К наличию предметов западного происхождения на могильниках периодаavarской державы в Подунавье

Йозеф Забойник

В статье автор занимается наличием предметов западного происхождения в могильниках восходящих к периоду аvarской державы с хронологической и географической точек зрения. Внимание обращает на интерпретацию упоминаемых предметов на основе картографической оценки. Памятники западного происхождения автор разделил на несколько групп (оружие, наборы поясных накладок, остальные предметы декоративного и бытового характера).

Наличие оружия западного происхождения показывает на несколько фаз контактов обеих — культурной и географической областей. Начальную фазу представляют отдельные находки оружия в Задунавье — бывшей римской провинции Паннонии, которые являются, очевидно, результатом первых военных встреч авар и их союзников с соседними германскими племенами. Намного богаче представлена вторая фаза сношений, начало которой можно положить во вторую половину VII в. Находки оружия кульминируют в период начала эпохи литой индустрии, о чем свидетельствует релятивно большое количество этих памятников, сопровождаемых литыми накладками украшенными мотивом трифона. Так же в младший период, хотя уже не столь интенсивно, проявляются контакты между Дунайской котловиной и западными областями, свидетельством чего являются памятники из могилы № 524 в Девинской Новой Вси (Эйснер 1932, стр. 557—558). Из картографической оценки (рис. 2) следует, что самая большая концентрация оружия западного происхождения наблюдается в области северной и северо-западной периферий Дунайской котловины; в остальных частях этого географического комплекта встре-

чается это оружие лишь спорадически. Наборы поясных накладок западного происхождения из могильников периода аvarской державы в области Среднего Дуная автор разделяет на железные (тавзиорванные и нетавзиорванные) и бронзовые (т. н. лангобардские).

В наличии наборов поясных накладок западного происхождения можно наблюдать несколько фаз контактов. Но трудность заключается в том, что многие находки нельзя датировать. Период от прибытия авар в Дунайскую котловину, вплоть до половины VII в., характеризуется наличием немногочисленных находок из области Задунавья, меньше из областей восточнее реки Дунай и из Словакии (рис. 3). Как оружие, так и находки наборов поясных накладок западного происхождения кульминируют во второй половине VII в. Заслуживает внимания тот факт, что контакты населения Дунайской котловины с западными областями не проявились импортом наборов накладок позже — в VIII в. С географической точки зрения нельзя в случае накладок делать настолько убедительных заключений, насколько у оружия, так как концентрация находок комплектов поясных накладок в областях Юго-Западной Словакии и в Задунавье сравнительно одинакова. Внимание привлекает лишь наличие двух почти комплектных наборов поясных накладок в области Братиславских ворот, поскольку на остальной территории Дунайской котловины были обнаружены преимущественно неполные наборы и часто лишь отдельные накладки.

Третью группу памятников составляют разнородные предметы: серьги, бронзовые бляшки для украшения, фибулы и т. п. Их наличие кульми-

нирует в VII в. Поражающим является отсутствие этих предметов в горизонте с литой индустрией. С точки зрения географической дисперсии находок нельзя из-за их единичности и разнородности делать заключений. На доминирующее положение северо-западной части Дунайской котловины, с точки зрения контактов с германской средой, указывает лишь наличие серег.

Четвертая группа памятников западного происхождения представлена находками гребней и шпор. Хотя некоторые экземпляры нельзя датировать по сопровождающим материалам, всё-таки большинство гребней было обнаружено вместе с памятниками типичными для древней фазы могильников. По картографической оценке (рис. 4) опять можно констатировать концентрацию в области северной периферии Дунайской котловины.

Анализируя предметы западного происхождения из могильников времени аварской державы на территории Среднего Дуная, с географической точки зрения рисуются четыре более или менее своеобразные области: область № I — Юго-Западная Словакия и наддунайская часть Австрии; область № II — территория вокруг Нейзидлерского озера в виде треугольника, ограничена на севере реками Дунаем и Рабой; область № III — Задунавье, ограниченное реками Рабой, Дунаем и Дравой; область № IV — междуречье рек Дуная, Тисы и бассейн реки Тисы.

На основе картографической оценки отдельных групп предметов (рис. 2—4) и карты наличия памятников западного происхождения (рис. 1) мы можем наглядно представить себе их концентрацию. Область № I представлена многочисленными памятниками всех групп, прежде всего оружием. Область № II представлена почти лишь оружием. В области № III оружие находится лишь спорадически, зато здесь релятивно большое количество находок наборов поясных накладок и памятников третьей группы. В области № IV обнаружены предметы западного происхождения лишь очень спорадически.

После констатации определенной своеобразности этих областей с точки зрения количества и сортимента изделий германских мастерских, автор предполагает, что отличия причинены не только разной степенью социально-экономического развития, а также определенными этническими и географическими спецификами отдельных частей такого большого территориального целого, каким является Дунайская котловина. Наддунайская область своим местоположением — на перекрестке трех культурных течений, отличается в материальной культуре смешанием элементов славянских с памятниками западного характера и предметами западного происхождения. Важную роль в развитии этой территории сыграл племенный союз Само и позже его политическое и экономическое наследство, проявляющееся перевесом славянского элемента и продолжающимися торговыми контактами с западными областями. Прямое соседство населения аварской державы с германскими племенами проявлялось в материальной культуре могильников в области № II, причем можно заметить значительное сходство с областью № I. На могильниках области № III наряду с преобладающими памятниками аварского характера явна культура романизированного населения бывшей римской провинции Паннония и элементы культуры германских Лангобардов. Область № IV была центральной частью аварской державы. Этот факт является, вероятно, с точки зрения наличия предметов западного происхождения, причиной сравнительно одинаково проявляющейся материальной культуры могильников, хотя можно заметить некоторое культурное наследство более древнего населения.

В данной работе автор исходил из изучения опубликованных источников и он отдает себе отчет в том, что после опубликования важных находок из более старых исследований в Венгрии, могут быть в эту проблематику внесены определенные поправы или опровергнута его концепция.

Перевод Е. Голой

Zum Vorkommen von Gegenständen westlichen Ursprungs auf awarenzeitlichen Gräberfeldern im Donaubecken

Jozef Zábojník

Im Beitrag befaßt sich der Autor von chronologischem und geographischem Gesichtspunkt mit dem Vorkommen von Gegenständen westlichen Ursprungs auf awarenzeitlichen Gräberfeldern. Die Betonung liegt auf ihrer Interpretierung aufgrund der kartographischen Auswertung. Die Denkmäler westlichen Ursprungs teilte er in mehrere Gruppen auf (Waffen, Gürtelgarnituren, sonstige Gegenstände dekorativer Art und Gebrauchsgegenstände).

Das Vorkommen von Waffen westlichen Ursprungs deutet auf mehrere Berührungsphasen beider geographischer und kultureller Bereiche. Die Anfangsphase repräsentieren Einzelfunde von Waffen in Transdanubien — der ehemaligen römischen Provinz Pannonien —, die offenbar das Ergebnis der ersten Kriegsbegegnungen der Awaren und deren Verbündeten mit benachbarten Germanenstämmen sind. Viel stärker vertreten ist die zweite Berührungsphase, deren Anfänge in die zweite Hälfte des 7. Jh. angesetzt werden können. Die Waffenfunde kulminieren in der Zeit des Aufkommens der gegossenen Industrie; davon zeugt eine relativ große Menge dieser Denkmäler in Begleitung von Beschlägen aus der Greifengruppe. Auch in jüngerer Zeit äußern sich — wenn auch nicht so intensiv — Kontakte zwischen dem Donaubecken und den westlichen Gebieten, deren Niederschlag durch die Denkmäler aus dem Grab 524 in Devínska Nová Ves dokumentiert ist (*Eisner 1932, S. 557—558*). Aus der kartographischen Auswertung geht hervor, daß die größte Konzentration von Waffen westlichen Ursprungs im nördlichen und nordwestlichen Randgebiet des Donaubeckens herrscht (Abb. 2); in den übrigen Teilen dieser geographischen Einheit erscheinen sie nur sporadisch. Die Gürtelgarnituren westlichen Ursprungs aus awarenzeitlichen Gräberfeldern des mittleren Donaugebietes gliedert der Autor in eiserne (tauschierte und untauschierte) und bronzen (sog. langobardische).

Auch im Vorkommen der Gürtelgarnituren westlichen Ursprungs können mehrere Berührungsphasen beobachtet werden. Schwierigkeiten

liegen jedoch in der Undatierbarkeit vieler Funde. Aus der Zeit von der Ankunft der Awaren in das Donaubecken bis zur Mitte des 7. Jh. existieren etliche Funde aus Transdanubien, weniger aus dem Gebiet östlich der Donau und aus der Slowakei (Abb. 3). So wie die Waffen, erreichen auch die Gürtelgarnituren westlichen Ursprungs den Höhepunkt in der zweiten Hälfte des 7. Jh. Es ist beachtenswert, daß sich die Kontakte der Bevölkerung des Donaubeckens mit den Westgebieten nicht durch Importe von Gürtelgarnituren später, im 8. Jh., äußern. Vom geographischen Gesichtspunkt können jedoch keine solchen Schlußfolgerungen gezogen werden wie bei den Waffen, weil die Konzentration der Gürtelgarnituren im Gebiet der Südwestslowakei und Transdanubien verhältnismäßig gleich ist. Bemerkenswert ist nur das Vorkommen zweier, beinahe kompletter Gürtelgarnituren in der Gegend des Bratislavaer Tores, weil auf dem übrigen Gebiet des Donaubeckens meistens nur unvollständige Garnituren oder nur einzelne Beschläge zutage traten.

Eine dritte Gruppe von Denkmälern bilden verschiedenartige Gegenstände, wie Ohrringe, bronzen Zierscheiben, Fibeln u. ä. Ihr Vorkommen gipfelt im 7. Jh. Befremdend wirkt ihre schwache Frequenz im Horizont mit gegossener Industrie. Vom Gesichtspunkt der geographischen Streuung der Funde lassen sich wegen ihrer geringen Zahl und Verschiedenartigkeit keine Rückschlüsse ziehen. Hinsichtlich der Kontakte mit germanischem Milieu deutet vielleicht nur das Ohrringvorkommen auf die dominante Stellung des nordwestlichen Donaubeckens.

Die vierte Gruppe von Denkmälern westlichen Ursprungs stellen die Funde von Kämmen und Sporen dar. Obwohl manche Exemplare nicht durch Begleitfund datierbar sind, war doch nur der Großteil der Kämme mit Denkmälern vergesellschaftet, die für die ältere Gräberfeldphase typisch sind. Aus ihrer kartographischen Auswertung (Abb. 4) ist abermals eine Konzentration im nördlichen Randgebiet des Donaubeckens feststellbar.

Bei der Analyse der Gegenstände westlichen Ursprungs aus awarenzzeitlichen Gräberfeldern im mittleren Donaugebiet skizzieren sich geographisch vier mehr oder weniger eigenständige Bereiche: I — Südwestslowakei und das Gebiet nördlich der Donau in Österreich; II — Umkreis des Neusiedlersees in Form eines Dreieckes, im Norden von der Donau und im Süden von der Rába umgrenzt; III — Transdanubien, umgrenzt von Rába, Donau und Drau; IV — Zwischenstromgebiet von Donau und Theiß und Theißtal.

Aufgrund der kartographischen Auswertung der einzelnen Denkmälergruppen (Abb. 2—4) wie auch der Gesamtkarte des Vorkommens von Denkmälern westlichen Ursprungs (Abb. 1) kann man sich eine gute Vorstellung über ihre Konzentration machen. Der Bereich I ist durch zahlreiche Denkmäler aller Gruppen, vor allem jedoch durch Waffen repräsentiert. Im Bereich II sind beinahe nur Waffen vertreten. Im Bereich III erscheinen Waffen nur sporadisch, dafür begleitet hier jedoch eine relativ große Zahl von Gürtelgarnituren westlichen Ursprungs und Denkmäler der dritten Gruppe. Am schwächsten frequentiert ist der Bereich IV, in welchem Gegenstände westlichen Ursprungs nur recht sporadisch vorkommen.

Nach der Feststellung einer gewissen Eigenständigkeit dieser Bereiche hinsichtlich der Zahl und des Sortimentes von Erzeugnissen germanischer Werkstätten mutmaßt der Autor, daß die Unterschiede nicht nur durch die verschiedene Stufe der sozial-ökonomischen Entwicklung verursacht sind, sondern auch durch bestimmte ethnische und geographische Spezifika der einzelnen Teile der so großen geographischen Einheit, wie es das Donaubecken ist. Der transdanu-

bische Teil mit seiner Lage an der Kreuzung dreier Kulturströmungen äußert sich in der materiellen Kultur durch eine Mischung slawischer Elemente mit Denkmälern awarischen Gepräges wie auch mit Gegenständen westlicher Provenienz. Eine bedeutende Rolle spielte in der Entwicklung dieses Gebietes auch die Existenz von Samos Stämmebund und später sein politisches und ökonomisches Erbe, das im Übergewicht des slawischen Elementes und in fortbestehenden, vor allem Handelsbeziehungen mit westlichen Gebieten zum Ausdruck kommt. Die unmittelbare Nachbarschaft der Bewohner des Awarenreiches mit germanischen Stämmen fand ihren Niederschlag in der materiellen Kultur der Gräberfelder des Bereiches II, wobei eine erhebliche Verwandtschaft mit dem Bereich I zu beobachten ist. Ein Überleben von romanisierter Bevölkerung der ehemaligen Provinz Pannonien wie auch Kulturelemente der germanischen Langobarden sind neben den vorherrschenden Denkmälern awarischen Gepräges auf den Gräberfeldern des Bereiches III faßbar. Der Bereich IV war der zentrale Teil des Awarenreiches. Dies ist vom Gesichtspunkt des Vorkommens von Gegenständen westlichen Ursprungs wahrscheinlich die Ursache der relativ einheitlich sich skizzierenden materiellen Kultur der Gräberfelder, obwohl ein gewisses Kulturerbe der älteren Bevölkerung zu beobachten ist.

Bei der Arbeit ging der Autor vom Studium publizierter Quellen aus, und er ist sich dessen bewußt, daß es nach Veröffentlichung bedeutender Funde aus älteren Grabungen in Ungarn zu einer gewissen Korrektur evtl. auch Widerlegung seiner Konzeption kommen kann.

Übersetzt von B. Nieburowá

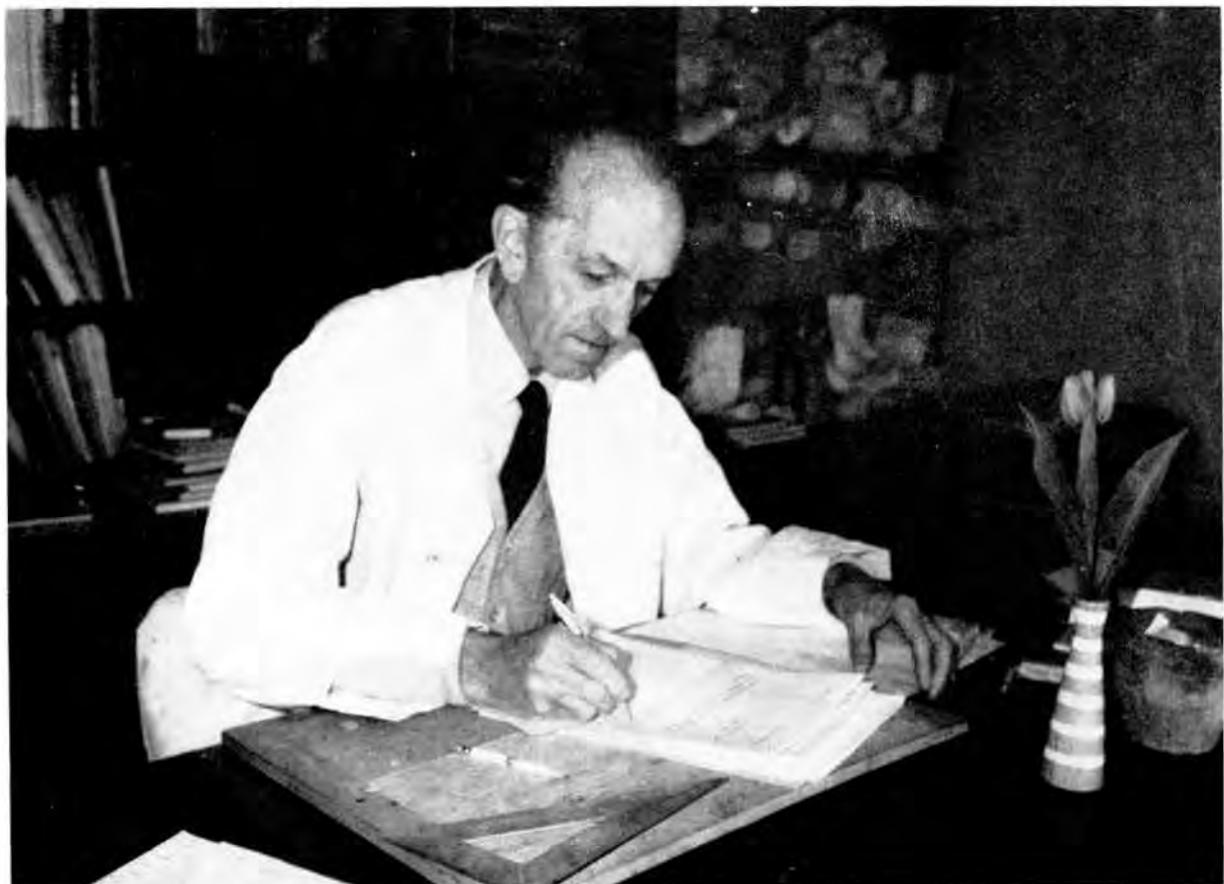
S P R Á V Y

Významné životné jubileum nestora slovenskej archeológie univ. prof. PhDr. Vojtecha Budinského-Kričku, DrSc.

Uprostred tvorivej vedeckej práce dožíva sa významného životného jubilea — 75 rokov života — výrazná postava československej archeológie, nestor slovenských archeológov univ. prof. PhDr. *V. Budinský-Krička*, DrSc., vedúci vedecký pracovník Výskumného pracovného strediska Archeologického ústavu SAV v Košiciach.

Životná dráha *V. Budinského-Kričku* je cestou človeka, ktorý venoval bez zvyšku všetky svoje

sily a schopnosti rozvoju slovenskej archeológie od počiatkov jej konštituovania ako vedeckej disciplíny. Čas, ktorý odvtedy uplynul, je práve tým ukazovateľom postupných kvantitatívnych, ale najmä kvalitatívnych premien slovenskej archeológie, ktorá by bola nemysliteľná bez osobného prínosu *V. Budinského-Kričku*, skromného a obetavého človeka, ktorý svoj život zasvätil vede.

Zivotné dielo jubilanta bolo naposledy ob-siahlo hodnotené pri príležitosti jeho sedemdesiatych narodenín v časopise Slovenská archeológia v roku 1973 (roč. 21, s. 299—332). Dnes je znova aktuálne zamýšľať sa a hodnotiť jeho ve-decký prínos. Táto príležitosť je o to potešujú-cejšia, že životné dielo *U. Budinského-Kričku* nie je ešte ukončené, pretože žil znamená pre jubi-lanta každodenne pracoval na prospech rozvoja slovenskej archeológie. V tom azda možno hľadať i vysvetlenie jeho neobyčajnej aktivity, ktorá mu ani dnes nedáva myslieť na to, aby sa iba pozeral na vykonanú prácu. Azda v tomto spočíva tajomstvo jeho úspechov vo vede; je v každodennej práci, v aktívnom vzťahu k ži-votu, ktorý neustále smeruje k novým perspek-tivam, k odhalovaniu ďalších tajomstiev dávno-veku našej vlasti.

U. Budinský-Krička sa narodil 24. júla 1903 v Ružomberku. Po ukončení vysokoškolských štú-díl stal sa stredoškolským profesorom na Gymná-ziu v Kláštore pod Znievom, odkiaľ zakrátko od-chádza do Slovenského národného múzea v Martine. Tu pracuje ako kustód až do roku 1933, keď prechádza do Štátneho archeologického ústavu v Prahe. Jubilant počas svojho pôsobenia v SNM v Martine uskutočnil niekoľko archeolo-gických výskumov a spolu so svojím vysokoškolským učiteľom profesorom *Janom Eisnerom* po-dielal sa na budovaní slovenskej archeológie. Aj počas pôsobenia v Prahe vracia sa neraz na Slo-vensko, kde sa zúčastňuje na realizácii výskumov, ktoré neskôr tvoria základy jeho syntetických prác o pravekom a včasnodejinnom vývoji Slo-venska.

Po rozbití Československej republiky odchádza z Prahy na Slovensko a po habilitácii na Filo-zofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave intenzívne sa venuje výchove mladej generácie a súčasne organizačne zabezpečuje za-loženie Štátneho archeologického ústavu. Prácu jubilanta v tomto období i neskôr po oslobodení, keď sa stal profesorom na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského, možno charakterizovať ako všeestranné úsilie smerujúce k poznaniu praveku a včasnej doby dejinnej na Slovensku, ob-dobie realizácie početných archeologických vý-skumov, neraz i z vlastných prostriedkov; no je to aj obdobie výchovy novej archeologickej ge-néracie. Táto generácia po založení Slovenskej akadémie vied v roku 1953 a po včlenení Štát-neho archeologického ústavu do zväzku ústavov SAV pokračuje v diele svojho učiteľa spolu

s ďalšími mladými pracovníkmi, ktorí postupne prichádzali z Bratislavы i Prahy do nového ústavu.

Po príchode do Archeologického ústavu SAV venuje sa jubilant archeologickému výskumu vý-chodného Slovenska. Výskumné pracovné stre-disko Archeologického ústavu SAV, ktorého sa neskôr stal vedúcim, postupne realizuje výskumy i v tejto oblasti, ktorá dovtedy stála značne bo-kom vedeckého záujmu bádateľov. Vďaka ne-únavnej a húževnej práci jubilanta patrí dnes i východné Slovensko k dobre prebádaným ob-lastiam nielen našej vlasti, ale aj celej Karpat-skej kotliny; najnovšie výskumy plne potvrdili významné postavenie východnej časti Slovenska v rámci pravekého a včasnodejinného vývoja európskeho ľudstva.

Zivotné dielo *U. Budinského-Kričku* je ne-obyčajne rozsiahle. Jubilant je jedným zo zakla-dateľov modernej slovenskej archeológie, vý-znamným priekopníkom v terénnom archeolo-gickom prieskume a výskume i v jeho obsahu a dokumentácii. Svedčia o tom desiatky veľkých systematických výskumov, ktoré realizoval na Slovensku, ale i počas svojho pôsobenia v Štát-nom archeologickom ústave v Prahe. Jubilant stál pri počiatkoch spoločných kontaktov českých a slovenských archeológov v čase, keď sa kládli základy budúcej úzkej spolupráce českosloven-skej archeológie, ktorej výsledky sa tak výrazne prejavili až v podmienkach socialistického vývoja našej vlasti.

S menom jubilanta je nerozlučne spojené i za-loženie Štátneho archeologického ústavu v roku 1942, organizačnej základne, na ktorej vyrástol i dnešný Archeologický ústav SAV. *U. Budin-ský-Krička* za 50 rokov svojej vedeckovýskumnej činnosti realizoval početné archeologické výsku-my, ktoré príkladne dokumentačne spracoval a pravidelne publikoval a z ktorých vychádzajú jeho syntetické práce o vývoji Slovenska v pra-veku a včasnej dobe dejinnej.

U. Budinský-Krička však nie je iba vedcom úzko upriameným na riešenie rýdzo odborných problémov. Bol i pedagógom, ktorý vychoval novú archeologickú generáciu a i dnes je za-nieteným propagátorom výsledkov archeologic-kého bádania či už prostredníctvom početných vedecko-popularizačných článkov, prednášok, vystúpení v rozhlase i v televízii, alebo i priamo na výskumoch. Uvedomuje si, že odovzdávanie výsledkov vedeckého bádania spoločenskej praxi je neodmysliteľnou súčasťou rozvoja každej ve-

deckej disciplíny, a preto s takým zápalom a ochotou vždy pristupoval a pristupuje k výchove najširších vrstiev, ale najmä mladej socialistickej generácie.

Na tomto mieste nie je možné podrobne hodnotiť životné dielo *U. Budinského-Kričku*, dielo, ktoré je svojím rozsahom i obsahom neobyčajne mnohostranné a inšpirujúce. Je vizitkou húževnejnej mnohoročnej práce človeka, ktorý zasvätil život vede a ľudu, z ktorého vyšiel. Táto príležitosná spomienka chce poukázať iba na niektoré stránky jeho rozsiahlej práce, pretože mnohé výsledky jeho bohatej priekopníckej činnosti už boli pri jubilejných príležitostach náležite zhodnotené. Jeho päťdesiatročný aktívny prínos k poznaniu zložitých problémov vývoja dávno-vekého Slovenska i širších európskych oblastí je evidentný, vedľa svedčí o tom bezmála 300 štúdií a odborných článkov, ako aj početné vedecko-popularizačné práce.

U. Budinský-Krička zastával viaceré významné funkcie v organizácii archeologického diania v Československu a i dnes aktívne pristupuje k úlohám, ktoré prináša každodenný život. Jeho zásluhy o rozvoj slovenskej archeológie sú uznávané, a preto právom pri príležitosti sedemdesiatich narodení dostal vysoké štátne vyznamenanie Za zásluhy o výstavbu.

Ked' si pripomíname významné životné jubileum nestora slovenskej archeológie univ. prof. PhDr. *U. Budinského-Kričku*, DrSc., vysoko oceňujeme jeho rozsiahle a obsažné životné, dosiaľ neuzávreté dielo, ktoré je neodmysliteľnou súčasťou slovenskej vedy a kultúry. Do ďalších rokov života želajú slovenskí archeológovia jubilantovi veľa pevného zdravia a ešte ďalších úspechov na poli archeológie, ktorej zasvätil všetok svoj neobyčajne plodný život.

Jozef Vladár

Doc. PhDr. Anton Točík, DrSc., šesťdesiatročný

Dňa 28. januára 1978 dožil sa významného životného jubilea — 60 rokov — popredný predstaviteľ slovenskej archeológie doc. PhDr. Anton Točík, DrSc., vedúci vedecký pracovník Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Nitre.

Životné jubileá vždy bývajú príležitosou na bilancovanie, zamyslenie sa nad cestou jubilanta a nad jeho zástojsmi vo vedeckej disciplíne, ktorej zasvätil celý život. Z takýchto pozícií treba pristupovať i k hodnoteniu životného diela *A. Točíka*, ktorý od svojho vstupu do aktívneho vedeckého diania veľmi mnohostranne a podnetne zasiahol do riešenia najaktuálnejších problémov pravekého a včasnodejinného vývoja nielen územia Slovenska, ale i širších európskych oblastí. Bolo to najmä v období, keď sa slovenská archeológia konštituovala ako moderná vedecká disciplína, keď sa kládli základy terajšej organizácie archeologického diania na Slovensku. Včlenenie Štátneho archeologického ústavu do rámca spoločenskovedných ústavov Slovenskej akadémie vied v roku 1953 totiž znamenalo zá-

sadný kvalitatívny zlom v organizácii archeologickej života na Slovensku. *A. Točík* ako čelný predstaviteľ slovenskej archeológie — riaditeľ ústavu — sa podieľal na koncepcii bádania a na organizačnej štruktúre nového pracoviska, pred ktoré prudký rozmach spriemyselňovania Slovenska postavil náročné a zodpovedné úlohy.

Zostane historickou skutočnosťou, že rozsiahly systematický archeologický výskum Slovenska sa vlastne začal až po Víťaznom februári 1948, ktorý otvoril cestu k budovaniu socialistickej spoločnosti. Iba z tohto zorného uha totiž možno objektívne hodnotiť cestu, ktorou prešla slovenská archeológia a súčasne spravodlivo zhodnotiť i zástopu tých profilujúcich bádateľov, bez prínosu ktorých si sotva možno predstaví dnešnú tvár slovenskej archeológie. *A. Točík* tak mohol organicky nadviazať na dielo zakladateľov slovenskej archeológie, ktorí sa po vzniku Československej republiky roku 1918 za veľmi skromných možností s vervou pustili do poznávania dávno-veku Slovenska, krajiny, ktorá v rámci európskeho bádania bola takrečeno terra incognita.

Na tomto mieste nie je možné v plnej šírke hodnotiť prácu jubilanta a domnievam sa, že to nie je ani nevyhnutné, pretože životné dielo *A. Točíka* nie je ešte uzavreté. Tak ako vždy i teraz je plný elánu a s nadšením si kladie stále nové úlohy; vedľ výskumu, ktoré za dlhé roky svojej práce realizoval, treba dokumentačne uzavrieť, pripraviť ich na publikovanie tak, aby výsledky týchto výskumov kľúčového významu umožnili tvorbu nových syntéz, ktoré výrazne posunú bádanie dopredu. V tomto každodennom snažení akosi nezostáva veľa času na to, aby jubilant hodnotil vykonanú prácu, pretože si vytýčil cieľ — zverejniť výsledky svojich výskumov, ktorým venoval najplodnejšie roky života.

A. Točík, ktorý sa narodil 28. januára 1918 v početnej učiteľskej rodine v Krásne nad Kysucou, po ukončení vysokoškolských štúdií v r. 1944 pôsobil najprv ako stredoškolský profesor a neskôr v Štátnom pamiatkovom ústave v Bratislavе; odtiaľ v r. 1948 odchádza do Štátneho archeologického ústavu v Martine. Ihneď organizuje rozsiahle výskumy opevnených osád zo staršej doby bronzovej vo Veselom a v Ivanovciach a možno povedať, že tomuto významnému obdobiu európskeho praveku zostáva verný do dnešných dní. Až s odstupom času možno objektívne posúdiť správnosť takejto orientácie jubilanta, s ktorého menom je spojený predovšetkým rozsiahly výskum pohrebísk a sídlisk z doby

bronzovej na Slovensku — s akcentom na problematike počiatkov metalurgie a opevnených osád staršej a strednej doby bronzovej. Nielen toto obdobie sa však, najmä vďaka rozsiahlym výskumom na Slovensku, dostalo do popredia pozornosti európskej archeológie, ale aj ďalšie výskumy z rôznych období praveku a včasnej doby dejinnej vyvolali nemenší záujem európskych bádateľov. V tomto pionierskom období slovenskej archeológie, v päťdesiatych rokoch, bolo fažisko práce predovšetkým v terénnom výskume, v odkrývaní archeologických lokalít ohrozených výstavbou nových tovární, objektov a rôznymi veľkými zásahmi v teréne. Jubilant postupne realizoval rozmanité výskumy nálezísk z obdobia praveku a včasnej doby dejinnej, ktoré predstavili územie Slovenska európskym odborným kruhom ako kultúrnu križovatku Európy, čo prirodzene viedlo nielen k záujmu o poznanie dávno-veku nášho územia, ale vyžiadalo si postupne v šesťdesiatych rokoch i prvé syntézy, ktoré vychádzali z výsledkov nových systematických výskumov v širšom kontexte európskeho vývoja.

A. Točík organizuje už v roku 1958 v Nitre prvú európsku špecializovanú konferenciu o eneolite a staršej dobe bronzovej, ktorá dala neskôr podnet k realizácii i ďalších tematicky zameraných podujatí. Rozsiahle výskumy jubilanta, najmä v Nitrianskom Hrádku, Bajči-Vlkavane, Výčapoch-Opatovciach, Matúškove, Malých Kosihách, Čake, Salke, ale aj na iných nemenej významných lokalitách, priniesli množstvo nových nálezových komplexov, zistení a poznatkov, ktoré podnetne ovplyvnili bádanie aj v iných krajinách. *A. Točík* sa však intenzívne venoval aj výskumu doby laténskej, rímskej, najmä však problematike slovanského osídlenia Slovenska. Vrátil sa tak k riešeniu problémov, ktoré stáli na počiatku jeho vstupu do vedy, keď písal svoju dizertačnú prácu o keramike zo staršej a strednej doby hradištnej na Slovensku.

A. Točík sa nepochybne významne zaslúžil o rozpracovanie niektorých kľúčových období pravekého a včasnodejinného vývoja Slovenska v kontexte stredoeurópskeho vývoja. Na tomto mieste sa žiada zdôrazniť, že z teoretického hľadiska nesporne najpodstatnejšie rozpracoval problematiku mladšej doby kamennej a najmä staršej a strednej doby bronzovej, teda otázky, ktoré patria k dôležitým etapám vývoja dávno-veku nášho územia. *A. Točík* vo svojich základných monografických prácach a študiách (Opev-

nená osada z doby bronzovej vo Veselom, Bratislava 1954; Juhozápadné Slovensko v staršej a strednej dobe bronzovej, kandidátska dízeratčná práca, 1960; Die Gräberfelder der Karpatenländischen Hügelgräberkultur, Praha 1964, a i.) načrtol novú konceptiu eneolitu a doby bronzovej na Slovensku, rozpoznał a do literatúry uviedol niekoľko nových kultúr, skupín a typov, ktorých opodstatnenosť potvrdili ďalšie výskumy. Novátorský prístup k aktuálnym otázkam archeológie a odvaha formulovať vedecké problémy vyplývajúce z výsledkov nových výskumov — to sú charakteristické črty jubilanta. To všetko znásoboval nekonvenčným prístupom k riešeniu dozretých problémov a často temperamentne nastoloval formuláciu otázok, ktorých riešenie a výskum boli neraz v začiatkoch. Vďaka novým výskumom sa tak i jeho pričinením posúvalo bádanie neustále dopredu, mizli biele miesta na mape poznania a mozaika kultúrneho vývoja dostávala nové pevné podoby.

Napokon nemožno nespomenúť výskumy jubilanta, ktoré súvisia s počiatkami našich národných dejín. Predveľkomoravské, veľkomoravské i poveľkomoravské obdobie boli vždy v centre jeho bádateľských záujmov a je len prirodzené, že i pri riešení týchto otázok prioritného významu pokúšal sa z nových aspektov rozpracovať a riešiť problémy slovanského osídlenia územia Slovenska.

Pri príležitosti šesdesiatych narodení jubilanta by sa predsa len žiadalo venovať pozornosť aj niektorým jeho základným prácам. Z doterajšieho vedeckého diela, odzrkadľujúceho pozoruhodnú šírku jeho profesionálnych záujmov, uvediem iba niektoré príklady.

Viaceré štúdie jubilanta zaoberajúce sa tematikou neolitu a eneolitu Karpatskej kotliny majú — aj s odstupom času — dodnes základný význam a pôsobia podnetne (*Keramika zdobená brázdeným vŕichom na juhozápadnom Slovensku*, Památ. archeol., 52, 1961; *K otázke mladého eneolitu na juhozápadnom Slovensku*, Štud. zvesti AÚ SAV 11, 1963, a i.). Osobitný význam majú jeho práce o staršej dobe bronzovej, či už ide o štúdiu o nitrianskej skupine (Archeol. rozh., 15, 1963), alebo o dielo základného európskeho významu, žiaľ, nepublikovanú už spomenutú kandidátsku prácu, ktorá priniesla syntetický pohľad na výsledky najnovších výskumov a inšpirujúco ovplyvnila bádanie. Hoci táto

práca nebola publikovaná, je neraz citovaná. Napokon, popredným československým i európskym bádateľom boli vždy k dispozícii aj základné nálezové fondy.

Bolo by iste možné pozastaviť sa i pri ďalších prácach jubilanta. Spomeniem však iba niektoré štúdie zaoberajúce sa tematikou včasnej doby dejnej. Nepochybne trvalý význam má štúdia o osídlení Slovenska na zlome letopočtu (Archeol. rozh., 11, 1959), v ktorej autor rieši problematiku obdobia doznievania laténskej kultúry po zrážke Keltov s Dákmi; významné sú najmä práce venované otázkam predveľkomoravského obdobia. Prekvapujúce bohaté nálezové fondy zo slovansko-avarískych pohrebísk zo 7. a 8. stor. totiž umožnili (po realizácii rozsiahlych výskumov sídlisk a pohrebísk z veľkomoravského obdobia) vyslovísť závery, ktoré majú širší historický význam pre poznanie počiatkov našich národných dejín. Tento problém by vari bolo možné formulovať otázkou, čím možno vysvetliť neobyčajne vysokú úroveň hmotnej a duchovnej kultúry predkov Čechov a Slovákov v 9. storočí? Klúč k vysvetleniu tejto pre burzoáznych historikov ešte donedávna „záhadý dejín“ je skrytý v analýze nálezových fondov rozsiahlych pohrebísk zo 7. a 8. stor., ktorých výskumu sa dlhé roky neúnavne venoval aj A. Točík.

Doc. PhDr. A. Točík, DrSc., dožíva sa svojho významného životného jubilea v dobrom zdraví, plný elánu a tvorivých sôl, uprostred práce, ktoréj zasvätil život a ktorej vedecký prínos je nesporný. Ak sa pozeráme na život vedca, hodnotíme predovšetkým to, aký význam má jeho dielo pre súčasnú i budúcu generáciu. Jubilant, ktorý zastával viaceré významné funkcie v rámci československej i európskej archeológie, priekopnícky zasiahol do riešenia kľúčových problémov európskej vedy. Pri bilancovaní svojho vedeckého prínosu môže sa spokojne pozerať na uplynulé roky vyplnené tvorivou prácou, pretože pre vedca nemôže byť nič dôležitejšie ako dielo, ktoré po sebe zanechal.

Do ďalších rokov života želajú slovenskí archeológovia doc. PhDr. A. Točíkovi, DrSc., veľa zdravia i tvorivých sôl, splnenie všetkých jeho plánov a dosiahnutie cieľov, ktoré si vo vedeckej práci vytýčil, aby ešte ďalej mohol aktívne pracovať na prospěch slovenskej archeológie.

Jozef Vladár

Správa o zasadaní Conseil Permanent de l'Union Internationale d'Archéologie Slave

Pri príležitosti medzinárodného sympózia na tému *Slovenia a nomádi*, ktoré organizoval Archeologický ústav a Múzeum Bulharskej akadémie vied v dňoch 6.—11. októbra 1977, konalo sa v Rilskom monastieri zasadanie Conseil Permanent de l'Union Internationale d'Archéologie Slave. Prerokovala sa na ňom správa o zasadaní Comité Exécutif UIAS z 13.—16. decembra 1976 v Bad Saarow (NDR), v ktorej generálny sekretár UIAS podrobne referoval o výsledkoch zasadania Comité Exécutif.

Podľa § 12 Stanov Únie sa uskutočnila voľba nového prezidenta kongresu, ktorý sa podľa § 22 stáva súčasne predsedom Conseil Permanent (CP) a Comité Exécutif (CE). Na návrh prezidia Bulharskej akadémie vied bol za prezidenta kongresu a Únie jednomyselne zvolený prof. *Dimităr Angelov*, člen korešpondent BAV, riaditeľ Archeologického ústavu BAV. Za generálneho sekretára kongresu bola zvolená prof. *Zivka Văžarová*, dr. histor. vied, vedúca sekcie Archeologického ústavu BAV.

Hlavným bodom programu zasadania Conseil Permanent bol návrh na tematické a obsahové zameranie IV. kongresu a návrh na zriadenie sekcií kongresu. Zástupcovia bulharskej strany ako organizátori kongresu navrhli tieto témy: *Slovenia a ich susedia; Úloha Slovanov v dejinách Európy alebo Úloha slovanských štátov v rozvoji materiálnej a duchovnej kultúry v Európe; Materiálna kultúra a umenie Slovanov do utvorenia slovanských štátov*. Bulharská strana navrhla, aby sa na kongrese vytvorila sekcia pomocných vied, zahrnujúca epigrafiku, numizmatiku, sfragistiku a ī. Pretože kongres sa bude konáť v Sofii v predvečer 1300. výročia vzniku bulharského štátu, navrhla bulharská strana referát *Kultúra a umenie stredovekého Bulharska a ich úloha v rozvoji stredovekej európskej kultúry*.

V širokej diskusii okolo návrhu na tematiku rokovania kongresu boli prednesené pripomienky, spresnenia a ďalšie návrhy. Odporúčalo sa pri tomto kongrese zorganizovať užšiu spoluprácu etnografov a folkloristov a prerokúvať tematiku aj zo širšieho historického i lingvistického aspektu. Bol podaný a podrobne prediskutovaný aj návrh, zaradiť do programu rokovania kon-

gresu tému *Historické osudy Praslovanov*. Ukázalo sa, že ide o veľmi dôležitú a širokú problematiku, a preto sa odporúčalo určiť ju ako hlavnú tému rokovania V. kongresu, ktorý by sa mal organizovať tam, kde Praslovania žili, aby bolo možné vidieť na mieste aj ich materiálnu kultúru.

Conseil Permanent prijal návrh, že kongres by sa mal konáť koncom augusta 1980 a mal by pracovať v 3—4 sekciách. Podrobny program a organizačné zabezpečenie budú definitívne prerokované na zasadanie Comité Exécutif v novembri 1978 v Kyjeve. Prerokovali sa aj niektoré organizačné otázky súvisiace so zastúpením jednotlivých štátov v Únii a s prácou členov CE a CP, ako aj otázka operatívneho riadenia Únie. Bolo dohodnuté, že sa utvorí byro Únie v tomto zložení: prezent, viceprezident, generálny sekretár UIAS a generálny sekretár kongresu. Byro bude vykonávať bežné práce Únie a bude sa scházať najmenej raz ročne.

CP na návrh akademika *B. A. Rybakova* zvolil za nových členov CE a CP dr. histor. vied *Svetlanu Alexandrovnu Pletnevovú*, vedúcu oddelenia slovanskej archeológie Archeologického ústavu Akadémie vied ZSSR, a dr. histor. vied *Valentina Vasiljeviča Sedova*, popredného vedeckejho pracovníka Archeologického ústavu Akadémie vied ZSSR v oblasti slovanskej archeológie.

Na návrh prof. *H. Jankuhna*, ktorý sa pre odchod do dôchodku vzdal členstva v CE a CP, bol za člena CP zvolený dr. *Kurt Schietzel*, vedúci výskumu v Haithabu, riaditeľ Schleswicko-holsteinského krajinského múzea pre pravek a včasné dobu dejinnú v Schleswigu.

Voľbou nového prezidenta sa doterajší prezent Únie akademik *Josef Poulik* stal viceprezidentom a prof. *H. Jankuhn* členom Comité d'Honneur Permanent.

CP prerokoval tiež návrhy na organizáciu konferencií a sympózií v rámci alebo pod záštitou UIAS v rokoch 1978—1980. Boli prijaté návrhy, aby sa v máji 1978 konalo sympózium na tému *Kultúrne vzťahy v oblasti Baltického mora* (7.—13. stor.) vo Fínsku a v novembri sympózium o etnogenéze Slovanov v ZSSR. Na rok 1979 sa predbežne plánuje sympózium k problematike

feudalizmu v ČSSR a v NSR sa uskutoční symposium o nemecko-slovanských vzťahoch na západných slovanských územiach.

Conseil Permanent si učil pamiatku svojich zomrelých členov — prof. P. N. Trefjakova (ZSSR), prof. U. I. Dovženka (ZSSR), prof. F.

Zagibu (Rakúsko) a prof. H. Mitschu-Märheimu (Rakúsko).

Zasadanie CP UIAS malo veľmi bohatý program a výsledky tohto zasadania nepochybne prispajú k ďalšiemu rozvoju činnosti Únie.

Bohuslav Chropovský

Komisia pre numizmatiku pri Archeologickom ústave SAV

Na základe rozhodnutia Vedeckého kolégia pre vedy o spoločnosti SAV č. 80/kol. z 31. V. 1976 a s veľkým porozumením riaditeľa Archeologického ústavu SAV, člena korešpondenta SAV B. Chropovského, pracuje pri tomto ústavе Komisia pre numizmatiku.

Predsedom komisie je PhDr. Š. Kazimír, CSc., vedecký pracovník Historického ústavu SAV v Bratislave, podpredsedkyňou PhDr. E. Kolníková, CSc., vedecká pracovníčka Archeologického ústavu SAV v Nitre, tajomníkom PhDr. J. Hlinka, CSc., vedecký pracovník Slovenského národného múzea v Bratislave. Členmi komisie sú: univ. prof. PhDr. E. Nohejlová-Prátorová, DrSc. (Praha), PhDr. L. Kraskovská, CSc. (Slovenské národné múzeum v Bratislave), doc. PhDr. J. Sejbal, CSc. (Moravské muzeum v Brne), doc. PhDr. J. Novák, CSc. (Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave), PhDr. L. Nemeškal, CSc. (Národní muzeum v Prahe) a PhDr. E. Petáč, CSc. (Východoslovenské múzeum v Košiciach).

Numizmatická komisia rozvíja svoju činnosť už od roku 1959, keď pod predsedníctvom PhDr. L. Kraskovskej, CSc., pracovala pri Historickom ústave SAV; od roku 1970 bola činná pri Vedeckom kolégiu historie SAV pod vedením PhDr. Š. Kazimíra, CSc.

Program komisie spočíva v koordinácii a organizácii numizmatického bádania na Slovensku, v rozvíjaní spolupráce s Numizmatickou komisiou pri Ústave československých a svetových dějin ČSAV i s numizmatickými pracoviskami v zahraničí, a vo vedeckom výskume. Vedeckovýskumná práca komisie je upriamená na riešenie základných otázok vývoja výmeny a vzniku platidiel na území Slovenska už od naturálnych

peňažných foriem, na jednotlivé etapy vplyvu antického mincovníctva, na včasnostredoveké peňažné systémy, vznik mincovne v Kremnici a ďalší neskorostredoveký vývoj v súvise s platidielmi. Túto problematiku rieši a osvetluje z hľadiska celkovej spoločensko-hospodárskej situácie v skúmanej dobe, pričom si všima všetky faktory, ktoré podmieňovali vznik a rozvoj mincovníctva, eviduje a hodnotí však aj všetky dôsledky, ktoré z neho vyplývali.

Východiskom vedeckovýskumnej činnosti komisie je súpis nálezov mincí na Slovensku (I — Ondrouch, U.: Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku, Bratislava 1964; II — Hlinka, J. — Kraskovská, L. — Novák, J.: Nálezy stredovekých a novovekých mincí na Slovensku, Bratislava 1968; III — Hlinka, J. — Kolníková, E. — Kraskovská, L. — Novák, J.: Nálezy mincí na Slovensku (prírastky, register, analýza; v tlači).

Čiastkové výsledky numizmatického výskumu na Slovensku a nové nálezy sa pravidelne zverejňujú v zborníku Slovenská numizmatika; doteraz vyšlo vo Vydavateľstve SAV 5 zväzkov.

Pracovný plán komisie zahrnuje tieto tematické okruhy: komplexné vyhodnotenie keltského mincovníctva na Slovensku, obeh rímskych mincí na tomto území, riešenie podielu Slovenska na vzniku najstaršieho mincovníctva v uhorskom štáte, celkové zhodnotenie významu mincovníctva v Kremnici, Košiciach a Bratislave, problematika metodológie numizmatického bádania a terminológia slovenskej numizmatiky.

Na úspešné plnenie svojho programu našla Numizmatická komisia v Archeologickom ústave SAV v Nitre priaznivé podmienky.

Eva Kolníková

Seminár o interdisciplinárnej spolupráci v archeologickom a etnografickom výskume

Archeologický ústav SAV a Národopisný ústav SAV usporiadali 22. a 23. februára 1977 v Nových Vozokanoch seminár o interdisciplinárnej spolupráci v oblasti archeologického a etnografického výskumu. Seminára sa zúčastnili predovšetkým pracovníci z usporiadajúcich ústavov a zástupcovia Archeologického ústavu ČSAV v Brne (expozitúry Opava) a Prahe, Archeologického ústavu Slovenského národného múzea v Bratislave, Etnografického ústavu Slovenského národného múzea v Martine, Spoločenskovedného ústavu SAV v Košiciach a Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave (dovedna 31 archeológov a 27 etnografov). Prvý deň rokovania sa na seminári zúčastnil i člen korešpondent SAV *Vladimír Cirbes*, vedúci oddelenia pre riadenie pracovísk spoločenských vied SAV.

Cieľom seminára bolo nadviazať užšie pracovné kontakty medzi obidvoma spomenutými ústavmi SAV i ďalšími príbuznými inštitúciami, vzájomne sa informovať o stave a plánoch výskumu obidvoch vedných disciplín, osvetliť si spoločné záujmové oblasti a vyčleniť témy, na ktoré sa musí spolupráca v budúcnosti upriamíť. Tento cieľ vymedzil aj program a usmernil priebeh prvého pracovného stretnutia slovenských archeológov a etnografov, ktoré malo informatívny charakter; riešenie konkrétnych úloh a problémov vyplynie z rozpracovania hlavných záverov seminára.

V úvodných referátoch riaditeľ Archeologickej ústavu SAV *B. Chropovský* a zástupca riaditeľky Národopisného ústavu SAV *M. Leščák* oboznámili účastníkov seminára s organizáciou obidvoch ústavov, metódami výskumu, jeho súčasným stavom a perspektívami najmä v období šiestej päťročnice, načrtli cesty a spôsoby spolupráce, zefektívnenia a skvalitnenia vedeckovýskumnej činnosti pri riešení základných problémov materiálnej a duchovnej kultúry najstaršieho obyvateľstva Slovenska i našich slovenských predkov.

V základných referátoch sa *U. Budinský-Krička* (AÚ SAV) a *E. Horváthová* (NÚ SAV) upriamili na zhodnotenie doterajšieho prínosu archeológie a etnografie pri riešení otázok spoločného záujmu. Zhodne konštatovali, že spájanie výsledkov obidvoch historických náuk sa výraz-

nejšie prejavilo len vo veľkých syntetických, predovšetkým starších prácach, no aplikácia vzájomných poznatkov v posledných desaťročiach — okrem ojedinelých výnimiek — je neveľmi uspokojivá.

Využitie poznatkov etnografie v archeológii vidí *U. Budinský-Krička* v oblasti štúdia etnogenézy, hmotnej kultúry (zahrnuje sem aj rekonštrukciu architektúry), interpretácie polnohospodárskych a remeselných nástrojov, spracovania a uskladňovania polnohospodárskych produktov, osvetľovania výrobných procesov v polnohospodárstve, hrnčiarstve, baníctve, kováčstve, tkáčstve, dechtárstve, sklárstve atď. Veľké možnosti vzájomnej koordinácie výskumu sú v problematike pastierstva, rybárstva, poľovníctva, najstarších foriem transportu a obchodu, v oblasti duchovnej kultúry, pohrebného rítu, pri vysvetľovaní magicko-ochrannej funkcie niektorých predmetov, rôznych symbolov, amuletov, plastík, farieb a pod. Rovnako potrebná je spolupráca pri riešení otázok spoločenských vzťahov, rodovej a kmeňovej organizácie, osobného a spoločenského vlastníctva, majetkovej a spoločenskej diferenciácie, prirodenej i spoločenskej deťby práce. Na splnenie týchto úloh je potrebné venovať pozornosť už výchove vedeckého dorastu, ktorý nie je dostatočne informovaný o problematike a stave partnerského odboru. Otázky zásadného významu by sa mali riešiť v rámci úloh štátneho alebo ústavného plánu, vzájomnou účasťou na vybraných výskumoch a pri inštalovaní výstav s tematikou týkajúcou sa obidvoch disciplín.

Vychádzajúc z poslania archeológie a etnografie a z toho vyplývajúcich kontaktových alebo totožných objektov spoločného záujmu *E. Horváthová* charakterizovala základnú orientáciu etnografie a uvažovala o možnostiach a celkovej konцепcii vzájomnej spolupráce. Na príklade predriednych spoločenských formácií, no najmä formácií triednej spoločnosti, osvetlila početné záujmové oblasti etnografického výskumu a ich problematiku. Výsledky archeologickej výskumu staroslovenského obdobia sú sice pre etnografiu najdôležitejšie, no veľký význam má i spoznávanie starých kultúrnych osídlení, najmä z hľadiska nadväznosti takých prvkov, ako archi-

tektúra, odev, strava, zberné a koristné hospodárstvo, poľnohospodárstvo, spoločenské vzťahy a pod. Oprávnenie zaujala kritické stanovisko k orientácii stredovekej archeológie predovšetkým na výskum panských sídel a sakrálnych stavieb a iba ojedinele na mestá a roľnícke osady; z hľadiska etnografie by bol žiadúci opačný postup. Etnografovia by uvítali bibliografiu archeologických prác (obsahujúcu anotáciu alebo tematické triedenie), vzájomné umožnenie štúdia dokumentačného i pramenného materiálu a účasť na archeologických výskumoch. Najnáročnejšou, no pritom najefektívnejšou formou spolupráce by malo byť spoločné analyticko-syntetické spracovanie určitého kultúrneho javu.

Viaceré témy boli podrobnejšie prerokované v dvojstranných koreferátoch a obsiahlejších diskusných príspevkoch. Jednou z oblastí, v ktorej interdisciplinárna spolupráca môže priniesť najväčší a obojstranný úžitok, je štúdium remesiel. *T. Kolník* (AÚ SAV) vyzdvihol veľký prínos etnografie pri interpretácii archeologických prameňov. Okrem malých výnimiek archeológia pracuje s artefaktmi z anorganických materiálov (hlina, kov, kameň), kým etnografia sa v omnoho väčšej miere zaobera organickými materiálmi a má k dispozícii celé výrobné zariadenia a neraz aj samotného výrobcu. Poukázal na disproporciju v zameraní etnografického výskumu remesiel na Slovensku s tým, že podstatne väčšia pozornosť by sa mala venovať základným remeslám, ako kováčstvu, hrnčiarstvu, tkáčstvu, tesárstvu a ľ. Podobná situácia je však aj v archeológii, ktorá sa tiež často obmedzuje iba na čiastkové štúdie venované jednotlivým predmetom, pričom veľké syntézy sú zriedkavé.

E. Plicková (NÚ SAV) v koreferáte zameralom na hrnčiarstvo nastolila niekoľko podnetov v súvisе s rozvojom vzájomnej spolupráce. Týkajú sa najmä komplexu otázok súvisiacich s technológiou výroby keramiky, sledovaním kontinuity vo výrobe keramiky s osobitným zreteľom na uzlové body v jej vývoji od slovanskej keramiky cez stredovek až do včasného novoveku, ako aj na terminologické otázky.

I. Krištek (EÚ SNM) sa vo svojom príspevku venoval potrebe a možnostiam spolupráce v oblasti vývoja kováčstva. Styčnú problematiku vidí predovšetkým v riešení otázok jednotnej terminológie kováčskych nástrojov i výrobkov, pri interpretácii nálezových okolností vyhnú a objasňovať produkcie hámrov.

I. Hrubec (AÚ SAV) zdôraznil vo svojom prí-

spevku dlhodobú kontinuitu v základných črtách spôsobu výroby i charaktere samotných výrobkov. Vyslovil požiadavku interdisciplinárnej spolupráce pri skúmaní kováčskych výrobkov z 18. — 19. storočia z technologického a metalografického hľadiska. Tým by sa pre obidve vedné disciplíny presvedčivejšie zvýraznila spomínaná kontinuita, ktorá časom môže prispieť aj k ustáleniu regionálnych a etnických zvláštností.

Na problémystaviteľstva a urbanistiky a ich vzťah k prírodnému prostrediu upriamil svoj referát *A. Ruttkay* (AÚ SAV). Upozornil na úskalia pri prenášaní konkrétnych pozorovaní z jednotlivých geografických a historických oblastí i fáz do skúmaného prostredia a na schematizáciu pri aplikácii. Vo výskume architektúry by bola možná spolupráca v sledovaní kontinuity súčasťou dedinských sídlisk a ich závislosti od ekologickej pomerov, pri štúdiu kontinuity pôdorysných dispozícií, stavebného materiálu a techník i pri skúmaní vzťahov človek — príbytok, človek — sídlisko a pod.

Aplikáciu poznatkov archeológie pri výskume vývoja ľudového staviteľstva na Slovensku vidí *S. Horváth* (EÚ SNM) vo využití zistených údajov o stavebnom materiáli, konštrukciách a pôdorysoch zemnic a nadzemných obydlí, vykurovacích zariadeniach, ich štruktúre, tvare a umiestnení v rámci objektu. Na príklade jedného článku ľudového staviteľstva — domov s pletenými stenami — ukázal možnosť preklenutí pomerne veľkú časovú medzeru medzi relativne novšími archeologickými objektmi.

Škoda, že z vážnych dôvodov nemohli odznieť všetky plánované koreferáty na tému poľnohospodárstva. Príspevok *E. Drábikovej* (NÚ SAV) sa týkal skôr jeho špeciálnych odvetví — produkcie zeleniny, ovocia a vína. Agrárna etnografia, orientovaná na túto problematiku, je v pomere k výrobe základných produktov obživy odkázaná na zúčtený rozsah dokladov; široký register plodín so všeslovanskými názvami však poukazuje na ich pestovanie už v dobe slovanskej jednoty. Osobitnú pozornosť venovala *A. Drábiková* vino-hradníctvu a práve v súvisе s ním nachádza početné materiálne doklady i v archeologických náleزوchoch.

E. Hajnalová a *C. Ambros* (AÚ SAV) zhodnotili v diskusných príspevkoch archeobotanické a archeozoologické nálezy z viacerých období (i zo slovanských objektov); tieto nálezy môžu podstatne prispieť k štúdiu vývoja pestovania mnohých kultúrnych plodín a chovu dobytka.

Na tému spoločenských vzťahov sa upriamili dva koreferáty. Z komplexu problémov zahrnutých pod pojmom spoločenské javy si pre svoj príspevok vybral *J. Botík* (NÚ SAV) otázky rodinnej inštitúcie. Problematiku foriem rodinného života načrtol podľa zistení z územia Slovenska a južných i východných Slovanov, s osobitným zreteľom na koniec 19. a začiatok 20. storočia. Venoval pozornosť štruktúre a početnosti rodiny, vzťahom rodiny k výrobným prostriedkom, charakteru vnútorných vzťahov v rodine, obydliam malej i rozšírenej rodiny a príbytkom rozdeľených rodín.

S. Dušeková (AÚ SAV) v koreferáte zaoberajúcim sa organizáciou spoločnosti navrhla sústredieť vzájomnú spoluprácu najmä na komplex problémov sociálnej štruktúry a organizácie spoločenského a rodinného života. Poukázala na potrebu prekonat veľký časový hiát medzi etnografickými prameňmi, ktoré časovo vymedzila 18. storočím, a archeologickými nálezmi, na terminologickú nejednotnosť a potrebu antropologickejho spracovania a vyhodnotenia kostrových zvyškov. K otázkam sociálnej štruktúry prináša etnografia pevnú terminológiu a jasný charakter skúmaného objektu, kým prínos archeológie spočíva v poskytnutí materiálnych podkladov k štúdiu a riešeniu problémov v ich historickej hĺbke.

Duchovnej kultúre starých Slovanov bol venovaný koreferát *D. Bialekovej* (AÚ SAV). Zaoberala sa v ňom možnosťami archeológov pri rekonštrukcii nadstavbových javov. Bezprostredných prameňov o týchto javoch je málo a z metodologického hľadiska priame prenášanie etnografických paralel bez prísnej selekcie nie je únosné. Duchovná kultúra starých Slovanov bola spojená s nábožensko-mytológickejmi predstavami, kultom predkov, bájnymi bytosťami, symbolmi, pohrebným rítom a obradmi, ľudovou slovesnosťou, hudbou atď. V týchto oblastiach sa môže plne uplatniť prínos etnografie a folkloristiky aj pre archeológiu, ktorej nálezový materiál nemá dostatočnú vypovedaciu schopnosť.

Specifickými otázkami pohrebného rítu Slovanov s osobitným zreteľom na kostrové pohrebiská zo 7. a 8. storočia sa vo svojom príspevku zaoberala *Z. Čilinská* (AÚ SAV). Hodnotila úpravu hrobových jám a drevených konštrukcií v nich, uloženie a orientáciu pochovaných, druhy milodarov a nepočetné doklady o pohrebných obrazoch (stopy ohňa v zásype hrobov).

J. Mjartan (NÚ SAV) sa zamýšľal nad význa-

mom archeologických dokladov pre výskum koriestného a zberného hospodárstva. Upriamil sa predovšetkým na oblasť rybolovu; z konkrétnych archeologických nálezov uviedol sieťové závažia, vrše, oste (vidlice), čln a ī.

E. Krekovič (FFUK) rozoberal viaceré aspekty spolupráce obidvoch disciplín a vyčlenil v nej dva základné okruhy: spoluprácu archeológie s etnológiou či kultúrnou antropológiou a spoluprácu s národopisom ako vedou o ľudovej kultúre národa. Spolupráca sa môže realizovať vyhľadávaním analogických javov a predmetov (v minulosti sa uplatňovala iba v oblasti prírodných národov) alebo všeobecných zákonitostí vývoja kultúry a spoločnosti (riešenie väčšiny týchto problémov je možné aj štúdiom ľudovej kultúry v našich podmienkach).

U. Cirbes (SAV) v rozsiahлом diskusnom príspevku zdôraznil skutočnosť, že v súčasnosti rozvoj každej vedy i spoločenská objednávka si vyžadujú vysokú špecializáciu a zároveň aj interdisciplinárnu spoluprácu. Len tak možno riešiť početné problémy, ktoré by osamotené vedné disciplíny nemohli ani nastoliť, alebo by boli nad nimi bezradné. Zvýši sa tým možnosť aktualizácie a pochopenia mnohých otázok minulosti, zlepší orientácia v súčasnosti a uľahčí sa i projekcia budúcnosti. Rozpracovanie interdisciplinárnej spolupráce je však potrebné zahrnúť do programu rokovania Rady štátnej úlohy VIII, pričom úspech spolupráce závisí od dôkladnej organizačnej, metodologickej, ale aj psychologickej prípravy.

Hoci seminár mal poukázať predovšetkým na spoločné záujmové oblasti, a nie riešiť teoretické otázky, ukázalo sa, že rokovanie bolo aj z toho hľadiska veľmi osožné a potrebné — urobil sa základný krok ku konkrétnej spolupráci. Početné témy sa prerokúvali v diskusii aj ďalšími účastníkmi seminára. Návrh plánu spolupráce vychádzal z reálnych možností, výskumných kapacít jednotlivých inštitúcií a najzákladnejších potrieb obidvoch vedných disciplín. Účastníci seminára vo svojom stanovisku odporúčajú rozpracovať jednotlivé formy spolupráce v oblasti teórie a metodológie bádania, systému vedeckotechnických informácií, bibliografie, sprístupnenia dokumentačných fondov a materiálov, technológie výroby a terminológie.

Počas seminára si jeho účastníci prezreli aj výstavku základných archeologických a etnografických publikácií a navštívili niektoré oddelenia a zariadenia Archeologického ústavu SAV v Nit-

re. V rámci seminára sa uskutočnilo slávostné odhalenie dvanásťich reliéfov s archeologickou tematikou za prítomnosti ich autorky akademickej sochárky *L. Čvengrošovej*, ktorá ich venovala Archeologickému ústavu SAV; budú umiestnené na pracovisku ústavu v Nových Vozokanoch.

Stanislav Šiška

IX. celoštátna konferencia stredovekej archeológie

V dňoch 2. až 7. októbra 1977 uskutočnila sa na vysunutom pracovisku Archeologického ústavu SAV v Nových Vozokanoch IX. celoštátna konferencia stredovekej archeológie. Podujatie organizoval spomenutý ústav. S cieľom dôkladne a rovnomerne informovať odborníkov o výsledkoch bádania v jednotlivých tematických okruhoch stredovekej archeológie a zlepšíť koordináciu pracovného úsilia inštitúcií i jednotlivých bádateľov, bola prijatá zásada, že sa rokovania jednotlivých konferencií sústredia na jednu hlavnú tému. Na IX. konferencii mala hlavná téma názov „Typy sídlisk v 10. až 13. storočí na území Československa a ich vzájomné vzťahy“.

Konferencie sa zúčastnilo 73 bádateľov pracujúcich v oblasti slovanskej a stredovekej archeológie, resp. aj zástupcovia príbuzných vedných disciplín (história, historická geografia, dejiny umenia a architektúry). Účastníci konferencie zastupovali 39 inštitúcií z ČSSR, z toho 24 z ČSR a 15 zo SSR. Vedecký program sa sústredil predovšetkým na prerokovanie hlavnej témy, do programu sa však zaradili aj stručné referáty o najnovších výsledkoch terénnych výskumov vo všetkých tematických oblastiach práce stredovekej archeológie. Organickou súčasťou programu boli aj dve celodenné autokarové exkurzie, počas ktorých sa účastníci konferencie oboznámili s viacerými archeologickými výskumami a lokalitami z 9. až 13. stor. na Ponitri (Nitra, Čakajovce, Nitrianska Blatnica), Považí (Ducové, Beckov, Trenčín) a Pohroní (Hronský Beňadik, Tlmače, Biňa, Štúrovo, Kamenín, Starý Tekov). Ku konferencii pripravili jej organizátori aj panelovú výstavu o výsledkoch terénnych výskumov Archeologického ústavu SAV na Slovensku so zameraním na včasnostredovekú problematiku. Každý účastník konferencie dostal tézy referátov a historickoarcheologickej komentár k exkurziám. Vedecký program doplnili aj vydané spoločenské podujatia.

O priebehu i výsledkoch konferencie a o jej význame pre rozvoj bádania v širších odborných i ideoovo-politickej súvislostiach bola informovaná v primeranom rozsahu aj široká verejnosť v dennej tlači.

Hlavná téma konferencie sa týkala problematiky osídlenia územia Československa po rozpade Veľkej Moravy, keď sa na území Čiech a Moravy formuje premyslovský český štát a Slovensko sa dostáva do sféry vplyvu a potom i politickej organizačnej štruktúry uhorského kráľovstva. Poznatky histórie i archeológie o tomto dôležitom období sú veľmi skromné a problematika kontinuity osídlenia a vplyvov veľkomoravských tradícií na ďalší vývoj sa často spracúvala len v tézach, prípadne sa úplne obchádzala. Analýza problémov i úskalí doterajšieho bádania i programu výskumu 10. až 13. storočia na nasledujúce obdobie je teda veľmi naliehavou úlohou slovanskej i stredovekej archeológie.

Formulovanie problémov a riešenie otázok osídlenia v povelkomoravskom období je však aj aktívou odpovedou československej archeológie na závery XV. zjazdu Komunistickej strany Československa a na výzvu usmerniť vedeckovýskumný potenciál jednotlivých spoločenských disciplín. Zo straničkých dokumentov vyplýva pre archeológiu úloha sústredieť pozornosť na dôkladné prebádanie, marxistickú interpretáciu a syntetické hodnotenie výsledkov výskumov obdobia počiatkov národných dejín, štátnosti i spoločenského a ekonomickeho vývoja českého a slovenského národa vo včasnom stredoveku.

Na konferencii odznelo 45 referátov. V diskusií vystúpili účastníci s 97 diskusnými otázkami, doplnkami a replikami. Jednotlivé referáty ukázali, že sa vo výskume problematiky 10. až 13. stor. dosiahli v poslednom období veľmi dobré výsledky. Skúmajú sa — v lepších proporcionalnych reláciách než doteraz — takmer všetky typy opevnených a neopevnených sídlisk, zvýšená po-

zornosť sa venuje aj výskumu prírodného prostredia, surovínových zdrojov a otázkam technológie i organizácie výroby. Dochádza preto k výrazným zmenám predovšetkým v doterajších predstavách o periférnej úlohe horských a lesnatých území vo včasnom stredoveku.

Hlavná téma sa upriamila predovšetkým na dôkladné prerokovanie metodologických a rýdzom odborných problémov súvisiacich s kontinuitou starobylého slovanského osídlenia a jeho hospodárskej i sociálnej štruktúry. Priebeh konferencie ukázal, že stredoveká archeológia za súčasného stavu poznania dokáže rozpoznať i čiastočne riešiť problémy, ktoré nie sú podmienené etnicky ani regionálne, ale sú odrazom feudalizácie v rámci celej Európy. Takýmito problémami sú napr.: vznik miest, formy opevnených feudálnych sídel, príčiny a spoločensko-ekonomickej podmienky zámernej vnútornej i vonkajšej kolonizácie už pred polovicou 13. storočia. Niektorí referujúci sa upriamili na túto oblasť problematiky, resp. na obdobie, keď na základe kontinuálneho vývoja vznikajú kvalitatívne úplne nové prvky, reprezentujúce i v archeologickej pozorovateľnosti javoch stredoveký európsky feudalizmus ako civilizačne i ideologicke uniformujúcu triednu formáciu. Ďalší referenti analyzovali situáciu v rámci menších územných celkov so znalosťou širokých súvislostí. Tento postup je príkladom progresívnych foriem poznania, odstraňuje tendencie sklzuť do schematizácie vývoja, prenášať cudzie paralely mechanicky do nášho prostredia, a napokon reprezentuje tú formu poznávacieho procesu, keď poznanie zvláštneho umožňuje lepšie poznáť i pochopiť všeobecné.

Struktúra referátov a výber lokalít, ktoré účastníci konferencie navštívili a zhodnotili počas exkurzií, plne zodpovedá cieľom čiastkových úloh v rámci hlavnej úlohy štátneho plánu — „Slovania a prvé štátne útvary na území Československa“. Konferenciu možno teda považovať za jednu z účinných foriem priebežnej oponentúry úloh štátneho plánu. Potvrdilo sa, že stredoveká archeológia je pripravená prispieť významným podielom k riešeniu problematiky vývoja feudálneho spoločenského zriadenia na území Československa.

Popri celkove veľmi priaznivom hodnotení výsledkov, ktoré archeologicke bádanie dosiahlo v posledných rokoch vo výskume málo známeho vývoja osídlenia v 10. až 13. stor., nemožno však zamčať ani prekážky, ktoré treba systematickou

koncepciou pracou prekonáť v metodickom prístupe i účelnej organizácii vedeckovýskumných projektov. Treba viac sústrediť pozornosť na zmeny osídlenia v závislosti od prírodných podmienok a hospodárskej štruktúry, a to konfrontáciou s vývojom v iných častiach Európy. Potreba dôkladnejšieho spoznania všeobecných črt včasnostredovekého osídlenia územia Československa si však žiada lepšie ako doteraz spoznať špecifiká vývoja v rámci menších geografických celkov. V súlade s touto požiadavkou je nevyhnutné, aby sa v rámci koordinácie výskumu, ktorý určuje štátny plán i plány jednotlivých pracovísk, venovala zvýšená pozornosť komplexnému prieskumu mikroregiónov a aby sa pri výbere lokalít na archeologickej výskum odstraňovali prvky náhodlosti alebo subjektivizmu. Ako prvoradé kritérium treba dôsledne uplatniť potrebu rovnomenného zastúpenia výskumov v jednotlivých regiónoch.

Z rokovania konferencie vyplýva požiadavka prehľbiť integráciu vedeckovýskumného programu stredovekej archeológie tak, aby sa počiatky národných dejín Čechov a Slovákov mohli skúmať ako kontinuálny proces.

Na konferencii sa prezentovali dobré výsledky, ktoré stredoveká archeológia dosiahla v spolupráci s technickými a prírodrovednými disciplínami a využívaním odborných expertíz. Výrazne sa tým prehľbila objektivita vypovedacej schopnosti hmotných prameňov. Žiaľ, v súčasnosti nie je na dostatočnej úrovni komplexný prístup k riešeniu mnohých problematických otázok včasnostredovekých dejín v spolupráci s príbuznými spoločenskovednými disciplínami. Žiaduce je aktivizovať súčinnosť najmä s historiou, etnografiou, historickou jazykovedou a historickou geografiou priamo v súvise s výskumom vybraných lokalít, resp. pri prieskume jednotlivých mikroregiónov.

Rokovanie konferencie sa dotklo aj veľmi akútnej otázky archeologickej výskumov na veľkých stavbách socializmu. Ide tu jednak o ochranu a spoločenské využitie najreprezentatívnejších pamätníkov dávnej minulosti, jednak o účelné preskúmanie tých lokalít, ktoré nenávratne musia ustúpiť potrebám socialistickej výstavby. Táto problematika bude hlavnou temou X. konferencie stredovekej archeológie, ktorá sa uskutoční roku 1978 v Plzni.

Veľký súbor referátov, ktoré na konferencii odzneli, poskytuje cenný prehľad súčasných poznatkov o problematike dejín 10. až 13. stor.

z hľadiska archeológie. Je potrebné, aby táto zrelá mozaika, ktorá nesie v sebe znaky rodiajúcich sa syntézy ako veľmi dôležitej úlohy československej slovanskej a stredovekej archeológie v najbližšom období, bola v plnom rozsahu publikovaná. V tomto súvise treba kladne hodnotiť, že materiály z predchádzajúcich konferencií v Brne a Mikulove boli zverejnené ucelene a jednotne v prvých dvoch číslach zborníka *Archaeologica Historica*. Archeologický ústav SAV zabezpečí v spolupráci s Muzejným spolkom a Vydavateľstvom Blok v Brne, aby táto slubná publikačná séria pokračovala ďalej a v nadväznosti na tematický plán každoročných konferencií stredovekých archeológov, vypracovaný až do roku 1981, nadobudla určitú periodicitu. Materiály z konfe-

rence v Nových Vozokanoch budú tvoriť tretí zväzok zborníka *Archaeologica Historica*.

Na záver možno konštatovať, že konferencia sa z vedeckej, ideovopolitickej, organizačnej i spoľočenskej stránky nesporne vydarila dobre a že prerokovanie základných problémov výskumu osídlenia územia Československa v 10. až 13. storočí je značným prínosom pre ďalšie rozšírenie záberu výskumu stredovekej archeológie pri odkrývaní neznámych úsekov našich národných dejín vo včasnom stredoveku. Podujatie napokon dobre reprezentovalo celú slovenskú archeológiu na celoštátnom fóre i vedeckovýskumné možnosti a výsledky Archeologického ústavu SAV v rámci Slovenskej akadémie vied.

Alexander Ruttkay

Pracovná porada slovenských archeológov

V dňoch 13.—14. decembra 1977 uskutočnila sa na vysunutom pracovisku Archeologického ústavu SAV v Nových Vozokanoch pracovná porada slovenských archeológov. Jej iniciátorom a organizátorom bol Archeologický ústav SAV v Nitre ako hlavný koordinátor archeologického výskumu na Slovensku. Porada sa konala pod heslom *Veľká októbrová socialistická revolúcia a dnešok v archeologicom bádani na Slovensku*, ktoré bolo zároveň aj tému ústredného referátu riaditeľa spomenutého ústavu — člena korešpondenta SAV Bohuslava Chropovského. Bolo to tretie celoslovenské stretnutie archeológov (prvé sa konalo v roku 1975, druhé v roku 1976). Na porade sa zúčastnilo 64 archeológov z centrálnych vedeckých inštitúcií, zo zariadení Ministerstva kultúry a Ministerstva školstva SSR a z krajských i okresných múzeí. Hosťami boli delegáti Archeologického ústavu ČSAV v Prahe.

Po hlavnom referáte člena korešpondenta SAV B. Chropovského, ktorý zdôraznil poslanie a hlavné úlohy slovenskej archeológie v zmysle odkazu Veľkého októbra a z hľadiska záverov XV. zjazdu KSČ, účastníci zhodnotili vedeckovýskumnú prácu a výsledky archeologického bádania na Slovensku v roku 1977 a vytýčili ďalší smer rozvoja slovenskej archeológie. Vedeckí pracovníci Archeologického ústavu SAV v Nitre

informovali účastníkov porady o výsledkoch svojej vedeckovýskumnej činnosti v roku 1977 (dr. J. Pavák, CSc. a dr. D. Bialeková, CSc.), o súčasnom stave a možnostiach ďalšieho rozvoja spolupráce archeológov na Slovensku (dr. A. Ruttkay, CSc.), o stave a úlohách archeologického výskumu na trase výstavby vodných diel na Dunaji (dr. S. Šiška, CSc.) a o hlavných úlohách archeológov na Slovensku v roku 1978 (dr. Š. Furmanek, CSc.).

S výsledkami svojej vedeckovýskumnej činnosti v roku 1977 oboznámili účastníkov porady: Archeologický ústav Slovenského národného múzea v Bratislave (dr. B. Polla, CSc.), Východoslovenské múzeum v Košiciach (dr. D. Čaplovič), Mestské múzeum v Bratislave (dr. U. Plachá a dr. I. Keller), Vlastivedné múzeum v Bojniciach (dr. M. Remiášová), Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici (M. Mácelová), Považské múzeum v Žiline (J. Moravčík), Západoslovenské múzeum v Trnave (P. Novák), Trenčianske múzeum v Trenčíne (dr. T. Nešporová), Okresné múzeum v Hlohovci (I. Pastorek), Záhorské múzeum v Skalici (M. Říha), Kysucké múzeum v Čadci (O. Šedo) a s výsledkami výskumu na hrade Šariš Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody (M. Slivka).

Počas konania porady sa uskutočnila v Nových

Vozokanoch i fotografická výstava o výsledkoch archeologického výskumu na Slovensku v roku 1977, ktorú zo snímkov jednotlivých inštitúcií pripravil Archeologický ústav SAV (*J. Zábojník* a kolektív).

Na záver porady prijali slovenskí archeológovia uznesenie (návrhová komisia: dr. M. Dušek, CSc., prof. dr. B. Novotný, CSc., dr. B. Polla, CSc., dr. A. Ruttkay, CSc., dr. S. Šiška, CSc.):

1. Koncentrovať prácu archeológov na riešenie komplexných úloh zahrnutých v Jednotnom programe spoločenských vied v zmysle uznesení Predsedníctva ÚV KSČ zo 17. VI. 1977 a na plnenie úloh vyplývajúcich zo spoločenskej objednávky. Pôjde pritom najmä o skúmanie historickej prameňov o živote našich národov a národností, o prehlbovanie socialistického spoločenského vedomia pracujúcich našej vlasti, o sústavné prehlbovanie marxisticko-leninského vzdelávania, ako aj o dôsledné plnenie úloh vedeckotechnickej revolúcie v socialistickej spoločnosti.

2. Upriamiť činnosť predovšetkým na splnenie úloh štátneho plánu bádateľského výskumu a vlastných úloh jednotlivých inštitúcií.

3. Venovať náležitú pozornosť prieskumom a záchranným výskumom na veľkých stavbách socializmu, najmä pri výstavbe vodných diel na Dunaji, autostrády, plynovodu a pri hospodársko-technickej úprave poľnohospodárskej pôdy. Na základe súpisov stavebných akcií v 6. päťročí sledovať tieto akcie v jednotlivých okresoch

a pohotovo zabezpečovať záchrannu ohrozených archeologických objektov.

4. Považovať ďalej za záväzné uznesenie porady slovenských archeológov zo 7.—8. XII. 1976 o postavení Archeologického ústavu SAV ako hlavného koordinátora archeologického výskumu na Slovensku a organizátora centrálnej dokumentácie a vedeckotechnických informácií na pracovisku v Nitre — v prospech všetkých archeológov na Slovensku so zachovaním ich zákonnych práv. Z toho vyplýva pre nich potreba ohlasovať spomenutému ústavu terénné výskumy, zasielať nálezové správy o výskumoch a náleزوach, ako aj príspevky do zborníka Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku za jednotlivé roky.

5. Zaktivizovať mimoústavných pracovníkov a poskytnúť im možnosť zúčastňovať sa na filozoficko-metodologických seminároch Archeologickejho ústavu SAV.

6. Odporúčať každoročné konanie porad slovenských archeológov; ďalšiu poradu venovať prerokovaniu metodologických otázok archeológie.

Týmto uznesením slovenskí archeológovia vydrali pevné odhadlanie dať všetky tvorivé sily za splnenie odkazu Veľkého októbra a jednohlasne sa prihlásili k Jednotnému programu spoločenských vied. Svojou uvedomelou činnosťou urobia všetko pre rozvoj archeológie, socialistickej vedy a celej socialistickej spoločnosti.

Eva Kolníková

RECENZIE

A. A. Nudelman: Topografija kladov i nachodok jediničnych monet. Archeologičeskaja karta Moldavskoj SSR. Vypusk 8. Kišňov 1976, 195 strán, 10 mapiek.

Súpis nálezov minci z územia toho-ktorého súčasného štátneho útvaru predstavuje dnes už nepostrádeľný základ a východisko pre ďalšie rozbory numizmatického a širšieho historického charakteru. I napriek potrebe spracovať a publikovať všetky numizmatické fondy jednotlivých múzeí, resp. zbierok iných inštitúcií, v popredí záujmu zostávajú nálezy minci s presnými nálezovými súvislostami. Topografia nálezov minci stáva sa tak jedným zo závažných príspevkov k riešeniu otázok hospodárskeho i spoločenského významu v jednotlivých historických obdobiach, ako aj výlučne numizmatických problémov.

Z takéhoto hľadiska treba vysoko hodnotiť i publikáciu moldavského numizmatika A. A. Nudelmana, ktorý spracoval topografiu hromadných i ojedinelých nálezov minci z dnestersko-prutského medziriečia, teda z dnešnej Moldavskej SSR. Je to prvý súpis nálezov minci z uvedenej oblasti, ktorý v mnohom odzrkadluje problémy výskytu minci z jednotlivých historických období i na území Slovenska.

Možno oceniť, že v úvode práce autor predkladá prehľad numizmatického výskumu v Moldavskej SSR a históriu vytvárania väčších numizmatických zbierok. Čitateľ tak získava predstavu o vývoji moldavskej numizmatiky. V prvej kapitole sa už načrtáva obraz vzniku a rozvoja peňažného hospodárstva na území Moldavskej SSR, a to na základe výsledkov bádania viacerých moldavských a vôbec sovietskych numizmatikov a historikov.

Predmincová výmena sa začala v oblasti dnestersko-prutského medziriečia už v staršej dobe kamennej. Úlohu výmenného prostriedku postupne plnili rôzne tovary, napr. dobytok, obilie a kovy. Prvé mince, ktoré sa v tejto oblasti objavili, boli antické razby. V 6.—4. stor. pred n. l. to boli statéry maloázijskej gréckej kolónie Kyzikos, vo 4.—3. stor. mince pričernomorských gréckych kolónií Istros a Tyras. V druhej polovici 4. stor. a na začiatku 3. stor. pred n. l. sa tu už objavujú i macedónske razby Filipa II., Alexandra III. a Filipa III., ale aj mince tráckeho kráľa Lysimacha. Táto kapitola výskytu minci v spomenutej oblasti je zaujímavá i z hľadiska štúdia keltského mincovníctva na našom území, najmä pokial ide o nálezy „barbarských“ napodobení macedónskych tetradrachiem Fi-

lipa II. V Moldavsku sú však na týchto minciach spravidla hlboké zárezy, ktoré prechádzajú celou hrubkou mince až do jej stredu. Na reverzoch sú rôzne značky vo forme kontramariek. Autor tieto mince datuje do druhej polovice 2. stor. pred n. l. na základe výsledkov bádania rumunských bádateľov o chronológii dáckych minci.

Od polovice 2. stor. pred n. l. až do konca 1. stor. n. l. na území dnestersko-prutského medziriečia obec minci neexistoval. Autor toto obdobie označuje ako prvé bezmincové. Jednou z príčin takéhoto stavu bolo povstanie bastarnských kmeňov a ich vojny s kmeňmi Gétov, čo do veľkej miery narušilo rozvoj peňažného hospodárstva.

V súvislosti s expanziu Ríma za Dunaj objavili sa v uvedenej oblasti rímske mince. Na území medzi Karpatmi a Prutom sa dostali už okolo zmeny letopočtu, do dnestersko-prutského medziriečia na začiatku 1. stor. n. l. Dynamika príletu rímskych minci sa javí na základe nálezov takto: V 1. stor. n. l. bol príslun rímskych minci nepatrny. Prudký vzrast nastal v 2. stor., najmä za vlády cisárov Antonina Pia a Marka Aurélia. V 3. stor. sa v dôsledku všeobecnej politickej a hospodárskej krízy v rímskom štáte prílet minci spomalil, vo 4. stor. sa však znova zintenzívnil, čo trvalo až do príchodu Hunov. V sedemdesiatych rokoch 4. stor. sa príslun rímskych minci do tejto oblasti ukončil.

V porovnaní s nálezovou situáciou na Slovensku možno konštatovať podobný priebeh príslunu rímskych minci. V 3. stor. však — na rozdiel od Moldavska — bol prílet rímskych minci na Slovensku veľmi intenzívny. V moldavských nálezoch prevažujú strieborné rímske mince, až vo 4. stor. prevládajú bronzové razby. Autor spája posledný fakt s doboru najväčšieho rozvoja tzv. čerňachovskej kultúry a naznačuje, že bronzové rímske mince tu slúžili najmä vo vnútornom peňažnom obchu. Zlaté razby nie sú početné. Väčšina rímskych minci v tejto oblasti pochádza z hromadných nálezov. Autor na základe rozboru štruktúry hromadných nálezov konštatuje, že rímske mince tu obiehali dlhú dobu. V nálezových komplexoch ukrytých v 2. stor. sú razby z 1. i 2. stor.; v depotoch z 3. stor. sú mince z 1., 2. i 3. stor. n. l. Tento fakt vysvetluje nedostatkom minci v 3. stor. a ich nahradzovaním mincami z predchádzajúcich období. Ukažuje sa, že priamy styk územia Slovenska — najmä jeho južnej časti — s rímskym impériom, resp. s jeho provinciami, znamenal rýchly obec rímskych minci i v barbariku. Hromadné nálezy minci zo Slovenska, okrem depotu z Prešova, neobsahujú razby z takého dlhého obdobia ako moldavské nálezové komplexy.

Niekoľko ojedinelých nálezov neskororímskych a včasnobyzantských minci znamená koniec prísluňu antických raziab do oblasti dnestersko-prutského medziriečia. Obdobie 4.–5. stor. n. l. je tu bez nálezov minci, autor ho označuje ako druhé bezmincové obdobie.

Druhá časť tejto kapitoly je venovaná stredovekým a novovekým minciom zo 6.–17. stor. Ide o: 1. mince domoldavského obdobia (6. až polovica 14. stor.), 2. mince nezávislého moldavského feudálneho štátu (druhá polovica 14. až začiatok 16. stor.), 3. mince z obdobia tureckej nadvlády (druhá štvrtina 16. až 17. stor.).

Prvé domoldavské obdobie reprezentujú tri skupiny minci, a to razby byzantské, kufické a západoeurópske. Nálezy byzantských minci sa grupujú vo dvoch obdobiah. 1. v 6. až do konca 7. stor., 2. od konca 10. až po koniec 12. stor. Sú to väčšinou bronzové razby. V tejto súvislosti vystupuje do popredia význam hromadného nálezu strieborných byzantských minci zo Zemianskeho Vrbovka (okr. Zvolen).

Hiát vo výskytu byzantských minci, ktorý autor označuje ako tretie obdobie bez minci, zdôvodňuje jednak príchodom Bulharov a vytvorením prvého bulharského štátu, čo spôsobilo izoláciu slovanských krajín od Byzancie, jednak hlbokou ekonomickou a politickou krízou i vojenskými neúspechmi Byzantskej ríše.

Kufické mince sa dostali do povodia Dnestra prostredníctvom Kyjeva a iných veľkých staroruských centier, udržujúcich obchodné styky s arabským východom. Zaujímavé sú tu napodobeniny samanidských dirhemov. V nálezoch sa vyskytujú aj časti dirhemov (tzv. sekané striebro), ako aj mince s otvormi na zavesenie.

Západoeurópske mince tohto obdobia sú v nálezoch na dnestersko-prutskom území zriedkavé. Unikátnym nálezom je poklad viac ako 1000 nemeckých brakteátov, uhorských a českých denárov z 12. a začiatku 13. stor. z mesta Chotin.

Vývoj peňažných vzťahov v 13. stor. bol ovplyvnený a pozastavený vpádom tatárskych kmenev. Autor toto obdobie označuje ako štvrté bezmincové. Koncom 13. a v prvej polovici 14. stor. sa dnestersko-prutské medziriečie dostalo do područia Zlatej hordy. V tomto období dochádza k zintenzívneniu osídlenia, vzniku prvých miest, rozvoju remesiel a obchodu. Takáto situácia vyvolala razbu medených minci, používaných najmä vo vnútornom obchode.

Pri rozbore mincovníctva nezávislého moldavského štátu sa autor okrem iného dotýka i chronologických problémov prvých moldavských minci. Prikláňa sa k názoru, že tvorcami moldavského mincovníctva bol Peter I. Mušat. Od roku 1377 vydával strieborné groše s hlavou zubra — erbom moldavského kniežatstva — na línej strane. Razba sa sústredovala v mincovni hlavného mesta v Suceave. Od polovice 14. stor. do poslednej štvrtiny 15. stor. boli v tejto oblasti najrozšírenejším obeživom pražské groše. Náleziská týchto grošov sa sústredili v severovýchodnom Moldavsku. Zlaté mince sa v Moldavsku nerazili, okrem výnimconej nepočetnej razby dukátov za vlády Jakuba Despotu (1561–1563). Od konca druhéj štvrtiny 14. stor. tu boli rozšírené uhorské florény a benátske dukaty.

Od druhej treťiny 15. stor. prenikali do Moldavska turecké strieborné akče a čoskoro nato uhorské denáre. Do 15. stor. boli tu uhorské denáre nepočetné. Autor to

vysvetluje nízkou hodnotou a znižovaním kvality striebra uhorských denárov až do reformy Mateja Huňadyho r. 1468. Najväčší prílev uhorských denárov baf koncom 15. a na začiatku 16. stor. Domáce mince boli nekvalitné, a tak ich razba bola v druhej štvrtine 16. stor. takmer na tri desaťročia prerušená. Úlohu obeživa tu plnili cudzie mince. Autor poukazuje na snahy domácich panovníkov obnoviť razbu minci podľa cudzích vzorov — uhorských, tureckých, poľsko-litovských i nemeckých. Neúspech v tomto snažení znamenal úplné ovládnutie domácih trhov cudzou mincou, pričom najrozšírenejšie boli uhorské denáre a dukaty. Autor sleduje frekvenciu uhorských denárov v jednotlivých obdobiah. Ich najintenzívnejší prílev možno konštatovať v poslednej štvrtine 16. stor. Začiatkom druhého desaťročia 17. stor. dochádza k prudkému prerušeniu prílevu uhorských denárov. Mince Mateja II. a Ferdinanda II. sa vyskytujú už len zriedkavo v ojedinelých nálezoch. Rozšírené tu boli i toliarové mince európskych krajín. Zvláštej obľube sa tešili nizozemské toliare. Až do druhého desaťročia 19. stor. obichali v Moldavsku cudzie mince, a to až do oslobodenia dnestersko-prutských krajín od mnohoročnej nadvlády Osmanskej ríše a ich pripojenia k Rusku. Odvtedy tu vládla ruská minca a ruský peňažný systém, ktorý zohral závažnú úlohu v rozvoji zaostalej ekonomiky Moldavska.

V druhej kapitole je súpis nálezisk minci v chronologickej poradí. U každej lokality sa uvádzajú opis nálezových okolností, stručné určenie minci, metrologické údaje, pravdepodobná doba ukrytie a literatúra. Osobitne sú opísané poklady, osobitne ojedinelé nálezy. Pri každej chronologickej skupine sú štatistické prehľady minci podľa druhov kovu. V závere práca obsahuje register nálezisk s odkazmi na 10 prehľadných máp a bibliografiu.

Skutočnosť, že v rámci zmapovania archeologickej nálezov na území Moldavské SSR ako ôsmy zväzok vychádza topografia nálezov minci, svedčí o vážnosti numismatického výskumu a snahe moldavských historikov využiť pre svoje bádanie jeden z dôležitých historických prameňov — nálezy minci.

Eva Kolniková

Helena Zoll-Adamikowa: Wczesnośredniowieczne cmentarzyska cialopalne Słowian na terenie Polski. Cześć I. Źródła. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1975, 387 strán, 139 obrázkov v texte, 1 mapka, 33 textových tabuľiek, nemecké resumé.

Monografická práca o včasnostredovekých slovanských žiarových pohrebiskach v Poľsku, vydávaná vo dvoch zväzkoch, vznikla základným prepracovaním, pramenným i tematickým obohatením doktorskej práce autorky — Rytual cialopalny Słowian w Polsce, napsanej v roku 1967.

Recenzovaný I. diel monografie obsahuje základný pramenný materiál, ktorý tvoria všetky včasnostredoveké žiarové i birituálne pohrebiská (resp. jednotlivé žiarové hroby) z územia dnešného Poľska, okrem hrobov v severnom a severovýchodnom Poľsku, ktoré možno bez pochybnosti etnickej prisúdiť baltskému osídleniu, resp. baltským kultúram.

Chronologicky je práca vymedzená na jednej strane najstaršími nálezovými komplexmi slovanskej kultúry, na druhej strane zánikom žiarového rítu u Slovanov, ako ich typického, normálneho a všeobecného pohrebného rítu vo včasnom stredoveku. Na väčšine územia Poľska to predstavuje časový úsek od začiatku 6. do poslednej štvrtiny 10., resp. prelomu 10. a 11. stor. V niektorých oblastiach Poľska (Pomorie, severné Mazovsko, niektoré regióny stredného Poľska, Pripatriatie a azda i Horná Lužica) hornú hranicu predstavuje koniec 11. a začiatok 12. stor., resp. až koniec 12. stor. (Podlesie). Opierajúc sa o doterajšie chronologické systémy včasného stredoveku Poľska, vytvorené hlavne na základe vývoja tvarov a techniky výroby keramiky, autorka rozdeľuje tento úsek do troch fáz, pričom však priznáva, že v absolútном datovaní je úplne nesporný iba začiatok I. a koniec III. sázy.

Práca je veľmi prehľadne a účelne rozdelená do troch základných častí. V I. kapitole autorka píše o náplni práce, jej chronologickom a teritoriálnom vymedzení, jej cieli, konštrukcií i terminológii, napokon o stave a história bádania.

Kapitola II., rozdelená do troch častí, je katalógom archeologických prameňov a obsahuje v abecednom usporiadaní prehľad 104 istých žiarových pohrebisk, resp. lokalít so žiarovými hrobmi, skrátený opis 57 pravdepodobných žiarových pohrebisk a v poslednej časti zoznam takých lokalít, ktoré boli v minulosti registrované ako včasnostredoveké žiarové pohrebiská, no v tejto práci sú z tohto registra vypustené. Katalóg istých žiarových pohrebisk obsahuje menný zoznam lokalít a opis pohrebisk a je bohatý doplnený lokalizačnými a situačnými plánmi pohrebisk, plánmi hrobov i kresbami hrobového inventára (niektoré kresby mohli byť azda kvalitnejšie vyhotovené). Opisy jednotlivých pohrebisk obsahujú tieto údaje: polohu, výskum, charakter objektu, opis hrobov a ich dátovanie, uloženie nálezového materiálu a literatúru.

Kapitola III. je katalógom písomných prameňov. Autorka v nej zhromaždila výfahy z dvanásť diel včasnostredovekých franských, byzantských, arabských, západoeurópskych i slovanských autorov, ktoré obsahujú informácie o pohrebnom ríte Slovanov v období, keď používali ešte žiarový ríitus. Výfahy sú usporiadane chronologicky podľa dát vzniku príslušných diel a obsahujú tieto údaje: autor a titul práce, séria vydania, diel, strana, miesto a rok vydania, text v origináli (iba u diel písaných latinkou) a najnovší poľský preklad výfahu.

Ku katalógu istých žiarových pohrebisk, ktorý je spracovaný na základe materiálov zistených a publikovaných do konca roku 1972, vypracovala autorka prehľadné tabuľky nálezov a iných údajov. Symboly použité v tabuľkách sú vysvetlené aj v nemčine, čo má osobitný význam pre čitateľov, ktorí neovládajú poľštinu.

Recenzovaná práca bude odborníkmi iste veľmi vítaná, pretože po viacerých už vydaných čiastkových i súborných prácach týkajúcich sa oblastí západných Slovanov sú v nej okrem nepublikovaných materiálov zhrnuté i dosiaľ veľmi roztrúsené publikované (a preto nie vždy dostupné) hrobové nálezy z územia dnešného Poľska. Archeológii sa takto dostáva ucelenou formou dôležitý pramený materiál, ktorý iste veľmi dobre poslúži ako podklad pre ďalšiu prácu najmä mimopoľským bádateľom včasnostredovekého obdobia.

Peter Šalkovský

Arnulf Kollautz — Hisayuki Miyakawa: Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa. I. Teil — Die Geschichte. Aus Forschung und Kunst, Band 10. Klagenfurt 1970, 329 strán, 30 obrázkov, 12 máp. **II. Teil — Die Kultur.** Aus Forschung und Kunst, Band 11, Klagenfurt 1970, 442 strán, 177 obrázkov, 17 máp.

Genéza a najstaršie dejiny Avarov ostávajú stále v strede pozornosti bádateľov zaobrájúcich sa včasnohistorickým obdobím strednej Európy, resp. Karpatskej kotliny. Minulosť tohto kočovného kmeňa nie je osvetlená až do čias jeho objavenia sa na hraniciach Byzantskej ríše v polovici 6. stor. Pokusom o to je dvojdielna práca, v ktorej spojili svoje úsilie dva bádatelia, jeden európsky, druhý ázijského pôvodu. A. Kollautz a H. Miyakawa skúmajú pôvod, dejiny a kultúru Avarov až po ich etnický zánik v strednej Európe, nasledujúci po porážke franskými vojskami roku 799. Autori plánujú vydáť tretí diel, ktorý bude obsahovať latinské, byzantské a orientálne písomné pramene súvisiace s Avari, preklady týchto textov a komentáre k nim.

Hned na začiatku treba konštatovať, že v práci je zhromaždených mnoho písomných, archeologických i etnografických prameňov, ako aj výsledky prírodrovedného bádania. Rezultáty prírodrovedného výskumu boli potrebné o to viac, že predmetom skúmania sú dejiny kočovného kmeňa, ktorého životné potreby a štýl sa lišili od potrieb a štýlu usadlého obyvateľstva. Autori správne venovali pozornosť aj prírodným a klimatickým podmienkam centrálnej a vnútornnej Ázie so zreteľom na hľadanie príčin sfahovania kočovníkov, ako aj na prírodné podmienky Karpatskej kotliny, ktorú Avari po príchode do Európy osídliili.

Prvý diel práce (História) obsahuje okrem predstavu a úvodu šesť kapitol: „Mongolsko po koniec hunskej ríše“, „Vzostup a úpadok ríše Jou-Janov, ich kultúra a spôsob života“, „Ich politické dejiny“, „Ich sfahovanie na západ a boje s juhoruskými kmeňmi. Byzantské mestá na Kryme a okolité stepné kmene. Utrigursko-kutrigurskí Huni, Kyjev a Polania“. „Osídlenie Karpatskej kotliny. Prírodné podmienky a predchádzajúce osídlenie. Avari a česko-moravskí a slovenski Slovania. Frankovia a Avari v Sasku a Durínsku“. „Ich ďalšie rozšírenie na Balkánsky poloostrov a vojnové výpravy proti Byzantíncom“. V závere sú vysvetlivky biografických údajov čínskych cisárov, kniežat, vojvodev, vedcov a iných významných osôb spomínaných v práci, register osôb a autorov a register názvov krajín, národov a miest.

Už prvé stránky práce svedčia o veľkom úsilií, ktoré autori vynaložili pri zbieraní prameňov súvisiacich s historiou územia prichádzajúceho do úvahy pri riešení otázky genézy európskych Avarov. Ide o územie medzi Bajkal-ským jazerom a pohorím Altaj, ku ktorému autori pričlenili na západe Turanskú nižinu a na východe Mongolsko. Historiu tohto obrovského územia sledujú autori so zvláštnym zreteľom na kultúrne a hospodársko-spoločenské otázky od hlbokého praveku až do včasného stredoveku. V polovici 4. stor. sa v stepi a lesostepi objavuje kmeň Jou-Janov, o ktorom mnohí autori — nevynímajúc A. Kol-

lautza a H. Miyakawu — predpokladajú, že je identický s európskymi Avarmi. Vychádzajúc z tohto predpokladu, autori sledujú kmeň Jou-Janov, skúmajú jeho spôsob života, kultúrne i politické pomery. Opierajú sa prítom o historické bádanie *G. Uchidu*, o etnografické paralely, no predovšetkým využívajú čínske písomné pramene a výsledky sovietskeho archeologického bádania. Žiaľ, množstvo faktov nazhromaždených v práci je len zbierkou údajov, ktoré autori nevyužili na syntetické spracovanie problematiky histórie a kultúry Avarov. Preto nemožno očakávať, že na základe toho, čo autori napísali, príde čitateľ k záveru o totožnosti východoázijského kmeňa Jou-Janov s európskimi Avarmi. Zdá sa, že *A. Kollautz a H. Miyakawa* boli presvedčení o pádnosti svojich dokladov, lebo v úvode napísali „... und überlassen es dem Leser, sich aus den gebrachten Materialien über ihren eventuellen Zusammenhang oder Nicht-Zusammenhang mit den Avarren zu bilden...“ (str. 5).

Kmeň Avarov, jeho história a osudy možno systematicky sledovať od doby, keď sa dostali do byzantskej mocenskej a záujmovej sféry. Autori predpokladajú, že ide o tú časť kmeňa Jou-Janov, ktorá utekala na západ po rozpade kmeňového zväzu v dôsledku bojov o moc medzi kmeňovými kniežatmi. Ale ani pozornému čitateľovi sa nepodarí nájsť spojivo medzi kmeňom Jou-Janov a Avarmi. Nedostatočné a najmä netypické sú doklady materiálnej i duchovnej kultúry, na základe ktorých autorí cheľ vybudovať most spájajúci tieto dva kmene (napr. podľa príslušenstva konského postroja a pohrebného rítu, ktoré sú zhruba totožné u všetkých kočovných kmeňov Eurázie).

Časti prác, ktoré sledujú história Avarov od ich objavenia sa v Priažovsku v polovici 6. stor. a osídlenie v Karpatkej kotlinе, sú rozborom etnických problémov, resp. vzťahu Avarov k iným etnikám. Sledovanie avarsко-slovenských, avarsко-bulharských a avarsко-germánskych vzťahov je základom na osvetlenie etnického pozadia kultúry avarskej doby. Problém je zložitý, a preto si vyžaduje veľmi dôkladnú a všeobecnú analýzu, tú však pretraktované časti prác neobsahujú. Autori akoby nepochopili, že tieto zložité problémy možno riešiť iba mnohostranným zhodnotením jednotlivých faktov. Ako príklad možno uviesť vzťahy Avarov a Slovanov, ktoré je potrebné sledovať na základe archeologickeo-antropologickeho materiálu z južných oblastí Ruska, Balkánskeho polostrova a Karpatkej kotliny. Mnohostrannosť týchto vzťahov sa odráža práve v chronologických i geografických skupinách materiálnej kultúry (vrátane duchovnej kultúry, predovšetkým pohrebného rítu), ktorej dôkladná analýza je zárukou objektívnych záverov. No autori skúmali tieto vzťahy len na základe jednotlivých nálezov, pri ktorých nebrali do úvahy nálezové okolnosti ani pohrebný ríitus a pod. (str. 163), čo muselo skresliť výsledky a závery v práci. Napr. pri sledovaní slovanského osídlenia Maďarska im stačili nálezy lúčovitej spony z Páhok-Puszty a z Kiskőrősa a teplaných ozdob z Fölnaku (str. 163). Výhrady možno mať aj proti záverom o slovanskom osídlení Slovenska, ako aj proti geografickému vyčleneniu slovanského a avarskeho osídlenia na území Slovenska. Nie je totiž jasné, na základe čoho prišli autori k záveru, že od 7. stor. bolo aj severné Slovensko osídlené Avarmi (str. 204), keďže sa tam doteraz nezistil z tohto obdobia ani jeden nález, ktorý by spomenuté tvrdenie dosvedčoval.

Vplyv Avarov a ich mocenská sféra siahalo na južnom Slovensku po čiaru Devínska Nová Ves—Trnava—Prša—Košice. Nič nenasvedčuje vplyvu Avarov severne od tejto línie.

Druhý diel práce (Kultúra) má opäť úvod a je rozdenený na kapitoly: „Mocenské a hospodárske pomery. Spôsob života a kultúra“, „Chov dobytka a poľnohospodárstvo“, „Remeslá a obchod“, „Kovolejárstvo, pôvod a motívy“, „Liate ozdoby a ich motívy“, „Obchod so Západom“, „Spôsob pochovávania a pohrebné zvyky“. Exkurz I—IX: „Chronologické tabuľky“, „Meno Avarov v západných prameňoch“, „Kaukazskí Avari“, „Umelá deformácia lebiek“, „Obchodníci a obchod v 7. storočí“, „Grif u Jukagirov“, „Grif v merovinskem okruhu“, „Avari v historických písomných prameňoch od renesancie a humanizmu“, „K pravekému kultu mŕtvych a pohrebným zvykom“, „Marca Vinedorum“. Druhý diel uzatvára zoznam literatúry, vysvetlivky, register osôb a autorov, register krajín, miest, etník a predmetov.

Prehľad názovov kapitol druhého dielu práce ukazuje na rozsiahlosť problematiky, ktorou sa autori zaoberejú. Ale je to, žiaľ, opäť len nahromadenie množstva faktografického materiálu, a nie ucelený obraz o kultúre a živote Avarov. Z metodologickej hľadiska možno autorom výčítať niekoľko nesprávnych postupov. Predovšetkým, že vo svojom skúmaní neprikladajú veľký význam chronologickej členenia, t. j. relatívnej chronológií, hoci tá patrí dnes k základným požiadavkám moderného bádania, lebo len štúdiom krátkych časových úsekov možno podať historický obraz vývoja spoločnosti vo všetkých oblastiach jej života. *A. Kollautz a H. Miyakawa* nerešpektujú ani územné ohrazenia, miešajúc materiálnu kultúru z územia avarskej ríše s kultúrami zo vzdialených oblastí bez oboznámenia čitateľa s tým, čo cheľ týmito paralelami dokumentovať.

Jednotlivé kapitoly druhého dielu sú spracované bez systému a obsah niektorých nezodpovedá ich názvu. Konkrétnie v kapitole „Remeslá a obchod“ sa čitateľ málo dozvie o výrobe, resp. o remeslách a úplne je vyniechaný obchod. Obsahom sa prelinajú ďalšie dve kapitoly. V prvej z nich, „Kovolejárstvo, pôvod a motívy“, sa autori venujú uvedenej téme len čiastočne. Úplne tu chýba analýza výzdaných motívov, ktorá je až v nasledujúcej kapitole — „Liate ozdoby a ich motívy“. Vzájomné prelinanie témy v spomenutých dvoch kapitolách zbytočne komplikuje sledovanie problému. Metodickej chyby sa dopustili autori v ďalšej kapitole nazvanej „Obchod so Západom“, v ktorej sa obchodom so Západom zaoberejú iba v neplatnej miere a povrchne, no z nepochopiteľných príčin v tejto kapitole analyzujú ozdoby, šperky a doplnky kroja, opäť však nerešpektujú relativnu chronológiu.

Malo pozitívneho možno povedať o odbornej stránke druhého dielu práce. Žiaľ, sú tu stanoviská, ktoré nezodpovedajú dnešnému stavu bádania a zakladajú sa na mylných záveroch. Autori sa napr. domnievajú, že módu liatych broncových ozdob priniesli do Karpatkej kotliny bulharské kmene v rokoch 670—680. Pišu: „Diese Neuan-kommlinge (t. j. Bulhari) sind es, welche den Bronzeguss in das Karpathenbecken bringen“ (str. 48). Nebudem širšie komentovať tento záver, lebo genéze liatej industrie sa venovalo v posledných rokoch mnoho pozornosti, napriek tomu sa však neprišlo k záveru, že liatu industriu z Východu priniesli Bulhari.

Nie je celkom jasné a autori ani nezdôvodňujú, na základe akých poznatkov prišli k záveru o centrálnych dielach lisovanej industrie, o ktorých píšu: „Für die Pressbleche müssen Werkstättzentren zu Zselecz-Kislak (Plattensee), zu Adony, Gátér, Körös, Szentes, Pančova und Erszébetváras (správne má byť Erzsébetváros, pozn. Z. Č.) in Siebenbürgen bestanden haben“ (str. 47). Nekriticke prevzali aj teóriu N. Fetticha (publikovanú v práci Das awarenzetliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc, Budapest 1965, s. 96 a nasl.) o výrobných centrách liatej industrie pri sídlach kagana a kniežat (str. 51). Doteraz však nebolo archeologickými ani písomnými prameňmi doložené ani jedno výrobné centrum lisovanej a liatej industrie, hoci v 8. stor. možno predpokladať existenciu centrálnych diel (na výrobu liatej industrie), ale nie je známe, či boli pri dvoroch veľmožov.

K mylným záverom, vyplývajúcim z nerešpektovania chronologicko-typologických kritérií, dospeli autori aj pri analýze ženských šperkov. Napr. o veľkých guľovitých náušnicach, vyskytujúcich sa v staršom horizonte pohrebsk doby avarskej, predpokladajú, že sa používali veľmi dlho a že okolo r. 800 sa dostali z Podunajska na Moravu, kde sa v polovici 9. stor. vyskytujú v Boleradicach, Vranoviciach atď. (str. 108). Pritom ide o typ náušnic vyskytujúcich sa v 7. stor. a v žiadnom prípade neprekračujúcich ani rok 700 (pozri Kovrig, I.: Das awarenzetliche Gräberfeld von Alattyán, Budapest 1963, s. 108–111; Čilinská, Z.: Frauenschmuck aus dem 7.–8. Jahrhundert im Karpatenbecken. Slovenská archeológia, XXXIII–I, 1975, s. 63–67).

Pohrebnému ritu je v práci venované relativne veľa miesta, no ide iba o opisanie spôsobu pochovávania a pohrebných zvykov v Karpatskej kotline v 6.–9. stor. Škoda, že autori ho neštudovali vo vzťahu k materiálnej kultúre a neprihliadali na etnickú príslušnosť. Takéto vytrhnutie jedného problému z celého komplexu nemôže viesť k objektívnym záverom, ku ktorým by boli autori dospeli pri inom metodickom postupe.

Ak na záver máme hodnotiť prácu A. Kollautza a H. Miyakawu, treba tak urobiť z dvoch aspektov. Predovšetkým sa žiada ešte raz uviesť, že autori vynaložili enormné množstvo práce na zhromaždenie výsledkov bádania viacerých vedných disciplín z obrovského územia Európy a Ázie. Podarilo sa im sústrediť prístupný materiál, a čo je veľmi dôležité, sprístupnili európskej historickej vede dejiny nomádskej spoločnosti na Ďalekom východe, spracované na základe orientálnych prameňov, predovšetkým písomných.

Z iného hľadiska je potrebné hodnotiť využitie prameňov. Tie v práci do určitej miery stratili svoju cenu, lebo boli spracované bez systému, nesprávnym a nekritickým prístupom k prameňom. Autori zabudli na fakt, že existujú zastarané a tendenčné teórie a preberali ich do svojej práce bez komentára. Stalo sa tak napr. pri lokalizovaní Samovej ríše a Vogastisburgu. Autori bez ohľadu na archeologické výskumy a ich výsledky za posledné desaťročia uvádzajú západné Čechy ako okrajové územie avarskej mocenskej sféry (diel I., str. 236). Nerešpektujú ani najnovšie výsledky bádania v chronologických otázkach, ignorujúc relativnu chronológiu doby avarskej, vypracovanú maďarskými bádateľmi (I. Kovrigovou a I. Bónom). Autori nezaujali žiadne stanovisko k takému dôležitému a diskutovanému problému, ako je príchod ďalších

kočovníkov, ktorí podľa maďarskej archeologickej vedy prišli na konci 7. stor. do Karpatskej kotliny z Východu, odkiaľ prinesli liatu industriu.

Napokon ešte niekoľko poznámok k obrázkovým príloham a mapám, o ktorých nemožno povedať, že sú pozitívny doplnkom textu. Predovšetkým chýbajú celkové mapy s archeologickými lokalitami, ktoré by čitateľovi pomáhali orientovať sa geograficky. Pri takom množstve lokalít z rozsiahleho územia od centrálnej Ázie po strednú Európu, aké je v práci uvedené, je orientácia bez celkovej mapy absolútne nemožná. Na druhej strane, mapy v práci sú prevažne neprehľadné a s nedostatočnými legendami. Ako príklad môže slúžiť mapa čís. 3 (Avarskej nájazdy v Európe, diel I., s. 139), na ktorej autori neznázornili len výboje Avarov v Európe, ale uvádzajú na nej aj avarskej lokality, ojedinelé nálezy a okrem toho aj lokality iných etnik z doby avarskej (napr. Gepidov). Takto sa mapa stáva neprehľadnou, nehovoriač o nepresnosti (napr. jednoznačne slovanské hradisko z prvej polovice 9. stor. v Podbedime na Slovensku je vyznačené ako avarska lokalita). Iné mapy sú bez názvu (napr. mapa 2, diel I., s. 92). Na niektorých mapách uvádzajú autori viaceré nehomogénne údaje, ktoré tiež zapričinujú neprehľadnosť (mapa 5, diel I., s. 153). Nepresné a neúplné sú aj texty pod niektorými obrázkami. Za všetky uvediem obr. 11 (diel II., str. 41), na ktorom je 19 náušnic, ale len pri exemplároch 1–9 sú uvedené lokality.

Čo sa týka ortografie názvu obcí — či už zo Slovenska, Maďarska alebo iných krajín — je vo väčšine prípadov chybná. Okrem toho sú lokality často bez bližšieho určenia, t. j. okresu, resp. kraja; ale aj ak sú tieto údaje uvedené, sú mnoho ráz chybne; napr. o osade Žitavská Tôň, ktorá je časťou obce Radvaň nad Dunajom, autori píšu: „Žitavská Tôň (Krs. Radvaň a. d. Donau)“, diel I., s. 209. Je až neuveriteľné, že vo vedeckej práci je možná taká nepresnosť pri uvádzaní lokalít, ako napr. na str. 209. „...ohne alle Waffen beigesetzten Toten des Gräberfeldes von Dvory sind Bestattungen...“, teda neúplný názov lokality Dvory nad Žitavou (okr. Nové Zámky) bez bližšieho geografického určenia. Takéto chyby majú za následok obmedzenú možnosť geografickej orientácie a nielen znížujú kvalitu práce, ale aj možnosť jej využitia.

Na záver ostáva len ľutovať, že použiteľnosť práce, v ktorej je zozbierané také veľké množstvo prameňného materiálu, je obmedzená. Autori nielenže nepodali syntézu avarských dejín, ale uvedenými a ďalšími nedostatkami a chybami obmedzili jej vieryhodnosť aj ako prameňného materiálu.

Zlata Čilinská

Alla Trofimovna Smilenko: Slovjany ta jich sušidy v Stepovom Podniprovji (II–XIII st.). Kyjiv 1975, 213 stran, 64 obrázků.

Monografie predstavuje pokus o nástin etnického složení obyvatelstva Stepného Podnepří v raném středověku na základe archeologických, písemných a antropologických prameňů. I když středem autorčina zájmu jsou Slované a snaží se zaujmout stanovisko ke generacemi diskutované otázce, nakolik a odkdy tuto oblast ovládali, je metodicky správné, že se nepokouší jen o bledání slovanských pamá-

tek, ale hodnotí současně veškerý archeologický materiál z této oblasti, ať už je etnický jednoznačný nebo sporný, a to v širokém časovém rozmezí 2.–13. stol. Tím nabývá její pohled nezbytné kompleksnosti a prozrazuje důvěrnou znalost tamějšího archeologického materiálu a terénu i širokou erudici literární.

Ve spojitosti s etnickými problémy sleduje autorka i otázky vývoje řemesla a vzniku zbožní výroby a úlohu vojenských družin na sklonku prvobytně pospolného zřízení a v procesu formování třídní společnosti v daném areálu a časovém rozmezí. Vychází z poznatku, že údolí Dněpru, široké asi 20 km, bylo i ve stepním pásu od neolitu osídleno usedlým obyvatelstvem, poněvadž tam byly stejně přírodní podmínky jako v lesostepi, vhodné pro zemědělství; teprve vně tohoto údolního pásu byla otevřená step ovládaná kočovníky. Při etnické interpretaci památek ze Stepního Podněští využívá skutečnosti, že většina jich je součástí širšího masivu památek, i když tam mají specifické zabarvení díky své poloze na křižovatce cest a díky stykům s četnými kmeny. Některé tamější památky jako černjachovské hradiště u Bašmačky, opevněný tábor družiníků u Vozněsenky ze 7. stol. a současné hrnčířské dílencké centrum u rokle Kancerky jsou však svérázné a unikátní v celé východní Evropě; autorka jim právem věnuje větší pozornost též proto, že je buď sama zkoumala nebo nově analyzovala.

Vedle historie archeologického výzkumu Stepního Podněští podává autorka v 1. kapitole u každé etnické skupiny stručný přehled jejich dějin jakož i vývoj názorů na etnickou interpretaci jednotlivých skupin archeologických památek.

Mezi památkami 2.–5. stol. rozlišuje čtyři skupiny. První představuje 16 pozdně skytských hradišť, 2 sídliště a 3 pohřebiště, jejichž kultura má synkretický ráz a svědčí o polyetničnosti jejich nositelů (prvky skytské, sarmatské, řecké, getské a černjachovské). Druhou skupinu reprezentují sarmatské pohřby, z nichž starší jsou připisovány Roxolanům a mladší Alanům. Třetí skupinou jsou gótské památky ojediněle rozptýlené na různých lokalitách jiho-východní Evropy, známé však lépe z běloruských žárových pohřebišť typu Brest-Trišin (2. stol.) a Ditiniči (1. pol. 4. stol.) a z některých sídlišť na Volyni s inventárem blízkým oksywskému a pomořsko-mazowieckému z dolního Po- vislí. Tyto nálezy lze pokládat za doklad posunu Gótů z dolního Po- vislí do Černomoří, přičemž docházelo k změnám v jejich kultuře, charakterizovaným postupným přejímáním severočernomořských prvků. Čtvrtou a největší skupinu tvoří černjachovská kultura, u níž autorka rozlišuje základní území se všemi charakteristickými znaky, a periferní kontaktní oblasti, kde jsou i jiné kulturní a etnické prvky. Stepní Podněští řadí k jejímu základnímu území; lokální zvláštnosti je tam hradiště u Bašmačky, jehož výzkum podrobně popisuje. Na základním území černjachovské kultury rozlišuje jen dvě lokální varianty podle technologie výroby keramiky: oblast horního a středního Podněští s lepenou keramikou se slabou oblou profilací blízkou pozdějšímu pražskému typu a oblast středního a jižního Podněští s lepenými i vytáčenými hrnkami oblých i dvoukónických tvarů, blízkých pozdějším peňkovským.

Pro řešení sporné otázky etnicity černjachovské kultury pokládá A. T. Smilenková za rozhodující antropologická fakta, která ukazují na blízkost antropologických typů černjachovských a skytských. Sledování kontinuity mezi

nimi bylo narušeno žárovým ritmem nositelů zarubinčeké kultury, která stojí chronologicky mezi oběma výše uvedenými kulturami a její základní archeologické znaky mají svůj počátek v kultuře skytské a pokračují v kultuře černjachovské. Zastává tedy tradiční názor o kulturní a etnické kontinuitě osídlení středního Podněští od doby skytské až k historickým Slovanům.

I když mezi klasickými černjachovskými památkami a slovanskou kulturou 6.–7. stol. vidí značné rozdíly, nachází autorka přechodné památky z konce 4. až 1. pol. 6. stol. zachovávající černjachovské tradice, ale přinášející i řadu nových prvků. Shledává též blízkost antropologických typů černjachovských a slovanských obyvatel středního Podněští. Přechodné památky připisuje Antům; např. hradiště u Bašmačky pokládá za sídlo jejich knížete a držiny. Archaizaci a zánik pozdně černjachovských památek pokládá autorka za důsledek dlouhodobého stěhování severních slovanských kmenů přes střední Podněští do Podunají.

Těžiskem práce je řešení otázek osídlení Stepního Podněští v 6.–8. stol. Autorka vychází z toho, že 14 východoslovanských sjednocení uváděných letopisem má své počátky již v 6.–7. stol., a že jim odpovídají lokální varianty slovanské kultury, která nemohla být na ohromném teritoriu jednotná, i když měla některé znaky společné. Teoreticky lze s tímto názorem souhlasit, zaráží však skutečnost, že autorka promítá všechny 14 letopisných celků do hluboké minulosti, nepočítá s etapovitým šířením slovanského živlu ve východní Evropě a nerespektuje závěry jiných badatelů o baltském osídlení horního Podněští a ugrofinském osídlení v severnějších oblastech ještě v poměrně pozdním období.

Památky 6.–8. stol. ve Stepním Podněští jsou reprezentovány nevelkými zemědělskými sídlišti s polozemníemi, žárovými plochými i mohylovými pohřebišti a poklady peňkovského typu. Z inventáře jsou charakteristické soubory peňkovsko-pastyrských šperků (paprscité, antropomorfní a zoomorfní spony, některé typy náušnic, náramků, závěsků, pásových ozdob) známé z pokladů (mar-tynovský, maloržavecký, chackovský, pastyrský, charivský), sídliště, hrobů i dílen. Keramika je velmi pestrá. Ve volné ruce byly vyráběny hrncovité tvarové blízké pražskému typu, tvarové dvoukónické, kónické, oblé i vejcité s vyhnutým okrajem, zásobnice, misky, talíře, pokličky, pražnice. Na kruhu vyráběná keramika obsahovala vedle primitivně obtačených hrnců typu Luka Rajkovecká a importované amforovité keramiky i šedou jemně plavenou keramiku s vlešťovaným ornamentem, a to saltovskou (široké džbány snad z Podoní a Přiažoví), alanskou (velké džbány s vlešťovaným ornamentem v reliéfních pásech ze severního Kavkazu), pastyrskou (velké kulovité hrnce s rytými vlnicemi, rýhami i s vlešťovaným ornamentem místního původu) a konečně i keramiku blízkou černjachovské (oblé a dvoukónické džbány, dvoukónické misky na prstencových nožkách, hrnky s drsným povrchem), která je některými autory pokládána za náhodnou příměs ze starší kulturní vrstvy.

Závěrem autorka člení peňkovské památky do tří chronologických fází, uvádí přehled názorů na jejich etnicitu ve celku a k nim řazených šperků zvláště a vypočítává důvody pro jejich slavinitu. Za nejpravděpodobnější pokládá jejich přisouzení Uličům, kteří původně sídlili na Dněpru a později se přesunuli na Jižní Bug a Dnestr.

Unikátním objevem na území peňkovského typu je tábor vojenské družiny u Vozněsenky, kontrolující přechod přes Dněpr. Šlo o obdélníkové opevnění chráněné valom z kamene a hlíny, bez vnitřní zástavby s výjimkou kamenného kruhu, patrně kultovního významu. Na jeho okraji byly dvě jámy obsahující zbytky kolektivního žárového pohřbu s množstvím třmenů, udidel, přezek, střel, šavlí, zlatých a stříbrných pásových souprav, s byzantskou stříbrnou mísou a znaky v podobě orla a lva. Podle počtu nálezů zejména 3 šavlí, 3 pásových souprav a 3 páru zdobených třmenů dospěla k závěru, že tam bylo pohřbeno nejméně 36 lidí a 40 koní, mezi nimi vůdce a dva vyšší velitelé. Podobný žárový hrob se zlatými a stříbrnými věcmi byl nalezen u Glodos, kde byly zjištěny též dva příkopy představující zbytky opevnění tábora. Oba nálezy se datují do konce 7. stol. Jejich kulturní a etnická příslušnost je sporná. S typem opevnění — lehkým vojenským táborom — se mohla seznámit různá etnika v bojích s Římany a Byzantinci. Též inventář žárových pohřbů, reprezentovaný výstrojí a výzbrojí jizdních bojovníků, je součástí celoevropské družnické kultury internacionálního rázu. Přes různé etnické interpretace pokládá *Smilenková* tyto nálezy za majetek Uličů, kteří byli součástí hypotetického ruského svazu a vybudovali vozněsenský tábor jako pohraniční pevnost tohoto svazu. Ostatní knížecí poklady z jihovýchodní Evropy, blízké svým inventárem a datováním vozněsenským, koncentrující se především kolem Poltavy (Malá Perečepina, Nové Sanžary, Makuchivka), přisuzuje autorka místním bulharským a slovanským kmenům, které podlehly Chazarům.

Dalším ojedinělým památníkem v peňkovském prostředí je komplex hrnčířských dílen (18 pecí, 6 obytných a dílen-ských staveb, 5 hospodářských staveb) u rokle Kancerky. Pracovalo se v nich na ručních kružích, jejichž pozůstatky spatřuje autorka ve čtvercovitých jámách se stupňovitě se zužujícím dnem s kruhovou jamkou po osi kruhu uprostřed. Nádobi se vypalovalo v kruhových kopulovitých pecích s roštem a se zúženým protáhlým ústím topeniště. Vyráběla se tam keramika převážně z šedé jemně plavené hlíny, a to buď zdobená vlešovaným ornamentem v reliéfních pásech (jednouché a tříuché džbány s výlevkou a dvouuché amfory) nebo nezdobená s černě leštěným povrchem (bezuché hrnce, válcovité nádoby); její vzory lze hledat v alanském prostředí na severním Kavkaze. Produkce dílen, o níž autorka uvádí zajímavé propočty na základě etnografických analogií, byla určena pro trh. Od koupovávalo ji zřejmě pohyblivé obyvatelstvo na velké dněperské cestě, protože se neobjevuje na okolních peňkovských sídlištích. Našla se však ve vozněsenském táboře; podle toho a na základě archeomagnetické zkoušky ji autorka datuje do 7. století nebo na přelom 6.—7. stol. Kuchyňská keramika z Kancerky byla dělána v ruce z hlíny s hrubými příměsmi; tvarově je shodná s peňkovskou stejně jako tamější obydlí. Všechny tyto okolnosti svědčí o usazování jednotlivců z alanského a vůbec kočovnického prostředí na slovanských — uličských — podněperských sídlištích. Hrnčířské dílny v Kancerce, které existovaly 50—70 let, zanikly požárem, zřejmě v důsledku nepřátelských útoků, původně Avarů a později Chazarů. Právě pod tlakem Chazarů odešla část Uličů — především vůdcové s družinami a řemeslníci — na sever do středního Podněštří (k Poljanům) a na západ mezi Bug a Dnestr (k Tivercům).

V 9.—11. stol., kdy se po vzniku Kyjevské Rusi, v souvislosti s jejím zápasem s kočovníky, vytvořila její jižní obranná linie (pohraniční pevnosti a tzv. zmijevy valy), zůstala některá slovanská sídliště na dolním Dněpru nadále. Sloužila jako opěrné body Rusi ve stycích s jižními a východními krajinami. Jsou datována charakteristickou slovanskou hrnčovitou keramikou zdobenou vlnicem a rýhami, případně i stejně zdobenými jednouchými a dvouuchými džbány (Svitnov). Značné procento představují v keramice červenohliněné amfory se žlábkováním povrchem, některé se žlutou engobou, a dále saltovská keramika, zejména hrnce se širokými dny a s hustým liniovým a vlnicovým ornamentem, běžně i v současné balkánsko-dunajské kultuře. V 9.—11. století se slovanské osídlení Stepního Podněštří značně zmenšilo a omezilo se jen na selské obyvatelstvo, neboť většina uličských kmenů odtahla na západ a byla včleněna do staroruského státu.

Ve 12.—13. stol. nastal nový příliv slovanského obyvatelstva do Stepního Podněštří zejména z řad sedláků utíkajících před feudálním útiskem. V důsledku toho tam vznikla celá řada malých i velkých neopevněných osad. Podmínky pro to byly vytvořeny za Vladimira Monomacha a jeho syna Mstislava, kdy byli Polovci značně oslabeni. Obyvatelé nově založených osad se zabývali zejména převozničtvím přes Dněpr, jemuž podřizovali i svou zemědělskou a řemeslnou produkcí a obchodní činnost. Některá sídliště nabývala městský ráz. Obsahovala stejně jako tamější pohřebiště staroruský inventář. K jejich zániku došlo až za mongolského vpádu.

Kniha je vybavena četnými mapkami, plány význačných nalezišť a sídlištních objektů, tabulkami vývoje typů sídlišť, obydli, otopných zařízení, hrobů, přehlednými tabulkami keramiky a šperků, kresbami charakteristických nálezů a kresebnými rekonstrukcemi, které velmi názorně doplňují text.

Zjištění etnicity raně středověkých dolnodněperských materiálů je stejným problémem jako etnicita současných památek v dolním Podunaji (zejména balkánsko-dunajská kultura) i v Karpatké kotlině 7.—8. stol. (avarosko-slovanská pohřebiště) a v 10.—11. stol. (belobrdská kultura). Tak jako tam je účast Slovanů na tvorbě zmíněných kultur nepochybná již proto, že ji předcházela vlna slovanské expanze, doložená písemně a podložená archeologicky, tak i na Ukrajině se *Smilenkové* nepochybně podařilo prokázat jistý podíl Slovanů na tvorbě dolnodněperských kultur v raném středověku, i když rozdílný v jednotlivých etapách. Slovanské osídlení Stepního Podněštří před 6. stol. zůstává ovšem nadále diskusní, i když apriorně nelze odmítat podíl černjachovské kultury na slovanské etnogeneze.

Bořivoj Dostál

Oleg Michajlovič Prichodnjuk: Slovjané na Podilli (VI—VII st. n. e.). Kyjiv 1975, 154 stran, 30 obrázků, 33 obrázkových tabulek.

Monografie shrnuje výsledky výzkumu na slovanských lokalitách 6.—7. stol. mezi středním Dněstrem a horním a středním tokem Jižního Bugu, v historickém Podolí. Prozkoumalo se tam na 114 časně slovanských nalezišť, převážně sídlišť, mezi nimiž zaujímá zvláštní postavení metalurgické centrum v Gajvoroně, a tři pohřebiště.

Po stručném úvodu, v němž autor objasňuje historii rozlišení slovanských památek 6.–7. stol. a podává přehled výzkumů i badatelů na Ukrajině s odkazem na vývoj bádání v ostatních slovanských zemích (str. 3–9), věnuje pozornost morfológické charakteristice slovanské kultury 6.–7. stol. (str. 10–42). Shledává, že sídliště ležící při vodních tocích na černozemních půdách, často chráněná přírodními překážkami, jsou nevelká, s 20–30 obydlími a s pomocnými hospodářskými stavbami, z nichž však současně fungovala jen asi polovina. Obydlí se rozkládala ve skupinách nebo v řadách. Kulturní vrstva mimo stavby prakticky neexistovala, což svědčí o krátkodobosti osídlení, o nevelkém množství současně používaných staveb a malém počtu obyvatelstva.

Obydlí (prozkoumáno kolem 100) představují čtvercovité zahľoubené stavby o ploše 9–23 m² a o hloubce 60–150 cm, s vchody naznačenými výklenky o 1–2 schůdečích, převážně s kamennými pecemi (ojedinělé jsou hliněné pece a otevřená ohniště) v rozích, mnohdy s předpečními jámami a s hliněnými lavicemi podél stěn. O stěnách autor soudí, že byly nejčastěji srubové (v zemnicích bez kúlových jamek) nebo vzácněji kúlové konstrukce s příčnými břevny zapouštěnými do žlábků nebo opřenými o kůly z vnější strany a přisypánými hlinou. Střechy byly pokryty bud hlinou (vrstva 10–15 cm, sklon 35°), nebo slámovou (vrstva 25–30 cm, sklon 45°); zajímavé jsou autorovy propočty o síle a váze dřevěných součástí krovu i vlastní krytiny a o tlaku, který byly schopny snést. Všechna obydlí byla jednoprostorová s výjimkou jediného dvouprostorového.

Ze 17 hospodářských staveb byla většina pravoúhlých, zahľoubených, s jamkami v rozích, o ploše 5–30 m²; sloužily jako komory, tři se používaly jako dílny. Dvě nadzemní stavby se označují za chlévy. Další hospodářská zařízení sídlišť představuje 38 jam nálevkovitých, kotlovitých a zvonovitých tvarů různých velikostí, a 6 ohnišť ležících mimo obydlí, snad jen lehce přestřelených a sloužících k přípravě stravy v letním období. Z pasáže o stavbách autor dedukuje, že časné slovanské hospodářství se stávalo z obydlí, hospodářské stavby, jam a ohniště pod širým nebem.

Mezi keramickými výrobky hotovenými v ruce, hnědých nebo šedohnědých odstínů, nerovnoměrně vypálenými, rozlišuje autor hrnce, talíře, disky, misky a technickou keramiku (tyglíky, odlévací formičky, pekáče, pleseny a závaží). Typologicky variabilní jsou zejména hrnce, které podle celkových proporcí a utváření okraje třídí na 6 typů (I – vejčité štíhlé s kolmým nebo mírně vyhnutým okrajem; II – dvoukónické bez okraje nebo se slabě naznačeným okrajem; III – zásobnice se zataženými okraji, někdy s otisky prstů nebo s reliéfní lištou; IV – zásobnice s kolmými nebo mírně vyhnutými okraji; V – vejčité hrnky s malým dnem a s kolmým nebo lehce vyhnutým okrajem; VI – válcovité hrnky s vně vyhnutým okrajem). Lze namítat, že třídící kritéria nejsou jednotná; zatímco typ I, II, VI se liší navzájem celkovým tvarem, typ III a IV se odlišují od ostatních typů jen velikostí. Prospěla by přehledná kresebná tabulka typů.

Dále autor uvádí výrobky z kovu, kamene, kosti a skla. Zatímco většina této výrobků je běžná i jinde, zaujmuje v časné slovanském podolském materiálu dobře datovatelné bronzové ozdoby (kování v podobě lva, paprscitá spona, lichoběžníkovité závěsky, náramek s rozšířenými

konci), kamenná stoupa a parohové lopatky, které nemají obecné rozšíření. Zajímavý je též jednodílný a jednostranný hřeben z Kislyaku, který má několik analogií na slovansko-avarském pohřebišti v Alattyánu.

Pohřební ritus je charakterizován dvěma mohylami z Čeponas, v nichž byl v jednom případě žárový pohřeb rozhozen na úrovni (k spálení došlo mimo mohylu) a v druhém byl zčásti uložen v urně a zčásti rozhozen na místě spálení. Ploché žárové hroby z Kornešty a Zvinjače byly popelnicové.

V kapitole o periodizaci a datování památek (str. 43–48) si autor všímá především vývoje keramiky. Typologicky v něm rozlišuje dvě etapy: starší (6.–7. stol.) s lepenou keramikou s lokálními zvláštnostmi, a mladší 8.–9. stol., v níž se objevují v nálezových celecích vedle lepených tvarů i nádoby zformované na primitivním kruhu, značně tvarově unifikované (typ Luka Rajkovecká, běžný v celé jihozápadní části východního Slovanstva). Další vývoj keramiky je tedy charakterizován použitím ručního hrnčířského kruhu, který však měl jen pomocnou úlohu, neboť nezůstal vymizet v ruce lepených nádob, nedle k zlepšení jakosti keramiky ani k používání hrnčířských pecí. Dále se autor zabývá datací jednotlivých význačnějších sídlišť (Gorodok, Ustje, Bakoty, Semenki aj.) na základě kovových datovatelných ozdob a typologie keramiky a konfrontuje získané závěry s výsledky archeomagnetického měření. Konstatuje, že některá časné slovanská sídliště na Podoli zanikla patrně v důsledku avarských nájezdů v 7. stol., jiná existovala nepřetržitě až do období Kyjevské Rusi.

V kapitole o ekonomickém a sociálním vývoji Slovanů (str. 49–68) interpretuje autor nejdříve zjištěné nálezy a nálezové okolnosti jako doklady o zemědělství, chovu dobytka, lovu, metalurgii a zpracování kovů, hrnčířství, tkání, šití, koželužství, kamenictví a dřevoobrábění. Zajímavé jsou zejména úvahy o trvání sídlišť (100–120 let), jednotlivých obydlí (15–20 let), o existenci 5–6 stavebních etap na většině sídlišť. Pozornost zaslouží též třídění železářských pecí z Gajvoronu a popis přípravy rudy, dřevěného uhlí a samé tavy, jakož i popis výrobní technologie keramiky. Těžisko kapitoly je však v paleoekonomicích úvahách, založených na materiálu z jednoho úplně prozkoumaného sídliště (Gorodok) a na etnografických poznatcích.

Gorodocké sídliště, datované od pol. 6. do počátku 8. stol., mělo ve starší fázi 15 obydlí (zanikla opuštěním, a proto obsahovala jen málo střepů z vejčitých korčáských hrnců a z dvoukónických peňkovských tvarů) a v mladší fázi 12 obydlí (zaniklých požárem, a tudíž s množstvím lepené i obtáčené keramiky a kovových nálezů), kromě téměř 20 hospodářských staveb. Předpokládá, že v obydlicích žily malé rodiny přibližně o 6 členech, takže celkový počet osadníků činil kolem 70. K osadě přiléhalo na 65 ha orné černozemě, z níž však bylo vzhledem k předpokládanému dvoupolnímu systému oséváno střídavě jen 50%, tj. 30–35 ha, které mohly poskytnout podle starších propočtů U. I. Dovženka úrodu až 240–280 q obilovin (hektarový výnos pšenice činil v raném středověku asi 8 q). To je v souladu s výpočty o roční spotřebě obilovin člověkem: jestliže jedinec spotřebuje ročně asi 2 q, sedmdesátičlenná osada zkonzumuje asi 140 q obilovin, což si vyžádalo asi 20 ha oseté plochy. Reprodukce stejněho množství obilí v dalším roce vyžadovala

rezervu osiva přibližně na dalších 5 ha oseté plochy. Celkem bylo třeba osít na zajištění výživy a osiva asi 25 ha, z nichž se sklidilo kolem 200 q obili. Sklizeň ze zbylých 10 ha (asi 50 q obili) vytvářela zásoby určené na prodej, dávky, rozšířování osevné plochy apod.

Podobné propočty uvádí autor i pro chov dobytka. Podle náznaku osteologických nálezů a etnografických paralel (zaokrouhlených směrem dolů) soudí, že při každém hospodářství bylo 1 tažné zvíře (býk, vůl, kůň), 1 kráva a tele, 4 ovce nebo kozy, 1 prase, tedy na celém gorodockém sídlišti asi 12 tažných zvířat, 12 krav, 12 telat, 50 ovcí, 12–15 prasat. To je v souladu se 40 ha luk v okoli sídliště, neboť asi 25 ha se spáslo v letním období (kůň nebo kráva spase za půl roku 0,75 ha, tele 4x méně, ovce a kozy 10x méně) a z 15 ha bylo nutné sklidit seno na zimu. Zimní krmivo bylo doplněno slámostou, které se z 35 ha pšenice mohlo teoreticky sklidit na 430 q (12 q z 1 ha), z čehož se mohlo užít jen 12 kusů velkého rohatého skotu (1 kus sežere za 6 měsíců 38 q slámy). Za daného stavu chovu dobytka se roční zásoba masa určená k výživě skládala asi z 12 prasat po 65 kg, 3–4 kusů velkého rohatého skotu po 5 q, 20–30 kusů drobného rohatého dobytka po 16 kg, tj. celkem 26–33 q živé váhy, čili 33–49 kg masa na osobu.

Tyto propočty jsou nesporně velmi podnětné a užitečné, i když značně proměnlivé. Autor např. nepočítá s rozdíly ve spotřebě dospělých a dětí, s malým vzrůstem a vahou středověkého skotu, odhaduje poměrně vysoké výnosy, i když v globálních údajích je poněkud snižuje, počítá se sklizní slámy, přestože technologie žní ve středověku způsobovala, že sláma zůstávala z větší části na poli apod. Bylo by zajímavé srovnat jeho propočty s odhady H. Łowmiańského, H. Preidla, J. Kudrnáče, I. Pleinerové aj. Z uvedených výpočtů plyne, že vzrůst obyvatelstva bylo možné zabezpečit jen rozšířováním osevných ploch. To však bylo omezené, neboť obdělávání vzdálenějších polí bylo neekonomické; ještě v 19. stol. pole vzdálená od vsi nad 6 km se neobdělávala, neboť náklady spojené s dopravou by pohltily celý výtěžek. Hlavní příčinou nevelkých rozdílů slovanských osad byl nedostatek blízkých ploch vhodné zemědělské půdy. To omezovalo početní vzrůst osady a vedlo k zakládání nových, často nepříliš vzdálených osad, čímž se vysvětluje jejich výskyt ve skupinách po pěti až sedmi.

Paleoeconomický rozbor produkce železářského centra v Gajvoronu naznačuje, že rozvoj řemesla odpovídá stavu v zemědělství a chovu dobytka. Jestliže tamější produkce činila asi 200 kg kovářského železa a představovala-li střední váha železných výrobků v jednom hospodářství (radlice, 3 srpy, kosa, sekera, tesla, kopí, několik nožů) asi 2,5 kg, pak tato produkce stačila asi pro 80 usedlostí, tj. pro 5–8 osad o 10–15 hospodářstvích.

Ze zjištěných ekonomických poměrů usuzuje autor na společenské zřízení Slovanů 6.–7. stol. Podle velikosti obydli se domnívá, že základní společenskou jednotkou

byly malé párové rodiny přibližně o 6 členech s individuálním obydlím, hospodářskými stavbami i stravováním. Skupiny 3–5 obydli s pomocnými stavbami naznačují, že jde o dvory rozkládajících se patriarchálních velkorodin typu záduhy o 15–30 lidech, postupně ztrácejících svůj význam ve výrobě. Vyšší společenskou organizaci mohla být jen selská sousedská občina sjednocená na teritoriálně ekonomické základně. I když se na zemědělských sídlištích ani v hrobech 3. čtvrtiny I. tisíciletí n. l. nejeví majetková a sociální diferenciace (v podmínkách naturálního hospodářství se mohla uplatňovat na jevech archeologicky nepostižitelných), jsou dokladem existence vyšší společenské vrstvy hradišť typu Zimno se svým opevněním, odlišnou profánní architekturou, zbraněmi, ozdobami aj. Tento stav společnosti charakterizuje polopatriarchální a polofeudální ráz tohoto období tzv. vojenské demokracie a vzniku kmenových sjednocení polostátního typu.

Poslední kapitola řeší otázku místa raně středověkých podolských starožitností mezi slovanskými památkami (str. 69–78). Autor především konstatuje neobyčejnou podobnost hmotné kultury Slovanů 3. čtvrtiny I. tisíciletí na celém jejich území, což chápe jako odraz etnické, kulturní a ekonomické jednoty Slovanů. Existují jen malé lokální odlišnosti (odvolává se na A. T. Smilenkovou, která rozlišuje 12 lokálních variant východoslovanské kultury), k nimž na Podolí patří spolu výskyt raných koráckých tvarů s dvoukónickými peňkovskými tvary v keramice. Jádrem této kapitoly je však řešení vztahu slovanských památek 6.–7. stol. k černjachovské kultuře. Autor shledává, že na Podolí mají černjachovské a slovanské památky řadu společných znaků (stejná topografie sídlišť, výskyt polozemnic, kamenných pecí, převaha lepené keramiky na tamějších černjachovských sídlištích, shody v technologii a tvarech tamější černjachovské a časně slovanské keramiky, výskyt vytáčené černjachovské keramiky v uzavřených nálezových celcích 6.–7. stol., výskyt antropomorfních černjachovských soch odpovídajících slovanské skulptuře Svatovítova vylovené ze Zbruče), což svědčí o jejich kulturně historické spojitosti. Stejný názor zastává U. D. Baran a A. T. Smilenková.

Nesporná je genetická souvislost časně slovanských památek 6.–7. stol. s památkami pozdějšího období. Kmenově řadí autor podolské časně slovanské památky vzhledem k výskytu dvoukónických peňkovských tvarů v keramice k uličsko-tiverskému areálu.

Po závěrech stručně shrnujících výsledky bádání (str. 79–82) autor podává soupis nalezišť s odkazy na literaturu (str. 83–120), doplněný u nepublikovaných lokalit popisem objektů a stručným výčtem nálezů; spolu s 33 kreslenými tabulkami s půdorysy a řezy objektů a s vyobrazeními inventáře představuje významný prameny fond. Spis O. M. Prichodnjuka podává nejen úplný přehled o časně slovanském osídlení ukrajinského Podolí, ale přispívá významně k řešení otázek platných i pro jiné slovanské oblasti.

Bořivoj Dostál

O B S A H

Bohuslav Chropovský		
K sedemdesiatym narodeninám významného archeóloga a slavistu akademika Borisa Alexandroviča Rybáka		7
Bohuslav Chropovský		
Historický význam Vítazného februára		9
Witold Hensei		
Wezesnośredniowieczna figurka czterotwarzowego bóstwa z Wolina		13
Statuette miniature d'un dieu païen à quatre visages à Wolin		16
Joachim Herrmann		
Zu den kulturgeschichtlichen Wurzeln und zur historischen Rolle nordwestslawischer Tempel des frühen Mittelalters		19
Djurdje Bošković		
Sur le caractère cultuel des représentations de la chasse au cerf au Moyen-Âge		29
Gyula László		
Traditions remontant à la steppe chez les Ougriens de l'Ob		41
Ştefan Olteanu		
Quelques remarques sur les activités industrielles pratiquées dans le territoire de la Roumanie aux IV ^e —XI ^e siècles		45
Lech Leciejewicz		
Traditional and Progressive Patterns in the Early Slavonic Urban Culture		51
Kurt Horedt		
Backteller und Tonkessel in Moreşti		59
Dan Gh. Teodor		
Les établissements fortifiés des régions Est-Carpatiques de la Roumanie aux VIII ^e —XI ^e siècles de notre ère		69
ЧИТО Сало		
Доисторическое прошлое Финляндии и его археологическая картина в свете аналогий предоставляемых лапландской культурой		79
Марианна Владимировна Малевская — Павел Александрович Раппопорт		
Декоративные керамические плитки древнего Галича		87
Verzierte keramische Fußbodenfliesen aus dem alten Galič		98
Bohuslav Chropovský		
Pohrebisko z 9.–10. storočia v Nitre pod Zoborom		99
Могильник IX–X вв. в Нитре под Зобором		123
Gräberfeld aus dem 9.–10. Jahrhundert in Nitra am Fuße des Zobor		124
Július Jakab		
Antropologická analýza pohrebiska z 9.–10. storočia v Nitre pod Zoborom		127
Антропологический анализ могильника IX–X вв. в Нитре под Зобором		147
Anthropologische Analyse des Gräberfeldes aus dem 9.–10. Jahrhundert in Nitra am Fuße des Zobor		148
Darina Bialeková		
Výskum a rekonštrukcia fortifikácie na slovanskom hradisku v Pobedime		149
Исследование и реконструкция фортификации славянского городища в Победиме		174
Grabung und Rekonstruktion der Fortifikation auf dem slawischen Burgwall in Pobedim		176
Eva Hajnálová		
Zuhořnaté zvyšky drevín z valu slovanského hradiska v Pobedime		179
Обугленные остатки древесных пород из вала славянского городища в Победиме		183
Verkohlte Holzreste aus dem Wall der slawischen Fortifikation in Pobedim		183

Karel Ludičkovič – Vladimír Hašek – František Obr	
Geofyzikální výzkum přičného valu na slovanském hradisku v Pobedimi	185
Геофизическое исследование вала славянского городища в Победиме	191
Geophysikalische Untersuchungen des Querwalles auf dem slawischen Burgwall in Pobedim	191
Jozef Zábojník	
K výskytu predmetov západného pôvodu na pohrebiskách z obdobia avarskej riše v Dunajskej kotline	193
К наличию предметов западного происхождения на могильниках периода аварской державы в Поморавье	211
Zum Vorkommen von Gegenständen westlichen Ursprungs auf awarenzeitlichen Gräberfeldern im Donaubecken	213
Správy	
Významné životné jubileum nestora slovenskej archeológie univ. prof. PhDr. Vojtecha Budinského-Kričku, DrSc. (Jozef Vladár)	215
Doc. PhDr. Anton Točík, DrSc., šestdesiatročný (Jozef Vladár)	217
Správa o zasadení Conseil Permanent de l'Union Internationale d'Archéologie Slave (Bohuslav Chropovský)	220
Komisia pre numizmatiku pri Archeologickom ústave SAV (Eva Kolníková)	221
Seminár o interdisciplinárnej spolupráci v archeologickom a etnografickom výskume (Stanislav Siška)	222
IX. celoštátна konferencia stredovekej archeológie (Alexander Ruttkay)	225
Pracovná porada slovenských archeológov (Eva Kolníková)	227
Recenzie	
A. A. Nudelman: Topografija kladov i nachodok jediničnych monet (Eva Kolníková)	229
Helena Zoll-Adamikowa: Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski (Peter Šalkovský)	230
Arnulf Kollautz – Hisayuki Miyakawa: Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes (Zlata Čilinská)	231
Alla Trofimovna Smilenko: Slovjané ta jich susidy v Stepovomu Podniprovji (II–XIII st.) (Bořivoj Dostál)	233
Oleg Michajlovič Prichodnjuk: Slovjané na Podilli (VI–VII st. n. e.) (Bořivoj Dostál)	235

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia.
Distributed in West Germany and West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-8000 München 34, Postfach 68,
Bundesrepublik Deutschland. For all other countries, distribution rights are held by JOHN BENJAMINS,
N. V., Periodical Trade, 54 Warmoesstraat, Amsterdam, Netherlands.

SLOVENSKÁ ARCHEOLOGIA
časopis Archeologickej ústavu Slovenskej akadémie vied

Ročník XXVI, číslo 1

Vydalo v Bratislave roku 1978

Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Vychádza dva razy do roka. Ročné predplatné Kčs 150,-

HLavný redaktor člen korešpondent SAV Bohuslav Chropovský

Technický redaktor Marián Škultéty

Prebal a väzbu navrhlo Pavol Amena

Rozširuje Poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Gottwaldovo námestie 48, Bratislava. Možno tiež objednať na každej pošte alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — ústredná expedícia tlače, odd. vývozu tlače, Gottwaldovo nám. 48, Bratislava. Vytlačili Tlačiarne Slov. nár. povstania, n. p., Martin. Výmer SÚTI 8/3

© Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1978

Cena viaz. Kčs 75,-